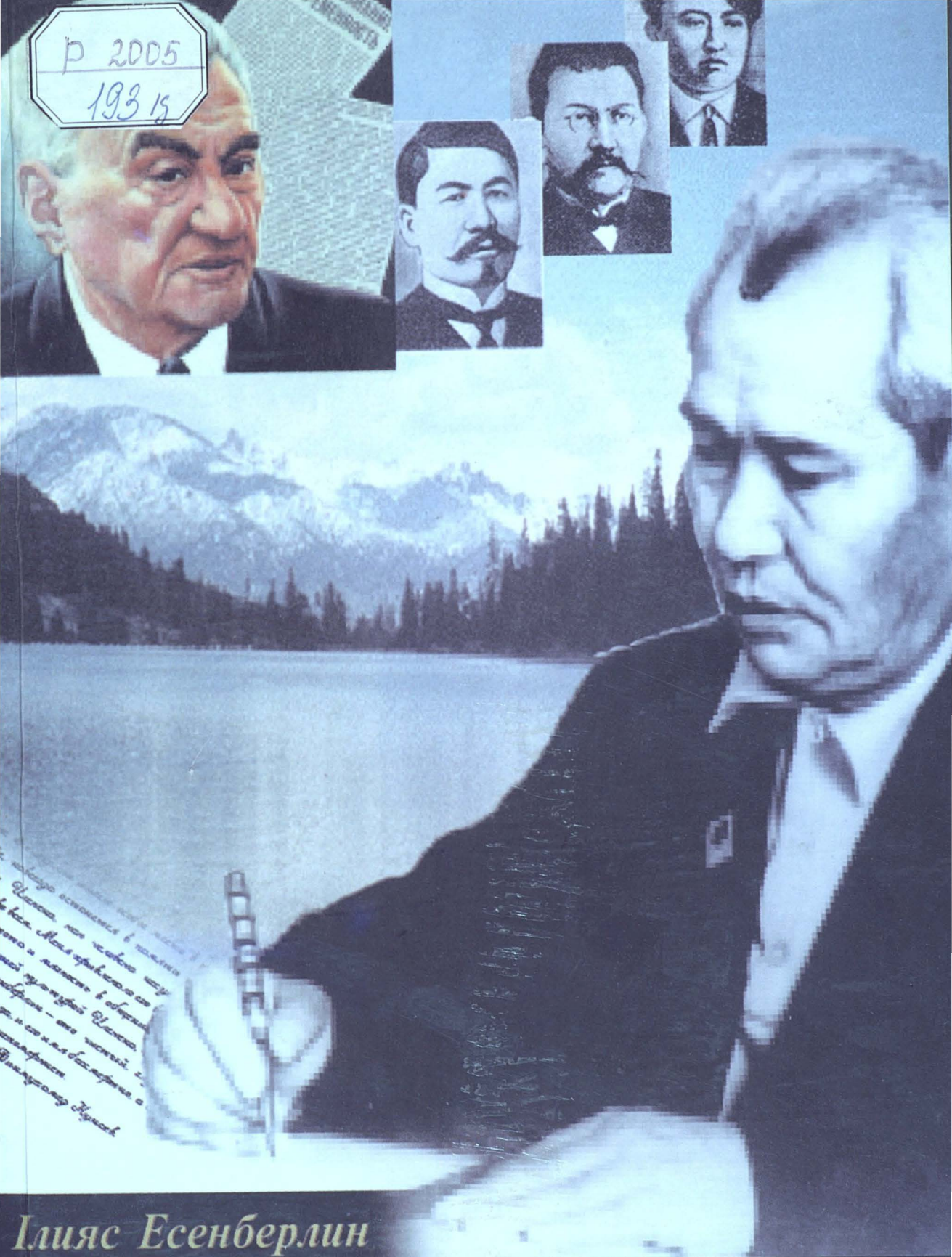

Р 2005
193 15

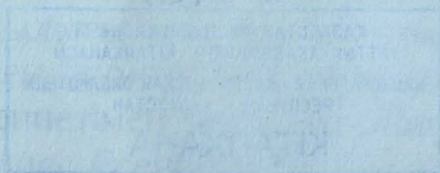
Илияс Есенберлин

МҰХИТТАН ӨТКЕН ҚАЙЫҚ

ИЛІЯС ЕСЕНБЕРЛИН

МУХИТТАН ӨТКЕН ҚАЙЫҚ

Роман

© Есенберлин І. 2001 ж. АЛМАТЫ — 2001 ж.

ББК 84 Қаз 7-44
Е 79

Есенберлин І.
Е 79 Мұхиттан өткен қайық: Роман —
Алматы: «І. Есенберлин атындағы қор», 2001.— 335 бет

ISBN 9965-01-604-6

ББК 84 Қаз 7-44

Е 4702250201
00(05)-00

ISBN 9965-01-604-6

© Есенберлин І., 2001

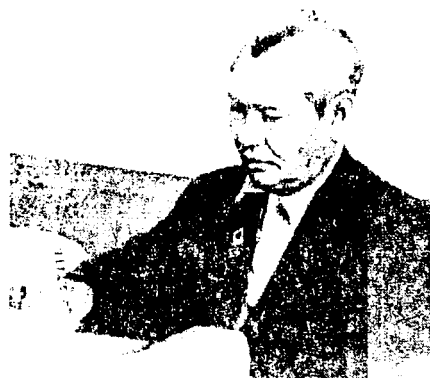
өділеттілігінде, биік адамгершілігінде, нақтылығында, істі тереңбілуінде. Оны өзгелерден ерекшелендіріп тұратын қасиет ғажайып даналығы болса керек. Ол өз ісі арқылы халқының шынайы сүйіспеншілігіне ие болды, оның аты өзін шексіз құрметтейтін ұрпақтарының жадында мәңгі қалды.

Ілияс Есенберлин.

Ілияс Есенберлин қазақ әдебиетінде айырықша орын алады және халық жадында мәңгілік сақталады. Мен Ілекенді сабырлы және барлық мәселелерде орнықты адам ретінде баяғыдан білемін. Мені оның туа бітті кішіпейілділігі, қарапайымдылығы мен кісімен араласудағы жұмсақтығы баурайтын еді. Мен әр кез оның ішкі мәдениетімен жан дүниесінің тазалығына басымды идім.

Ілияс Есенберлин — өз халқының таза да терең тумасы іспеттес, оның аты өшпейді, ал оның жасампаз жазушы ретіндегі сөзі ешқашан мұқалмайды.

Дінмұхамед Қонаев.

Көптен бері Қазақстан Коммунистік Паритясының Орталық Комитетіндегі жауапты жолдастар менің соңыма түсіп жүр... Сондықтан Сізден менің жұмыс істеуім мен өмір сүруіме кедергі келтіретін осынау арандатуға тосқауыл болуыңызды өтінемін.

*(І. Есенберлин 1973 жылы тамыздың 7-сі күні
Д. А. Қонаевқа жазған хатынан).*

Жазушы І. Есенберлин бес жыл бойы үздіксіз ҚКП Орталық Комитетіне арыз жазумен жүр. Авторға «Мұхиттан өткен қайық» романында ірі мемлекеттік қайраткерлердің, зиялы шығармашылық қауым өкілдерінің рухани өмірлерінің бұрмаланып көрсетілгені әлденеше мәрте ескертілді. І. Есенберлин өзінің біліксіздігі негізінде өз кейіпкерін тоғышарлық деңгейіне дейін түсіріп жіберген.

*(Қазақстан Коммунистік партиясы
Бөлімінің 1978 жылғы желтоқсанның 27-сіндегі
жазбасынан).*

«Мұхиттан өткен қайық» кітабын жазу үстінде мен өз заманым мен өз замандастарымның тарихын шынайы суреттеуге ұмтылдым. Мен Дінмұхамед Қонаев сынды мемлекеттік қайраткердің дүниетанымын халқы таныса деп ойладым. Егер оның жасап жатқан істері жақсы болса, сонда мәселе неде? Менің әдеби кейіпкерлерімнің мемлекет қайраткерлері болғандығы үшін ғана кітапты шығармау топастық емес пе? Одан не шығады? Осыған ғана кінә қоюға бола ма? Егер мен қара басымның ғана камын ойласам әңгіме өзге. Ондай нәрсе кітапта жоқ қой.

(І. Есенберлиннің 1980 жылғы мамырдың 7-сіндегі күнделігінен).

Әдебиетте жеңіл жазылғанымен «жолы болғыш» саналатын кейбір шығармалар болады және жазушы өз еңбегінің лайықты бағасын замандастары тұрғысынан дер кезінде алып та үлгеріп жатады. Ал, Ілияс Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық» романы туралы мұндайды айта алмайсың. Негізінен ғұмырбаяндық сарындағы аса тартымды бұл шығарма сонау алпысыншы жылдары бір деммен жазылып шықты да... Отыз жылдай баспахана «тартпасында» сүрленіп жатып қалды. Автор осы кезең ішінде сынарезу цензура талаптарына түсінбей әбігерге түсіп, кітапты қайта-қайта түзетіп, қисынсыз қорлық пен қиянатқа төзіп бақты.

Зор энциклопедиялық білім мен қанатты қалам иесі туган халқының тұтас дәуірлік ғұмырын қамтитын көптеген тарихи туындылар тугызу арқылы тереңге сүңгіп, өз кейіпкерлерінің тағдырларын жан-жүрегінен өткізе, олардың бейнелеріне біте қайнаса бірігіп кетіп отырады. Бұл мәнер оған жаңа заманның құбылыстарында байсалды саралауға онтайлы жәрдем жасаған сияқты, себебі автор осынау соңғы шығармасында да дәрменсіз баласының болашағынан үміт күтіп, оны шексіз сүйетін ата-ана секілді төл туындысын аяусыз азаптың бөріне төтеп бере отырып, ғажап сүйіспеншілікпен жазып шыққан. Және бұл романды қандай да қиындыққа қарамастан бітіріп шығуға міндетті де еді. Алайда анау отызыншы жылдары тағдыр тәлкегіне түсіріліп, қырғынға ұшыратылған қазақ зиялылары туралы жазылған бұл шығарманы цензура шығартушы ма еді?! Десе де, І. Есенберлин өз қаһарманының тағдырын 60—70-ші жылдар кезеңімен шебер салғастыра өре отырып, шынайы болмысқа ғасырлар призмасы арқылы үңіле ой түйеді. Өйткені өткен шақсыз болашақта жоқ.

Цензура: «Автор партиялық және мемлекеттік құпияны ашатын «қара ақпаратты» қайдан алған? Ол тың игеру мен жаңа өнеркәсіп құрлыстары аудандары елге немене бақыт әкелді деп сауал тастап, Қазақстанның жаңа тарихын бұрмалап көрсетуге ұмтылады. Сол сияқты Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов сияқты Алашорда қайраткерлерін ақтау туралы мәселе қояды» деп жазды. Ал мұндай сұрақтарға ол кезде, шынында да, ешкімнің жауап беруге жүректері дауаламас еді. Қалай дегенмен, І. Есенберлин цензураның ескертулеріне: «Менің романымда шындық жазылған. Тек Шындық!» деп жауап қайтарудан танған жоқ.

Романның қайта жазылған ондаған нұсқалары соларға қалдырылды.

1994 жылы Қазақстан Республикасының жазушылар, кино-мотографистері және журналистерінің «Эдельвейс» ассоциациясы Ілияс Есенберлинді өзі қайтыс болған соң жарық көрмеген үздік шығармасы үшін Юрий Домбровский атындағы әдеби сыйлықтың лауреаты дипломымен марапаттады.

Ал, біз бүгін қадірлі оқырман өзіңізге жазушының досы және пікірлесі Юрий Домбровскийдің аудармасымен әуелгі түп нұсқасындағы, цензуралық түзетулерінсіз шығармасымен танысуға мүмкіндік тугызып отырмыз. Ал, бұл роман жоғарыда айтқанымыздай, 1972 жылы жарық көруге тиіс еді.

Олжас СҮЛЕЙМЕНОВ.

ПРОЛОГ

Жазушылар Одағының пленумының таңертеңгі мәжілісі жаңа ғана біткен-ді. Жұрт төменгі қабаттағы ресторан, фойэ, кафетерияға қарай ағыла жөнелді. Конференц-залға жеті жүздей адам сиятын. Ал ресторанның мөлшері екі жүз кісіліктей ғана. Заматта стол біткеннің бәрін жазушылар бірден жайлап алды. Кафетерияда бірде-бір бос орын қалмады. Буфет біткеннің жанында да топырлаған жұрт, бардың маңайында да қаптаған кісі. Әлде кімдер тіпті терассаға шығып алып сыра ішіп отыр. Биллиард ойнайтын жердегі абажадай ақ самаурынның жанында да тізілген адам. Айбол сәл кідіріп қалып, ресторанға кіргенінде, еш бос орын көзіне түспеді. Августың аңызак ыстық күні. Таңдайы кеуіп шөлдеп өліп барады. «Қайтып сусынымды қандырам... Әлде көшеге шығып автоматтан газдандырған су ішсем бе екен? Бірақ бұл арада ондай автоматтардың барын кім біледі?». Сол уақытта, әлде кімнің өзінің атын атағанын құлағы шалып қалды. Дауыс шыққан жаққа қарады. Сірә бейтаныс адам бірнеше рет шақырған болуы керек, жанынан өтіп бара жатқан жас даяшы әйел «өне анау бұрышта» деп иегімен залдың түкпір жағын меңзеді. Бұл караған тұста сыншы және баспа қызметкері алматылық Петр Коротков бұған күлімсірей қарап, шақырып тұр екен. Аласа бойлы, дембелше келген, қысқа бұйра шашты, дөңгелек жүзді жігіт... «Бері кел — деп, жанындағы қос орындықты көрсетті ол, — сені бағанадан күтіп тұрмын. Міне мына орынды әдейі алып қалдым. Көрдің бе кісінің көбін!..»

— Ту, жақсы болды ғой, — Айбол орындыққа рахаттана орналас-ты. — Таңдайым кеуіп барады! Таңертең қызығып кетіп, бір түзды балық жеп едім. Мынасы лимонад па?

— Іш, Іш! Міне бос стакан! Тек тым суық болып жүрмесін. Бүгін біздің жігіт тамаша сөйледі. Көкейкесті мәселе қозғағандығынан ба, жұрт мезгілінен асып кеткенін де аңғарған жоқ. Жарады жігітім, алақанымды қызарғанша шапалақтадым. Әлі дуылдап тұр.

— Соны естігелі әдейі ертерек келіп едім. Сөзі ойдағыдай шықты, — деді Айбол лимонадты стаканға тағы құйып жатып, кенет ол жан-жағына қарады, — Петр, осы біз отырған зал қандай зал? Өзі қайдағы жоқ қанатты айдаһарлар, жыландар, ыржиган адамдар бейнелірімен әшекейленген. Сүрленген еменнен ойып салған. Сөз жоқ, қолшебердің өнері. Нені айтады осының бәрі? Тіпті неміс готикасына да ұқсатып қаласың, бірақ таңқаларлық өзгеше. Бұрын бұнда не болды екен?

Петр тандана екі иығын көтерді де қойды.

—Бұрын бұл үй массон құжырасы еді дейді жұрт. Пастернактың «Кемпірқосақтағысы» есінде ме? Онда: «Бір кезде бұл үй миссон құжырасы болған. Жүз жылдай бұрын қазынаға көшкен» делінген ғой. Сірә сол сөз осы жай туралы айтылса керек. Дау жоқ, бұл бұрынғы мәжіліс өтетін орын... Көрдің бе, мына жоғары көтерілетін еменнен соғылған баспалдақты? Оның аржағында құжыралар. Бір кезде мен де бұл үйдің тарихыменен шұғылданғанмын, бірақ ешкім жөнді ешнәрсе айта алмады. Қазір Егор келген соң содан сұрамасақ...

— Егор? — Айбол Петрдің қолынан ұстай алды.— Сен оны көрдің бе? Осында келе ме?

— Таңертең көргем. Ленин кітапханасында ескі газет-журнал қарап отыр едім, біреу кеп иығымнан ұстады. Бұрылсам — өзі екен! «Балапаным, қайдан жүрсің?» деп күлді. «Пленумге келдім» дедім. «Айбол да ма?» «Бірге ұштық...», «Қашан?» «Үш сағаттай болды!», «Онда, деді ол, сен Айболды қайтсең де тауып ал, рестаранда күтсін, мен сағат төрт кезінде келемін». Міне енді сені күтіп тұрған түрім, пленум ашылмастан бұрын жолыға алмадым.

— Көп рахмет, — деді Айбол, стаканына толтыра лимонад құйды. Бірақ ішпеді. Ернін тигізді де қойды. — Ол маған өте керек еді.

— Қандай тағам жейміз? — Петр дастархан мәзірін алып қарай бастады, — даяшы қазір келеді ғой, бірден айтпасаң, артынан шақырсаң да, жуымайды... Көрдің бе, халықтың қандай көп екенін.

Айбол сабырсыздана сөйледі.

— Сағат төрт болып қалды ғой. Егор айтқан уақытында келсе жарар еді. Онымен сөйлесетін сөзім бар...

— Құпия ма?

Айбол күлімсірей, иығын көтерді де қойды.

— Қалай десем екен? Жоқ, енді құпия емес. Сыбырлағанды құдай естімейді ме дегендей, жасырғанмен болмас, мен бір кітап жазып едім.

— Кітап? — Петр таңдана күлімсіреді, — Қашан жазып жүрсің? Ешқайсымызға ештеңе демей... көлемді ме?

— Бес жүз беттей. Бұным әлі алғашқы бөлегі. Жазып болысымен, орысшаға сөзбе сөз өзім істедім. Қысқасы екі жылдай уақытым кетті.

— Және ғой, ешкімге айтқан жоқсың? Енді сол кітапты Егорге аударуға бермексің бе?

Айбол енжар жауап қайырды.

— Алдымен оқып шықсын дедім. Өзім де одан солай өтіндім. Ол, әрине, көнді. Одан арғы жағын әлі сөйлескен жоқпыз. Аудармамды

бітіргеніме де екі-ақ жеті болды. Ең ақырғы бетін авиа почта арқылы жібергем. «Сенің романыңды творчестволық үйге кетіп бара жатырмын, сонда оқимын» деп телефон соққан.

— Оқып шыққан болар?

— Әрине ғой. Ол мұндай істе әрқашанда да сөзінде тұрады. Бірақ қазір өзі Мәскеуде жоқ екен. Творчестволық үйден де таба алмадым. Қай құйынның қай жаққа қуып кететін құдайдың өзі білсін. Пленум біткен соң іздемек боп қойып едім. Көрдің бе, саған өзі ұшырапты ғой.

Петр Айболға ойлана қарады.

— Сендердің сөздерінде менің бөгеттігім болмас па екен?

— Қайдағы бөгеттік? Отыра бер. Тек Егор не айтады? Гәп міне қайда... — Ол қолындағы шанышқысы мен ойнап, сәл отырды да, қайтадан сөйлеп кетті. — Тағы бір жай... Мен, Петр, өзгеше роман жаздым... Оның өзгешелігі — біздің мұндай әдебиетке дағдыланбағанымызда... Міне әңгіме неде...

— Тағы тарихи роман ба?

Айболдың бұның алдында жарық көрген екі романы да сонау көне заманнан басталған тарихи шығармалар болатын. Петр осы туындылар басылған журналда бас редактордың орынбасары боп қызмет істейтін.

— Білгің келсе, иә. Тіпті нағыз барып тұрған тарихи шығарма деуге болады. Бірақ бүгінгі күннің тарихы. Қысқасы өз заманымның тарихын жаздым...

— Сонда қалай, бас кейіпкер өзіңсің бе?

— Жоқ. Бас кейіпкерім — партия қайраткері. — Айбол сәл ойланып қалды да сөзін қайта бастап кетті. — Қазақстан әсіресе ақырғы жиырма бес жылдың ішінде қандай қарыштап кеткенін өзің де білесің. Бұл әрине партияның, халықтың ерлігі. Бірақ біздің сол алуан табыстарымыздың көбі менің кейіпкерім Ақылбектің атымен де байланысты. Демек, өмір шындығы бар да, көркем әдебиет шындығы бар емес пе. Әйтсе де мәселе бұнда емес.

— Онда неде?

— Бас кейіпкерім белгілі партия қайраткері болғаннан кейін, мен оның өмірін оп-оңай көрсете алмаймын ғой...

— Түсіндім. Сен Ақылбектің күресін, тартысын басынан өткен қиыншылығын, қайшылығын жазасың ғой?

— Тек өз басың ғана емес, замандастарының да, тіпті заманының да кейбір соқпақ, қиын кезеңіне барамын.

— Қысқасы, бас кейіпкеріңнің тағдыры жол-жөнекей дүние емес, ол заманның айнасы демексің бе? Әрине, ол айна тек жақсылықты

ғана емес, кейіпкерінің өсу жолындағы бөгет — қамалды, түсінбестікті де көрсетеді ғой. Кітабыңның қиындығы осында ма?

Осы кезде бұлардың жанына даяшы жас әйел келді, қағаз-қарындашын дайындап:

— Не қалайсындар? — деді.

— Бізге... — Айбол ойлана жауап қайырды, — ең алдымен лимонмен бір шыны коньягін беріңіз...

— Сен ішпейтін едің ғой, — деді Петр таңдана.

— Мен үшін өздерің ішесіндер, — деді Айбол, күлімсіреп, — Бүгін ана жақтағы мәжіліс бітті, — ол жоғарғы қабатты меңзеді, — Ал ертеңгі мәжіліс, — тек ертең түстен кейін ғана басталады. Саған бөгет болмайды. Өзің білесің ғой, Егор нәзік жанды адам. Өзгеге ауыр тигізуді жек көреді. Міне оған, маған айтар сөзіне батыл болу үшін, ал саған дастархан басында бірге отырып көңіл көтеруіңе, әлгі шыныны әдейі айттым, ұқтың ба?..

— Өзіңе белгілі ғой, — деді даяшы әйел кеткеннен кейін Айбол сөзін қайта бастап, — кей адам қай жағынан қарасаң да сәулесін бірдей төгіп тұратын гәуһар тасқа ұқсас келеді. Мінезі қатты да жұмсақ, жұмсақ та тәуекелшіл. Менің кейіпкерім де.... Жоқ, жоқ, менің жазған адамым мұраб тәрізді. Жаксы мұраб ағып жатқан арық суы тығындалып, тоқтап қалса, қолындағы кетпенмен бір-екі рет ұрып көзін ашып жібермей ме? Сосын су өзінің керек жағына қарай жүтки жөнеледі. Менің кейіпкерім де сол мұраб тәрізді. Бізге не керек, алға қарыштап бара жатқан қимылымыздың қай жерінде кідіріс, кемшілік бар, соны өзгелерден гөрі тез көреді, тез ұғады, оларды жоюда да жан аямай күреседі. Жоқ, жоқ, мен оның жеке басын дәріптеп, көсем етіп көрсетуден аулақпын. Бар болғаны өмірін, істеген істерін қағаз бетіне түсірдім. Ал менің Ақылбек Ахметжановым қандай адам оны оқушының өзі шешсін.

— Қысқасы, жаның сүйген адамыңның кейпін ісі арқылы бермексің ғой?

— Дұрыс айтасың. Демек, көп мәселені жазушы тұрғысынан қарағанмен де, шындықтан ұзап кетпеймін. Әрине, жазушы көзқарасы ерекше көз қарас, өмірді, дүниені сезінуде өз түсінігі өз пәлсапасы болады. Сондықтан да бас кейіпкерден бөтен, оның ойын, іс-әрекетін, ақыл-сана таразысына салып, өзінің сыннан өткізіп отыратын романға тағы біреу керек қой. Сондай адам бұл кітабымда бас кейіпкердің замандасы жазушы. — Айбол Петрға қарап сәл күлімсіреді, — бұ да маған таныс адам, кей жағдайда тағдыры да өзіме ұқсас. Бірақ оның да кейпін бір адамның бейнесі деу қиын. Негізінде кейіпкерлерімнің

басынан өткен шындық оқиға сюжет желісі етіліп алынғанмен де, бұл бейнеде дүниеге, саясатқа, халыққа деген көз қарастарымен түйінделінген, бір адамның тағдырынан гөрі кеңейтілген, оның басынан өткен хикаялары әлеуметтік тұрғыдан қаралып типтік сатыға көтерілген. Түсіндің бе? Әрине, ештеңе түсінген жоқсың ғой, мен ойымды шашыратып жібердім білем...

— Неге үйдейсің, айтқаныңның бәрін де түсіндім, — сыншы қулана күлімсіреді. — Егорға да осылай ұғындырғансың ғой. Ал ол қандай жауап қайырды? Әдеттегісіндей «Ура, шалым, тезірек жібер, қолма-қол аударуға кірісем!» деген болар... Солай ма?

— Гәп, солай болмай тұрғаныңда ғой! — Айбол ақырын күрсінді, — әрине ол үндеген жоқ. Маған, айтқаныңда, екі қиын жағдай бар деді ол. Бірінші — дәстүрде. Біздің әдебиетте Сомэрсет Моэм тәрізді өз тұсында өткен адамдардың өміріне, саяси маңыз беріп, замана тұрғысынан қарап, атқарыла жазу некен-саяқ. Әсіресе партия қайраткері жайында. Рас, кейбіреу басынан кешкені туралы кітап жазып жүр, бірақ өз басынан өткенді қоғам тіршілігімен қарап, жалпы әлеуметтік сатыға көтермейді. Және біз өзіміз туралы сөйлеуді, дәріптеуді сүймейтін кішіпейіл жандармыз. «Жеке басты дәріптеуді» әшкерелегеннен кейін мұндай жағдай тіпті өрескел саналатын болды. Ал сенің әңгіме еткелі отырғаның жай коммунист емес қой, халқына еңбегі сіңген белгілі қайраткер. Ол заманының құбыласына, болмыс-істеріне өз көзқарасы бар жан. Нағыз көркем әдебиетке керекті бейне. Бірақ жұрттың бәрі оны солай ұға бере ме? Жеке басты дәріптеу деп қараулары мүмкін ғой. Міне осы себептен де сенің бұндай кітабыңды жұрт бірден қабылдай қояр ма екен? Кітабыңа қарсы тұрар, осындай дәстүр-әдетті, кейбір үрке қалатын қорқақтың бөгетін жеңіп шығуға жігерің жете ме, жетпей ме... Бұл бір. Ал екіншісі: жазғаның роман десек, әрине онда көркем әдебиетке тән кейіпкеріңнің өмір сыры, тіпті құпия кейбір, махаббат секілді, әрекеті де шығармада орын алуға, тиісті екені белгілі. Ал мемлекет қайраткерінің ондай жағын қазба-лап, терең баруға, бізде әдебиеттің үлгісі, дәстүрі жоқ. Сонда не болғаны? «Көрнекті адамдар өміріне» жататын бірдеңе болып шыққаны ма? Мүмкін сен сондай шығарма жазған шығарсың? Онда бір сөрі. Бірақ сенің бас кейіпкерің қазір жер басып жүрген тірі жан ғой. Онда кітабыңды бұл жанрға қалай жатқыза аласың?.. Егордің маған айтқан алғашқы сөзі осы болды.

— Сен қандай жауап бердің? — Петр да стаканына лимонад құйды.

— Мен оған жазғаным ондай кітап емес, роман. Жолма-жол аудармаларды оқып шық дедім. Ол көнді. Содан кейін почтаға салып жібергем. Енді міне...

— Аударушыңның өзі қасыңда тұр. Және айқан сөзіңнің бәрін естуде...— деді арт жақтарынан бір дауыс.

Екеуі де жалт бұрылды. Арт жақтарындағы өрмелеп бара жатқан айдаһар бейнесі салынған төрт қырлы ағаш бағанаға сүйеніп, қою кара шашты ұзын бойлы кісі тұр екен.

— Егор! — Айбол орнынан түрекелді. Қара шашты екі қолын бірдей жоғары көтерді.

— Қарсылығым жоқ, жеңілдім! — деді ол даусын көтере, — жол-ма-жол аудармаңды оқып шықтым. Бұрынғы екі күмәнді ойымды қайтып алдым. Романыңды аударамын. Тіпті ертеңнен бастап, — Ол столдағы коньякқа қарап күлді, — сондықтан бүгін...

— Қымбаттым...— Айбол оны құшақтай сөйледі, — мені қандай қуантып тастағаныңды білсең!.. Бірден құртады ғой деп ойлап едім! Өйткені кітабымды ең бірінші берген адамым өзің едің...

Қара шашты жолай ала келген орындығын столдың жанына қойды. Отырып жатып:

— Кәне, енді сенің романың үшін тост көтерелік, — деді ол, сөйтті де күлімсіреді, — кәне, Петр! «Толтыра құйып бокалды, токтатпай бірден алып қой! Жасасын муза, жасасын ақыл-ой» деп Пушкин айтқандай болсын! Петр, Айболға лимонад құй, о да ырымын істесін, бізбен шынысын соғыстырсын!

Үшеуі де орнынан түрекелді.

— Бұл шарапты, Айбол, сенің қол жазбаң үшін көтерелік! Бәрі де ойдағыдай болып шығады, достарым. Жаңағы Пушкиннің өлеңі «Сәулелі сен, алтын күн, жарқырай түс!» деген сөзбен бітеді. Сендердің күндерің, Бүгінгіден де жарқырай түсетініне күмәнім жоқ! Оны өз көздеріңмен де көресіндер! Тек қорқудың қажеті жоқ. Еңбек ету керек, және өзге жағдайды тым көп ойлай бермеу жөн. Сөйтсендер жеңістің өзі келеді. Міне, солай! Ал, Айбол, сенің өзіңмен аттас кейіпкерің үшін!

Үшеуі бірдей алдарындағы рюмкаларын көтерді.

* * *

Сөйтіп біз енді романды Айбол ұйықтап жатқан жерінен телефонның шылдыры оятуынан бастаймыз...

БІРІНШІ ТАРАУ

Телефон, тұрғызбай қоймаймын дегендей, безек қағып ұзақ шырылдады. «Қазақфильм» шығарған көркем суретті фильмді Кинематография комитетіне көрсетіп, әбден шаршаған Айбол, сағат жетіден аса мейманханаға келіп диванға қисая жатып, қатғы ұйықтап кеткен екен. Ол орнынан сүйретіле тұрып, телефонның трубкасын қолына алғанда, арғы жағынан еш дыбыс естілмеді. «Түк, түк» деген телефон байланысының үзілгендегі үні мен әлдеқайдағы үзіліп-үзіліп шыққан бейтаныс түсініксіз дауыстар ғана жетіп жатты. «Мәскеуде де шатысады екен-ау! — деді ол қабырғадағы айнаға келіп, ұйпатұйпа болған, самайына ақ кірген жұмсақ қою кара шашын тарағымен тарай бастап. — Әйтседе, телефон шылдырының оятқаны жөн болды! Қазір Алматымен сөйлесуім керек. Дәмилаға күнде телефон соғып тұрамын деп уәде бергенім, тіпті есімнен шығып кетіпті! Естен қалай шықпасын. Жұмыстан мұрнына су жетпей жығыласың. Қап! Талон алуды тағы ұмытып кетіппін ғой! Айтпақшы, бұл арада ондай заттың қажеті жоқ шығар. Тікелей, қала аралық станция арқылы байланыса бересің деген... Сөйтеіін. Әйтпесе, Раушаным өкпелеп жүрер. Оның «ал» деген заттарын сатып алмақ түгіл, берген тізімін де жоғалтып алмасам нетсін? — Ол қалтасын ақтара бастады. — Қайда салып едім? Айтқан нәрселерін төменде көрген секілді едім. Бекер кезекке тұрмаған екем. Бірақ тізімін қайда қойдым? Көрілік деген міне осы да».

Елуге жаңа жетсе де, Айбол өзін көрілердің қатарына жатқызатын. «Менің жасымда кейбіреулердің өмірі де аяқталады, ал мен....» Ол өзінің осы жасқа келгенше жөнді ештеңе тындыра алмағанына өте ренжулі болатын.

Көшеге қыстың күңгірт жұмсақ кеші түскен. Сағатына қарады. «Сегіз! Бұл жерде кітап дүкендері жетіде жабылатын еді ғой. Кешігіп қалыппын-ақ. Сөйтсе де үйге телефон соғайын.... Қала аралық станциямен қалай байланысатын еді?» Ол трубканы ала берегенде телефон қайтадан шырылдай қалды. Әйелдің сазды жас даусы телефонға жазушы Айболды шақыруын сұрады. «Ах, Айбол сіз өзіңізсіз бе? Жаксы, тек трубкаңызды тастамай тұра тұрыңыз. Қазір сізбен сөйлеседі». Сөйткенше болған жоқ, телефоннан ендіге қырылдаған еркектің даусы естілді.

— Амансың ба, Айбол? — әлгі дауыс қазақша сөйлеп.

— Өзіңіз де амансыз ба? — Айболда қазақша жауап қайырды, — сөйлеп тұрған кім екен?

— Танымадың ба? — Дауыс мұңая күлген тәрізденді. — Иә, қазір менің даусымды тану өте қиын. Осының алдында ғана телефон соғып едім, трубкасы құрғыр қолымнан түсіп кетті...

Неге екені белгісіз, бейтаныс адам атын атағысы келмей тұр. Бірақ Айболға дауыс таныс көрінді.

— Иә, мен сізді тындап тұрмын,— деді Айбол, бұл жолы орысшалап.

— Қазір...— Сөйлеп тұрған кісі алқынып қалғандай, сәл демін алып болып,— бұл Әзірбаев қой,— деді қырылдай.

— Әміржан? — Телефон трубкасы енді Айболдың қолынан түсіп кете жаздады,— япырай... Бүгін өзім де сізге кіріп шықпақшы болып отыр едім, көрдіңіз бе...

— Иә, жұмыстан қолың босамаған болар? — Қайтадан мұная күлгендей болды дауыс,— қайда барсаң жұмыс!.. Жұмыс! Әйтсе де, келіп кет! Үйдің адресін білесің ғой? Келіп кет, келіп кет! Сағат бесалты кезінде қолың босайды ғой? жақсы, сол кезде кел. Асыға күтем.

Айбол, тақа жақын болмағанмен де, жан-ашыр бір азаматтың басына кенет зор қауіп туа қалғандай, телефоннан кейін шегінді. Ол Әміржан Әзірбаевты жақсы танытын. Бұл Қазақстан электроэнергиясы жөніндегі белгілі мамандарының бірі еді. Шу дегенде қызметін Алматы теплоэлектрцентралының кезекті инженерлік жұмысынан бастаған. Бірге-бірге өсе келіп, соңғы кезде Бүкілодақтық электр қуаты жөніндегі министрдің орынбасары дәрежесіне жеткен. Соғыс басталған шақта, Қазақстанда, өсіп келе жатқан жас инженерлер бірталай болатын. Соның ішінде әсіресе көзге түсері екеу еді. Бірі осы Әзірбаев еді де, екіншісі Мәскеу институтын бұнымен қатар бітірген тау-кен инженері Ақылбек Ахметжановтың. Соғыс кезінде электр күші түгіл, Қазақстан өнеркәсіптерінің көп салалары осы екеуіне қараған. Олардың өркендеуі, алға аяқ басуы осылардың жігерімен, ақыл-ойы, жан аямай қимылдарымен байланысты еді. Екеуінің қызметі екі түрлі болғанымен де, екеуі де бір үкімет үйінде, қала берді есіктері қатарласа тұрған бөлмелерде жұмыс істейтін! Бірі мен бірі үнемі жолығып, тіпті сағат сайын телефон арқылы хабарласып отыратын. «Өзіндесің бе? Қарағанды металлургия заводының қосымша жоспары туралы ақылдасып алу керек еді. Жақсы, қазір кіріп шығамын» деген тәрізді сөздерді жиі айтысып, күніне сан күрделі мәселелерді оңай шешіп, бірінің ойын бірі бірден түсініп отыратын. «Үкімет қайраткері болсаңдар, осы екеуіндей болыңдар, бар жолдастық, араларындағы достық, бәрі қызметтегі дұрыс қарым-қатынастарына жәрдем» дейтін сырттағы жұрт. Екеуі де денелі, биік бойлы, көрікті еді. Әсіресе Әміржан бір түрлі күдіретті көретін. Үлкен қоңыр көзді, қою шашы көгілдір тартқан, іштегі қасиеті сыртқа теуіп тұрғандай, көгілдір болат тәрізді бітісті сұсты келген. Соғыс, соғыстан кейінгі кездегі Әміржанды Айбол көз алдына үнемі осылай елестететін. Міне, осы кісінің кенет үйінің

төбесі құлап жерге түсті. Басына кара бұлт торлады. Бұрынғы өзі басқарған мекемеден мемлекетке зиянкестігі тиген былықтар табылды. Әміржан сенбейтін адамдарға сенген, қол қойылмайтын қағаздарға қол қойған болып шықты. Қысқасы алдымен қиын-қиын талқылауға түсті, соңынан орнынан алынды, үкімет мүшелігінен босатылды. Өйткенменнен, асыл кездік қап түбінде жатпайтыны белгілі, кенет ол Мәскеуден барып бірақ шықты. Бү жолы да үлкен қызмет берілді. Әрине, бұған себеп болған тек оның халқы алдында сіңірген еңбегі ғана емес, Ақылбек Ахметжанов секілді достарының да көмегі тиді. Осы кезде Айбол оның атын қайта ести бастады. Орталық баспа сөз беттерінде Әміржанның Қазақстан электр күш-қуатына арналған бірнеше мақалалары жарияланды. Айбол өзі тау инженері болғандықтан мұндай дәлелді, қысқа сөзді-тұжырымды, фактіге құрылған мақаланы ұнататын. Сол себептен де ол Әзербайевты есінен шығара қоймаған-ды. Демек, қандай жақсы мақалалар жазғанымен де Әміржанның қызмет сатысының төмендеп, жұртшылық алдында бұрынғы абройының жоқ екенін Айбол естіп те жүретін. Бірақ, бөлендей жақындығы болмағандықтан, жазушы Әміржанның тағдырымен көңіл қоя шұғылданбайтын. Және оның үстіне, біреудің хал-қуатын, жай-жапсарын білмек түгіл, өз басына да күн туып, «байтал түгіл, бас кайғының» кебіне ұшыраған-ды. Егерде, көп жағдайда тоқтау салып, ақыл-ойы мен кайғысын баса білген жұмсақ мінезді сабырлы әйелі Дәмиласы болмағанда, бұның да бүгінгі күнінің қай тұсынан шығары белгісіз еді. Қысқасы, жазушының қазіргі түсінігі мынау. Әміржан бұрынғы Әміржан емес, бір пәлеге ұшыраған жан, даусы да қатты кеселді адамның дауысындай ендіге қырылдай шығады.

Айбол Алматымен сөйлесіп болып, төсегін ыңғайлап жатқан кезінде сол Мәскеуде қызмет істейтін бір жолдасы келді. Жазушы Әміржанның телефон соққанын айтты.

— Иә, ол кісінің халы қиын секілді, — деді жолдасы, — о жаққа прокуратура шұғылданып жатқан көрінеді. Қысқасы: жақсылық емес.

— Бірақ өзінің істеген қылмысы жоқ қой?

— Өзі істемегенмен, қылмысты істеуге кейбіреулерге жол берген бе, қалай, күнәсі сонда деседі, әрине тікелей жауапқа тартатын күнәсі жоқ секілді, бірақ рухани жауапкершілік, деген бар емес пе...

Танысым кенет сөзін бөтен жаққа бұрып әкетті. Ол көркем өнер қызметкері еді. Өз мамандығына жатпайтын әңгімелерге көп құмарта қоймайтын.

Айбол ертеңіне Әміржанның үйіне келді.

Ал бұл үйде көргені — Айболды шын қорқытып жіберді. Дарағдай жұмсақ креслода өңін әжім басқан сарғылт, алып денесі арса-арса болып жүдеген, үлкен қоңыр көзі тұмандана сөніп кеткен біреу

отыр. Саусақ біткені тарбиып, алпамсадай екі қолы бірдей, кресло-ның екі жағынан салбырап, еденге тиіп жатыр. Арсиған құр сүйегі ғана қалған бұл адамды, кешегі кербез, көрікті Әміржан дегенге ешкім де сенбес еді. Арт жағында тапал стол үстінде дәрі-дәрмек қойылған. Айбол осыншама таусылған ауру жанды көрген сәтте-ақ, өзінің бұл кісімен бөлендей ашына таныс емес екендігін де, оның төңірегіндегі жаман сөзді де, тіпті бұл тұстағы өз басының ой-тілегін де, тегі бұл дүниенің барын, жоғын да, бәрін-бәрін ұмытып кетті. Әміржан құшағын жая қарсы ұмтылды, кенет оны бауырына қысып! «Сізге не болған?» деп мән-жайын тезірек білгісі келе түсті. Бірақ сырқат жан жалпақ, сарғайып кеткен алақанын қарсы тосты, Айбол амалсыз тоқтады.

— Тоқта, таяма! — деді ол, — дәрігер рұқсат етпейді. Итім білген бе, рақ мүмкін, жүқпалы кесел шығар. Бұл кеселді вирусты дегенді естігенің бар ма? Жарайды, маған енді бәрі-бір. Ең болмаса үйде өлейін деп ауруханадан өзім сұранып шықтым. Әйелім бүгін-ертең Алматыдан келіп қалар. Ал менің өзімді кеше сол жаққа шақырды. Өне, ана столдың үстінде қағазды алып қара...

Олар іп-ілезде бірі мен бірі табысып кетті. Ішінде сарғылт сұйық дәрісі бар, томиған шынымен бастырылған қағаз жатыр. Айбол қолы-на алды.

«Сіз республикалық прокуратураның екінші класс юрисы, аса маңызды істерді тексеретін тергеушіге қылмыскер ретінде жауап беру үшін Алматыға шақырыласыз. Таңертеңгі сағат онда (күні көрсетілген) мынадай адреспен (адресі де жазылған). Республикалық прокуратураның аса маңызды істер тергеушісі деген сөздің асты сызылған. «Ал егер өз еркіңізбен келмейтін болсаңыз, онда РСФСР УПК 147 статьясы бойынша күшпен әкелуге мәжбүр етесіз».

Әрине, қағаз сөзі жан шошытарлық кәрлі, қатігез. Қағаздан кителінің бар түймесін салып алып, прокурор тергеушінің өзі сөйлеп тұрғандай. Ешкімді аямастық ызғар аңқиды. Қазақ ССР-ның УПК статьясы деген сөз сызылып, оның орнына РСФСР УПК-ның 147 статьясы делінген.

— Бұны сызған Курбатов! Республика прокуроры, мынаны да өз қолымен сызған. Мен болсам қалай дегенмен де, Мәскеудемін ғой, Қазақ ССР-ның УПК-сына сүйенуді ыңғайсыз көргені хақ! Сұмырай! Талай рет өзіммен преферанс ойнаған еді! Осы күнге дейін маған жүз сом қарыздар!

— Неге Курбатовтың қолы деп ойлайсыз? — деді Айбол абайлай сұрап, — мүмкін...

— Курбатов емей кім? Екінші класс юристының басына мұндай ой келе ме? Және бұл қағазбен бірге басқа қағаз да жетті. Тоқтай

түр, тоқтай түр, соны мен қайда қойдым? Ә, әне, ана терезенің алдында жатыр. Сол ашқан қалпымда... Өзің алып оқышы.

Айбол қағазды қолына алды. Бұны да құрылыс жұмысындағы қылмысы мен мемлекеттің құнды заттарын талан-таражға еткені үшін Әміржан Әзірбаев жауапқа тартылады деп уақ әріптермен тасқа таңба басқандай етіп жазылған. Статъясы тағы көрсетілмеген. Тек Алматыға келуі бұйрылған. Егер өз еркіңізбен келмесеңіз күшпен әкелу шарасы қолданылады, ал бұл шақырылу жоғарғы дәрежелі тиісті адаммен келісілген,— делінген.

— Сонда үкімет басшыларынан рұқсат алған ба бұлар? — деді сасып қалған Айбол, — әлде олар сіздің қандай халде екеніңізді білмегені ме?

— Біледі. Кешегі бірге жүрген жолдастардың бәрі де біледі. Бәрінен де жанға батып бара жатқаны менің жағдайымды біле тұрып, олардың... — Әміржан қолын қатты сермеп қалды да, кенет кеселі жанына қатты батып кеткендіктен де болуы керек, креслоға әлсіз шалқая берді.

— Әрине, жанға батады, өте қиналарлық жағдай, — Айбол сырқаттың сөзін шын қинала мақұлдады, — рұқсат етсеңіз, прокурорға мен телефон соғайын, жағдайды түсіндірейін...

— Кімге? Курбатовқа ма? Ол сұмырайға телефон соғудың қандай қажеті бар? Барлық жағдайдан өзі де хабардар. Бірақ оған бүкіл республиканы шулататын үлкен іс керек! Жұртқа әйгілі фамилия керек! Ұсақ-түйек қойма бастықтарын, не бухгалтер, прорабтарды Курбатов қалай місе тұтсын! Жок, оған Әзірбаевтың өзін абақтыға отырғыздым деу қажет! Түсіндің бе? Сот алдында иені қаралай көпіре сөйлеу арманы. Сөйтсе, даңқы шықпай ма? Прокурордың қырағылығын көрсетпей ме? Газет біткен соның сөзін басып шығарады, мүмкін суретін де берер. Жарайды, маған оның құны беш тиын. Енді Курбатовтың маған құрығы жетпейді. Өлімнен тартып алып ол мені абақтыға сала алмайды. Менің қазіргі қоғам тек өлім! Мен соның құзырындамын! Малтасын езе берсін! Тек өкінішім Ақылбек! Ақылбек! Менің жар жағасына төніп, құлауға жақын тұрғанымды біледі. Өттең тек мына малғұн прокурорға: «Тоқта! Жетеді!» деуге шамасы келмей қалды ма екен? Әйтпесе... Ал, Курбатов, қанша қабаған болса да, қорыққан күшіктей құйрығын қысып, столдың астына кіріп кетер еді. Жок, ол солай деді. Айтты. Маған оның солай деген бір ауыз сөзінің қандай қымбат екенін біледі. Сондықтан да айтты. Өттең тек сөзін өз құлағыммен естіген болсам, мейлі қазір өліп кетсем де, өкінбес едім... Бірақ Ақылбектің араша түскеніне күмәнім жоқ... Бар өкінішім... Жанымдай жақсы көрген адамыма, ажал алдында өз аузымнан алғысымды айта алмай бара жатқаным. Әсіресе маған осы батып барады. — Кенет ол тына қалды.

Мөлдір жас аурудың сұрғылт бетін жауып көйлегінің етегіне тамшылай түсіп жатыр. Жазушы көңілшек жан еді. Әлде қандай жылаған жас баланың көз жасын көрсе де, жанын қоярға жер таппай қиналатын. Ал қазір, бала емес, қарсы алдында үлкен адам жылап отыр. Айбол не істерін білмей, жұбатпақ боп, құшағын жая науқас жанға қарсы ұмтылды. Ауру сарғайып кеткен алақанын қарсы жайып, оны тағы тоқтатты. Сосын барып ол, қалтасынан орамалын алып, көз жасын тәптештеп сүрте бастады.

— Мүмкін, Ақылбек сіздің дәл қазіргі жағдайыңызды білмейтін шығар? — деді Айбол әлде неден домеленіп. — Әйтпесе...

Жоқ. Ақылбек Әміржанның бар жағдайын білетін-ді. Оқиға былай болған-ды. Ол кезде республиканың ең үлкен адамы Черняев еді. Әзірбаев пен Ахметжановтың көңілдес екенін және көп жыл бірге жұмыс істегенін ол жақсы білетін, — сол себептен де ол Әміржан жайындағы прокурордың баяндамасын тыңдауға өзінің кабинетіне Ақылбекті де шақырған. Прокурор бір мекемеде болған қылмысты істерді тексеруді бітіріп, енді сол мекеменің бұрынғы бастығы, қазір қызметке Мәскеуге ауыскан Әзірбаевті, қылмыс статьясымен жауапқа тартуға жоғарғы орындардың рұқсатын сұрап келген. Әміржанның бір тұрғы айыпты екені — заңсыз бірер қағазға байқамай қол қойғанын, қазақшылыққа салып дос-жар саналғаннан тіпті тарту-таралығы да алғанын, прокурор айтпай-ақ, Ақылбек бұрын естіген. Жұмысқа кіргізген адамдарын да жөндеп тексермеген. Соның аркасында бұл мекемеде суық қолды кісілер пайда болған. Олар құнды құрылыс заттарын сыртқа сатып, ақшаны қаптап тауып, сол ақшадан, аңқау бастықтарына қатарға ұтылған болып, сый-құрметке көрсеткен дегенді де құлағы шалған. Әрине бұлай істеудің қажеті жоғы Ақылбекке белгілі. Бірақ кейде орынсыз ақ көңілдікке, сый-құрметке осалдық көрсететін Әзірбаевтың мінезі де оған таныс еді. Сондықтан Ақылбектің ойынша, Әміржанның бұл қылығы шын қылмыстан тым алыс жатқан тәрізді көрінген. Осы ойын ол прокурорға тікелей айтты. Прокурор Черняевқа көзінің қиығын тастады. Бірақ Черяев үндемеді. Ақылбектен көзін алмай сол отырған қалпынан қозғалмады. Амал жоқ прокурор Ақылбекке жауап қайыруға мәжбүр болды.

— Сонда сіз Әзірбаевқа қарсы материалды біз әдейі ұйымдастырды, қатесін қылмысқа айналдырды дейсіз бе? — деді, — солай ойлайсыз... Ұры-қарының ақшасына алынған қымбат фарсы кілемі Әзірбаевтың үйінің қабырғасында ілулі тұр. Бұны оған бағынышты адамдар қайдан алды дейсіз? Әрине, мемлекет қалтасынан. Әзірбаев бұны білмеді дейсіз бе? Ғафу етіңіз, жақсы біледі. Әлде менің бұл сөзімді сіз теріс дейсіз бе?

— Иә, бұл сөзге қосылғыңыз келмейді ғой, сірә? — деді Черняев ең алғашқы рет аузын ашып, прокурорды жақтап. — Жарайды, — деді Ақылбек жауап қайырып, — Бұл мәселеге Әміржан жауапсыздықпен қарады делік. Бірақ сол кездері жағдайды еске салу керек емес пе? Сыйлық оған туған күнінің мерекесінде зал толы қол шапалақтаған жұрттың көзінше ресми түрде тапсырыпты ғой. Параны бүйтіп бермейді. Параны алатын адам да, беретін адам да қараңғы бұрышта, жанның көзіне түспейтін жерде кездеседі. Көп түкірсе көл дейді қазақ. Жалақылары азғантай болғанменен, жұрт болып жиналып, қазына қақымен бір машина алуы да ғажайып іс емес, және машинаның бағасы да адам шошырлықтай қымбат емес. Қазақ сыйлы қонағына ат мінізіп, шапан кигізген. Өзінде жоқ болса, ауыл болып әрекет етеді. Мұндайды жас кезімізде сан көрдік. Әміржанның да солай ойлауы мүмкін ғой. Демек, бір қатеден адамға осынша айып тағып, бар еткен жарық-сәулелі өмірін жокқа шығару қиянат.

— Неге бір қатеден дейсіз? — прокурор Ақылбекті аяған адамдай күлімсірей қарап, — керек болса, тағы іздеп көреміз, өткен-кеткенін ақтарамыз, мүмкін басқа қылмысын да табармыз.

— Ал таба алмасандар ше? Нағыз бір қылмысқұмар адамды қолға түсіргендей, сізге бұл қайдан келген темірдей берік сенім? Мен ондай сенімнен аулақпын. Бір қатенің басқа қатеге апарып соғуы сіз ойлағандай тіпті міндетті емес.

— Ахметжанов жолдас, — деді Черняев қабағын шытып, — құдай үшін әр нәрсені өзінің атымен атаңызшы. Қазіргі әңгіме қателік туралы емес, істелген қылмыс туралы. Қате үшін сөгіс беріледі, ал қылмыс үшін абақтыға жабады. Тұтқынға алған адамдардың бәрі Әзірбаевтың қатынасы болғанын ашық айтып отыр.

— Бәрі де ме? Олай болса бұл мәселені жүргізуде аса үлкен сақтық керек. — Ақылбек Черняевқа бұрыла қарады, — мұндай жағдайда, абақтыдағы қылмыскерлер бөтендерге пәле жапқыш келетінін, прокурор жолдас жақсы білуге тиіс. Және өздерінің қатарына қосқылары келген адамдардың дәрежесі-қызметі неғұрлым жоғары тұрса, солғұрлым оларға көбірек қара жағуға құмарлана түседі. Бұл қылмыстылардың психологиясына тән дүние. — Сонда біз көрінгеннің сөзіне еретін, елпілдеген жалпақ шешей ақымақ болғанымыз ба? — Прокурор қорланып қалған кісідей кенет ренжи сөйледі, — Бұныңыз Ахметжанов жолдас...

«Сайтан саған жолдас болсын, хайуан!» — деді Ақылбек ішінен, кенет прокурорды өте жек көріп қалып. Сөйтсе де ол:

— Менің білетінім бір-ақ нәрсе. Және оған өзім қатты сенемін, — деді. — Әмір бойы адал еңбек істеп, абройын таза сақтап келген адам, аты-жөні жоқ кенет қылмысқа бармайды. Ондай қылмыстың оған

тіпті қажеті де жоқ. Өйткені бір басына оның жалақысы да, жағдайы да жеткілікті...

Кенет прокурор күлімсірей қалды. Асқан ептілікпен бармағын жалап жіберді де, ақша санап отырған адамдай саусағын қимылдатып:

— Қанша кірісі болса, сонша шығысы болады,— деді ойнақы сөйлеп.— Ақша ақшаны жақсы көреді. Ал ақша құрғырдың, тағы бір жаман қасиеті бар. Қанша берсең де, алған адамға, құрып қалғыр, үнемі аз көрінеді. Міне мәселе қайда!

«Ой, жексұрын-ай!» Ашудан Ақылбекке кенет үй іші ысып кеткендей көрінді.

— Ондай қасиет тек ұры-карыда ғана кездесуі мүмкін,— деді сабырлы пішінмен.

— Біз бағанадан бері сол ұры-карының біреуі жайында сөйлесіп отырған жоқпыз ба? — деді столдың аржағындағы Черняев. Бұл жолы даусы қатты шықты,— жетеді енді...

Ақылбек оған тағы бұрылды.

— Бұны сіз басараздықпен айтып отырсыз! — деді Черняевтың дәл маңдайынан таспен ұрғандай тікелей сөйлеп. (Бұлай деуге оның себебі бар-ды. Әзірбаев бұрын мәжілістерде бірнеше рет Черняевке қарсы шыққан. Және тағар кінәсін дәлелдей де сөйлеген.) — Қысқасын айтқанда, Әзірбаевты әдейі қылмыс істеді дегенге өз басым сенбеймін.

— Бұл сөзді, Ахметжанов жолдас, сіз Әзірбаевқа деген туысқандық, достық сезіміңізден шыға алмай айтып отырсыз ғой,— Черняев ызалана күлді.— Әрине, екеуің де бір жақтансыздар ғой. Бір оқыдыңыздар, қандарың да бірге...

Ақылбектің жүрегі ойнап кетті.

— Егер сіз «бір жақтансыңдар, қандарың да бірге» деген сөзіңізді қандай мағынада айтып отырғаныңызды сәл анығырақ түсіндірсеңіз? — деді ол кенет тіпті ақырын сөйлеп,— мен сізге көп алғыс айтар едім.

Черняевтың не дегісі келгенін өзі де ұққан, бірақ сен солай демексің ғой деген сөзге аузы бармаған. Аяздай суық жаман сөз ешкімнің де аузынан шықпаған. Бұл сөз айтылса, кімді болса да ол кезде шалқасынан түсіретінін Черняев та жақсы білетін, бірақ дәл қазір ол сөзге батылы жетпеді.

— Керек болса, түсіндіру де қашпас! — деді Черняев оған айбарлана қарап, тек даусы сәл бәсеңдеу шықты.— Тек бұл арада емес, ана жақта, өзім түсіндіру керек деген жерімде. Ал сіз, — ол кенет прокурорға қарады,— Сіз жұмысыңызды жүргізе беріңіз, тоқтатпаңыз! Не істеу керек болса — соны істеңіз. Шақыру қажет десеңіз —

шақырыңыз! Қылмысқа тартуды дұрыс көрсеңіз — тартыңыз! Прокурорсыз ғой, совет заңын қорғауға тиістісіз.

Прокурор басын изеді де, қағазын жинап алып шығып кеткен.

Қысқасы оқиға осылай болған-ды. Әрине, Әміржан мен Айбол мұны білген жоқ. Сол себептен де Әзірбаев Айболдың «Ақылбек бар жағдайды білмейтін шығар» деген сөзге басын шайқады.

— Жоқ, біледі. Білуге тиісті. Менің қандай күйде екенімді ұмытпаса керек. Мені құтқару қолынан келмеуі мүмкін. Сосын үкімет басында отырған басқа бір жақын жолдасыма телефон ұрып көріп едім, оны жоқ деп жауап берді секретары. Жоқ болғанда қайда кетті? Табуға болады ғой. Телеграмма жіберіп едім, жолдасым оған жауап қайырмады. Үндемей қалғанша, одан да, мен сені білмеймін, білгім де келмейді деп жауап қайтармай ма? Ондай жауап, үндемегеннен артық қой. Ал ол менің айқайымды құлағына ілгісі келмегендей, тіпті дыбыс бермей қойды. Маған, жігіттердің осынысы батып барады. Ләм-мим демей қойды олар! Сол-ақ жаман екен!

— Мүмкін қорқатын шығар? — деді Айбол. Бұл сөздің аузынан қалай шыққанын өзі де байқамай қалды.

— Олар несіне қорқады? Айып менікі — жауап та менікі! Ал егер еш айыбым болмаса не дейді достарым? Айыбымның үлкен емес екенін бәрі де біледі ғой. Міне гәп қайда? Жарайды бұл әңгімені тастайық, бұның бәрі енді маған қажеті жоқ, көңілсіз әңгіме.... Тек сенен өтінішім... Жақында Алматыға барасың ғой... Ақылбекке айт құлағыммен естісем де, жүрегіммен естідім. Сәлем де, ризамын. Менің жоқ жерден шатаस्कанымды кешірсін... Өкпелемесін...

Үстіне дәрі-дәрмек салынған подносты көтеріп бөлмеге дәрігер әйел кірді. Енді одан әрі сөйлесуге мүмкіндік болмады. Айбол қоштасып, шығып кетті.

Үш күн өткеннен Әміржан дүние салды. Ал бұл өлім Айболдың иығын қорғасындай басты, өзін бір ауыр кеселге душар болғандай сезінді. Өмірдің өткіншектігіне өкінгендей, күні бойы, тапжылмай номерінде отырды да қойды. Айбол о дүниеге сапар шеккен Әміржаннан көрі, оның өлер алдындағы соққан телефонына жауап бермей қойған ана бір жолдасы туралы ойлаумен болды. Бұл қалай? — деп таңырқанып, әлсін-әлсін күрсіне берді.

Мүмкін бұл сұраққа жауап та оңай шығар? Жауап өзінен өзі келіп тұрған жоқ па? «Әркімнің өз жаны өзіне тәтті» дейді қазақ. Осы жауап бұл сұраққа ең дұрыс жауап болар. Расында әлгі кісіге Әміржан кім? Екі туып бір қалғаны ма? Көп болса жолдасы шығар... Ал бір кезде жолдасы түгіл, туған бауырынан да қашатын жағдайлар туған жоқ па еді... Ал Әміржан болса, біліп істесін, білмей істесін, өйтеуір кінәлі ғой.

Иә, бәрі де солай! Бірақ Айбол бұндай жауапқа қанағаттанғысы келмеді. Жок, бөтен сыр бар. Егер Әміржанның сол жолдасы Ақылбек еді десек, Ақылбектің ондай емес екеніне Әміржан сеніп өтті ғой: Және Ақылбектің бұл арада қорқатын да ештеңесі жоқ. Сонда не болды?

Ақылбек қызметті ерте бастады және ерте өсті. Өндірістен Үкімет үйіне жұмысқа келгенде ол бар болғаны отыз екіде еді. Рас ол кезде жігерлі, білімді, жастардың қызмет басында тез өсуі заңды еді, өйткені Совет өкіметінің орнағанына бар болғаны 20-25 жыл өткен. Жана заман өзінің жаңа басшыларын тудырған. Сөйтсе де Ақылбектің тасының өрге домалауына себеп болған — өзінің алғырлығы, өз ісін жақсы білетін маман екендігі еді. Өз кемшілігін де өзгенің кемшілігін де адал ниет, ақ жүректен жөңдей алатын адам екенін танытты. Көп оқып, көп ізденіп, өз мамандығына байланысты, өндірісті алға қарай дамытатын түрлі ұсыныс кіргізді. Бұл қасиеті көзге түсіп, газет беттерінде де жас инженер туралы дәріптеген мақалалар шыға бастады. Осының бәрі Ақылбектің еленбей қалмауына себеп болды. Бірақ адамның бағы көтерілген сайын, іштен тынған, көре алмаушылар да көбейді. Дәл осы күндерінен-ақ бастап бұны да күндеуші табылды. Бағы ашылып туған жан, — деді олар, — және аузының салымы бар екен! Бар болғаны сол! Қазақ айтады ғой, құланның қасынуына мергеннің басуы дәл келеді деп! Мұндайда кімді болса да, бос орынға отырғызарсың!» Мүмкін солай да шығар (бұл сол бір үрейлі жылдың сарша тамыз ыстық жазы еді ғой). Бірақ «сол бос орынға» партия көрінгенді емес, әдейі таңдап Ақылбекті отырғызғаны жоқ па, — деп ойлаған Айбол, — жарайды, басына бақ құсы қонған екен делік. О да жөн шығар. Бірақ кейбіреудің басына қандай бақ қонса да, оның өзін де, халқын да бақытты ете алмайды ғой. Ал Ақылбектің басына қонған бақ құсы — кісісін тауып қонғанына сөз жоқ».

Ақылбектің жоғарылағаны жайында оны шу дегеннен жек көрген бір басты қызметте отырған қартаң инженер мен Айболдың сөйлескені әлі есінде. «Айналайын, інішегім, — деген ол кісі, Айболдың пенжегінің түймесін ұстап, бетіне үлкен ойлы көзін қадап. — Біздің бүгінгі шаруашылығымыз — жоспарланған, әбден сатыға қойылған, тек тетігін дұрыс баса білсең, сағат тәрізді тоқтамай жүре беретін үлгілі шаруашылық. Бұл саған түсінікті болар Айболжан? Сен бұл істің басына кімді қойсаң да, басқара алады. Әрине, егер ол маскүнем, не саңылаусыз ақымақ болмаса. Ал Ахметжанов сауатты инженер, оған мен де қосылам. Өте сауатты және көп оқитын, көп тоқитын ақылды инженер. Бар қасиеті осы! Осы, қымбатты інішегім! Оның орнына мені, не басқа біреуді қой, іс бәрібір сол қалпында жүре береді! Үй де дәл қазіргідей салынады, завод жоспарын бүгінгісіндей орындайды,

биші де қазіргісінен бір де кем билемейді, әншінің де даусы дәл бұрынғысындай шығады. Бұрынғысынан бір де кем шықпайды, кепіл болайын! Сондықтан да ұлы инженерлердің — табиғатты ауыздықтайтын жеке туған даналардың мезгілі өткен! Және ол уақыт қайтып келмейді де! Қазір жеке адам алғырлығы емес, бүкіл система — совет жүйесі жұмыс істейді. Жүйе тапжылтпайды, жүйе қарқын береді, жүйе — құлатпайды, түсіндің бе? Қазір қол жетпейтін, ауыструға жатпайтын дара адам жоқ! Ондай адам жоқ, інішегім».

Қартаң инженер қызулана, қолын сермей, жайшылықтағысынан көрі қаттырақ сөйлеген. Ал екеуінің кездесіп қалған жері фоксі болатын, сондықтан да Айбол онымен сөз таластырмаған. Оның үстіне өлгі кісінің айтқанына Айбол да көнгендей тәрізді еді. Бірақ былай шыға беріп, басқа бір жайларды ойына алған. Сөз жоқ, ұлы инженерлер заманы өткен, кімнің орнына болса да басқа адамды табу қиын емес. Әрине, Ахметжановтың да орнына бөтен біреуді табуға болады. Бірақ ол әрқашан да — өзі отырған орнына таптырмайтын адам. Ақылбек қандай мәселе болса да мемлекеттік тұрғыдан бағалай біледі. Мұндай қасиет кім көрінгенге біте бермейді. «Адамның отырған орны емес, отырған орнының көркі адам» — дейді жұрт. Бұл дұрыс айтылған сөз. Әсіресе бұл сөз Ақылбекке арналып айтылғандай. Ол отырған орынды Ақылбектен артық басқа біреу көркейте алады дегенге сену қиын еді. Бұл Айбол өбден сенген шындық. Оның үстіне мінезі қандай десеніздерші! Ел басқарған адамға мінез байлығы өте қажет! «Мінез деген ұсақ қасиет емес. Ал ұсақ қасиет бола қалған күнде де, ол кейде сондай шешуші қасиет», — деп Ленин айтқан бекер айтпаса керекті.

Ақылбек әр нәрсеге төзімді, шыдамды. Біреу қатты айтты деп табан астында ашу шақырар сабырсыз жан емес. Кіммен сөйлессе де өзін жоғары қоймай, үнемі мәселені байыбына қарай шешуге тырысады. Жұрт оны сол үшін жақсы көреді. Ал егер бір нәрсеге өзінің көзі тақа жетпесе, ол ала-кұла өз шешімін өзгеге міндет етпейді. Жұрт та оның бұл қасиетін жоғары бағалайтын.

Кенет Айболдың есіне Әміржанның ана жолдасы туралы айтқаны есіне түсті. Біреу қойнына суық жылан салып жібергендей шошып кетті. Өлгелі жатқан адаммен сөйлеспеу — неткен сұмдық! «Мұнда жоқ» деп құтыла салу — қандай тас бауырлық! Ауру адамның телефонға әзер келетінін біле тұра — үйде жоқ деу, өлгелі жатқан адамды сотқа шақыру — бұл не? Қандай әділетсіздік! Сұмпайылық!

Прокурор Курбатовпен Айболдың да кездескені бар. Қырағылықты сылтау етіп ұстап, тырнақ астынан кір іздеп отырған бір қызыл көз! Сондай адамның кім екенін Ақылбектің білмеуі мүмкін емес қой! Білсе неге оны бұл орында ұстайды? Алып тастау қолынан келмей

жүр ме? Жок, бұның бәрінің анығына жету керек! Сол себептен де және Әміржанның ақырғы сөзін айтуға Айбол Алматыға келісімен ертеңіне телефон соғып, Ақылбектің қабылдау бөлмесіне барды.

— Ақылбек Ахметжанович, қазір сізді қабылдайды, — деді ақжарқын мінезді, сұңғақ бойлы жүдеулеу әйел. Бұл қазір кексе тартып қалған, Ақылбектің хатшысы еді, биязы мінезді адам, — телефон соққаныңыз дұрыс болды, — деді хатшы әйел езу тартып күлімсірей: — «Жақсы, қазір келсін!» — деді.

— Көп рахмет, — Айбол хатшы әйелдің жылы сөзіне жүрегі елжірей, дәл осы сәтте ол Ақылбектің өзінің даусын естігендей болды, — қазір кім отыр?

— Онда ма? Өзінің ескі досы — колхоз бастығы Гаврилов. — Әйел кенет күлімсіреді, сірә, Ахметжановтың кабинетінде отырған адам бұған да ұнайтын болу керек. Сөйтсе де, Айболмен де бұл көптен бері таныс еді. Сондықтан да сырласқысы келгендей — өзі шақырмай кірсең, ренжіп қалады, — деді. — Бұрынғыдай емес...

— Неге?.. — деп келе жатты да, Айбол кенет қоя қойды. Өйткені хатшы әйелдің жүзі кенет суық тартып томсара қалды. Бұл үйде артық ештеңе сұраудың керегі жоқ екенін Айбол есіне түсірді. Хатшы әйелдің сөзінің өзі де сәл-пәл артықтау сыр еді. Керек санаса сұрамай-ақ өздері де айтады.

— Иә, — деді Айбол әлденені ойлана, — иә, иә...

Он минуттай уақыт өтті. Кенет Ақылбектің кабинетінен электр қоңырауының даусы шықты. Қоңырау әлде неден қобалжығандай, қорыққандай шар-шар етеді. Айболға бұл үн дәл осы сәтте осылай естілді де, өн бойын билеп кеткен сескену сезімі бұдан былай қарай арылмай-ақ қойды.

Қоңырау даусы оған ауру Әміржанның даусындай бір түрлі дірілдей шыққандай көрінді. Хатшы әйел ұшып тұрып, кабинетке қарай асыға ұмтылды. Сол минутінде қайта атып шығып, жалма-жан жанында тұрған стаканға су құйып, шкафтан кішкентай шыны шөлмекті алды да, ішіндегі сұйық дәріден қолы дір-дір етіп әзер дегенде жиырма тамшыдай тамызып, жүгіре басып кабинетке қайта кіріп кетті. Кішкентай шыны шөлмек стол үстінде қалды. Айбол көз тастап еді, «Волокардин» екен.

— Иә, иә, — деді жазушы кенет әлде нені есіне түсіргендей, Әміржан ана жақта қаза болды, ал Ақылбек бұл жақта мынадай халде...

Кабинеттен хатшы әйел қайта шықты. Бірақ бұл жолы әлгіндей емес, жүріс-тұрысы да байсалды, қимылы да салмақты. Ол әлдекімге телефон соқты.

— Александр Ивановна, — деді әйел. — Мен тағы сізге телефон соғуға мәжбүр болып қалдым. Иә! Иә! Тағы қысылып қалды!

Волокардин бердім. Рахмет. Күтеміз. — Телефон трубкасын қойып Айболға қарады ол, — қазір дәрігер келеді. Тағы ауруханаға алып кетем дейді ғой, ал Ақаң барғысы келмейді. Көрдіңіз бе халымызды?

— Қауіпті ме жағдайы?

— Жүрек қой! Дәрігерлер невроз деп жұбатқан болады, — хатшы әйел ренжи езу тартты, — Шынын айтсақ дәрігер деген не? Өткен жылы менің туған ағам қайтыс болды, ал қаралмаған дәрігері жоқ. — Қолын ашулана сілтеді. — Амал қанша, көріп тұрсыз ғой. Ал Ақылбек Ахметжанович бұл жолы сізбен сондай сөйлескісі келіп еді.

— Оқасы жоқ, мен осындамын ғой, — Айбол орнынан түрекелді, — тек сәлем айтыңыз, тез жазылып шығуын тілейді деңіз. Тағы телефон соғармын.

Күсеповті Айбол құр сыртынан білетін. Біркелкі жаман қызметкер емес деп еститін. Жұрт оны жігерлі, қолына алған жұмысына ұқыпты, ойлағанын аяқтамай тынбайтын адам деп суреттейтін. Ал оған кейбір жақын дос-жарандары «Күспековке істің мазмұны, орындалуы емес, оған жоғарғы тұрған адамдар қалай қарайды — сол керек дейтін. Бұл, әрине, өз басының қамын ойлағыш, тек қызмет бабында өсуді ғана арман еткен адамға тән қасиет. Демек, Күсеповке тапсырылған қандай қиын болса да, дер кезінде орындалатын, және бұл бітірген іске қайта оралудың бәлендей қажеті болмайтын. Ақылбек те осы тиянақтылығы, табандылығы үшін оны жақсы көреді. Сол себептен Күсеповты бірте-бірте қызмет сатысында, жоғарылатып, ақырында Оңтүстік Қазақстандағы бір үлкен жұмысқа көтерді. Күсеповты жақын білетін кейбір адамдардың «осы бір қатігез, білімі шамалы, адамды неге осыншама жоғарылата бересіз?» дегендеріне Ақылбек: «оған қандай жұмыс тапсырсаң да орындап шығады деп сенуге болады. Біз бәріміз де аздаған орынсыз гуманиспіз ғой! Біреуден карадай сескенесің, ал басқа біреудің күнәсін көріп тұрсаң да, аяғаннан қиын жағдайына түсініп, байыбына барғың келеді. Күсеповте ондай қасиет жоқ, тастай қатты. Көз жасыңды қанша төксең де, өзі орынсыз деген іске көндіре алмайсың. Әрине, орынсыз қатігездік жақсы қасиет емес. Ал оның қатігездігі табандылықпен ұштасып жатады!»

Көп жағдайда, Ақылбектің Күсеповке берілген мінездемесі негізінде дұрыс та келеді. Ол осы мінездемені ақтады. Күсепов бұл мінезін ең алдымен Ахметжановтың өзінен бастады. Ақылбектің басына түскен жағдайды тез түсініп, пайдалана білді, бағынушыдан бағындырушыға айналды. Демек, ол бұл қызметінде өзінің айлалы адам екенін де көрсете білді. Күсепов сыпайылық сақтап бақты, және басына қонған бақытты көтере алмай, өр көкіректік, мен-мендік мінез шығармады.

Қысқасы Күсепов, бұрын қандай адам болса, үлкен дәрежесіне қарамай, қазір де сондай адам екенін жұртқа ұғындыруға тырысты. Жұрт солай деп түсінді. Бірақ Ақылбектің орнына отырған күні-ақ, оның кабинетінің төріне таман ілулі тұрған Ахметжановтың жақсы көретін адамы, бұрынғы осы кабинеттің иесі Андрей Иванович Светловтың суретін орнынан сырғытып, есікке таман ілдірді. Және оның кең кабинетінде кімді орнынан босатып, кімді көтеру керек деген секілді әңгімелердің басталып кеткенін ешкім де сезген жоқ. Үш күн өткеннен кейін Күсепов қарамағындағы басты қызметкерлерді жинап алып, жұмыс тәртібі жайында өзінің қысқа ғана нұсқауын берді. «Бұрын Ахметжановтың тұсында іс тәртібі былай болса, ал менің кезімде мынадай етіліп өзгертілді, бұрынғыдай тапсырылған міндетке немқұрайды қарау, енді тіпті күриды» деді. Бұдан былай тыныстамаға шыққан қызметкерлердің, уақытында келмеуі үлкен күнә екенін ескертті. Қысқасы, жұрт жұмысты Ахметжанов кезінде қандай жан-тәндерін салып істесе, бұның кезінде одан да артық жан аямай атқаратынына сенетіні, сол үшін күні бұрын рахметін айтатынын білдіріп, сөзін бітірді. Бар болғаны осы. Бұл сыпайы сөздің аржағында қандай зілдің жатқанын біреу ұғып, біреу ұқпай, қызметкерлер күңкілдей сөйлесе тарасты.

Бар болғаны бір кезде аудандық ауыл шаруашылық механизаторлар мектебін бітірген Күсепов, ақыл-ой, білім, дүниеге көз қарасының кеңдігі жағынан да Ақылбекке теңдесе алмайтынын жақсы білетін. Бірақ ол Ақылбекпен тіпті теңдескісі келмеді. Теңдесудің орнына, оның өзінен көп төмен тұруын арман етті. Сонымен қатар Күсеповтың тағы бір аңғарғаны: Ақылбек сенімпаз, және сенген адамының кемшілігін көрмейтін аңқау. Ал жұртқа сенгіш, ақ көңіл адамды адастыру оңай. Мінезін біле тұра, бұрынғы жолдастарын да өзіне қарсы қою қиынға түспейді. Ол үшін Ақылбектің жолдастары жайында айтқан сөзін азғана бұрмалап, араларына сәл ши жүгіртсең жетеді — кешегі досы кабинетінен енді оған өкпелей, іштей өшіге шығады. «Мен саған сенген едім, Ақылбек, ал сен болсаң....» деп кіжіне жүреді ондайлар. Ахметжановтың тағы бір ерекшелігі: қарамағында қызметкерлерден әр қашан да өз шешімдерін, іске деген творчестволық көз қарас, талап-талғамды тілейді. Ал Күсепов болса жұмысының негізін осы тек айтқанды ғана бұлжытпай орындайтын, тоғышар орташаларға құрып бақты. Өйткені ондайлар әр жерде де көп. Мәселен, көпшілік шешетін біздің заманымызда, бұндайлар Күсеповтерге үлкен сүйеніш. Мұндайларға Ахметжановтар қауіпті, Күсеповтер қолайлы, өйткені бұлардың Күсеповтарға қаны да, жаны да ұқсас.

Демек, бұл Күсепов қайдан келді? Қандай жағдайда пайда болды? деген сұраққа келсек, біз мұндайлардың кейбіреулерінің шығуын ана бір жылдардан бастар едік. Рас, ол бір кезең өте ауыр кезең еді.

Бірақ ол жылдар жүрттың бәріне бірдей қасірет әкелген жоқ қой. Сол жылдарда да кенет бақ жұлдыздары жарқырап жанғандар аз кездеспеген. «Сен Күсеповтың қалай көтерілгенін білесің бе? Білмесең, тыңда», деді менің бір жазушы жолдасым. Ол Күсепов туралы бір кезде мақала жазған-ды. Ол жылдары Түркістан райкомының бірінші секретары Аққозы Ызбанов, ал Созақтың секретары Мұкамедияров деген алғыр, іскер адамдар екен деген ол. Екеуі Жоғарғы Советтің ең алғашқы сайлауына депутатылыққа ұсынылған. Көпешеге олардың суреттері мен өмірбаяндары ілінулі тұратын. Бірақ сайлауға бір жеті қалғанда екеуі де ұсталды... Дерееу Ызбановтың орнына сол арада жай гидротехниктік қызметін атқарып жүрген Күсепов, ал Мұкамедияровтың орнына жаңа ғана ауыл шаруашылық институтын бітіріп келген бөлім агрономы Үштауов ұсынылады. Біреу өлмей, біреу күн көрмейді деген осы. Тәжірибелі адамдардың орнына, әлі өздерін ешбір істе көрсетпеген жас жігіттер бірден депутат болады. Жыл өтпей Күсепов обылыстық су шаруашылығының, ал Үштауов обылыстық ауыл шаруашылығының бастығы қызметіне көтерілді. Содан бері олар осылай жоғарылай береді. Бақ деген міне осы емес пе? Уақыт өзі осындай жағдай тудырды. Күсеповтар көтерілді. Бұдан не шықты?»

Міне осындай жағдайда бұлардың қолына Әзірбаевтың ісі түсті. Бұл істің бір өкініші: Әміржан айыбының кейбір қара көлеңкесі Ақылбектің жарқын жүзіне түсетіндей көрінген оған. Өйткені Ахметжанов Әміржанның кешегі әріптесі, жолдасы. Бұл жүрттың бәріне аян. Достың айыбын досына жағу, — пәле іздегендердің тәсілі.

Көп кешікпей Айбол тағы бір сұмдық жағдайды білді: бар кінәні өлген Әзірбаевқа жауыпты. Сот алдында тірі алаяқтар өлген бастықтарын айыптап шулап қоя беріпті. Әрине, өлген адам, өзін ақтай алмаған. Одан сөз жоқ, енді жауап ала алмайсың! Ал Әміржанды үлкен орынға қоюға жәрдемдескен, ол туралы естіліп жатқан суық сөздерге құлақ қоймай көз жұмбайлыққа салынған, ақырында оңіме жайға жеткенде де Әміржанға жаны ашыған Ақылбектей жандардан жауап алу керек! Неге Әзірбаевқа болысты? Міне Ақылбекті іліп түсер Күсеповтың ойлап тапқан ілмешегі! Жоқ, ілмешек емес-ау, бұны ол қақпан санаған. «Құтылып көрсін!» деген.

Қысқасы Ақылбекке жаппақ болған жалпы айыбы: «қылмысты адамдарға жаны ашиды, көрініп тұрған кемшілікті жаба тоқып, Совет орындарының аппаратын күдікті адамдармен толтырды» деу еді. Бұл айыпты әбден дәлелдеу үшін Әзірбаев ісінен бөтен бір-ақ қана қағаз жетпейтін. Ол қағаз Соловьев деген кісі туралы болатын.

Соловьев бұрын үлкен орында болған адам еді. Қылмысы үшін сотталған. Артынан қатты жүрек ауруымен байланысты абақтыдан

босатылған. Осының босануын Күсепов Ақылбекке тікелей жаппак болды. Өйткені бұда Ақыметжанов пен бірталай мезгіл бір мекемеде қызмет істеген.

Міне, Күсеповтың кабинетінде төрт адам бас қосып отыр. Күсеповтың өзі, одан дәрежелері сәл ғана төмендеу тағы екі кісі. Біреуі, қызметі үлкен болғанмен, әңгімеге жөндеп қатыспай, әлде қайдағы ойға кетіп, өз бетімен түнере қалған. Екінші — идеология қайраткері, философия ғылымының докторы, ғалым Айғақов. Үшінші прокурор Курбатов. Бүгін ол күндегісінен де жинақы. Ешкімді аяйтын түрі жоқ, қанын ішіне тартып сұрлана қалған. Ал төртіншісі — бұлардың алдында жауапты арықтау келген, көзінде қара пластмассамен аймақталған үлкен көзілдірігі бар, қара торы жас жігіт. Бұл облыстық соттың төрағасы Айқынбаев. Абактыдан Соловьевты босатқан осы. Қазір ана үшеуі Соловьевты не үшін босатқаны жайында бұдан жауап алып отыр.

— Сені ғой бұл қылмысқа еріксіз көндірді, еріксіз.— деді оған төне сөйлеп Күсепов.— Болған оқиғаны қазір несіне жасырасың, несіне жалтарасың? Еріксіз көндірді — міне әңгіме осымен бітуге тиіс! Айтпасаң да, осылай болғанын біз жақсы білеміз. Осылай болған! Сонда сені еріксіз көндірген кім? Аты, аты кім?

— Істеген қатесін мойындаған, кешірім сұраған адамды әр қашан да біз кешіреміз,— деді сабырлы үнмен Айғақов. — «Иілген мойынды қылыш кеспейді» деген мақалды естуің бар шығар?... Ал партиядан күнәсін жасырып, тоң мойындық еткен адам — нағыз күнәкар! Ондай күнәкарға біздің қатарымызда орын жоқ.

— Бұның орны, қылмысты Соловьев шығып кеткен лагерьде,— деді сазара ашуланып Курбатов,— міне солай!

— Дәл айтасыз, дәл айтасыз,— деді шыдамы таусылуға айналған Күсепов.

Айқынбаев үн-түнсіз.

— Біз күтіп отырмыз ғой,— деді қайтадан Айғақов.— Аты, аты кім, саған Соловьевты босат деген кісінің?

Сот төрағасы жұмған аузын ашар емес. Түнерген үлкен қызметкер де сөйлер түрі жоқ. Қайдағы жоқ терең ойға шомылып кеткен.

— Сізге «босат!» деген бұйрық берілді ғой, берілді десеңізші, біздің сұрайтынымыздың бары осы! — деді қайтадан Айғақов.

— Иә, берілді,— деді кенет төраға басын көтеріп.— Бірақ бұйрық емес, кеңес қана!

— Оны берген кім?

Төраға иығын көтерді де қойды. Неге екені белгісіз, ол өзін тіпті бір түрлі бекем, сабырлы ұстауда.

— Сотқа кім бұйрық бере алатын еді? Сот ешкімге де бағынбайды. Ол адамға емес, тек заңға ғана бағынбайды! Сондықтан да мен Соловьевті заңға сәйкес босаттым!

— Заңға сәйкес дейсің ғой? — Курбатов мырс етіп күліп жіберді.

— Иә, тек заңға ғана. Лагерь бастықтарының өтініші мен дәрігердің қортындысы болды, мен соларға сүйендім. Және ол кісінің халқымыздың алдында бұрынғы сіңірген еңбегі мен келіп қалған жасын есепке алдық.

— «Сіңірген еңбегі, келіп қалған жасы» дегендерді сен, босқа қыстырма! — Курбатов даусын қаттырақ шығарды. — Бұның барлығы алғашқы үкім шығарыларда еске алынған. Солардың арқасында ғой — үкімнің тақа қатты болмағаны. Әйтпесе көрер едің, қандай жаза алғанын! Ал сен заңды бұздың! Заң бойынша, сот шешкен үкімнің жартысын өтегеннен кейін ғана қылмыстыны босатуға хақың бар. Ал сен келісілген мерзімнің төрттен бірін өтемей жатып күнәкарды абақтыдан шығарып жібердің! Қолыңдағы заңды білмейтін сот болғаныңа болайын!

Айқынбаев сәл күлімсіреді.

— Неге күлесің! Сен күлетін мұнда ештеңе де жоқ! — деді Курбатов кенет ашулана қалып, — өзің сот бола тұрып заңды білмейсің! Нағыз жұрт күлетін анекдот!

Сот төрағасы оны мақұлдай басын изеді.

— Анекдот екеніне анекдот, әрине. Бірақ бұған мен айыпты емеспін. Прокурор болсаңыз да совет заңын міне Сіз білмейсіз. Анекдот деп соны айту керек. Бірақ жұрт күлетін анекдот емес. Ал мен ауру тұтқынды совет заңы бойынша босаттым. Тек РСФСР-дің Қылмыс кодексі 55-статьясы бойынша емес — әрине бұл статья бойынша қылмысты үкім ұйғарған мезгілінің жартысын өткізуге тиісті, — ал мен оны қылмыс жүргізу кодексінің үш жүз алпыс екінші статьясына сүйендім. Мұнда: егер тұтқындағы адам алған мезгілін орындап шыға алмайтындай кеселге ұшыраған болса, және лагерь басшылары талап етсе, оны сот арқылы босатуға болады деген. Және Соловьевты жалғыз өзім ғана босатқан жоқпын, лагерь басшыларының өтініші бойынша, дәрігерлер комиссиясының тиісті қортындысы шыққаннан кейін, сот мәжілісі арқылы босаттым. Сондықтан сіздің менің жеке басымды айыптауға дәлеліңіз жоқ.

— Ту осымен босқа уақыт өткізудің не қажеті бар, — деді Күсепов кенет ызалана қалып. — Партиядан шығарып орнынан қуу керек!

— Иә, бұл ұсынысқа мен де қосылар едім, — деді Курбатов, — өттең қол көтеруге менің қақым жоқ!

Ол Айқынбаевты партиядан шығаруға дауыс беруге партиялық қызметте емес екеніне өкінгендей ишарат білдірді.

— Менде бұл шешімді құптаймын,— деді тұнжырай философ-ғалым қалың шынылы көзілдірігін жарқ еткізіп,— қулардың бізге керегі жоқ! Көрдің бе әділетшілдігін!

Кенет Күсепов, Айғақов, Курбатов үшеуі бірдей бағанадан бері тұнжырай отырған үлкен қызметкерге қарады. Ол бірдеме айтқысы келіп қозғала берді де, бір сәт Күсеповтың көрлі жүзіне көзі түсіп кетіп, қоя қойды. Аздан кейін, қинала барып, амалсыздан «сендердікі дұрыс» дегендей басын изеді.

— Сөйтіп,— деді Күсепов сот төрағасына түксиіп қарап,— совет заңын бұрмалап, қызмет бабын пайдаланғаныңыз үшін біз өзіміздің қаулымызбен сізді партиядан шығарып, орныңыздан алдық. Осы ғой сенің тапқаның! Әкеліңіз, партбилетті!

— Оныңыз болмайды,— деді төраға басын шайқап,— партбилетті мен сізден алған жоқпын, сізге бермеймін де, ал шешімдерің жөнсіз, ондай әділеттен тыс ұйғарым ешуақытта іске аспайды. Енді қош болыңыздар, мен жұмысыма кеттім.

Ол сәл басын иді де шығып кетті. Бөлме іші бір түрлі қолайсыздана тына қалды.

— Жұрт жүгенсіз кетіпті, жүгенсіз! — деді Айғақов түнере, қолындағы бір топ қарындашты әдетінше қыса түсіп.

— Оқасы жоқ, ауыздықтаймыз! — Курбатовта қабағын қарс жаба сөйледі,— тырп етпейтін істейміз әлі-ақ! Сөз жоқ, арызын айтуға әлгі оңбаған өзінің қорғаншысына жөнелді.

— Мен қазір Ахметжановты қуандырайын,— деп Күсепов күлімсірей телефон тұтқасын алды.

— Оның бұл іске қандай қатынасы бар? — деді әдетте Күсеповтың ойына түсінгіш Айғақов, бұл жолы түсінбей қалған сыңай көрсетіп.

— Онда не тұр,— деді Күсепов.— Бәрі бір оқиға соның кезінде болды ғой. Соловьевты босат деген сен екенсің, сол үшін Айқынбаевтың партбилетін алдық дейін, не дер екен? Расында да солай болмаған күнде де, солай болуға тиісті ғой, құтылып көрсін!

Бірақ телефонға Ахметжанов жауап бермеді.

Дегенмен Ақылбекті қызметінен ауыстырған сол жиында оны қорғаған бір адам болды. Бұл адам он жыл өткеннен кейін ойға құрылған кітабында: «Қазір алпыс беске аяқ бастым. Не істелді, не істелмеді, ал істелген заттың ойындағыдай болды ма, болмады ма, соған көз салатын уақыт жетті» деп жазды. Ал ол күні зал толы жұртқа қарап «Құдай үшін айтыңдаршы, не үшін біз Ахметжановты қызметінен босатып, бір саты төмендеткелі тұрмыз?» деген бұл кісі. Залдағылар ду етіп қозғала қалған. Тек осы сұраққа жауап беруге тиісті Мәскеуден келген адам, естімегендей сыңай көрсеткен соң, бірте-бірте басылған.

Міне қазір Ақылбектің кабинетінде сол кісі отырған. Ол Талдықорған облысының бір колхозының председателі еді.

— Суарылатын жер біздің шаруамыздың негізінің негізі,— деп келген мүддесін айта бастады ол,— ирригация мен миллиорация істері жөніндегі комитетке ақылдасқалы әдейі келіп едім. Қоятын мәселем өте маңызды, комитет председателінсіз болмайды. Сөйтсем оны жақында орнынан алып тастапты. Сосын, басқа шаруаларым бар бөтен министрліктерге барып едім, ең алғашқы жолықпақшы министрім Нұржановты да орнынан босатыпты. Артынан барып білдім, бір күнде екі министр, және жаңағы менің председателімді қызметінен түсіріпті. Екі министрге қатты сөгіс беріпті. Бұл не, талаптың өскені ме, әлде жаңа сырғыш жаңадан сыпырадының кері ме?

— Білмеймін. Ол мәжілісте мен болған жоқпын,— Ақылбекке де қазіргі жағдайдағы көп мәселе түсініксіз еді,— Күсепов бұрын су шаруашылығында істеген, мүмкін председателіңмен бұрыннан кикілжің, ұғынбастығы бар ма? Жұмыстың аты жұмыс қой, араздаспай қалу да кейде қиын. Ал бүгін билік қолына тигеннен кейін, онымен есеп айырысып жүрмесе нетсін. Әйтпесе Күсепов неге сонша өшіге қалады? Комитет жұмысы тақа жаман емес, председателінің де жұрт алдында абыройы бар.

— Кешегі қырғи-қабақтықтың өшін бүгін алуға бола ма? Бұл тіпті ештеңеге сыймайды ғой,— деді ренжіп қалған колхоз председателі.

— Әрине, сыймайды. Бірақ бәріміз де адамбыз ғой. Кейде бір кездегі өкпе-ашуымызды кешіре алмай қалатынымыз бар. Мүмкін председателің бір кезде қатты сынаған шығар? Тілі де тиген болар? Кім білсін. Сол үшін, әрине, бүгін қиянат істеу тіпті дұрыс емес. Еш адамдық нормаға жатпайды. Демек, Күсеповтың қылығын түсіну қиын емес. Мысалы министр Нұржановтың қандай жазығы бар? Жұмысында кемшілік, шалағайлық, жетіспегендік көп дейтін көрінеді. Жұмысын игеріп кетуге Нұржанов әлі үлгермей жатқан шығар. Былтыр ғана жіберілді ғой бұл орынға. Қанша жігерлі болғанмен жастың аты жас қой. Біз де оны министрлік орынға көтергенде бірден алып кетеді деген жоқпыз. Біліміне, қабілетіне сенгенбіз, түбі жақсы министр болады деп ойлағанбыз. Ал бірден алып тастаудың қандай қажеті бар? Одан да уақыт бер, үйренсін, жұмысын жөндесін. Мүмкін, бірден үлкен қызметті игеріп кетуге тәжірбиесі жетпей жатқан шығар, мүмкін тіпті жұмысты қай жағынан бастауды білмей жүрген болар. Жауапкершілік дегеннің әркімді-ақ, алғашқы кезде састыратын әдеті бар ғой.

— Солай ма еді? — Председатель басын шайқады,— орындарынан түскен адамдар емес, оларды түсірген адамдар күнәлі екен ғой. Сонда қалай болғаны, ауру бастың сақинасын сау басқа салғандары ма?

— Меніңше солай.— Әрине, бұл сөздер екеуіне де жеңіл тиіп тұрған жоқ.— Жақында мен мынадай бір адамды ойға қалдыратын оқиғаға кездестім. Солтүстік Қазақстанға командировкаға барғам. Шеткі аудандардың бірінде, жүріп жатқан райком бюросының үстінен шықтым. Әңгіменің түрі мынадай: қартаң колхоз бастығы жап-жас агрономды айыптап тұр. Институтты бітірген дипломы қалтасында бар, дейді колхоз бастығы агрономға түйіле қарап, алған білімін жұмсап, жүгері өнімін өсірудің орнына, бұл күні бойы, колхоздың егіс даласын кезеді де жүреді, ал түн келсе кітаптан басын алмайды. Кітапты институтта оқу жөн, ал колхоз даласында жұмыс істеу керек дейді ол. Ал агроном оның сөзіне қарсы емес. Бәрі де дұрыс, дейді о да, бірақ бастық жолдас бір жағдайды еске алмай тұр. Мен институтта құр теорияны ғана өттім. Ал мұнда, сол теорияға да бағына қоймайтын шындық, катал жағдайларымен кездестім. Амал жоқ, кітаптарды қайта қарауым керек болды. Өнімді дәптер бетіндегі жазулардан емес, колхоз даласынан алу үшін кітаптағы теорияны, жергілікті жағдайға сәйкестендіру оңайға түспейді, оған уақыт керек, ал колхоз бастығы маған жәрдем берудің орнына, менің қолымды қаға береді,— дейді. Егер менің жұмысым нәтижелі болсын десендер, маған уақыт беріндер, үйренейін, тәжірбие алайын. Ау сен тәжірбие алғанша, райком мені орнымнан босатады ғой, дейді колхоз бастығы, жоқ, шырағым, ондай күйге жетер халім жоқ, одан да сен өз жайына кет, бізге бөленді тигізбе, тәжірбиеңді бөтен колхозда жүргіз, ал маған жоспарымды орындап, қызметімді істеп жүре беруіме мүмкіндік бер. Көрдің бе, колхоз бастығы, жас агрономның тәжірибе алып, болашақта егіс өнімін өсіремін деп тұрғанда құлақ та салар емес, егер жоспарымды орындамасам орнымнан түсіп қалам ба деп қорқып отыр. Сондықтан ол бүгінгі күні жоспарын орындауға көмегі тимей отырған жас агрономды босатуы керек, сөйтіп өзі аман қалуға тиісті. Өйтпесе жоспарын орындамағаны үшін райкомның өзін орнынан алуы ықтимал. Мәселе міне қайда жатыр. Әңгіме келешекте егіс өнімін өсіруде емес, өз орнын сақтауда. Бұл не? Өзі орнында қалу үшін бөтенді босату колхоз бастығына ылайық қылық па? Мүмкін осы кісінің әкесі кеше бәріміздің бақытымыз үшін, Октябрь күндерінде жауға қарсы шапқан шығар, тіпті кеше өзі де, Ұлы Отан соғысы жылдарында Отан үшін, халқы үшін жанын құрбан етуге тайынбаған болар, ал бүгін? Бүгін ше? Бүгін оған не болды? Өз орнын сақтап қалу үшін, құрбандыққа жас агрономды шалмақ! Тіпті адам түсінбейтін өзгеріс!

— Сіз бір ауыр мәселені қозғадыңыз,— деді колхоз бастығы,— Жаңағы сіз айтқандай адамдарды кездестіргендей менде таң қалам.

Амалсыз өзіме-өзім «мұндай жандар қайдан пайда болады?» деп әлсін-әлсін сұраймын.

— Ия, оларды қайдан болады деп ойлайсыз?

— Оп-оңай жауап бере алмайсың. Әрине, бұның бәрін жеке басқа табынудың кезіне жатқызып құтылып кетуге болмайды. Солай дейін десең, сіз бен біз де сол кезде жұмыс істедік қой. Бірақ жаңағы қолхоз бастығы секілді орнымыздан босанбаймыз деп қол-аяғымызбен жабысып жатқан жоқпыз. Орнымнан түсіп қалады екенмін деп мен тіпті қорықпаймын. Сізді де солай деп ойлаймын.

— Ондай үзілді-кесілді шешімге келмей-ақ қоялық. Адам баласына тән қасиет бәрімізге де тән, өйткені біз де адамбыз ғой. Бірақ бұл мәселенің рухани жағы бар. Әрине бір кезде тап тартынысының катал күресінің арқасында әр нәрсеге өте қатты қарадық, тіпті бір-бірімізге сенімсіздік те, шектен тыс қырағылық та істеуді әдетке айналдырдық. Бірақ сол кез бізді патриоттыққа, Отанды жаныңдай сүйуге, қоғамдық сезімге тәрбиеледі емес пе. Мінез-құлқымыз, азаматтық ар-ұятымыз сондай қиын заманда қалыптасты ғой. Бәріміздің де уақытымыз бір тәрізді, бірақ ұйымымыз бөлек. Шынын айтсам өз басым отырған орнымнан оп-оңай түсе қалғым келмейді. Несіне өзімді өзім алдаймын, бұл ақиқаттық. Бірақ сол орнымнан айырылмас үшін жақсырақ жұмыс істеуге тырысамын, қолымнан келгенше басқаларға көбірек жәрдеміміз тисе екен деймін. Менің істегенімнен тек өзім ғана ұтып қоймай, жалпы бәріміздің де шаруамыз өркендей түссе екен дейміз. Түсініп отырсыз ба? Әрине, Күсепов пен Айғақов та жұмыстарын жақсы істегілері келеді. Бірақ бірінші сатыға, жаңағы мен айтқан колхоз бастығы гәрізді, өз бастарының камын, отырған орындарынан айрылмауын, қайткенмен сақтауды қояды. Енді міне министр Нұржановты бұлар неге орнынан алды, соған келейік. Рас, оның шаруасы қазір тып-тұйнақтай деуге болмайды. Ісінде кемшіліктері де аз емес. Бірақ оны сол үшін орнынан босатып отырған жоқ қой. Ол жаңа айттым ғой, жас, жігерлі жігіт еді деп. Троекуровтың алдында «шапкасын қолына алып басын шұлғып тұрған қоңсы-қоланындай», ол Күсеповке жарамсақтанып қалудан аулақ болатын. Тіпті өткен бір жиналыстарда Күсеповтың жұмысты жүргізу тәсілін сынай да бастаған. Әрине мұндай адамнан құтылу керек. Аяғыңа шөңге болып қадалатын тікенекті жолынан жұлып, лақтырып тастау оған тиімді. Әрине, бұлай ету біздің дәстүрімізге жатпайды. Тіпті дөрекі іс. Бірақ амал не, Күсепов секілділер өздеріне қарсы келетін адамдарды мүлдем жоқ қылып жіберуден еш уақытта қашпайды.

— Ол бұл түрімен бәрімізді де құртады ғой.

— Әрине, қолынан келсе. Өне, Нұржановты тым асығыс орнынан алып еді, мен жоғарғы жаққа бұл шешімге қарсы екенімді білдіріп телефон соқтым.

— Сөйтiңiз бе? — Колхоз бастығының қуанып кеткендiгiнен столды алақанымен шарт еткiзiп салып қалды, — көп рахмет сiзге! Өте дұрыс iстегенсiз! — Ол ендi сәл басыла сөйледi. — Әрине, қарсылығыңызды бiлдiрмесенiз де, ол министрдi босатқандары жайында Ақметжановты ешкiм де айыптамас едi. Сырт қарағанда деген сөздiң өзi қандай жексұрын сөз. Бiрақ сiз Күсепов емессiз. Жаңағы өзiңiз айтқандай, уақытыңыз бiр болғанмен, үюыңыз бөлек. Қиянатты көрiп тұрып, әрине, үндемей қалмайсыз, — Кенет колхоз бастығы басын көтерiп алды. — Осы бетiңiзден бұрылманыз. Бiзде сiзден қалмауға тырысамыз. — Ол ендi кенет күлiмсiредi, — жұрттың өзiңiздi жақсы көретiнi де осы мiнезiңiзден ғой. Тiптi бала екеш балаларда сiздi жақсы көредi.

Ақылбек күлдi.

— Қойыңызшы! Өзiмнiң ондай әйгiлi екенiмдi бiлмейтiн едiм!

— Күлменiз. Егер естiгiңiз келсе, балалардың өзiңiздi қандай жақсы көретiнi жайлы бiр әңгiме айтып берейiн. Ырысбаевтың кiм екенiн сiзге таныстырудың қажетi жоқ қой деймiн. Осыдан бiр жыл бұрын министрлiкке өзiңiз ұсынып едiңiз ғой. Әрине, дұрыс iстедiңiз. Келешегi мол, бiлгiр, табанды жiгiт. Бар айыбы жастығы. Бiрақ бұл кешiруге жататын айып.

— Әрине ғой, — дедi Ақылбек.

— Иә, сол Ырысбаевтың мен биыл жылдың басында Қырымда демалыста бiрге болдым. Өзi ерте үйленген екен, қазiр жетiншi класта оқып жүрген қызы бар екен. Бiз екеумiз әлде қалай, шын аброй мен жасанды аброй жайында әңгiмелесiп қалдық. Жұрттың қалай көретiнi жайында сiздiң атыңызды атадық. Мен Ақылбек Ахметжан ұлын өте қадiрлеймiн және жақсы көремiн. — дедi Ырысбаев, — ал ол кiсiнi менiң қызым қалай бағалайды? — Көпке дейiн бiле алмай жүрдiм. Тiкелей сұрау бiр түрлi ыңғайсыз және ретi де келмей-ақ қойған. Ойламаған жерден бiр оқиға менiң сұрағыма өзi жауап бердi. Бiр күнi, — дедi Ырысбаев, кешке таман қызымыз екеумiз телевизор қарап отырғанбыз. Қыс сондай суық едi, қалада тұмау өте күштi болатын. «Жылы киiнiп жүр, қалада тұмау күштi, ауырып қаласың» деп қызыма ақалымды айтып қоямын. Осы кезде телевизор экранында сiз бен Геректi көрсеттi, — дедi Ырысбаев. Герек екеуiңiз бiрнеше адаммен Даңқ мемориалының жанына барыпсыздар. Герек мемериалдың жанына гүл қойып, басындағы құлақшынын алыпты. Сiз де сөйтпек боп, гүлiңiздi қойып, құлақшыныңызды алмақ боп басыңызға қолыңызды апара бергенiңiзде, бағанадан берi экраннан көзiн алмай қарап отырған қызы кенет:

— Ағатай, басыңызды шешпенiз, тұмау тиедi! — айқайлап жiберiптi.

— Мен сонда ғана бiлдiм, — дедi Ырысбаев, — Ақылбек Ахметжановты балалардың қандай жақсы көретiнiң. Егер сiз сол минутте

менің қызымның Ақылбек Ахметжанұлына жаны ашып, қалай дауыстап жібергенін естісеңіз,— деді Ырысбаев, өзіңіздің көзіңізге де жас келер еді...

Ақылбек қысылғанынан үндей алмай, төмен қарап күлімсіреп әлі отыр.

— Өңгімең үшін саған көп рахмет,— деді ол әлден уақта. Бұл сөздің аяғын қалжыңға айналдырғысы келіп, — балалардың әлгідей ықыласы үшін мен олардың клубтарына барып Аяз Ата болып ойнасам ба екен?

Колхоз бастығы Гаврилов келген шаруасын бітіріп шығып кетті. Ақылбек әлі күлімсіреп отыр. Мұндай жақсы сөзді өзі туралы өркім де күнде ести бермейтін-ақ шығар. Әрине, мұндай жақсы сөзді естіген Ахметжанов өзін бақытты сезінсе керек. Тек кенет шырылдай жөнелген телефон даусы оның ойын бөліп жіберді. Телефон шылдыры бір түрлі оқыс және қобалжымалы шықты. Ақылбек асыға телефон тұтқасын алды.

— Иә, тыңдап тұрмын,— деді ол.

— Қайғылы хабар, Ақылбек Ахметжанұлы,— деді қасіретті үнді әйел даусы.— Министр Нұржанов жаңа ғана қайтыс болды. Жүрегі...

Ахметжанов әйел сөзін бірден түсіне алмай қалды. Кімнің дүние салғанын түсініп еді «үнемі осылай... Білгі мен кешігіп қаламын» деп ойлап келе жатты да, біреу әдейі қолымен қысып жібергендей, кенет жүрегі қатты аурып кетіп, ол телефон тұтқасын сол қолымен ұстаған калпында, ақырын креслосына қарай құлай берді. Тек сол қолымен дәл қасында тұрған электр қоңырау тетігін басыуға ғана үлгерді.

Міне осы кезде Күсепов оған телефон соққан. Еш жауап ала алмаған, бірақ Ақылбектің кабинетінен әлдекімдердің сөйлегенін, бір асығыс қимылдардың болмашы сыбдырларын естіген. Бір жамандықтың болғанын сезіп, өзі барып білгісі кеп Ахметжановтың кабинетіне келген. Міне осы арада оны Айбол да көрді. Айбол әлі үлгірген жоқ еді.

—...Міне біздің шаруамыз осындай,— деген хатшы әйел әрі қарай бармай күрсініп. Ақылбектің қысылып қалғанын естіп Күсепов қайтадан шығып кеткеннен кейін, оның соңынан жақтырмай қарап,— иә, осылай, осылай! — деген ол тағы күрсініп.

— Оқасы жоқ,— деді Айбол оны жұбатып,— «Құдай өзі қаламаса, шошқа да жеп қоя алмайды» деген орыстың мақалын естігенің бар ма?

— Солай болса жақсы ғой.— Әйел күлімсіреді.

Бірақ көзі күлімеді. Өйткені ол кәдімгі сұрғылт жүнді талпақ танаудың, қандай жауыз жемқор екенін жақсы білетін. Әсіресе қарны ашса аямайтынын бұрын сан естіген...

ЕКІНШІ ТАРАУ

Ақылбек бұл жолы да ауруханаға жатпады. Оның денсаулығын қарт дәрігер мен жас медицина қарындасы тек сырттан кеп бақылап тұратын болды. Бұлар келген сайын Ақылбекке толып жатқан ем қолданады. Біресе тамырына асыл ине сұғып, дәрі жібереді, біресе қозғалтпай жатқызып қойып түрлі аспаптармен зерттеу жүргізеді. Дәрі-дәрмек пен медицина емдеу шараларын нәсілі жек көретін Ақылбек, амал жоқ, олардың айтқанын көздерінше орындап, өздері жоқта ештеңесін де істемей, күннің тезірек өтуін күтумен болды. Тамырына шанысқысымен дәрі жіберетін медицина қарындасымен тез-ақ тіл тапты. Ол дер кезінде келеді де кетеді. Ал Ақылбекті негізгі емдейтін қарт дәрігер әр келген сайын жүрегін тындап, тамырының соғуын байқап, кешегі өзі жазып кеткен емдерді тегіс қолданбағанын сезіп, қабағын түксите, ренжіумен болды. Ақылбек күліп «жарайды бүгін бәрін де орындаймын» деп уәдесін береді.

«Шынын айтқанда, — дейді қарт дәрігер кетісіменен пижамын киіп, төсегінен қайта тұрып кең бөлмелерді кезе қалың ойға шомылып, — бұрын ғой республика комунистері маған сеніп келді. Көп істе қолдап та жүрді. Ал қазір ше? Бір Күсепов өз ықпалымен олардың да бетін менен бұрып әкете алғаны ма? Неге бір Күсепов деймін? Күсепов жалғыз емес қой, кешегі серіктерім де сол жағында. Неден кателестім? Әлде ұстаған жолым дұрыс болмады ма? Онда менің катемді бөтен комунистер көрсетер еді ғой, жоқ, бәрі дұрыс, дұрыс! Тек... шіркін-ай осындайда бір шын жан ашыр серігің болсайшы! Досың көп бірақ ақтарыла сырласар, жанаяспас жолдасың жоқ! Ол маған мұндайда дұрыс кеңес берер еді! Бірақ менің жағдайым құр кеңеспенен жөнделетініне кім кепіл? Бұл Күсеповты жын соққан тәрізді: менің кезімдегі басшы жұмыстағы адамдарды да, мен орнатқан тәртіпті біржолата жойғысы келеді де тұрады.

Жоқ, Күсеповты жын соқпаған. Табиғаты осындай, өзінен өзгенің артықтығын көре алмайтын адамдар дүниеде аз емес. Ақылбек ондайлардың талайын кездестірген. Жұрт қой бұны көйлекшең туған бақытты жан дейді. Солай-ақ дейік. Бірақ бұның да өмір жолы ылғи тегіс болды ма? Талай құламалы жар, тайғақ тар жолдар кездескен жоқ па еді? Кездескен. Тіпті артығымен кездескен. Соның бәрі қалай естен оңай шығады? Шықпауға тиісті.

Иә, Ақылбек аспандай көгілдір түсті Балқаш көліне құятын кішкентай лайлы сулы Баканас өзенінің бойында өсті. Осы өзен бойындағы сексеуіл мен баялыш, жусан мен кермек біткен құмды далада алғашқы рет тәй-тәй басқанымен, оның жалындаған жасөспірім шағы көкпен тілдескен қарлы Алатаудың аясындағы күміс суы көше

бойлай сылдырлай аққан, жасыл төккен әсем Алматы қаласында өткен.

Бү да бала болып, былдырлай сөйлеп, соңынан көгершінін көкке ұшырып, серіктерімен асыққа таласқан. Доп қуып құлап, алма ағашының басынан секіріп талай жарақаттанған. Бірақ ол күндері орасан бақытты, қызық күндері еді.

Әлі есінде, төртінші класта оқып жүрген кезі. Көрші, ауқатты ұйғыр шалы жалғыз қызын күйеуге беріп ұлан-асыр той істеген. Үй маңындағы алма, өрік бағы толған кісі... Ұрылған бубен, тартылған керней... Тойды қызық көрген Ақылбек пен өзінің серігі Ықылас деген ұйғыр баласы екеуі тойды тіпті қыздыра түсіргілері келген. Қорада жүрген майлыаяғын ұстап алып, құйрығына түбі жоқ бір шелекті байлап, той болып жатқан жердің тұсынан қоя берген. Соңынан дүбірлеген бос шелектен қорқып жан ұшырған ит тойдың астан-кестенін шығарған. Болған іске досы екеуі шек-сілелері қатқанша мәз болып күлген.

Ия, бұл бір қызық кезең еді ғой. Бірақ өмір жолының бәрі осындай ойын-думанмен өтті ме?

Артынан ол тоғыз жылдықты тауысты. Мәскеудегі түсті металдар мен алтын институтына түсті. Оны бітіргеннен кейін Балқаш мыс заводын кенмен қамтамасыз ететін әйгілі Қоңырат руднигіне жұмысқа келді. Ақылбек өзін өмірдің даңғыл жолына мүлдем түскендей сезінді. Алдыменен смена бастығы, содан кейін бас инженердің орынбасары болды. Бір жағынан өз сменасының комсоргі етіліп сайланды. Бірдің кесірі мыңға тиген, бұл бір суық деп соғып тұрған қиын кез еді. Балқашта комбинат директоры Ивановтың үлкен ісі басталып та кеткен. Рас, жиырма жыл өткен соң ғана барып бұл қаралаудың да беті ашылып, оның жазықсыз екені анықталды. Ал ол кезде... жоқ, жоқ ойда жоқтан туған қара дауыл, адамның тағдырын қаңбақтай көрмей кімнің болса да зәре-құтын ұшырды.

Осы іске қатысың бар деп Ақылбектің ең бір жақсы досын алып кетті. Бірақ жігіттің қатысы жоқ екені анықталып, ертеңіне босатылды. Ал сол күнәсіз, қылмыссыз отырған жолдасының бір күні есінен мәңгі шықпастай боп қалды. Қандай адамды күнәласандар да айыбын тауып күнәландар, ал жазықсыз кісіні қаралау дүниедегі ең үлкен қылмыс деген ұғым мүмкін Ақылбекте сол жазықсыз әкетілген досының бір күндік оқиғасынан кейін туды ма, әлде өзінің таза жаратылысының табиғи тілегінен шықты ма, әйтеуір ол өмір бойы әділетті болуды өзіне ең үлкен арман етті. Өмір-бақи әділетті жұмыс істеп жүрсе де сол арман оның алдындағы мәңгі өшпес шырағына айналды. Әр жақсы іс істеген сайын, сол шыраққа таяй түскендей сезінді.

Соңынан ол Қоңырат кен орнының бас инженері болды. Коммунист партиясына кірді. Мемлекет қайраткерлеріне тән, ауыр да, қызықты да соқпақ жолдар, шынын айтсақ осы тұстарынан басталды. Ақыл, ой, іскерлігі арқасында, жыл жарым өтпей ол Лениногор руднигінің директоры болып көтерілді. Ұлы отан соғысын Ақылбек осы қызметінде қарсы алды. Іске жұмсалған бұрынғы жігер жігер ме, шын алып күш жұмсайтын сын сағаттар бұған енді туды. Күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді, күш-қуатын аямай, Отан тілегіне жұмсады. Егер бұл кен орнынан қорғасын шығаратынын еске алсақ, Ақылбектің қандай жауапты жерде отырғаны белгілі ғой. Сол жауапты жұмысты ұйымдастырушының бірі, бойына біткен дарын, жігерін аямаған кен басқармасының бастығы осы Ақылбек еді!

Ақылбек Күсеповтардың алғашқы түрін бірінші рет Қазақ Ғылым Академиясын басқарып жүрген тұсында кездестірді. Ефимов деген біреу әлі есінде. Ефимов партия комитетінің секретары болатын. Бұл «Қазақстан тарихының» екінші басылып шығуының қателері өшкереленіп, республиканың оқыған көп жігіттері сын қаһарына қатты іліккен кезі еді. Міне осы уақытта Ефимов өзін көрсеткен! Тырнақ астынан кір іздеп «Елім-айды» айтсаң, ескі күнді көксейді деп толып жатқан пәлені оп-онай үстіңе үйе салатын. Осылай өзінің табандылығын көрсетем деген Ефимов Ақылбектің басқан ізін аңдып жүріп, түймедейді түйедей етіп көрсетіп, жоғарғы жаққа талай хат жаудырған.

О жақтан Ефимов жазған қағаздар қайтып келіп, қалалық аудандық комитет дегендер сан тексерген. Қағаз сөздерінің жалған екендері анықталған. Бірақ Ефимов қоймаған соң, арыздар әлсін-әлсін қайтадан қарала берілген. Партия ұйымдарының бүйтпесіне хақы жоқ еді, Өйткені жазып отырған партком секретары. Талай «жалған оқымыстыларды» Ғылым Академиясынан аластаған адам! Міне осы кезде барып, Ақылбек әлі өзі білмеген Күсеповтың жаңа түрін, жалақор түрін кездестірген. Және бұның осал жау емес екенін түсінген. Сөйтсе де, олар қанша күшті болғаныменен, өмір бойы бұндай жалақорлармен аянбай күресіп өтуге ант ішкен. Сол антын Ефимовтан бастаған. Енді одан қорғануды былай қойып, Ефимовтың өзінің кім екенін өшкерелеуге кіріскен. Қалалық партия комитетіне барып партком жұмысын тексеруге комиссия шығартқан.

Ақылбектің әлі күнге дейін көз алдында қалалық комитетте сол комиссияның қортындысы қараған күні...

Міне кең, соқпақтау мәжіліс залы: бүгін бюроны бірінші секретары ауырып қалып, екінші секретары өткізбек. Бұл кеудесі орденге толған майдангер, ақсары, орта бойлы, мығым жігіт. Ол залдың төріне қойылған ұзын столдың ар жағында жалғыз өзі отыр. Басқа бюро мүшелері залда, алдағы қатардағы орындықтарға жайғасқан.

Әдейі шақырылған Академияның басшы қызметкерлерлерімен бірге Ақылбек залға кіргенде, жұрт жиналып та қалған еді.

— Жоғары шығыңыз,— деді екінші секретарь Ақылбекке, президентінің оң жағындағы жұмсақ диванды көрсетіп.

Ақылбек көрсеткен жерге барып отырып, жан-жағына қарады. Академиядан өзінің орынбасарлары мен партком мүшелерінен бөтен, өзіне бағынышты Академия жанындағы шаруашылығының (азық-түлік дайындайтын) бастығына көзі түсті. («Бұны неге шақырды екен?» деді ол ішінен сәл таңырқап). Сөйткенше залға Ефимов кірді. Бұл жалтыр бас, көзілдірікті, көк көз, орта бойлыдан сәл биіктеу, толықтау келген кісі еді. Ол есіктен кіріп, отырған жұртқа қарай, сәл кідірді.

— Ефимов жолдас, мына жерге отырыңыз,— деді екінші секретарь, жұрттан оқшауырақ, өзінің қарсы алдына қойылған жеке орындықты нұсқап. Ол кезде партиялық ісі қаралатын адамды осылай отырғызатын әдет бар. Ефимов ежірейе қалды.

— Ол жерге мен неге отыруым керек? — деді зілдене. Ефимов те қалалық партия бюросының мүшесі болатын,— менің орным ана жерде.

Екінші оның сөзіне қарсы ештеңе түсіндірген жоқ. Тек алғашқы көрсеткен орындықты меңзеп.

— Отырыңыз! — деді даусын сәл көтеріп.

Ефимов «қызық екен!» дегендей алақанын жайды да, көрсетілген орындыққа барып отырды.

Бюро мәжілісі басталып та кетті.

Баяндамашы, комиссия председателі, қалалық партия комитетінің үшінші секретары, қазақ әйел еді. Ол Академия партия комитетінің саяси жұмысының нашарлығын, жастарды, ғалымдарды партиялық оқумен тәрбиелеудің жоқтығын, партия мүшелерінің арасында өзара сынды күшейтудің орнына, біріне-бірі жала жабу, өсек-аяңның көбейіп кеткенін, парткомның жұмысты басқара алмай отырғанын, ол аз болғандай, партком секретарының көпшілік арасында қадырының жоқтығын, бұл сөзіне жақында болған бір жиналыста баяндама істеген Ефимовтың өзін жұрттың ысқырып залдан қуып шыққанын, осы тәрізді көптеген жетіспегендіктердің, кателердің, тіпті кейбір саяси маңызы бар өрескел кемшіліктердің бірінен соң бірін жіпке тізгендей етіп, байсалды түрде айтып берді.

Одан кейін бірінші бюро мүшесі сөйледі. Бәрі де Академия партия комитетінің жұмысының мұндай жағдайда болуын қатты сынап, секретарьға қатты жаза қолдануды талап етті. Тек Ақылбек ғана бұл сөздердің ар жағында Ефимовты құртып жіберетіндей ештеңе жоқ екенін түсініп отыр. «Бұлар осыншама жұртты неге шақырды? — дейді ол ішінен — әсіресе мына көмекші шаруа бастығын неге әкеледі? Мына айтып отырғандарының бәрі дұрыс-ақ, бірақ бұлар жөнделетін істер ғой. Ал одан Ефимов жөнделер ме?»

Өзіне бәлендей қауып тумағандығын ішінен сезген Ефимов те болған қателерді, кемшіліктерді мойындай келіп:

— Қатты айтыңдар, жанымды шығара айтыңдар, бәрі дұрыс,— деді.— Тек Академия басшылығы жәрдем берсін, бұл айтылған жамандықтың бәрін тез арада жойып, істі алға бастыруға коммунистік антымды беремін! — деп ақырғы сөзін аяқтады.

— Дұрыс,— деді алдыңғы қатарда отырған бір мосқалдау кісі,— біз сізге сенеміз!

— Сенімімізді күні бұрын айтпай, сәл шыдай тұрайық,— деді екінші секретарь сәл қабағын шытып, сөйтті де Ефимовқа қарады да,— ал торайлар туралы не айтасыз? — деді.

Ефимов сүп-сүр боп кетті.

— Қайдағы торайлар?

— Академияның қосалқы шарушылығынан ақшасыз алған қырық торайды айтамын,— деді екінші секретарь,— міне алғаныңызға қол қойған журнал? Үш жылдың ішінде қырық торай жепсіз. Айына біреуден десе де болады. Орта есеппен әр торайдың қазына бағасы елу сом болғанда, екі мың сом. Ал сіз бір тиын төлемепсіз.— Екінші секретарь қосалқы шарушылығының бастығына қарады.— Солай ма, Петров жолдас?

Сирек шашты, семізше келген, терлеп кеткен Петров орнынан түрекелді.

— Солай, Қасен Қышқашович!

Бұл кезде Академияның жанында оқымыстыларға көмектесуге ұйымдастырылған азық-түлік өндіретін әжептеуір үлкен шарушылығы болатын. Бұл шаруашылық мейрам күндерінде, не бөтен бір керек жағдайларда, оқымыстыларды қамтамасыз ететін қой мен шошқа фермасын ұстайтын. Онымен қатар алма, өрік өсіріп, картоф, қауын, қарбыз да егетін. Жергілікті комитетпен Академия басшылығы бекіткен тізім бойынша ақшаларын қолма-қол төлесе, әр мезгілде оқымыстылардың сұрағандарын беріп тұрады екен. Партком секретары да бұл көмекпен пайдаланып келген екен. Айына жеп отырған бір торайынан бөтен әр жыл бойы көптеген картоп, капуста, сәбіз, алма тәрізді бау-бақша жемістерін де алып отырыпты. Бірақ ведомостыға құр қол қоя беріпті. Бір тиын төлемеген. Шаруашылық бастығы Ефимовтың пәлекорлығынан қорқып сұрамапты. Сөйтіп партком секретары қазынаның төрт мың сомға жуық азық-түлігін, торайларын тегін пайдаланып кетіпті.

Залдың іші тым-тырыс бола қалыпты. Бұл сұмдықты естіген жұрт Ефимовты жақтап аузын ашар емес.

— Ақшасын төлету керек,— деп міңгірледі тағы әлгі алдыңғы қатардағы мосқал кісі.

— Оған дау жоқ қой,— деді, екінші секретарь орнынан түрекеліп жолдастар, бүгінгі қарап отырғанымыз қандай жексұрын мәселе екенін өздерің де байқаған шығарсыздар. Жарыс сөздің кезегі жоқ қой деймін. Ал Академияның бұдан бұлай қарай торайларын, картоп қапусталарын Ефимов жолдастан аман сақтау үшін, оны о жақтап жұмыстан босатқан жөн ғой деймін.

— Ефимовке ол азғантай жаза. Қырық торай үшін ең болмаса сөгіс берілсін.

— Бөтен ұсыныс жоқ па?

— Жоқ.

Ол кез мұндай іске өте қатты қарайтын кез, Ефимов тегін жеген қырық торайы үшін бір ауыздан партком секретарьлығынан босатылып, қатты сөгіс алды.

Жұрт, бейітке кісі қойып келе жатқандай, залдан үн-түнсіз шыға бастады. Тек бір қуақы жігіт жанындағы жолдасынан:

— Ана бір еңбектерінде халқының дәстүрін көбірек дөріптеп, қате жіберген қазақ жігіттерін осы Ефимов қалай деп атайтын еді? — деді есіктен шығып бара жатып.

— Әр түрлі атайтын,— деді жанындағы жолдасы.— Ефимов өздерінің істеп жүргенін бүркеп қалу үшін бөтендерге жала жабу қолайлы. Мұндайда олар қаралайтын адамдарының істеріне саяси астар беруге де шебер келеді. Жастарды көтерсең жерлестігімен көтереді деп шыға келеді. Ал Қазақстандағы жұрттың бәрі жерлес емес пе? Онда оның шаруасы жоқ. Тек әлгідей жағынан тартып қалғанда ғана үнін өшіреді.

Міне Ақылбек мұндайды да көрген. Өз басының жемқорлығын жасыру үшін бөтендерге пәле жапқыштардың талайын ұшыратқан. Осындай жексұрындармен өз басы көп кездескендіктен бе, ол жала-қор, жемқор, күншіл, әділетсіз, мансапқұмар адамдарға жұлдызы қарсы, жаны мәңгі қас боп кетті. Осындай қасиеттерді, әлгілердікіндей тым ұсақ болғанымен де, Ақылбек Күсеповтен де аңғарып қалатын. Ахметжановтың Күсеповты жек көруі осылардан басталған. Жоқ, ол Күсепов менен бір саты өсті деп жек көрген жоқ. Партиялық үлкен принципты өз ыңғайына қарай, ұсақ мінездікке бағындырғаны үшін жек көрді. Халық басқаратын адамға Ақылбек ондай жаман қасиеттерді қимады. Содан барып, Күсеповтың тек шен иелеріне жататын қылықтарына қарсылығы дами түсті. Расында да көсем мен жай шен иесі адамның арасы жер мен көктей ғой. Жұрт басқаратын адам қарамағындағыларды жақсы көреді, оларды ақылмен ұстайды. Ал шен иесі қол астындағыларды жақсы көрмейді, оларға тек әкімшілікпен ғана күдіретін жүргізуді ойлайды! Міне осындай жағдайда, кісіні екіге бөлетін құнсыз, парықсыз көзқарастар туады.

Адам баласын сүйю, оған сену,— егер жүрегің оны қалап тұрса, онда саған бәрі де қиын емес. Ақылбек бұл қағиданы жастан білетін. Жоқ, біледі деген сөз бұл араға келмейді, ол осы кезде қағидамен өмір сүретін. Адам баласын сүйю, оған сену — оның күнделікті рухани нормасына айналған. Сондықтан да Ақылбек үнемі біреуге жәрдем бергісі, біреуді сүйеп жібергісі кеп тұратын. Қазір, үй ішін кезіп жүріп, адамды жақсы көру жайында Шәкен Айманов айтқан бір әңгімені есіне түсірді. Көркем өнерде нені көрсетуге, нені көрсетпеуге болады деген тақырыпты, әлде қалай екеу ара бір сөз еткендерінде, Шәкен мынаны айтқан. «Ленин Октябрьде» деген фильмді түсіріп жатқанда Надежда Константиновна Крупская Ленинді экранда көрсетуге қарсы болыпты. Лениннің бейнесін біреу экранда дәл өзіндей етіп көрсете алады дегенге сенбепті. «Суретін саласың ба — рұқсат, повесть, романдарға бейнесін кіргізгілерің келе ме, бұған да қарсылық жоқ, ал экранда Ленин болып ойнау?.. Жоқ, жоқ, ол тіпті мүмкін емес» — депті.

Дегенмен көркемсуретті бұл фильм түсірілген. Премьеріне шақырылған Надежда Константиновна Ленин роліндегі артист Шукінді көріп, таң қалған, шын көркем өнердің қолынан ең қиын деген кереметтің де келе алатынын ұққан. Осы тақырыпқа жататын «Ленин 1918 жылда» атты фильм түсірілмек болғанда Надежда Константиновна консультант міндетін атқаруға ешбір күдіксіз келісімін берген. Сол фильмді түсіріп жүрген Михаил Ильич Ромм бір күні, көптен бері өзінің мазасын алып келген бір ойын сұрапты. «Надежда Константиновна, — депті ол, — Владимир Ильич болса, үлкен шен иесі адамның баласы, былайша айтқанда күнкөрісі мол семьядан шыққан. Сөйте тұра, ол қалайша үнемі қуғында, қорлықта жүрген кедейлер тобына қосылған. Жалғыз өзі емес, оның ағасы да сол жолға түскен. Бұған қандай себеп бар?» Бұл сұраққа Надежда Константиновна: «Ленин адам баласын өте жақсы көретін еді» деп жауап берген. Міне, осылай! Жас кезінен-ақ қандай жолға түсесің, кіммен боласың — деген мәселелерді шешу үшін, ең алдымен адамды жақсы көру керек. Қалғаны — тәжірбие, білім, саясат, пәлсапа, бәрі өзі келеді, бәрі де сені табады. Бірақ оның бәрінің алдында жаңағы «ол адам дегенді жақсы көретін еді!» деген сөз тұрады. Бұл болашақ қимылының, ізденуіңнің, өміріңнің ең биік жол көрсеткіші!

Ал тың эпопеясы осынай ұлы сезімнен басталған жоқ па еді?

Адам баласын жақсы көру, оның қамын ойлау Тыңға ерлік тудырған.

Тың десе Ақыметжановтың жүрегі кенет тебіреніп қуанып қалады.

Қазақстанның солтүстігіндегі ұшан-теңіз бос жатқан құнарлы дала-сына С. М. Киров өзінің 1934 жылғы сапарында босқа назар аудармаса

керек-ті. Содан бері талай адам бұл ұшы-қиыры жоқ кең өлкеге көз тігумен болды. Бірақ ешкімнің ойына қазақтың сар даласын мемлекеттік көзқараспен қарап халық қызығына пайдалану кірмеді. Тек ХІХ партия съезінен екі жыл өткен соң ғана бұл мәселені партия қолына алды. 1954 жылдың февралынан Қазақстанның тың және тыңайған жерін игеру ісі басталды. Партия бұл жұмысты басқаруға өзінің ардақты ұлының бірі, сенімді қайраткері Андрей Иванович Светловты жіберді. Иә, сол жылы, көне заманнан бері аңыз боп келе жатқан «Ұлы кешуге» пара-пар түсер, совет халықтарының тыңға аттануы ғажайып қимылы өріс алды. Қазақтың ғасырлар бойы бос жатқан сар даласына күндіз-түні демей жұрт ағылды. Біреу жалғыз, біреулер үй ішіменен, кейде тіпті үлкен қауым боп поездармен, машиналармен, қала берді ескі замандағыдай тізбектелген көліктерімен күншығысқа қарай халық жөнкілді. Еңбектеген бала, бүкшендеген шал демей тыңға жетуге асықты. Кешегі құлазыған бос далада бір күннің ішінде шатырдан, не үйеңкі төрізді жеңіл құрылыс ағаштан жасалған шағын қала, поселкалар пайда болды. Бұндайда жергілікті жұрт та текке қарап қалған жоқ, қолынан келер жәрдемін аямады. Бірақ кейде ашылған құшақ сол қалпында қалды. Оның нұсқауы бойынша республиканы уақытша басқаруға Андрей Иванович Светловтың алдында бір үлкен адам облыстық басшы қызметте жүрген жергілікті жер азаматтарын тегіс орнынан босаттырды. «Жаңа сыпырғыш — жақсы сыпырады» дегендей, бүкіл Көкшетау тың облысында осы кезде бұрыннан келе жатқан облыстық ағарту бөлімі мен облыстық ақша бөлімінің бастықтары ғана орындарында қалды. Ал аудандық жауапты қызметкерлері мен совхоз директорлары да тегіс өзгертілді. Бұның бәрі қандай саясатқа жататын еді? Адам түсінбес хикая. Тек осы уақытша келген кісі кеткен соң Андрей Ивановичпен, республиканың басшы азаматтарымен бірге отырып бұл мұндай әділетсіздікті жоя алды. Онда да тегіс емес. Өйткені жаңадан қойылған заттардың кейбіреулері жұмыстарын жақсы алып кетті. Ал жұмысын жақсы жүргізіп жүрген кісілерді, тек жергілікті жер азаматтарын қоямыз деп орнынан алуға бола ма? Әрине, жұрттың бәрі Андрей Ивановичты алдындағы үлкен кісі емес қой. Осы кезде оңтүстік өлкеге жіберілген Күсепов те жергілікті жер адамдарын пайдалануға көптеген қателер жіберді. Бірте-бірте оның да ісін жөндеуге тура келді. Қысқасы, тыңның алғашқы кезінде ойдағыдай істелмеген іс көп кездесті, демек, тың көтеру адам және Адамзат тарихының ең үлкен мәңгі өлмес ерлік эпопеясының бірі болды.

Иә, Ақылбек Ахметжанов — Осы тындағы алғашқы соқа жыртқан жерді өз көзімен көрген кісі. Оның сол күндер сақталған фотография — суреті де бар. Алғашқы жыртылған жердің топырағын қолына ұстап

Андрей Иванович Светлов жолдас қарап тұр. Оң жағында Ақылбек. Бұл сурет музейде ілулі. Сол күндерде тыңда тігілген алғашқы шатыр да музейде. Оған ескерткіш үшін Светлов пен Ақылбек қарамаймен қолдарын қойған. Рас тыңда талай қиындықта болған. Бірақ соның бәрін жеңіп шыққан совет адамдарының, мына өздерінің ерліктері ғой. Ерлік! Тыңдағы ерлік! Демек ол қандай ерлік еді?

Ақылбек осы сұрақты өзіне-өзі сан берген. Ақыры бұған жауапты сол тың игерушілердің өзінен алған.

Бір сапарында ол Көкшетаудағы Ленинград ауданына келген. Бұл ленинградтықтардың өз қолымен тұрғызған, шын мағынасындағы тың игерушілер ауданы еді.

Ахметжанов осы ауданның бір совхозына түсті. Бұл совхоз өзінің ұлттық құрамымен әйгілі еді. Мұнда жиырмадан астам ұлт адамдары жұмыс істейтін. Директоры — орыс, парторгі — қазақ, бас ограномы — эстон, бас инженері — грузин еді. Ұлттық құрам жағынан қарағанда, бұл совхоз болашақта совет халқы деп аталатын елдің ең алғашқы үлгісі, жәшейкесі тәрізді еді.

Осыншама ұлт бір адамның баласындай бауырмал, және жұмыстарын да жақсы ітейтін еді.

Сол жылы көктем кеш келген. Аяғы барып сулы қарға, бұршаққа соғатын ақ жауын бір тынбай тұрып алған. Тек июнь айының орта шенінде ғана ауа райы жөнделген. Мезгілін өткізіп алған тың игерушілер, енді күніне он сегіз сағаттан жұмыс істеп, аз күннің ішінде егіндерін егіп үлгірген. Дихандардың мұндай қажымас қайраттарына риза болған Ақылбек Ахметжан ұлы өзімен сөйлесіп тұрған жас бригадир жігіттен «сендердің жұмысты былай істеулеріңе не көмек береді?» деп сұраған. Жас бригадир «тыңдық мінез-құлық» деп жауап берген. Ахметжановтың ойланып қалғанын көріп, ол өз ойын түсіндірмек боп, сөзін жалғай түскен. «Тыңдық мінез» деген бұл осы тыңда туған, тек тың игерушілерге ғана жататын ерекше мінез-құлық. Бұл жай түсініктегі ғана күр ерлік емес. Ерлік... оған қосымша... қалай десем екен?... Нағыз спортшылардың өздеріне айтатын сертін білесіз бе? Олар: «Өл. Бірақ өлсең де жең» демей ме? Біздер де сол спортшылар тәріздіміз. Сондықтан да біздің мінезіміз — тыңдық ерекше мінез.»

Ахметжановтың сөзін бөлмей бар ынтасымен тыңдап тұрғанын көріп, жас бригадир өз ойын одан әрі түсіндіре түсті.

— Қазір, мына көрші совхозға барыңыз. Онда да жұрттың дәл біздердей қиындықты жеңіп, жеңіске жеткенін көресіз. Бірақ олар сол жеңісіне басқа жолменен, тек өздеріне ғана тән «тыңдық мінез» арқылы жеткенін білесіз. Бәріміздің мақсатымыз бір. Отанға көбірек астық беру. Бірақ орындауымыз әр түрлі. Әркім сол мақсатына өз жолыменен, өзіне ғана тән «тыңдық мінезбен» келеді.

Ахметжанов көрші совхозға келді. Мұнда шын басқа, жаңа жағдайды көрді. Бұлар келген кезде, аудан бойынша ең алдыңғы қатарлы механизатор саналған жігіт жаңа ғана түскі тамағын жеп отыр екен. Ал тракторы, бүкіл даланы басына көтеріп жер жыртып жүр.

Ахметжановтың не сұрағалы тұрғанын бірден түсінген механизатор, амандасып болғаннан кейін, оған қарап күлімсіреп:

— Менің тамақ ішіп отырғаныма қарап, тракторыңда жәрдемшің, әлде кезекшің жұмыс істеп жатыр ма деп ойлаған шығарсыз? — деді ол, — жоқ, бір тракторға екі адам — тым көп. Мен тамақ ішіп жатқанда, тракторым бос тұрмасын деп, қазір оны әйелім жүргізіп жүр. Ол өзімнің бригадамда учётчица боп істейді. Түскі тамағымды да жаңа сол әкелді.

Ертеңіне Ахметжанов ауданнан қайтып келе жатып, қалай, кешегі механизатор уәдесінде тұрып, бүгін кешке жерін жыртып бітіретін түрі бар ма екен деп, әдейі жолынан бұрылып бригадаға келді.

Түскі тамақ мезгілі еді. Механизатор бороздадан шеткерек тұста тамақ жеп отыр екен. Әйелі бүгін өз жұмысын істеп, екі-үш кісімен жыртылған егінжайды санап жүр. Ал тракторы тағы да гүр-гүр етіп жер қыртысын айырыуда.

Ахметжановтың таңдана қарағанын көріп, механизатор тағы күлді.

— Бұл жолы, тракторда, менің бесінші класта оқитын балам жұмыс істеп жүр, — деді ол, — шешесі, көрдіңіз ғой, өз шаруасымен шұғылдануда. Ал тракторға бос тұруға болмайды. Трактор жүргізуді бесінші класта оқып жүрген балама қысты күні үйреткем.

Міне тыңдық мінез деген осындай екен. Көрші бригада тың игерушілер он сегіз сағаттан жұмыс істеп, өздерінің дегенін орындаса, ал бұл бригада, механизаторлары машина біткеннің бір сәт бос тұруын жойып, жұмыстарын дер кезінде бітірмек. Ол үшін бригадир, өзінің әйелін ғана емес, бесінші класта оқып жүрген он екі жасар баласын да трактор жүргізуге үйреткен!

Әр бригада өз алдында бір жеке адам тәрізді. Ал әр адамның өзіне тән мінез-құлқы, ойы бар ғой. Бұлар да сондай.

Ал Ақылбек келесі совхозға келгенде осы ойының дұрыс екенін ұқты. Мұнда ол тағы, тек тың адамдарына ғана жататын жаңа мінез-құлық көрді.

Бұл қазақтың «Айсары» деген қой совхозы еді. Бұл совхоздың карамағында қырық үш мың қой, екі мыңға таяу жылқы бар екен. Негізі мал шаруашылығы болғанмен, бұл совхозда жер жыртып егін егеді екен. Әсіресе егісінің көп жерін, малдарының қыстық азығы — дәнді дақылдар алады екен.

Ақылбек бұрын бұл совхозда механизаторлар жетіспейді, кейде машиналары пайдаланылмайды деп естіген. Ал қазір егіс даласында

көргені оны таң қалдырды. Бірі мен бірі қатарласқан алып тракторлар, К-700, бүкіл даланы бастарына көтеріп, қара жерді қып айырып жыртып жүр.

Ахметжанов алып тракторлардың жұмысын көзін алмай біраз қарап тұрды.

— Маған жұрт сендердің совхоздарында механизаторлар жетпейді деп еді ғой,— деді ол жанында тұрған совхоз директоры жас казак жігітіне,— ал егіс далаларыңа қарасаң, ондай емес сияқты.

— Жұрт дұрыс айтады, бұрын бізде механизаторлар жетпейтін,— деді совхоз директоры,— Ал қазір ондай қиыншылықтан мүлдем құтылдык. Бізге механизатор жетпейтінін біліп, мектептегі тоғызыншы класс қыз балалары жәрдемге келді. Қыс бойы, оқудан бос уақыттарында трактор жүргізуді үйреніп, қазір жер жыртып жатқан солар.

— Тоғызыншы класта оқитын қыз балалар ма? — деді Ақылбек шын таң қалып.— К-700 секілді алып тракторлардың штурвалына отыруға еркектердің кейбіреулерінің өздері де жүрексінеді ғой!

Директор күлді.

— Ал біздің қыз балалар жүрексінген жоқ,— деді ол.— Осы алып тракторларыңызды жүргізіп жүрген сол он бес — он алтыдағы қыз балаларыңыз!..

Ақылбек кешке таман оларды өз көздерімен көрді. Өздері он бір екен. Бәрі бірдей күнге күйіп күшкыл тартқан, бірінен бірі кіші. Контор алдында тұрып, қолдарындағы гүлдерін былғап Ақылбекті қарсы алғанда, ешкім бұларды бағанағы дағарадай тракторларды жүргізгендер демес еді. Бәрі бірдей талдырмаш, күнге күйгені болмаса, нәзік жүзді, жап-жас...

Ақылбекті осы кеште тағы бір оқиға таң қалдырды. Сол контордың алдында ол тағы бір топ баланы көрді. Бірақ еркек, қызы аралас. Бұларда алғашқы топтағыдай он бір және бірінен бірі кіші. Балардың алдында байсалды өнді, жасы келіп қалған, бір герой ана тұр. Сірә осы балалардың шешесі болу керек.

Ақылбек бұрылып келіп, өзі амандасты. Әйел сәлемдесіп болғаннан кейін, неге екені белгісіз кенет қызарып кетті де:

— Егер рұқсат етсеңіз, сізге айтар бір өтінішім бар еді,— деді.

— Айтыңыз,— деді Ақылбек.

— Көріп тұрсыз ғой, мен герой анамын,— деді әйел ақырын сөйлеп,— мынау тұрғандар менің ұл-қыздарым,— ол артындағы балаларын көрсетіп,— және денсаушылығым да нашар емес, бұларға өзімнің білетінімді үйреткім келеді. Әліде жұмыс ітеуге бармын. Сондықтан директор мені пенсияға жібермесін.

Ақылбек күлімсіреді. Бүгін ол өзін өте қуанышты сезінді. Мұндай жұртпенен ол қандай қиындықты болса да жеңе алатынын тағы түсінді.

Дәл осы ойдың үстінде Ақылбектің есіне басында болған бір оқиға түсті.

Черняевтан бұрынғы осы кездегі Бірінші Андрей Иванович Светлов екеуі Тың өлкесін аралап жүрген бір сапарында түкпірдегі бір ауылға келген. Жексенбі күні еді. Ауыл маңында әдеттегісіндей топырлап жүретін жүрт көзге түсе қоймады. Кездескен салтатты бір жігіттен «бұл қалай, адамдарың қайда?» деп сұрағандырында, ол атының басын сәл тежеп: «Бүгін қаралы күн еді. Кәрі мұғалиманың жалғыз баласын бір бұзақы пышақтап кетіпті. Ауыл біткен оны жерлеуде. Ал мен өзім малға бара жатырмын» деп жауап берді. Ақылбек мұндай жағдайда айтылатын «топырағы торқа болсын бишара баланың» деп көңіл білдіріп келе жатыр еді, кенет Бірінші оның сөзін бөліп жіберді: «Машинаны бұрғыз, біз де кіріп шығалық ол қаралы үйге!» деді. Көп кешікпей бұлар сай жағасында, мектептің жанында тігулі тұрған қараша үйдің жанына келіп түсті. Үйге кірді. Үй іші толған адам. Сыртта да қыбырлаған кісілер. Бүкіл ауыл жиналған, төрде, төмен қарап, айбарлы жүзді ақсақалды қарт отыр. Өлік оң жақта. Жасөспірімнің әдемі балдырған жүзі, мәрмөрдан құйғандай әппақ, жаңа ғана талмаусырап ұйықтап кеткендей, қаннен қаперсіз жатыр. Жүзінде қиналғандық не жүрегіне қадалған пышақтың жанына батқандық белгісі жоқ. Шамасы жасөспірім бала жігіттің ондай жаны ауырарлықтай мұршасы болмаған тәрізді, жүрекке қадалған суық темір тағдырын заматта кескендей... Кілем үстінде ұзыннан жатқан жалғыз баласының жанында анасы отыр. Сірә жалғызының ажалы бишара ананың есі-түсін кенет алып кеткендей, қара киініп, қара жамылуға да үлгермепті, басындағы жаулығы да ақ, үстіндегі көйлегі де ақ, бетінде қан-сөл жоқ. Жаман хабарды естіген шақта, бұған дейін бурыл тартқан селдір шашы да кенет ағарып кеткен. Сірә, баласының өлгенін естіген мезетте екі бетін тырнап тастаған болуы керек, ақ көйлегінің омырауы қып-қызыл қан, екі беті де қан жоса... Дәл қазір қанатына оқ тиген аққу тәрізді, бүкшіе отырып дірілдеген саусақтарымен тек баласының бетін сипай береді. Қимылы сондай ақырын, ең ақырғы тынысы міне-міне бітердей. Жан-жағына қарар емес, екі көзі оң жақ керегенің төріне таман ілінген баласының жас, балдырған шағында түскен, бертін үлкейткен суретіне қарап, қатқан да қалған. Сырт адамға өзі отырғызып қойған өлік тәрізді, ешбір жаны жоқтай. Тек дірілдеген саусақтары баласының бетін сипап баяу қимылдайды да, қансыз еріндері әлде нені үнсіз сыбырлайды. Ақылбектер кірген шақта үйдегілер ақырын қимылдап, ығысып, төрдегі ақсақал жанынан екеуіне орын берді. Ал қайғылы ана бұларға бұрылған да жоқ. Ақ кигіз үстіне малдас құра отырысымен, Ақылбек ажалыларға дәстүрді сақтап, қинала көңіл айтты. Ал, ана сол бұрынғы қалпында, үн-түнсіз баласының бетін сипаумен болды.

Үй іші адам түншығып кетердей тын-тыныш, тек анда-снда біреудің «ой, аллай!» деп күрсінгені, не болмаса көз жасын кимешегінің шетімен сүрткен қарт әйелдің түншыға өксігені естіледі. Ақылбектің серігінде де үн жоқ, көңіл айту айтылды, енді тұрып шығып кету керек, бірақ ол, осы бір жас табытта қозғалмай жатқан жігіт жіпсіз магнитымен байлап қойғандай қимылдар емес. Өлі де бір өте маңызды бірдеме жетпей тұрғандай. Ол не? Кенет осы түнжыраған, қорғасындай ауыр, тыныштықты бұзғысы келгендей, әлде кімнің қоңырқай даусы шықты.

— Бұл адамдар біздің елімізге келгенде, бақыт әкеледі деп қуанып едік...— деді дауыс иесі, москал тартқан бұжыр беттеу толық кісі,— ал бұлардың әкелгені мынау болды — ол иегімен жас мүрдені нұсқады.

Сол сәтте төрде отырған ақсақал:

— Біріне бірін шатастырмағайсың, ағайын,— деді сәл ренжи,— Тың — бір басқа да, мына өлім бір басқа... Тың әлі өзінің әкелетін бақытын әкеледі.

— Солай да шығар, ақсақал,— деді әлгі дауыс. Ақылбек енді ғана бұрылып қарады. Бұжыр беті мал соңында көп жүріп, күн сүйіп, жел сорып, қошқыл тартқан, сырт келбеті мал бағушы тәрізді кісі екен,— Біреуге тың бақыт та, дәулет те әкелер, ал мына сорлыға енді не береді? — Малшы баласының басында отырған мұғалима ананы нұсқады,— күйеуі Белоруссия жерінде соғыста фашистердің қолынан өлді, ал жалғыз ұлы көршісінен қаза тапты. Бұның көршісі де осы араға тың көтеруге келген жоқ па еді?.. Сонда қалай болғаны, тың берген бақыт сорлы ананың қан жылатқан қайғысын жоя ала ма? Бұл бишараға, сенің бүкіл әлеміңнің бақыты мынау жатқан жас мүрдеге қарағанда, қандай құны бар? Соны біле тұра қалайша біз...

— Токта! — деді ақсақал, дауысы кенет бір түрлі ызғарлы шықты,— Ананың бақыты, махаббаты дегеннің не екенін сен өзің білесің бе? Жок, білмейсің. Бұл жалғанда махаббат деген көп, бірақ ананың баласына деген махаббаты ең үлкені. Оған қарағанда жігіттің қызды жақсы көруі дымға да тұрмайды! Ана жүрегі, ләззаты туралы, бала кезімде естіген бір ертегімді айтып берейін, тыңда, сонда ана махаббатының не екенін өзің де ұғарсың... Бір сорлы кемпірдің жалғыз баласы ханның қызына ғашық болыпты. Қыз үріп ауызға салғандай сұлу екен. Бірақ сырты меруерт, іші мерез... Жүрегі жыланның тіліндей рақымсыз. Жігіт ханшаға сөзін өткізе алмай, әбден құса болады. Бір күні хан қызы оған «Сен мені шын жақсы көресің бе? дейді. «Шын жақсы көрем!» — дейді. «Оны неменен дәлелдейсің?» дейді қыз. «Қандай дәлел керек десең, мен соған дайынмын!», «Онда, дейді ханша, үйіне бар да, шешенді өлтіріп, маған соның жүрегін алып кел. Сонда ғана мені шын жақсы көретініне сенемін. Бірақ есінде болсын, егер ол жүректі күн көтерілгенше әкелмесең, мен саған жоқпын!» Ауыл

арасы жақын болмауы керек. Түніменен, екі көзі төрт болып жалғыз баласын күткен ана, ай сәулесі бозаң тарта берген кезде, жүгіре басып келе жатқан жалғызының сыбдырын естіп «қалқам-ай, барсың ба?» деп қараша үйінен құшағын жая шығады. Сол сәтте баласы анасын пышақтап өлтіреді де, тулай соғып жатқан жүрегін шоңайша жапырағына орап алып кейін жүгіреді. Таң сыз беріп қалған. Алыстан көк жиекте қан қызыл бояуға малынып, көп кешікпей күн де шығады деген хабар баргендей. Жігіт асыға жүгіріп келеді. Күн шығып кетсе қыз тілегінің екінші шартын орындай алмай қалады. Онда бәрі де күриды. Міне енді көкжиек қызылы ұлғая түсті, сірә күн де кешікпей шығып қалар, бірақ қыз ауылы таяқ тастам жерде. Тек әбден шаршаған, алқынған жігітке ол қол жетпес армандай, алыс... Жан ұшырып, тағы бір ытқыды. Сол сәтте аяғы бір кішкентай уыс көдеге шалынып, жігіт етпетінен құлады, қолындағы жүрек анадай жерге ұшып түсті. Сонда... Сонда,— деді ақсақал.— Лүпілдеп, ақырғы тынысы бітуге айналған ана жүрегі, анадай жерде құлап жатқан жалғыз баласын көріп... Қарағым-ай, бір жерің ауырып қалған жоқ па?» деген екен. Міне ана махаббаты дегеннің не екені. Сен айтпасаң да, бәріміз де білеміз. Рабиғаның қайғысының қандай ауыр екенін... Бірақ қолдан келер қандай дәрмен бар?.. Оның қайғысы біздің қайғымыз болған соң отырған жоқпыз ба осы арада қан жылап? Мына үлкен екі бастық та сол үшін келіп отыр ғой.

Ал бұл екі бастық, үстерінен қара тас басқандай, тіл қатар емес, қабақтары тұнжырап төмен түсіп кеткен. Сонда ғана қасіретгі ана бетін сәл бұрып, оларға қарады. Көзі жасқа толып, даусы қарлыға шықты.

— Қайтейін осылай болды, қымбаттыларым...

Бірнеше ай өткеннен кейін, жұртты қан жылатқан бір қаныпезер бұзық адамның ісі жоғарғы жақта оңгіме болды. Жайшылықта қайырымды, адам баласына көңілі жомарт Светлов прокурорға бұл бұзыққа ең ауыр жазаны қолдануды тапсырды. Бюро біткеннен кейін Ақылбек одан, бұл жолы оны әдеттегі жұмсақ мінезінен тыс, неге сонша қатты кеткенін сұрады. Андрей Иванович ойлана жауап берді.

— Мен Отан соғысының басынан аяғына дейін болдым. Сөзбен айтып жеткізе алмас мыңдаған адамның өлімі мен ауыр қайғысын көрдім. Солардың төгілген жасы өзіме ерекше міндет артып тұрғандай сезінемін. Содан ба, уәде бергем. Мен жүрген жерде біреуді біреу сыртынан хат жазып орынсыз қараламайды! Қанішер бұзықтарға дегенін істеулеріне жол бермеймін! — Кенет ол Ақылбектің көзіне тікелей қарады.— Есімде ме, мұғалима әйелдің дірілдеген саусақтарымен өліп жатқан жалғыз баласының бетін қалай сипап отырғаны? Ұмытқан жоқсың ба сол күнгі ақсақалдың ана махаббаты туралы айтқан

аңызын? Иә, сол күні ананың қандай махаббатынан айырылғанын қалай ұмытарсың! Сен де ұмытпа! Сол күнді жиі есіңе түсір. Сонда бүгінгідей әділетті қаттылықтың керек екенін есінде үнемі ұстайсың...

Таң атуға айналды, терезе перделері ағара бастады. Ақылбек терезе алдына барды, қарлы Алатау алыстан мұнарта айқын көрінеді... Кенет көшеден үрген иттің даусы естілді. Оған біресе жақын жерден, біресе алыстан бірнеше ит қосыла үрді.

«Қазір бұлар да аз қалды,— деді ол ойлана,—бұрын бір ит үрсе, бүкіл қора біткеннен арсылдаған, шәуілдеген үндер қосылып, қаланы азан-қазан етіп, басына көтеретін. Ол кезде иттері үрген, қораздары шақырған Алматы нағыз поселке секілді еді ғой... Рас, қазір де қораздардың шақырғаны естіледі, бірақ тек таң алдында ғана. Қызық, оларды кім, не үшін ұстайды екен? Иә, шынжырдағы ит, сырғауылдағы өтеш, үш терезелі, темір шатырлы, қорасы алма ағашына толған, ағаш үй бәрі қазір өткен күндер... Иә, иә, сізге қанша қымбат болса да жазушы Айбол, осының бәрі өткен күн, ертегіге айналып бара жатқан алыс өмір. Қайта оралмас сағымдар...

Әрине, ол күндер сенін де жастық шағың ғой, өтіп бара жатқаны кейде маған да батады, бірақ не істей аласың? Әр заманның өз тілегі бар. Кеше бұл қаланы Жетісудың казак-орыстары салған. Бүгін оны совет архитекторлары өзгертіп жатыр. Жетпісінші жылдың тұрғындарына қақпағын қанша әшекейлеп ойсаң да, жарығы көмескі кішкентай терезелердің керегі жоқ. Ондай өрнекті терезелерді қазір тек музейлерде ғана көресің... Иә, зымырап бара жатқан заман. Кешегі сұлулық бүгін бізге қарапайым көрініс боп көрінеді. Заманды экспреске теңеген Сәкен ғой деймін. Экспресс десе экспресс. Осыдан елу жыл бұрын қолынан тек мал бағу ғана келген қазақ бүгін реактивтік самолетті ұшырып жатыр. Ғалым ұлдары атом күшін пайдалануда еңбек сіңіріп жатыр. Әрине осының бәрі ұлы орыс халқының көмегімен болды. Жомарт ел өзінің жәрдемін аяған жоқ. Осындай халықтың социалистік, интернационалдық ұлы достығының арқасында біздің республикамыз алға қарай қарыштай түсті. Демек, Қазақстан сан қилы шаруашылығы бар өскелең алып республиканы басқаруда оңай емес. Әлі есімде мені бекіткен Орталық Комитеттің пленумында қарт коммунистін: «Бұл сабырлы, ұр да жық мінезі жоқ, мәселе шешуге табанды, жігерлі және қайырымды кісі. Білімі де, дүниге деген көз қарасы кең, тәжірибесі мол. Қысқасын айтқанда нағыз партиялық басшы қызметкер» дегені. Бізден Мәскеудегі үлкен қызметке ауысып кеткен Андрей Иванович Светлов та: «Ал, жаңа орның құтты болсын. Бұл жолы әр елді өз адамы басқарсын деген Лениннің ұлт басқару принципі дұрыс қолданылды. Республиканы мықтап қолға ал. Жаңа кезең — жаңа міндет» деп телефон соққан. Әрине, республика

менің қолыма жақсы жағдайында көшкен. Соғыстың соңында ауыр өндірісі ерекше өскен Қазақстан, бұл тұста ауыл шаруашылығында да алдыңғы қатарлы республиканың бірі еді. Демек, шабыт — ұлы қуат! Онсыз ештеңе де істей алмайсың. Шабыты келмесе — құрылысшының қолындағы күрегі жерге түседі. Ұста жұмыс істегісі келмей, балғасын лақтырып тастап, көрігін сөндіреді. Өйткені шабытсыз жұмыс — көңілді енжар еткен құр міндетке айналады, екі иінінен басқан ауыр жүкпен тең! Топас ойлы кейбіреулер шабыт суреткер, артист, ақындарға ғана тән, инженер, агрономдарға тек бейнет, еңбек серік дейді. Бұл бекер, шабытсыз еңбек — ол зая еңбек. Әрине, түн ортасында кабинетте жалғыз отырып шабыттаныу, сахнада, ұзақ қол шапалақтауды естіп мәз болған артистің қанаттануынан анағұлым қиын. Ал бірақ ең тамаша ойлар, адамның миын, жан-тәнін тебірткен ұлы табыстар — жаратылыстың құпиясын ашулар, тіпті кабинеттеде емес, автобус аядамларында, ағып бара жатқан поезд үстінде, кейде ұшы-қиыры жоқ сар даланы кезіп жүріп, күтпеген жерден адамның ақыл-миында, жан сезімінде туады. Міне дәл осылай, Ақылбек сонау үш мың метр биіктікте қала үстінен төнген Тұйықсудың мұзды көлінің қаупінен Алматыны қалай құтқару керек деген сұрақтың шешімін жоқ жерден тапқан. Ол дәл сол күні айдалада жападан-жалғыз, тіпті жалғыз, сонау қарлы Алатауды қоршай шөккен сұрғылт бұлттарға ұзақ қарап, жылда қалаға қатер төндіретін, сонау тау басында жиналып жатқан тасқын суды қалай тоқтатудың шешімін ойлауда еді. Ғалымдар сан түрлі әдістер айтқан. Бірақ біреуі де ойға бөлендей қона қоймаған. Ал сол жалғыз тұрған кезінде... «Иә, иә,— деген кенет ол, жерді, алғашқы рет Қоңырат кен орнын да біз солай атқызып едік қой!»

Шешім өзінен-өзі туды. Шешім болғанда қандай! Бәрі де анық, бәрі де түсінікті, тасқа таңба басқандай түсінікті! Көп жылдан бері қолға түспей жүрген шешім.

Иә, бұл қатыспаған, бұның қол қабысы тимеген Қазақстанда бір де бір үлкен құрылыс, не алдыңғы қатарға шыққан елеулі өнеркәсіп орны жоқ болар! Сөйте тұрып, енді міне қайдағы жоқ біреудің, бар өнері сөз құрастыра білетін тілшінің, Күсеповтардың тапсырумен, бұның төмендеген себебін газет бетінде жалған айтып, қобырата салған жазуын оқуға тура келеді. Ең жанына батыры, оған «бұның шындыққа жатпайды!» деп бірде бір адамның айтпағаны! Газеттің редакторы да, газетті қарап отырған жауапты қызметкерлер де Ақылбектің кім екенін білмейді ме? Біледі, біле тұра үндегілері келмеген! Ең ауыры осы! Әрине, бұл дүниенің адамының еңбегін әділетті және дәлме-дәл өлшейтін басқа таразысы да бар. Бірақ ол таразының қиындығы — біздің бүгінгі ісімізді тезге салу, қазіргі замандастарымыз

емес, болашақ ұрпақтарымыздың қолында. Сол біздің еңбегімізді салмақтап, өлшеп, бағасын береді. Ал ол келешек ұрпақтарымыз қандай болады, кімге тартады оны біз тағы білмейміз! Мейлі! Ұрпақ бағасын күтуге тура келсе, күтіп те бағармыз! Күте білу — бұ да үлкен қасиет! Бұдан артық ештеңе де ойлап таба алмайсың!

Есік қоңырауы шылдыр еткен сайын «көрі доктор келіп қалған екен деп сескене түсіп, үй ішін айнала жүріп, Ақылбек Ахметжанович осындай тұңғыық қиялға шомыла берді.

Өзгелердің өзін қадірлейтінін Ақылбек бұрыннан да білетін. Ал жұрттың шын жақсы көретініне осы жолы ғана көзі жетті. Егер оның құбылмалы мінезін пайдалана білген Күсепов, Айғақов тәрізді бірен-саран «қайраткерлер» болмаса, жай қатардағы коммунистердің бұнын қызмет бабында сәл төмендегенінің өзінде ренжи қабылдағаны даусыз. Олардың реніш енген қас-қабағы, жандары аши қараған түрлері бұған айғақ еді. Ақылбек бұл жандарға іштей алғысын айтқан.

Ахметжанов жұртқа жақсылықты аз істемегенін білетін, бірақ «мен бөлендей жақсылық істедім» деп өзін дәріптеп көрген емес. Шамасы келгенше өзгеге жәрдем беруді адамгершілік борышым, тіпті қызмет бабындағы міндетім деп ұғатын. Бұндай жағдайда біреуден алғыс алайын, не жақсы атты аталайын деп ойлаған емес. Енді міне өзі кенет сырқаттанып қалғанда, жақындары түгіл, тіпті бейтаныс адамдардың жаны ашып, мұншама үрейлене түскеніне таң болды. Осыншама қобалжитындай, бұның тілегін тілейтіндей, жұртқа өткізіп қойған несі бар? Ерекше не істеді? Демек, аз болса да істегенінді халық ұмытпайды екен. Жақсылыққа жақсылық қайтаруға құмар. Ия, солай секілді.

Ақылбектің көзі қайтадан жұмыс столдың үстінде тұрған гүл шоғына түсті. Алқызыл роза гүл-гүлі. Нағыз бір жел үрлеп тұрған шоктар дерсің. Қуаныштың сәнді сипаты... Осындай гүлдерге қараған сайын, көңіл жабырқанатын қапас ойлардан адам алыстай түсетін секілді. Ақылбектің ойы кенет, бұның ауырып қалғанын естіп, осы гүлдерді алып келген кітап фабрикасының қыздарына ауды.

Ол әлде нені есіне түсіріп күлімсіреді. Ия, осының бәрі неден басталып еді.

Ақылбектің кішкентайынан Ықылас атты дос ұйғыр баласы болғанын бұрын да айтқанбыз. Екеуі бір аулада тұрған. Бірі үшін бірі жан беруге бар еді. Көгершіндерін де қатар ұшыратын. Көрші ауылдардың балаларымен жарыс-бәсекегеде қатар шығатын. Мектепке де бірге барды, бірге бітірді. Ықылас, қалың бұйра шашты, арыс кеуделі сымбатты жігіт болып өсті. Екеуі Мәскеу институттарына да бірге кірді. Бес жыл туған елден алыс өмір бұларды бұрынғыдан да

жақындата түсті. Ақыры айырылатын мезгіл де жетті. Ықылас полиграфия институтын бітіргендіктен, бұл өндіріс саласы қарқын алған көрші республикаға кетті. Ақылбек туған еліне қайтты. Алғашқы кезде, екі-үш жылдай, хат жазысып, хабарласып тұрды. Кенет соғыс басталды. Енді бұлардың тағдырлары да өзгерді. Ықылас бұл кезде үлкен полиграфиялық комбинатты басқарып жүрген. Үйленіп, бір ұл, бір қыз да көрген. Сөйтсе де, көп кешікпей әскерге алынып, майданға аттанды. Содан кейін одан еш хабар-ошар болмады. Бес жылғы қанды арпалыстан кейін соғыс та бітті. Совет халқы бейбітшілік өмірге көшті. Ақылбек бұл тұста үкімет дәрежесіне жеткен. Міне осы тұста ол досы жайында ұзын-ырга хабар алған. «Ықылас майданға аттанар алдында өзі тұрған қаласына қайта оралыпты. Бір қолынан айрылған мүтедек екен. Жарақаттанып, төрт жылдай немістерде тұтқында болыпты. Күйеуінен еш хабар келмеген соң, әйелі оны енді жоқ екен деп басқа біреуге ерге шығып кетіпті. Өзі майданға аттанысымен балалары да іш аурудан қайтыс болыпты. Ықылас, ақырғы жылы соғысқа қатысып, бірнеше орден алып оралса да, басына түскен осынау қасіреттерді көтере алмай, іше бастапты» деген. Осыдан кейін Ықылас тағы хабар-ошарсыз кеткен. Іздеп барып, оны тауып алуға Ақылбектің де жағдайы болмады. Соғыстан жаңа босанған ел, бастан асып жатқан шаруа.

Сөйтіп жүргенінде, осыдан он жылдай бұрын Ақылбек сол баяғы Ықылас кеткен көрші республикаға барған. Бұл Ахметжановтың өз бетімен көп қыдыра алмайтын, бір жаққа саяхат шегетін болса тек уәкіл болып, не делегацияны басқарып қана баратын дәрежеге жеткен шағы еді. Бұлар әлгі көрші республиканың жер сілкінуден кейін астанасының қалай көтерілгенін, қандай тамаша жаңа үйлер салынғанын көріп келе жатты. Қала қожалары, әрине, жаңадан тұрғызылған базарларына да алып барды. Мүмкін жазымыштың ұйғаруы ма, Қазақстан делегациясы бір жаңа дүкеннен бұрыла бергенде, Ақылбек бұрышта, үлкен еменнің көленкесінде отырған адамды көзі шалды. Жалғыз қол. Үстіндегі киімі де көнетоз. Бүкірейе қалған. Ақ кірген қою бұйра шашы бетін көрсетер емес. Алдында мыжырайған бас киімі-фуражкасы жатыр. Біреу бақыр, біреу күміс. Әрине, бұл күндерде баяғыдай қайыршылар жоқ, дегенмен кейде үлкен қалаларда біренсаран мұндайлардың кездесіп тұратыны да сөзсіз ғой. Бірақ Ақылбек секілді бөтен қалаға қонаққа келген ресми үкімет адамының оларда қандай шаруасы бар? Көрсен де көрмеген боп өтіп кету керек. Алда-жалда шын жаның ашып бара жатса, бес-он сом тастап кет. Бөтен біреу болса сөйтер еді, ал Ақылбек?

Ақылбек өйте алмады. Сонау ақ кірген қою бұйра шаш оны өзіне еріксіз тартып әкетті. Бірталай жер өтіп кетсе де ол кенет

делегациядан бөлініп, кейін бұрылды. Жалғыз қол қайыршының жанына асыға жетті. Сәл еңкейіп, ананың бетіне қарады да, айқайлап жіберді.

— Ықылас, сенбісің?!

Қайыршы басын көтерді. Ол өзгені танымайтын мас адамның бұлдыр тұманды көзімен Ақылбекке қарады. Кенет есіне бірдеме түскендей болмашы сәуле ақырын тұтана түсті де, қайтадан сөніп кетті.

— Ия, менмін ғой,— деді ол, сөйтті де қолын сілтеді.—Ия, мен болмай кім болатын еді.

Бәрінен де Ақылбекке Ықыластың қолын осынау дәрменсіз сілтегені батып кетті. Тынысы әбден тарылып, суға батып бара жатқан адамдай, қолын осыншама әлсіз, баяу сілтеуі жанын шошытып жіберді. Ия, дәл қазір, осы сәтте не ойлады екен, өзін қалай сезінді екен Ақылбек? Адамның өткенді есіне түсіргісі келмейтін кейбір минуттері болады. Бірақ сондай минуттерді өз басыңнан өткізсең, қанша есіне түсіргің келмесе де, одан құтыла алмайсың. Әрине, Ықыласты танымаған адам боп өте шығу керек еді. Сөйтсең, ақылға да сияды, іштей күйінесің де, өзгелердің алдында ұялмайсың, бірақ бұйту опасыздық емес пе? Әрине, опасыздық? Опасыздық!

Ақылбек жаман күйінді. Бірақ күр күйінуден қандай пайда бар? Сондықтан да ол не істеу керек екенін ойлана қалды. Өзінің үлкен дәрежедегі адам және көшедегі бір қайыршы маскүнеммен сөйлесіп тұруы бұған ылайық емес екенін ол есепке де алған жоқ. Және одан жиренбеді де, бар болғаны Ықыласқа жаны өлердей ашып, не істерін білмей қинала берді.

Қымбатты қонағы қайыршының жанында тоқтап қалғанын көріп, бұларды астанамен таныстырып жүрген қала бастығы Ақылбектің қасына келді. Ол қайыршыны бұл арадан алып кетуді бұйыруға милиционерді іздеп әлсін-әлсін жан-жағына ашулана қарап қояды.

— Сізден өте өтінемін,— деді Ақылбекке қала бастығы жанына жеткенде,— егер мүмкіндігі болса мына кісіні моншаға түсіріп, менің есебімнен үстіне жаңа киім кигізіп, біз жатқан мейманханаға алып келуге болмас па екен?

Ештеңге түсінбеген қала бастығы:

— Құп, болады,— деді.

Моншаға түскен, қырынып, жуынып, жаңа киім киген Ықылас адамға ұқсап қалыпты. Ақылбек екеуі ұзақ әңгімелесті. Бұлар не туралы сөйлесті, қандай қортындыға келді? Тек Ықылас Ақылбектің бөлмесінде қонып қалды. Ереңіне Ахметжанов оны өзімен бірге самолетпен Алматыға алып ұшты. Бұнда келгеннен кейін ол ескі досын қалай жазу керек екенін дәрігерлермен ақылдасты. Емдеуге көнген Ықылас ақырында қайтадан адам қатарына кірді.

Өткен жылы Қазақстан полиграфия кәсіпшілігі басышыларының бірі, жаңадан салынған кітап фабрикасын «көріп кетсеңіз» деп Ақылбекке телефон соққан. Фабриканы бастан-аяқ өз қолымен тұрғызғандықтан «Үлкен кісілерге ұнар ма екен?» деп өлгі адам күні бұрын бейберекет болған. Бұл кісі Ықылас еді.

Ақылбек фабрикаға бірнеше кісімен бірге келген. Ол фабриканың кең, жарық цехтарын аралап, баспахана қызметкерлерінің түсінігін тыңдап, кейбір жазу теретін жаңа машиналардың, линотиптардың қасында ұзақ тұрған. Әрине, машиналар тамаша еді, бірақ Ақылбекті таң қалдырған олар емес, фабриканың адамдары болды. Кей цехта кілең қазақ, ұйғыр қыздары екен. Мұндай жағдай кездеме тоқу, шұлық иіру тәрізді қаланың бөтен фабрикалардың бірінде де кездеспейтін. Ол жазу теретін цехта, линотип машинасын жүргізуші қазақ қыздарының өнерлеріне карап ұзақ тұрды. Бір замандағы көшпенді елдің қыз-келіншектері, бүгін осынау машиналардан адам баласының ақыл-ойын кеңейтетін кітаптар шығарып жатыр! Қандай тамаша! Ал бұл жұмыс оңай жұмыс емес. Кітап шығару үлкен жауапты іс. Сондай жауапты істі бұл қыз-келіншектер әбден игеріп алған. Жай ғана игеріп қоймаған, әрқайсы өздерінің жұмыс қимылдарына бір ғажайып әсемділік, сәнділік кіргізген. Машина басқарып тұрған бұл қыз-келіншектердің әр аяқ басқандары, қолдарын созғандары бір түрлі кербез, әдемі, ән әуеніндей биязы, жұмсақ. Көш жөнекей, ежелгі әдеттері бойынша, ат үстінде ырғала ән салып келе жататындарындай, станоктарының жандарында тұрған кей қыздар Ақылбекке ән шырқап тұрғандай көрінді. Тек дауыстары естілмейді, сірә өздері ғана еститіндей етіп әнді ақырын салатын тәрізді...

Ақылбек енді шыдай алмады. Қимылы аса сәнді көрінген линотип жанында тұрған ұзын шашты қазақ қызының жанына асыға басып жетіп барды.

— Қалқам, қай жактан келіп едің? — деді ол машина сарылынан даусын асыра шығарып. Өзіне мұндай мәртебелі кісінің көңіл аударғанынан қыз қысылып қалды. Даусын шығар-шықлас етіп:

— Саратовтан, — деді ұяла.

— Саратовтан? — Ақылбек таң қалған тәрізді. Енді ол екінші станокта тұрған қара көз балдырған жас қыздың жанына барды.

— Ал, қалқам, сен қайдан келдің? — деді.

Қыздың қарақаттай сулы көзі жарқ ете қалды.

— Мен де Саратовтанмын.

Ақылбек түсінбегендей жанында тұрған Ықыласқа қарады.

— Ия, бұл қыздар Саратовтан келді, — деді Ықылас күліп, — жалғыз ғана Саратов емес, Омбы, Шелебі, Новай-Сібірде де қазақтар көп. Он алтыншы жылдары ауғаны, асыра сілтеу науқаны кезінде

кеткендері бар. Фабрикамызға жұмыс істеуге келіндер деген біздің үндеулерімізді жастары, қыз-келіншектері қуана-қуана қабыл алды. Әкелерінің жерін сағынып қалған-ақ екен...

Ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан жақсы дәтүрді сақтау жастарға тән қасиет. Әке жері деп өнер іздеп келген әйел балаларға Ақылбек мейірімді түрмен қарады. Көп кешікпей жұмыстан босаған қыз-келіншектерді қызыл бұрышқа жинатып алып, әңгімелесті. Олардан «мамандықтарың ұнай ма, үйлеріңді сағынып жүрген жоқсындар ма, тұрмыстарың қалай, не жетеді, не жетпейді?» деген тәрізді сұрақтармен алыстан келген жастардан жағдайларын сұрады. Қыз-келіншектер алғашқы кезде ұялып, қымсынғанмен, бірте-бірте шешіліп, жұмыстарының оңды, бәріне де риза екенін айтты. Тек, енді олар, пәтеріміз жоқ, кім-көрінгеннің үйінде ақша төлеп тұрып жатырмыз, әзірге осы жағы киын боп тұр,— деді.

Ақылбек сол сәтте-ақ, жанында тұрған құрылыс жөніндегі орынбасарына, мына қыз балаларға арнап жаңа жатахана салуды бұйырды. «Биылғы құрылыс объектілері кірген титулдық тізім бекітіліп кетті, бюджетте басы бос қаражат жоқ, келесі жылы болмаса», деп орынбасары сылтау іздеп көріп еді, Ақылбек сәл қабағын шытып:

— Қаражат жоқ болса, іздендер, титулдық тізімге кірген құрылыстың біреуін келесі жылға қалдырыңдар. Түсінікті ме? — деді. — Қайткенмен келесі жылы осы уақытта жатахана дайын болсын! Және мейманхана тәрізді бөлімдерін кең, жарық етіңдер!

Ахметжанов айқай-шусыз-ақ өз айтқанын орындата білетін. Бұл жолы да солай болды. Міне қыз-келіншектер осыдан бір жеті бұрын сондағы айтылған жаңа жатаханаға көшкен. Демек, өздеріне бұл тамаша үйдің кім салдырғанын ұмытпаған екен. Ақылбектің күрт сырқаттанып қалғанын естіп, уәкіл ретінде бір тобы бұның үйіне келген. Күзетші жігіт арқылы осы алқызыл гүл-гүлмен бірге бір жапырақ қағаз берген. Олар хатында: «Бізге салдырып берген тамаша жатақанаңыз үшін сізге көп-көп рахмет! Оған көшіп те алдық. Ал өзіңіз ауырмаңыз. Біз үшін ауырмаңыз. Және біздейлердің бақыты үшін тез, тез жазылыңыз!» деп жазыпты.

Анау жұмыс столының үстінде тұрған сол роза гүл-гүлі. Одан көзін алмай Ақылбек әлі күлімсірей қарап тұр. Көңілінде, ойын да бір тәтті сезім билеп кеткен. Сондағы қыз-келіншектер көз алдына кенет қайтадан тұра қалды. Жастық деген бір мәңгі бітпейтін қуаныш қой. Солардың өміріне өзінің аздап болса да жәрдем бере алғанына, сәулелі көңілдеріне болмашы болсада жарық қоса білгеніне дәл осы сәтте ол орасан бақытты еді...

Жалпы, Ақылбектің алғашқы балалық кезі ауылда өткендіктен бе, әлде соғыстың ауыр жылдары қазақ аудандарында, колхоз-

совхоздарда жні болып, казак әйелдерінің ауыр тұрмысын көп көргендіктен бе, казак әйелдеріне деген махаббаты, олардың ниетімділігіне деген көзқарасы ерекше еді. Сондықтан ба әйел затының қандай тілегі болса да, орныдауға дайын тұратын. Бұндайда ол керек десеңіз істеп тұрғаны ақылға сия ма, симай ма оны да ойламайтын. Әйел затының кейбір әлсіздігін, шаруашылықта, не баласы үшін істеген күнәсін, тіпті қылмысын да кеше білетін. Ана деген сөз оған тәңір деген сөзбен теңбе тең естілетін. Сондықтан сол ана үшін қолынан келер жақсылығын ешуақытта аяп көрген емес.

Ақылбектің дәл осы сезімін дәлелдегендей кенет оның көз алдына жақында болған тағы бір оқиға елестей қалды.

Екі үлкен ауданның ортақ жерінен үшінші аудан құрылған. Жаңа ауданның ұйымдастыру жұмысы қалай өтті екен деп осы жерге Ақылбек әдейі арнай келген. Мұндайда аудан бастықтарының барлық істі жақсы жағынан көрсеткісі келетіні белгілі. Олар барын базардай Ақылбектің алдына тартты. Әрине, көріп келе жатқан жақсы істерінің аржағында қандай кемістіктердің жатқанын Ақылбек те іштей сезіп келеді. Дегенмен, ойдағыдай орындалған көп шаруаға көңілі разы еді. «Жаман емес, жаман емес, жаңа ұйымдасқан ауданға тіпті жаман емес!» деп оқта-текте аудан бастықтарының көңілдерін де көтеріп қояды. Мәртебелі қонағына істегендерінің ұнағанына аналар да іштей мәз-мәйрам. Жүздері күлім-күлім етеді. Көңілдері көтеріле түсті. Қысқасы, жаңа аудан жағдайында Ақылбекті ренжитіндей ештеңе жоқ, істеліп жатқан жұмыстың бәрі дұрыс көрінген. Тек жұрттың насаттанған көңілін ойламаған жерден бір қартаң әйел бұзып жіберді. Ақылбектер аудандық клубты көруге келе жатыр еді, оларға қарама-қарсы жанағы әйел шыға келді. Ап-арық, тек сүйек пен тері, ісік мұрын, бірақ қала үлгісімен әжептеуір жақсы киінген...

— Ахметжанов, сіз боласыз ба? — деді ол ежірейе қарап.

— Ия, менмін.

— Сіз болсаңыз, — сол-ақ екен, әлгі шілтиген бастырмалата сөйлей жөнелді. — Бұл арада неге тәртіп жоқ, бізді әдейі шақырып әкеледі мына аудан бастықтары, ал ешкім дұрыс жағдай туғызуды ойлайтын емес.

Әйелдің айтуы бойынша бұл ауданда жақсы монша да, қаладағыдай ваннасы бар пәтер де, асыл бұйымдары көп универсалдық дүкен де, қала берді тырнақты бояйтын, шашты бұйралайтын жөні түзу шаштаразы да жоқ екен.

Қысқасы, жаңа құрылған ауданға төн кемшіліктер. Әйел айтпай да Ақылбек бәрінде білген ғой. Бұл кемшіліктердің бірте-бірте жойылатыны да түсінікті. Демек, әйелдің сөзіне ол бөлендей шамданған жоқ. Әйтсе де, әйел жұрттың лепіріп келе жатқан көңілін су сепкендей басты. Бір қарын майды бір қомалақ шірітеді деген міне осы.

«Қап, мына поле қайдан шыға калып еді! Ақылбекті алдағандай болдық кой» деп аудан бастықтары да қысыла түсті.

— Жақсы, айтқаныңыздың бәрін еске аламыз,— деді Ақылбек жүре беріп.

Әйтсе де қабағы әлгідей емес, сәл шытынай калған. Әрине, оны ренжіткен, жана ауданда бола қоймаған ванналы үй, жақсы шаштараз, дүние симай тұрған дүкендер емес, әйелдің сөзі еді. Жок, сөзі де емес, сол әйелдің кейпі, ашулы үні, ештенені жактырмаған түрі...

Ақылбек ренжіп калғанын жасыра алған жок. Ақыметжановтың қабағына қарап өзгелердің онжырғасы түсіп кетті. Клубты көріп болғаннан кейін Ақылбек, ауданға жакын кой фермасына бармақ болды.

Шаң көтере шұбырған жеңіл машиналар, қырканың баурайында тұрған шопанның қараша үйін қоршай тоқтай қалды. Үй жанында, ошақ басында бүкшигендеу бір кемпір жүр. Әжімделіп кеткен беті күн сүйіп, жел сорып тым қоңырқай тартқан. Үстіндегі киімі көнетоз. Сірә күрт қайнатып жатқан болуы керек, көп машинаны көріп, қолындағы ожаудың қазанның жанына қойып, келгендерге көз жіберіп тұр. Үйдің іргесінде алты-жеті жасар қыз бала мен қара домалақ ұл асық ойнап жүр. Үстеріне кигендері жұпыны көйлек-ыштан...

Кемпір амандасып болғаннан кейін, қонақтарды үйге алып кірді. Үй ішінде де бөлендей көзге түсетін зат жок, бәрі арзан қол, тозығы жеткен дүниелер. Жалпы үй мүлкіне, кемпір мен балалардың киген киімдеріне қарағанда, бұлардың күйлерінің бөлендей жетісіп тұрмағаны байқалып қалған. Расында да солай еді. Ақыры екі-үш жылдың ішінде бұл өңірде шөп өнімді шықпай, аудан тіпті ақырғы жылы қуаңшылыққа ұрынып, малдың басына, өніміне қарап қойшылардың күйі бөлендей дер емес еді. Молшылдық, таңбасы жок жерде, шаруаның күйзеліп қалатыны да мәлім.

Кемпір ұсынған тостағанның шетінен айранды бір ұрттап алған Ақылбек:

— Апа, халдарың қалай? — деді, — үй-іштерің жүдеу тәрізді, тұрмысы құрғыр ауыр болып жүр ме?

— Шырағым, о не дегенің,— деді кемпір, — ішетін ағың, жейтін наның болған соң тұрмыс ауыр болатын ба еді, құдайға шүкір, біреуден ілгері біреуден кейін күн көріп жатырмыз ғой. Тек өздерің аман болыңыздар. Сендер секілді ел азаматтары аман болса, біздің халқымыз да жөнделеді ғой.

Үй ішіне күн сәулесі түскендей, бағанадан бері қабағы қатыңқы Ақылбектің түрі кенет масайрап сала берді.

— Апа, жақсы сөзіңізге көп рахмет! — деді, сөйтті де түрекеліп кемпірдің күсті қолын алып ақырын қысты, — көріп тұрмын, бәрі де болады, бәрі де жөнделеді.

Кемпірдің сөзіне, ниетіне риза болған Ақылбек машинасына отырып жатып: — Айналайын аналарым-ай — деді бір түрлі шабытты дауыспен.

Міне қазір өзінің кең жұмыс бөлмесін айнала адымдай, стол үстінде тұрған алқызыл гүл-гүліне көзін тастай жүріп, ол тағы фабрика қыздарының «біз үшін ауырмаңыз» деген тілектері мен жалғыз үй жанындағы шопан анасының «сендер секілді азаматтар аман болса, біздің жағдайымыз да жөнделеді ғой» деген сөзін есіне қайта түсірді. Өзіне арналған қарапайым жұрттың осы бір жылы лебіздері жанын тебіrentіп жіберді ме, ол кенет шаттана қалды.

— Жок, жок, маған ауыруға болмайды! — деді ол, — ауру дегенді қайдан шығардым? Ауырмау керек! Фабрикадағы жайсаң қыздар мен жалғыз үйдегі дарқан көңілді қарт ана тәрізді қарапайым жандар үшін ауырмау керек! Олар бізден бүгінгісінен де оңды кезенді, бақыт күндерді күтіп отыр ғой. Жок, жок, тіпті ауыруға болмайды!

Ахметжанов жұмысқа бір аптадан кейін шықты. Шыққан күні-ақ Күсепов екеуінің расынла, ұрысқа бергісіз, үлкен сөз болды. Ақылбек бұл сөзден қашып құтыла алмайтынын сезген. Өйткені Нұржановтың өліміне Күсеповты рухани себепкер санаған. Іштей күйіп-жанып, жаны ауырып Күсеповпен кездескенше өзер шыдаған. Ал Күсепов болса, о да бұл кездесуді тыпырши күткен. Оның да себебі бар еді. Ахметжанов өзі ауырып жатса да қызметкерлеріне, Нұржановты өз міндетін атқарып жүргенде қаза тапқан адамдай егіп жерлеуге бұйырған. Нұржановтың министр қызметінен босанғанын есепке алмаңдар деген. Және жерлеуге үкімет мүшесі ретінде мол қаражат бөлдірген. Мұны естіген Күсепов, Ахметжановтың бұйрығын бұздырмағанмен, қызметке шыққан күні одан түсінік алмақ боп шешкен. Сол кезді асыға күтуде еді. Әрине, Ақылбек Күсеповтың бұнысы құр сылтау екенін, ал мәселе тереңде жатқанын білетін.

Ақылбек жұмысқа шыққан күні, тіпті кеңсесіне де бармай, бірден Күсеповтың кабинетіне келді. Іштей араз адамдардың, жай сыпайылық сақтап, қоңыр салқын амандасатын әдеттерін істеп болғаннан кейін, Күсепов сәл қабағын шытты да бірден сөзге кірісті.

— Мемлекет ақшасын төгуге бәріміз де мырзамыз, — деді ол басын алдындағы қағаздардан алып, — марқұм болған бұрынғы министр Нұржановты өте сәнді-салтанатты етіп өткізуге бұйрық бергеніңізді қызметкерлеріңіз маған айтқан еді.

— Қайдағы сәнді-салтанатты? — деді Ахметжанов өзін өзі өзер ұстап, — Дүние слған үкімет мүшелеріне бөлінетін әдеттегі қаражат шығарылды.

— Бірақ ол үкімет мүшелігінен түсіп қалған еді ғой. Сондай сәнді-салтанатты жерлеу ұйымдастырғаныңызға қарағанда, жұртқа қандай қадірлі адамды орнынан алды демекші болғансыз ғой?

— Сіз солай ойлайсыз ба? Егер дүние салмағанда орнына қайтадан келетін еді ғой. Енді біздің сөзіміздің қандай қажеті бар? Жерлеуіне шыққан бір мың сом ақша қашан да болса табылар, ал өзі табылмайды ғой. Демек, шынымды айтайын, сізді дәл осылай сөйлейді деп ойлаған жоқ едім.

— Неге? Егер мемлекеттің ақшасын орынсыз...

— Қойыңыз! — деді Ақылбек кенет даусы қатты шығып кетіп, — Кеше ғана бәрімізбен бірге жұмыс істеген, қадірлі азамат өліп отыр. Оның ажалына өзіңіздің рухани айыпты екеніңізді расымен түсінбейсіз бе? Әлде жерлеуіне шыққан тиін-сиінді әңгіме етіп өзіңізді күнәңыздан жұрттың көңілін аударғыңыз келе ме?

Күсепов сұрлана қалды.

— Сонда сіз Нұржановты мен өлтірді демексіз бе? — Күсеповтың даусы дірілдей шықты.

— Әрине, тікелей сіз өлтірген жоқсыз. Заң көзімен қарағанда қылмысты емессіз. Ешкім сізді сотқа тартпайды. — Ақылбек күйіне сөйледі, — сөйтсе де бұл істің адамгершілік жағы бар емес пе? Істеген күнәсі үшін адамның іштей күйінуі деген болмайтын ба еді? Сіз оны жалғыз мен емес, жұмысы нашарлап кеткен үшін, бар басқарушы адамдар бәріміз ақылдасып қызметінен босаттық дейтін шығарсыз! Әрине сырт қараған адамға сіздің түсінігіңіз орынды. Бірақ...

Күсепов бұрынғысынан әрі сұрлана түсті.

— Не бірағы бар? Өзі бұрыннан жүрск ауруымен сырқат екен. Дәрігерлердің берген арнаулы сенім қазағазы бар...

— Оны қашан алдың? — Ақылбек Күсеповты тағы бөліп жіберді. — Айыбыңның бар екенін түсінген екенсің ғой! Шүкіршілік! Бұның өзі де адамгершілігіңнің мүлдем кұрып кетпегенін көрсетеді...

— Қойыңыз, Ахметжанов жолдас! — деді енді Күсепов Ақылбектің сөзін бөліп, — Егер әр орнынан алынған адамның өліміне жауап бере берсең...

— Жаңа айттым ғой, заң алдында сіз қылмысты емессіз деп. — Кенет Ақылбек шаршап кеткендей, жайлап сөйледі, — ал өзіңіздің ар-ұятыңыз алдында ше? Сіз жаңа Нұржановтың жүрегі бұрыннан да ауру екен дедіңіз ғой. Оны неге айттыңыз? Орнынан босағанына, бұрыннан жүрегiнiң кеселi бар адам шыдамады, осалдық көрсетті демексіз бе? Ал осы айтқаныңды талқылап көрелік. Шын қылмыскер, тіпті атылу жазасы айтылған үкім шыққан да жүрегі жарылып өлмейді, дейді заң қызметкерлері. Қолынан істегенін мойнымен көтеруге тырысады. Ал үкім шыққан күні жүректері шыдамай кенет дүние салатындар, мұндайды істемеген, жазықсыз қылмысты болған адамдар, дейді әлгі заң қызметкерлері. Осылай десек, Нұржанов неден қаза болды? Оның жас, жігерлі қызметкер екені сізге аян, соны

біле тұрып, министрлігінде әлі жойылып біте қоймаған кемшіліктерді сылтау етіп, сендер орнынан алдыңдар. Мүмкін ол, министрлігін жоғалтқанына емес, сендердің әділетсіз орнынан алғандарына, дұрыс шешім шығармағандарына күйінген болар, жүрегі шыдамаған шығар?

— Содан күйінеді екен деп қорқып біз міндеттерін атқара алмай отырған адамдарды орнынан алмауымыз керек пе?

— Ал! Неге алмасқа! Бірақ таққан айыптарың дұрыс болса, ал! Тіпті қылмысқа тарт! Бірақ сендер Нұржановты жұмысын атқара алмағаны үшін орнынан босатқан жоксыңдар ғой! Сен одан қорықтың! Ол сенің жұмыс істеу тәсіліңді сынай бастады. Және Нұржановтың жігерлі, білгір, келешегі бар адам екенінен қорықтың. Мүмкін түбі осы менің орнымнан дәметер деп те ойлаған боларсың. Сендей адамдар жұрттың бәріне өз психологиясының тұрғысынан қарайды ғой. Мұндай өсері алда адам бар екеніне сен қуануың керек еді. Оның орнына, қорқып, Нұржановтың болашағынан қауіптеніп, тезірек құртып жіберуге асықтың! Орнынан алдың! Мені әсіресе кейітетін адамға деген сен тәрізділердің осы көзқарастарың! Егер мен де дәл сен секілді ойлаған болсам, бүгін мына орында отырмас едің! Отырған екенсің, жұртты басқара біл. Қате жібереді екенсің, жөндеуге тырыс. Бұдан әрі басқа сорақылық болмас үшін жөндеуге тырыс. Ал сен өз қатеңді орнына, тіпті қате жібердім-ау деп ойлаудан алыс жатырсың! Сонда ар-ұятың қайда? Тек кресло үшін бәрін мүлдем жойып алдың ба? Рас, кеңсеге келіп тоғыз сағат отырып, жұрттан шығарған қаулы-қарарларыңды бұлжытпай орындалуын талап етуді әбден үйренгенсің! Бірақ істеген ісіңе, әсіресе күнәңа өзіңнің ар-ұятыңның алдында рухани жауап беруді үйренбегенсің!

Ауырып жатып сен үшін мен жаман қиналдым. Сенің әлгідей жаман қасиеттеріңді бұрын қалай көрмей келгенімді көп ойладым. Сен ғой менімен қатар жұмыс істедің. Енді түсіндің бе саған менің неге ашуланғанымды? Кешегі жолдасым, мүмкін тіпті досымды, өзімнің ақкөңілдігімнен қалай жоғалтып алғанымға қазір өзіме-өзім өкпелеймін, өкінемін. Егер сенің бұл қасиеттеріңді бұрын білсем, мүмкін, сен бүгін мұндай адам болмас па едің? Енді міне... мүмкін, сен мені орныма отырғанымды қызғанып, сол үшін ренжіп тұр деп ойларсың! Жоқ, тіпті жоқ! Менің орныма кімнің отырғанына емес, қандай адам отырғанына ренжимін, жаным ауырады!

— Сонда қандай адам отыр деп ойлайсың? — деді екі беті түктеніп кеткен, тісі-тісіне тимей қалшылдап Күсепов.

— Ұсақ, кекшіл, тек отырған креслоның қамын ғана ойлайтын адам! Маған сіз адам ретінде де, жұрт басқаратын қызметкер ретінде де құнсыз жансыз!

Ахметжанов кетіп қалған. Біреу бетіне түкіріп жібергендей, ызадан іштей күйіп-жанып Күсепов үн-түнсіз кабинетінде әлі отыр. Ақылбектің айтқанының бәрі дұрыс екенін, ол түсінбейді емес, түсінеді. Бірақ оны мойындау және сол мойындаған қатесін жөндеуден ол тіпті алыс. Бұйтуге оны өзінің өзімшіл мінезі жібермеді.

Ақылбек өз кабинетіне келді. Кісі қабылдайтын бөлмесінің құлазып бос тұрғанын көріп таң қалды. Мұнда бар болғаны бұның қабылдауын күтіп екі-үш адам ғана отыр екен. Ал бұрын... «Бұл қалай?» дегендей ол үн-түнсіз хатшы әйелге қарады. Ол Ақылбектің не сұрағысы келгенін бірден ұғып, иығын көтерді де қойды.

Кабинетіне кіргеннен кейін хатшы әйелден:

— Ешкім телефон соққан жоқ па? — деп сұрады.

— Жоқ, ешкім де телефон соққан жоқ.

— Иә, — деді Ақылбек, — бәрі Абай айтқандай. Есінде ме, «жаман дос адамның көлеңкесі тәрізді, күндіз бар да түнде жоқ» дегені оның? Жарайды, көлеңке-достары жоқ, адам боп-ақ көрелік. Бір себепте соның өзі де дұрыс па деймін. Ауыз үйде кім бар, кірсін.

Қабылдау бөлмеде отырған үш адамның бірі Қысықкөзов деген еді. Республикалық партия газетінде қызмет істейтін. Ақылбек оны көптен танитын, бірақ бөлендей жақсы көре де қоймайтын. Әлде қалай ол Ахметжановты бір ыңғайсыз жағдайға да қалдыра жаздаған. Болмаған бір өңгімелерді айтып Ақылбекті өзімен бірге қызмет істеп жүрген бірнеше жақсы адамдарымен ұрыстыра жаздаған. Артынан барып, бұл адамдардың айыбы болмай шығып, Ахметжанов олардан дұрыстап кешірім сұрай алмай қалған. Өйткені Қысықкөзов олардың сөзін өзінше ұққан боп, орта жолда Ақылбектің өзін жазықты ете жаздаған. Ахметжановтың одан әрі ол мәселені қазбалап анығына жетуге уақыты да болмаған, көңілі де соқпаған. Қазір кабинетінде отырған сол қысықкөз. Ол кірісімен күлімсірей амандасып, жұмсақ креслоға жайғасып алды да, тозығы жеткен қара былғары портфелін ашып, «Партия өмірі» журналының жаңа шыққан санын алды. Беттерін аударып, бір мақаланың астын сызып қойған жерін тырнағымен жүргізіп:

— Мынаны оқыдыңыз ба? — деді.

Онда былай деген екен: «Әсіресе, ұлт саясатында бізге ашықтан-ашық қарсы шықпай, мемлекеттік, экономикалық, этнографиялық тұрғыдан қараған боп, ойын бүркелей келген адамға соққы беру анағұрлым қиындыққа түседі. Өйткені, ең алдымен бұлай айтқан ойды аңғарудың өзі оңай емес. Мысалы, Қазақстанның кей тұсын көршілес республикаға беру секілді айдай анық, түсінікті мәселенің төңірегінде қаншама қызу, керегі жоқ бос сөздер туды.» Ахметжанов кенет ойлана қалды. «Ия, осы бір өңгімелер жайында еді ғой. Оның маған өшіге түскені. Көрдің бе, Айғақов қай жерден барып ұстағанын?»

Ақылбек қайтадан оқуға кірісті. «Ластыққа алыс ойдағы адамдар қандай тәсілге барған жоқ,— депті автор әрі қарай,— бұған қазақтың көне замандағы тұрмысын, бүгінгі қайнар бұлақ өмірін, тіл, жағрифалық, этнографилық ерекшеліктерін өкеп қыстырып, қайтсе де көршілес республикаға жер бермеу амалын іздеп бақты. «... мұндай мәселені шешуде, депті аржағында автор, ұлттық шорқақ ойлық көрінеді. «Ұлттық» ауруға шалдыққандар, ереже бойынша, саяси шала соқыр келеді. Ойланғандарға, қоғамға, мемлекетке пайдалы тигеннен көрі, қайтсе де ешкімге «ештене бермеу», тек өзінің «ұлттық қадірін» сақтаудың маңызы бар. Амал қанша, мұндай адамдардың ішінде, осылай істесек, өз халқымыздың дегенінен шыққанымыз деп ойлайтын коммунистер де жоқ емес.»

Мақаланы жазған адамның фамилиясын оқыды да, Ахметжанов журналдың бетін жапты.

— Маған қалдырып кет, артынан оқырмын! — деді ол.

Ол кенет стол үстінде жатқан қағазға үніліп, жұмысына шұғылдана қалды. Алдында отырған адамды тіпті ұмытып кеткендей. Қысық-көзов қипақтап әрі-бері отырды да, созыла түре келіп, шығып кетті. Ақылбек есіктің жабылғанын күтіп отырғандай, дереу жанында тұрған «волокардинды» алып, су құйылған стаканға тамшылата бастады.

Бұндай жағдайда не істейсің? Сенің жүрегіңнің соғуын білмеген досың қасыңнан жаман! Әлгі ақымақ та маған жаны ашығансың, мына мақаланы алып келді. Жақсылық істеді ме? Жоқ, жүрегінің жарасын тағы бір тырнап кетті. Шығыста: «Ақымақ адам істі қолға алса, сиырда бесінші аяқ пайда болады.» деген мақал бар. Ал қазақ «адамға мың дос аз, бір жау көп» дейді. Қандай данышпансың, менің кішкентай халқым! «Мың дос аз, бір жау көп!» Иә, Ақылбек Ахметжанұлы, қазір сенің халың шамалы! Менде қазір бір жау ма?.. Үстімнен бірнеше қарғалар ұшып жүрген секілді ғой. Не күтіп жүр олар? Доспын десе де, әлгі де соның бірі емес пе... Иә, солай. Бұған ештене істей алмайсың! Ағайын бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайсың! Не дуэльге шақырып, бетіне түкіруге де болмайды. Өйткені біз мәдениетті адамдармыз, бәрін тек ішіңе түйіп құса болуға үйренгенбіз!» Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ!» Шіркін, Абай, мен секілділердің ойын қалай дәл тауып айтқансың! Әйтпесе, кейде әлгілердің бетіне шын түкірің келеді! Ал шерінді төгіп сырласарың да жоқ!» Жолдасың көп, бірақ досың жоқ» деген міне осы екен! Жоқ, жоқ, мен неге бұйдеймін. Ақылбек кенет күлімсіреді. Өзінің осы қызметіне ауысатын күнгі мәжіліс есіне түсті. Жоқ, жоқ, бұның аты аталғанда залдағы жүрттың ду қол шапалақтағаны емес. Әрине, оның өзі де бұның жалғыз емес екенін, республика коммунистерінің бұны бүкілдей қолдайтынын көрсеткен еді ғой.

Ақылбектің есіне түскен басқа жәйт еді. «Айтпа сырынды досына, досыңның да өзінің сырын айтатын досы бар» дейді қазақ, өзінің Ақылбектің орнына тағайындалғанын Күсепов серіктерінің біріне естірткен болуы керек, ал ол жолдасы... Қысқасы, Күсеповты Ахметжановтың орнына қоюға Мәскеуден кісі келген күні, болғалы тұрған жаңалық жұрт арасынан дүңк ете қалған. Сол сағатта республикада абройы бар бірнеше қарт коммунистер кеп Ахметжановқа жолыққан. Олар болғалы тұрған өзгеріске қарсы шығатынын айтқан. «Біздің пікіріміздің мәжіліске қатынасатын республиканың партиялық активі қолдайтыны сөзсіз. Өйткені сіздің қандай адам екеніңіз оларға аян. Ал, содан кейін, республика коммунистерінің пікірімен санаспай көрсін!» деген олар. Дәл осындай, оның айтқан адамын өткізбей, бұрынғы басшыларын қалдырған оқиға өткен жылы бір одақтық республикада болғанын Ақылбек те білетін. Әрине республика коммунистері қарсы шықса... Сөйтсе де, Ахметжанов өзін қиын жағдайда жалғыз тастамағандарына іштей қуанып, келген адамдарға рахметін айтып, жиналыста қарсы шығып сөйлемеулерін сұраған. «Егер бұның орнынан босатылуын партия дұрыс деп таппаса, ондай уақытта келеді» деген. Міне Ақылбектің есіне түсіп тұрған осы оқиға еді. Ол тағы күлімсіреді. Егер достары, бұны жалғызсыратқысы келмейтін достары көп болмаса, сол күнгі қиындықта олар қайдан келді? Әрине, достары да, жолдастары да көп... Ал бүгін... Бұның қабылдауын күтіп, жұрттың үнемі топырлап тұруы шарт емес қой. Өзгесін қойғанда жүрегімді қақ жарып бар сырымды ақтарар тағы бір досым бар емес пе? Өзге түсінбегенмен, менің бар күйігіме, қасіретіме сол түсінеді. Ақылбек тағы күлімсіреді. Қазір қызмет сағаты бітісімен соған барам! Үстіме, етім үйренген ескі пижамымды киіп алып, қасында қатар отырып соған жастай қосылған жұбайым Зураға: «Қымбаттым, бүгін маған қандай сыйлық тартқанын көрдің бе?» деп журналдың сөзін оқып беремін... Ту, жұмыс істеудің орнына тіпті тұңғыққа сүңгіп барамын ғой. Қой, жетер енді, осым! Ауыз үйдә, маған келіп отырған тағы кім бар? Кірсін.

Гаврилов кірді. Көктем жаңа келсе де, жаз бойы егіс даласында жүргендей, күрең тартқан. Бұл, күн жылығаннан-ақ оның кеңседе отырмағанының белгісі еді.

— Ау, Петр Афанасьевичің бе? Жоғары шық, жоғары шық. Керегім өзің едің, дәл келдің! — Ақылбек өзі қолтықтап, столының қарсы алдындағы креслоға алып барды.

Гавриловтың келгеніне Ақылбек қуанып қалды. Адам қандай үлкен дәрежеге жетпесін, кейде жападан-жалғыз отырғысы келмейтін кездері, минуттері болатын шығар. Мұндай сәтте ол әйтеуір біреуді, тірі жанды көргеніне қуанса керек. Ал бұндай адам оның ескі танысы, жақын жолдасы болса қандай тамаша.

Петр Афанасьевич Ақылбектің көптен бергі жолдасы еді. Рас, колхоз бастығы астанадан алыс ауданда тұратын. Бірақ бұлар, екеуін де бір магнит тартып тұрғандай, бірі мен бірі кездесе беруге душар болатын. Ал кездесе қалса-ақ, Ақылбек колхоздың жайын, досының денсаулығын сұрап, бір рахаттанып қалатын.

— Колхозымыздың халын, болашығын баяндауға Күсепов шақырып, соған келіп едім, әттең не керек бүгін өзі бір түрлі көңілсіз екен,— деді Гаврилов креслоға отырып жатып,— тіпті өзі бірдемеге ренжулі ме қалай, жөндеп сөйлесе де алмадық...

«Сөйлесуге колхоз бастықтарын шақыра бастаса, бұнысы жаман емес, тіпті жаман емес,— деді Ақылбек.— Әрине колхоз жағдайымен барып, шарушылығын өз көзімен көріп, танысканы тіпті дұрыс болар еді, дегенмен алғашқы кезде, мынандай республика жұмысы бастан асып жатқан уақытта, шақырып сөйлесе де, әйтеуір сөйлескеннің өзі не тұрады. Ел басқарып отырған адамның Гаврилов колхозындай алыс аудандағы колхоздың халымен танысқысы келгенінің өзі қандай игілікті іс. Ал көңілсіз отырса, оған қуана қаларлықтай ештеңе де жоқ. Менімен сөйлескенінен кейін, әрине, бөлендей шат бола қоймаса керек-ті. Мейлі! Мұндай сөз оған жәрдем. Ешкім ештеңе демегенге, ойына келгенін істеп барады».

— Үн-түнсіз менің айтқанымның бәрін тыңдап шықты. Бірдемелерді қағазына түртіп алды. Жәрдемдесуге уәдесін берді.— деді Гаврилов сөзін соза түсіп,— Әрине, мен де оны колхозымызға шақырдым.

— Қалай келуге уәдесін берді ме?

— Берді, берді, тек астықты жинау алдында барамын деді. Онда да астық жоспарын орындап, қосымша міндет алатын болсаңдар деді. Ал, маған дәл сол арада қайдағы бір жаман ой келе қалды: әрине, сен соңынан жұрт — «Күсепов жолдастың берген жәрдемі аркасында колхоз жоспарынан тыс астық берді» деп айтсын дейсің ғой деп ойлады. Құр ойлап та қойған жоқпын «Астық жинау алдында келгеніңіз о да жақсы, бірақ жәрдемді сол астық шығару үшін қазір беріңіз, бүгін келіңіз, ал астық алда-жалда ойдағыдай шыға қалса,өзіміз де бірдеме ғып жинап алармыз» деп қойып қалмасам бар ма!

— Ол не деді?— деді Ақылбек күліп.

— Не десін? Қабағы тағы түйіле қалып «Колхоз бастығы боп көптен бері істейсің бе?» деп сұрады. «Он жылдан асып барады» деп жауап бердім. Ол бұрынғысынан да тұнжырай түсіп «Көп отырып қалған жоқсың ба?» деді. «Жоқ, ондайды сезінген емеспін. Оның үстіне колхозымыз күннен күнге қарыштап келеді», дедім. Бұным әрине, мені орнымнан босатарлықтай себептің жоқтығын аңғарту еді. Асыра сілтеп жібергенін өзі де түсінді білем. «Мені дұрыс түсінбей жүрмеңіз. Егер бұл колхозда көп отырып, қалжырағандай болсаңыз,

аудандық совет председателі, не райком секретары етіп жоғарылатсақ қайтер еді» дегенім ғой. Жұмыстарыңыздың барысы жақсы, бөтен себебіміз жоқ» деді. Мен оған «Адам жақсы көрген жұмысынан қалжырай ма екен? Мен өз жұмысымды өте жақсы көремін және ардақтаймын. Ал аудандық совет председателі, не райком секретары етіп жоғарылатсақ деген ниетіңізге рахмет. Мен ондай көлемді жұмысқа жарамаймын. Менің шеңберім — колхоз» дедім.

«Дегенмен, Гавриловтың өткен жиында мені жақтап сөйлегенін Күсепов ұмытпаған екен. Беу, Күсепов, Күсепов, мені жақтайтындардың бәрін күртқың келеді. Бірақ соның бола қояр ма екен?» Ал Гавриловқа Ақылбек басқаша сөйледі.

— Егер Күсепов шын ойымен айтқан болса, оның ұсынысы жаман ұсыныс емес. Сөз жоқ, сіз ауданды басқара аласыз.

— Жоқ,— деді Гаврилов үзілді-кесілді сөйлеп.— Ондай қызмет менің қолым емес. Қай жерде қоғамға дұрыс көмегін бере алады, адам сондай жерінде жұмыс істеуі керек. Рас, аудандық совет председателінің қызметіне қарағанда колхоз бастығының қызметі кішкентай. Бірақ егін жайы үлкен десеңші! Машинамен жүргеннің өзінде де бір күнде тегіс аралап шыға алмайсың. Ал оның әр бөліміне, жоқ бөлімшесіне не егу керек, және еккенінді қалай өсіру керек — соның бәрін білу керек. Бұл кішкентай жұмыс па? Сонынан қарап тұрсаң, бәрін бірдей өз қолыңмен істемесең де, сенің қатынасыңмен, істелген еңбекті, жайқалған егін жайды көресің! Сенің қызметіңнің үлкен-кішілігі, осы істің нәтижесімен мөлшерленеді. Жоқ, аудандық совет председателінің қызметі менің қолым емес. Мен оны білмеймін.

— Үйренесің.

— Қолыңнан келетін нәрсені үйренуге тырысу керек. Ал қолыңнан келмейтін нәрсеге ше? Менімше, осы отырған орнына дейін сіздер Күсеповты бекер үйреткенсіздер. Тікесін айтайып — бұл қызмет бәрі бір оның қолынан келіп отырған жоқ. Босқа үйреткенсіздер. Қазір ол ұмытып қалды, бір кезде, су шаруашылығында жұмыс істеп жүрген кезінде мен онымен сөйлескем. Онда бізге ол жақсы көмек көрсеткен. Көп ақыл берген. Өйткені ол су шаруашылығын білетін еді. Ал қазір отырған орны да үлкен. Жәрдем беруге мүмкіншілігі де бұрынғысынан мол. Бірақ бізге еш көмек, көмек түгіл ақыл да бере алмайды. Себебі ол біздің жәрдемімізге не істеу керек екенін білмейді.

— Мен де білмеймін.

— Міне, міне. Сіз ғой «білмеймін» дейсіз. Бұл сөздің ар жағында, сіз колхозға баруға мәжбүр боласыз. Жерімізді өз көзіңізбен көресіз, бізбен, бөтен жер мамандарымен сөйлесесіз. Ақырында қандай жәрдем беру керек екенін түсінесіз. Ал ол «білмеймін» деп отырған жоқ.

Астық беретін кездерінде ғана барамын деп отыр. Дайын астыққа келмек. Оған істің өсу, даму жолы емес, қортындысы ғана қымбат. Әрине, ол бүкіл республиканы басқарып отыр, біздің колхозымыз секілді, әр уақ шаруашылықтың бәріне бірдей көңіл де бөле алмайтын шығар. Бәрін білу қиын болар. Біз де түсінеміз ғой, оған бар іске өз отырған дәреженің тұрғысынан, бүкіл республика көлемінен, қарау керек те болар. Солай шығар. Бірақ құшағы кең емес адам шын дәрежесінде ел басқара алмайды. Күсепов та сондай кісі. Оның шын мағынасында жұртты басқара алмайтынына тағы бір жағдай бар.

— Ол қандай жағдай?

— Мен онымен екі сағаттай кездестім. Әрине бір жолыққан адам туралы дәл пікірге келу қиын. Сонда да бір ұғтам судан бүкіл теңіздің дәмін білуге болады ғой. Сондай адамның бір болмашы қасиетінен қандай кісі екенін ұғу да қиын емес. Маған оның бір мінезі жақпай қалды. Ана жолғы жиында сіз туралы менің айтқан сөзім оған ұнамай қалыпты. Ұнамауы мүмкін, бұнда тұрған ештеңе жоқ, жұрттың бәріне сөзімнің ұнауы міндет емес қой. Ал ол құр сөзің ұнамады деп отырған жоқ, сені жақтағандықтан мені де өзіне қас санайтынын білдірді. Бұл не? Сізді жақтаған адамның бәрі оған жау, ал сізді жамандаған жұрттың бәрі оған дос болуы керек пе? Тек сондайларды көтеріп, жанына жинауға тиісті ме? Жоқ, мінезі тым уақ екен! Оған бүйтіп бұл орында отыру түбі қиын болар. Және жұрт басқаратын адам, карамағындағыларды бөлмеуі керек, бәрін дос санауға міндетті. Кателескені болса, — ұрыс, жөнде, жамандық істегеніне — шара қолдан, жазала. Ешкім оған қастық ойлап жүрген жоқ қой. Мен жаңа сізге келе жатып, Күсеповке сізге деген, маған деген өшпенділік неден туды екен деп ойладым. Сіз болсаңыз бір сәрі, көптен бері қызмет істедіңдер, бір-біріңді білесіңдер. Ал менің не жазығым бар? Мені тіпті білмейді ғой. Ал коммунистің бір сөйлеген сөзінен, тіпті сол сөз дұрыс-ақ болмасын, оны өзіне жау санауы тіпті келіспейді-ақ! Сол үшін мені де жұмыстан босатуды ойлауы, тіпті өрескелдік. Мұндай істі бұрын губернаторлар істеген. Ал қазір? Тіпті ақылға симайтын жәйт. Келе жатып тағы бір нәрсені ойладым. Осы Күсепов тәрізді адамдар қайдан шығады деп сұрадым өзімнен өзім? Кадрлар туралы Лениннің нұсқауларын біз неге естен шығарамыз? Неге сын, өзара сын дегенді ұмытамыз? Күсепов жаман адам екенін бәрі де біледі, сөйтіп тұрып Айғақовтан бастап маңайында жүрген коммунистердің өзі оның шашпауын көтереді. Сенің істегеніңнің бәрі дұрыс дейді. Содан барып Күсепов кекіреймегенде, кім кекірейеді? Партия бар, халық бар, әрине, мұндай адамдар әлде қалай көтерілген дәрежелерінде көп тұра алмайды. Бірақ оған дейін қаншама адамның түбіне жетіп үлгереді.

— Біз ондай жағдайға жеткізбейміз.
— Бізін кім?
— Сіз бен мен. Басқа да коммунистер.
— Дұрыс, ондай күйге жеткізбеу керек. Бірақ оны қалай істейсің?
— Астыртын карсы ұйымдаспаймыз ғой, әрине. Коммунистердің әдісі басқаша. Уақыты келеді. Ал бүгінгі күні Күсеповтен маңызды міндеттер бар.

— Тек айтқаның келсін,— деді жадырай түскен Гаврилов,— көңілім тіпті жүдей бастап еді. Ал енді өзіндегі шаруамды айтайын. Сені колхозымызға шақыра келдім.

— Әрине, барамын,— деді Ақылбек түрекеліп, Петр Афанасьевичке қоштасқалы қолын беріп,— көп кешікпей барамын. Өзім де көктемдегі даланы сағынып жүрмін. Егінжайдың жазғытұрымғы дымқыл ауасын жұтқанға не жетсін!

Үйіне келгеннен кейін Зураның қасына Ақылбек емес, Ақылбектің қасына Зураның өзі келіп отырды.

— Қабағың қатыңқы ғой,— деді ол.— Тағы не боп қалды?

— Ештеңе болған жоқ,— Ақылбек күлімсіреді.— Қайдағы жоқты қайдан шығарасың?..

— Сыр жасыра алмайсың, Ахметжанов жолдас! Тіпті сыр жасыру қолыңнан келмейді! Күлген боласың, езуің құлағыңа шейін жетеді, бірақ көзінде тіпті күлкінің белгісі жоқ, бір түрлі қайғылы... Жарайды, жасырмай-ақ қой, не болды, бірақ тек шыныңды айт!

— Иә, сені алдай алмайсың...— Ақылбек ақырын күрсінді. Жиырма бес жылдан бері, қас-қабағымның қалай қағатынына дейін зерттеп келесің — сырыңды қалай жасырып қаларсың! Шыным, бөлендей ештеңе де болған жоқ. Тек біздің Айғақовтың мақаласы шығыпты. Мені де жамандапты...

— Не депті?

— Қазақ қазаққа не деуші еді? Әрине, ұлтшылдықты жабады. Одан артыққа ақылы жетпейді.

— Сөйтсе де?

— Белгілі ғой. Ұлт, ұлтқа тән қасиеттердің бәрін қолма-қол жойып жіберіп, тезірек коммунизм құрғысы келетін тәрізді. Ғасырлар бойы қанына сіңген қазақ елінің әдет, ғұрып, дәстүр ұлттық сезімдерінен тек ұлтшылдық іздейді. Бұнысы, әрине сыңар езулік, асыра сілтеушілік. Міне журнал өзің оқы. Міне мына жерінде. Ақылбек өзі дауыстап оқи бастады. «Қазақстан басшы адамдарымен жақында болған әңгімесінде Ол: ең алдыменен коммунист, содан кейін барып өз ұлтыңның уәкілі болуың керек деп ескертті. Кімде кім ең алдыменен қазақ, не өзбек, украиндық, әйтпесе орыс, содан кейін барып, коммунист болғысы келсе, ондай адамнан ешуақытта да шын коммунист, нағыз Ленин жолындағы кісі шықпайды». Көрдің бе не деп тұрғанын?

— Сонда ол, сенің философың, тіпті сенің коммунистігіңе шұба келтіргені ме! Бұнысы барып тұрған жала ғой!

— Әрине, жала. Егер жаға білегін адамдар шебер келсе, ондай жала кісіге қара майдай жабыса қалады ғой. Жусаң да кетпейді. Ақсақ Темір біреуге жала жапқан, өсек айтқан адамдардың ең алдымен тілін кесіпті. Енді жалақор, өсекшілер арыз жаза бастапты. Ызаланған өмір арыз жазушылардың қолын шауып, тыңдаушылардың құлағына қорғасын құйыпты. Сонда барып, жала, өсек, тыйылған көрінеді-міс. Бірақ ондай шарамен тапқан тыныштық кімге керек?!

Зура журналды қолына алды да, қайта қойды.

— Бұл журналды Роза жаңа ғана әкеп тастап кеткен. Неге көңілсіз екені енді түсінікті болды. Сөйтсем...— Зура ақырын Ақылбектің шашынан сипады.— Сөйтіп, идеолог сабазың сенен ұлтшылдық тапқан екен ғой? Әйтеуір, өн бойыңнан жал құйрығың барын көрмеп пе? Өлде бөшайың алтау, және жылқының тұяғындай дөңгелек емес демеп пе? Тағы не жауапты? Жарайды! Сені ұлтшыл дегенге ешкім де сенбейді. Ең алдыменен сол идеологтың өзі де сенбейді. Ит үреді, керуен көшеді. Әрі-беріден соң өзі де жайына қалады.

Ақылбек күліп жіберді.

— Сонда қалай, Крылов қарт: «Үріп-үріп, өз жайына кетеді» дегендей ме? Ақылды қарт, адам баласының осал жерін жетік түсінген!

Ақылбек кенет, тағы томсара қалды.

— Бірақ Айғаков өйте қояр ма екен? Әнеукүні Қысыққөзов ол сіз туралы кітап жазып, докторлық қорғамақшы деп еді... Дұрыс айтатын тәрізді ғой.— Ақылбек күлді,— докторлық диссертация! Ол мықты адам,—жазады! Мұндайлар өз басына таяқ тимей тоқтамайды! Жә, мейлі, одан да сен маған енді ісін бүркыратып бір қазақ шәйін дайындай қойшы! Қоп-қою етіп кілегейін де молырақ құйып! Ең дұрысы қазір сондай шәйді ішіп, кітабыма отырғаным жөн болар!

—Өлде...Анадағы қонақтардан қалған жақсы коньяк та бар.

— Ө, оны келетін қонақтар ішсін! Бәрібір біреу болмаса біреу келеді ғой. Мені өзің білесің ғой, коньякты тек қуанышты жағдайда достармен ғана ішетінімді?.. Көңіл күйін коньякпен келтіру жақсы әдет емес. Одан да қағазың мен қаламыңды алып, жұмысыңа кірісіп кетсең, бәрі ұмытылады.

— Осындай мінезің үшін де мен сені жақсы көремін ғой, кейбіреу қарғы тақпақ боп жүрген, Ахметжанов жолдас,— Зураның көзі күлімдеп жасаурап кетті,— коньякпен көңіл көтеретіндер бар шығар, тек сен емес! Оны да ішерміз, қосылғанымызға жиырма бес жыл болған күміс тойымыз таяу ғой! Ал әзірге мен сенің көңіліңді қою шаймен-ақ таба берейін!...

Ақылбекке өзіне әйгілі, талай қиындықтан алып шыққан жалғыз жол қалды. Ол жол — білекті сыбанып жіберіп жұмысқа берілу. Ал

жұмыс деген бастан асып жатқан. Қапшағай адырларының қойнауында (Осы көне жерде Хуну патшасының қытай әйелі әкелген екінші ғасырда жасалған мәрмәр тасынан үлкен шеберлікпен ойылған, сол заманнан бері бүлінбей жер астында жатқан будданың тамаша бейнесі табылған), Көне Іле өзенін тоқтатып, су электр станциясы салынбақты. Бұл станция бүкіл Жетісу өңірін электр күшімен жабдықтауға тиісті. Жаңа ғана басталған құрылыс, қиындық жағынан да, және проектісінің ерекшелігімен де аса көңіл бөлуді керек ететін үлкен құрылыс еді. Сол себептен де Ақылбек, Тәжікстанның қырық жылдық мерекесіне Душанбеге барған жерінде де, құрылыстың қалай жүріп жатқанын өзінің бірінші орынбасарының біріне күнде телефон соғып, біліп тұрған. Осындай телефонмен бір сөйлесуі бітуге айналғанда, орынбасары сөз кідірген...» Тағы, деген ол, менің ойымша сіз Алматыға тез қайтуыңыз керек». «Неге? — деген Ақылбек, Қапшағайдың тағы бір жағдайы дұрыс болмай жатыр ма? Бәрі де әбден тексерілген еді ғой?», «Жоқ, жоқ, деген орынбасары, Қапшағай жағы бәрі дұрыс, жұмыс ойдағыдай жүріп жатыр. Ал сізге менің ақылым: Енді о жақта көп жүрмеңіз. Тіпті бүгін, қазір Алматыға қайтыңыз!»

«Әрине, тағы сол баланың ойыншығындай бірдеме басталған екен! — деп ойласа да, телефон трубкасын қойған сәтте-ақ Алматыда болып жатқан жағдайларды есінен шығарған. «Не болса да барған соң көрермін, ал қазір бауырлас халықтың үлкен мерекесінде, қабырғаңа қар жауып түнеріп отырудың қажеті жоқ!»

Осының алдында ғана Ақылбек республиканы аралап қайтқан. Ең алыс деген аудандарға барған. Қазақтың көне даласы қалай жаңара түскенін өз көзімен көрген. Қай бұрышын алсаң да қызу жүріп жатқан алып құрылыстар. Бүкіл Сарыарқаның бойы жайқалған алтын егін, теңіз тәрізді толқып, адамды бір осы уақытқа дейін көрмеген қуанышқа бөленгендей. Жезқазған мен Қарағандының алқабы жаңадан салынып жатқан шахталардың биік мұнараларымен безенген. Жаңа басталған Ертіс-Қарағанды су каналының бойында, темір диназаворлардай, гүрілдей жылжыған жер қазған машиналар мен эксковаторлар. Көп кешікпей асау Ертістің ауыр толқынды суы Қарағандының, аңызак сүйіп шөлдеген, қарағай мен жусан басқан кең даласына келді. Ақылбек Балқаш көлінің кең өңіріндегі жаңа ғана жүрт тұра бастаған кеншілер қаласы, Саяқтың кең көшелерімен де жүрді. Осынау ғажайып құрылыстарға, жұмысшы табының қолымен тынып жатқан алып істерге қарағанда, сонау өзіне қарсы ұйымдастырылып жатқан әрекеттер, орынбасарының телефон арқылы әлденеден үрейлене «тез қайт» деген сөздері не тұрады? Кенет оған сонау дос емес адамдардың істері тым уақ көрінді, тіпті тезірек ұмытқысы келді. Ол бұндай «уақ қауіптің» бәрі тіпті көңіл қояр іс

емес деп қорытты. Осындай ойға келуі-ақ мұң екен, ол телефон жанынан кетіп, кешкі салтанатты мәжіліске баруға асыға киіне бастады.

Алматыға келгеннен кейін ертеңіне Күсеповтың басшылығы бойынша өзін орнынан босатуды Мәскеу алдында қойғанын естіді. Артынан барып білді — әңгіме оңай емес екен. Осының алдында ғана Партияның бұрынғы басшысы кетіп оның орнына Светлов жолдас болған. Андрей Иванович Орта Азия мен Қазақстан басшы қызметкерлерінің арнаулы мәжілісін өткізуге Ташкентке келген. Күсепов те шақырылған.

Мәжіліс біткеннен кейін Светлов жолдас Күсеповты жеке қабылдаған. Екеуі ұзақ әңгіменің соңында, едәуір жыл өзі Қазақстанда жұмыс істеп, бұл республиканың егжей-тегжейіне дейін білетін Андрей Иванович Күсеповке:

— Қазақстан деген, көп ұлтты, бір алып, — деген. — Оның келешегі әлі алда... Бұл республиканың экономикасын, мәдениетін, шаруашылығын көруге Сіздің біліміңіз де, қабілетіңіз де жетпейтінін өзіңіз білесіз. Оның үстіне жұртпен жұмыс істеуге мінезіңіздің тарлығы, тіпті шынын айтсақ дәрекілігіңіз, көп қиындыққа соқтырып отыр... Сондықтан Сізді бұл орыннан босатуды дұрыс деп таптық.

Ташкентке шақырғанда, Андрей Ивановичтың осылай дейтінін Күсеповтың іші сезген. Сол себеп болды ма, ол бәлендей сырттай құбыла қоған жоқ. Аз уақыт үн-түнсіз отырып қалды... Кенет көз алдында осыдан бір жарым жыл бұрын Ақылбекті босаттырып, оның креслосына өзінің қалай отырған суреті елестей қалды. Ие, сондағы Ақылбек енді... Күсеповтың жүрегі кенет күйіп кетті.

— Демек менің орныма кімді қоймақсыздар? — деді даусы сәл дірілдей.

Күсеповтың «мені қайда жібермексіңдер?» деп сұраудың орнына, «тағы Ахметжановты қояды екен» деп отырғанын Андрей Иванович те сезінді. «Ақылбекке сонша өшігер, ол бұған не жазды екен? — деп ойлады ішінен, бар жазығы өзін үнемі көтергені ме?» Светлов сәл күлімсіреді.

— Кімді қоюды әлі ойлаған жоқпыз, Мәскеуге барған соң ақылдасып көреміз... Әрине, республиканың да пікірімен санасамыз... — деді.

Күсепов өзінің жұмыстан босанатынына енді шек келтірмеген. Алматыға келгеннен кейін жанталасып, болғалы тұрған оқиғаны шамасы келгенше өзгертпек болған. Қайткенмен Ахметжановты өз орнына қойдырмауды ойлаған. Өйту үшін Ақылбекті, қазіргі қызметінен босатулары керек. Бұл ойын жан ашыр серіктері де мақұлдаған. «Ал алда-жалда Күсеповтың орнына кісі қою керек болса, ондай адамды сырттан сұрау дұрыс», — деген бәрінің ішіндегі білімпазы Айғақов,

Андрей Ивановичтың өзі айтыпты ғой, Қазақстан көп ұлтты республика деп. Әрине, мұндай жерге ұлы орыс халқының бір әділетті ұлы ыңғайлы. Ал Ахметжановқа қойылар айып — тиісті міндетін атқара алмай отырған болуы керек». Күсепов ыза үстінде өзінің қандай қате істегелі тұрғанын түсінген жоқ. Амал қанша, құдай ұрайын десе адамды ең алдымен ақылынан адастырады деген...

Ақылбек мәселесі қаралар мәжіліске оның орынбасарлары мен бір-екі басты қызметкерлер де шақырылған-ды. Протокол бойынша Күсеповтан кейін Айғақов сөйлеуге тиісті еді. Бұл тілге шебер, айтар сөзін дәлелдей білетін алғыр. Ол Ақылбек жайында: «Ахметжанов халыққа қолынан келгенінің бәрін беріп болды. Бұдан әрі одан күтеріміз жоқ. Ол қазір республиканы, жақсы жолмен автобусты жүргізіп бара жатқан машина айдаушы тәрізді, ақырын, жайымен ғана, ешбір кедір-бұдырға соқтырмай баяу басқаруды ғана ойлап отыр. Бұндай әдет машина айдаушыға жақсы. Ал мемлекет қайраткеріне қимыл, алға ұмтылу, іске қобалжу, жайымен ғана бақылап отырмай, қиындықтарды жеңіп шығамын деп жанталаса күресу керек. Және ол басшылық қызметте ұзақ отырып қалды. Бәріне де еті үйренген, бәріне де тек «өгіз өлмесін, арба сынбасынның» кебімен қарайды. Сондықтан Ахметжанов қайнар бұлақ, үлкен құрылысты (мысалы Қапшағай бөгеті) жерге жұмысқа баруы абзал. Сөйтсе халыққа әлі де болса пайдасын тигізеді. Мен оны қазіргі қызметінен босатуға қосыламын!».

Осы сөзді естігеннен кейін барып, Ақылбектің бірінші орынбасарының бірі, жасы келіп қалған Орлик, үйде отырғандарды ойлана бір шолып шықты. Үй ішіндегілерде үн жоқ. Кенет тынысы тарылып, үй іші тым ысып кеткендей болды оған. Бұл қалай? Бірінші орынбасар енді ғана түсінді: Күсепов көзін алмай оған тесіле қарап отыр екен! Бірінші орынбасар енді бұрынғысынан бетер ашулана қалды. Ашуланғаны соншалық қолымен тақыр басын сипап еді, шашсыз құйқасы шып-шып терлеп кетіпті. Ақырын саусақтарымен басып көріп еді, самай тамырлары бүлк-бүлк ойнап жатқанын байқады.

«Орынбасар әйелде де үн жоқ,— деді ол тағы да өзіне өзі ренжи,— бірдеме деуге бата алар емес. Қандай адамдардың жиналғанын көріп отыр ғой». Эх, сендер!.. Партиялық принциптарың қайда? Жарайды әйел орынбасары — әйел делік. Қорғап сөйлеуге жүрегі дауаламай отырған шығар. Ал сөйлей қалғанда не шығара алады? Кім оның сөзін тыңдайды? Тек ертең өзі кетеді... Жарайды, әйел адам жүрексініп отыр делік, сонда өзгелеріңе, өзгелеріңе не жоқ...»

— Кәне, тағы кімнің сөйлегісі келеді? — деді Күсепов. Кенет екеуінің көздері айқаса кетті. «Сөйле, сөйле! — дегендей болды Күсеповтың көзқарасы,— кәне, кәне! Әлде сен де үндемей қаласың ба?» Тапқан екенсің ондайды! — Бірінші орынбасар қайтадан қызарып кетті. Ол

баяу қимылдап қолын көтерді, — рұқсат етіңіз! Ахметжановты босатуға мен қарсымын. Ол құнды қызметкер. Осы отырғандарымыздың еш қайсымыз да оның орнын баса алмаймыз. Қазір Ақылбек Ахметжановты босату деген сөз — Қапшағай құрлысы тәрізді республикада жүріп жатқан көптеген елеулі жұмыстарды дер кезінде аяқтамау деген сөз! Біздің бұл істеп отырғанымыз еш ақылға симайды.

— Солай де, — Күсепов кекете езу тартты, — сөйлеп болдыңдар ма? Әлде тағы сөйлегісі келіп отырғандар бар ма?

Бірінші орынбасардың өздеріне қарсы сөйлейтінін Күсепов білетін. Тек осы ғана ши шығарар деп ойлаған. Ал бұл бірінші орынбасардың нәсілі украиндық еді. Қазақ жеріне жастай, сонау ауыл шарушылығына жиырма бес мыңдықтар шақырылған кезде келген. Заманында МТС пен совхоз директоры, аудандық партия комитетінің секретары да болған.

Ұлы Отан соғысы жылдары Орталықта шарушылық бөлімін басқарған. Соңғы кездерде ол Ахметжановтың бірінші орынбасары боп келген. Қазақ жерінің шықпаған төбесі, баспаған ойпаты жоқ десе де боларлық. Бұл өлкені жақсы білетін адам. Ақылбектей жан-жағындағы адамға биязы емес, кейде сөзі де, ісі де тегеурінділеу, тіктеу келетін. Кейде дөрекілетіп кететін жерлері де болатын. Бұның бәрі, бір кездердегі өндіріс командирлерінің бойларына сіңген әдеттен, қарамағындағы адамдарға жұмысты бұйыра, кейде айқайлап істетуден қалған-ды. Демек, бұның бәрі зілсіз ақыру, кексіз үрсу еді. Ал жұмыста бұлтарықсыз, жанын сала сілтейтін кісі еді бұл.

Тағы Күсепов екеуінің көздері айқаса кетті. Олар сәл үнсіз отырды.

— Сөйтіп, — деді Күсепов, — сіз қарсысыз ғой. Протоколға солай деп жазалық. Басқа ешкімнің де сөйлегісі келмейді ғой деймін? Өте жақсы. Онда дауысқа салалық. Көпшілік дауыспен Ахметжановты орнынан босатылуы Мәскеуден сұралынып, оның орнына Ержанов ұсынылсын делінді. Анау дереу түрекеліп, басын иіп жұртқа рахметін айтты.

Ал Күсепов бұл арада әңгіме еткен жоқ. Тек тағы серіктерімен ақылдасып осы мәжілістің протоколына Күсепов оны соңынан өзі кіргізді.

— Сіз ғой Ержановты шахтадан көтердіңіз, — деді Ақылбекке әңгімесін бітіріп бірінші орынбасары, — көрдіңіз бе, жақсылығыңызды қалай қайтарғанын?

Ержановтың бұйткеніне мен айыпты емеспін дегендей Ақылбек иығын көтерді де қойды. («Шайтан азғырды ғой деймін сонда. Күсепов жағына бекер шыққан екенмін, — деді Ержанов артынан сан өкініп, — Ешкімге ұрынбай жұмысымды істеп жүр едім ғой. Орным да кішкентай емес-тін, жұртқа қадырым да бар еді. Жоқ жерден шайтан

түртіп шошаңдай қалғаным-ай. Ал енді не болды? Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылыптының кебі осы да»).

Шынын айтсам оны біреу емес, бірнеше шайтан түрткен. Ең алдымен бас шайтан Күсепов түрткен-ді. Содан кейін Айғақов қосылған. Бәрі де «бұл орын сенің орның» деп үгіттеген, мақтаған, қолтығына су бүріккен. Мұндайда, кейбір жұмсақ мінезді кісінің табанының бүрі болмайтыны белгілі. Ержанов қарсы тұра алмаған. Дегенмен, бірден емес, қинала түсіп, аналардың дегеніне көнген. Сосын барып өзінің кешегі қамқоршысы, бастығы Ақылбекке қарсы қол көтерді. Демек, бүйтуінің дұрыс емес екенін ол жақсы білетін, тіпті кейде өзінен өзі қысылатын да, бірақ амал не, қанша қысылғанмен қайын жұрты әкеп тастаған жесір, ол елге қайтадан келін бола ала ма?

— Оқасы жоқ,— деді Ақылбек.— Ол іс білетін адам. Бұл орынға отырып та көрсін. Кім біледі жұмысты алып та кетер. Ал мен, шынын айтсам, әбден шаршадым, босағаным да жөн болар...

— Ал... мәжілісті қайтеміз? — деді бірінші орынбасары,— сіз оны ертенге белгілегенсіз, мүмкін кейінге қалдыра тұрғанымыз дұрыс шығар?

— Орнымнан түскелі жатқанымда, мәжіліс шақыруды қолайсыз көресіз бе — Ақылбек оған ойлана қарады.

— Иә, ыңғайсыздау ма, қалай.

— Дұрыс емес оның, достым! Дұрыс емес! Мен бұл жерде отырамын ба, әлде басқа жұмысқа ауысамын ба, бәрі бір Қапшағай бөгеті салынуы керек. Сандарды орнынан ауыстырып қойғанмен нәтижесі өзгермейді. Бұл бастауыш мектепте оқылатын есеп заңы ғой. Мәжілісті келіскен мезгілімізде өткіземіз. Проектысын тағы бір қарап Мәскеуге жібереміз. О жақта күтіп отыр.

Кенет оған бір ой келді: «Егер бұларды әшкерелеп Мәскеуге хат жазсам қайтер еді, ә? О жақта мені жақсы біледі ғой! Жұрт секілді мен де өз басымды қорғап күресуге қақым бар емес пе?— Кенет өзіне-өзі ренжігендей езу тартты,— сөз болғаныңа болайын, Мәскеудің менен бөтен шаруасы жоқтай! Жоқ, жоқ! Күрестің ең оңды түрі — жұмыс, жұмыс, жұмыс! Коммунист адам солай істер болар! Солар-ақ жаза берсін! Басқаға ор қазған — сол орына өзі түседі. Бұлар да ұзаққа бармас!

Әңгіме осымен біткен. Ал бұдан бұрын, Ақылбек Душенбеге жүрместен бұрын ол Айболмен кездескен. Сол күні Ахметжанов өте көңілді еді, қарсы алдындағы кісі де бір өткен оқиғаны айтып, күлдіріп отырған. Бірақ дәл осы мезетте хатшы әйел кіріп Ақылбекке Айболдың тағы келгенін айтқан.

— Ғафу етіңіз,— деген ол қарсысындағы қызметкеріне,— маған бір жазушы келіп отыр екен. Бірнеше рет сұранып еді, көрмегелі көп болса да, ыңғайы келмей-ақ қойған, қазір соны қабылдауға тиістімін,—

Кенет Ақылбек күлімсіреген,— Жазушы! Не айтады екен, тыңда-
тық! Жазушылық деген жақсы өнер ғой. Ол ел тегі халықтың ары мен
көзі.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Дүниедегі ең қиын өнердің бірі — ол жазушы болу — деп ойлай-
тын Айбол өзінің кәсібі жайында. Бұл өнерде сен тығылып қалар, өз
жазғаныңнан өзің жасырынар таса болмайды. Бәрі ашық. Әскери
қолбасшының — әскері, ғылымның — лабораториясы, қарамағындағы
ғылыми қызметкерлері, артистің режиссері мен көрермендері бар. Ал
сенде ешкім де жоқ, бар болғаны алдындағы ақ қағазың мен қолың-
дағы кейде құны бес-ақ тиын тұратын қаламың. Сенің бар майдан
ашар жерің де осы, жеңіске салар әскерің де осы. Осы бір күшінді
жина да шабуылға шық. Жеңгенде қандай! Кейде әскер басы
кемеңгердің қолынан келмейтін шыңға көтерілесің. Бар әлемді ба-
ғындырасың! Және тамылжыған күй, не болмаса мәрмәр тасына
Аполлон бейнесін келтірген алмас қашау арқылы емес, әлгі құны бес
тиындық кәдуілгі оқушының қаламы мен қалай болса солай жыртғы-
латын ақ қағаздың күдіретімен! Және әлемді бағындырғанда қандай!
Мәңгілік! Бар әскер басы кемеңгердің қолынан келмейтіндей етіп
ұрпақтан-ұрпаққа қалдырасың! Сенің бағындырған әлеміңе мезгілдің
де, еш дәуірдің де, қолбасшының да, патшаның да үкімі жүрмейді.
Ол Баратынский айтқандай:

«Кілең ой, ой да ой! Сөздің сорлы суреткері,
О, құлы көркемдіктің — ләззат жоқ одан әрі,
Өмір мен өлім, шындық жатқан ашық.—
Бар жерден адам, сәуле — бар іздері,
Қолында көркем өнер тек құралы! Сол бақытты —
Іске егер әсер етер болса құмар!
Мастанар бұл жалғаннан рахат тауып.
Жаланаң алдаспан боп дайын тұрар —
Ой шіркін, өткір сәуле, өмірдің күнделікті бетін жауып».

Бұдан қысқа, бұдан артық өмір мен көркемөнер қайраткерінің
пәлсапасын айта алмайсың! Менде,— дейді жазушы,— сөз бен ойдан
бөтен еш күдірет те жоқ, бірақ мен осы екеуімен бәрін де өзіме
бағындырамын; уақытты да, әлемді де, өмірді де, өлімді де. Тек
күшім мен шеберлігім жетсін. Ал өзім өлген күннен бастап, шығар-
мам арқылы менің өлмес рухани өмірім басталады.

Өзі де осылай айтқанмен, Айболдың осы күнге дейін бар жазғаны
бірнеше жұқа өлеңдер жинағы мен «Адам туралы ән» атты басынан
өткен бір кезеңнен алып жазған шағын ғана повесть болатын. Өлеңдері

оған байлық та, атақ та әкелмеген, ал повесін қатты сынаған. Сынағанның бірі баяғы философ Айғақов еді. Ол бұл шығармасын идеясы төмен құнсыз туынды деп тапқан.

Ие, сөйтіп оқырмандарға әлі жөнді ештеңе бере алмағанын өзі де білегін, өкінетін. Содан ба, елде жазушы боламын деп әдебиет дүниесінің есігін ашқандығынан ба, қанша таяқ жеп жатса да, жазуын тастамаған. Бірақ не жайында жазады? «жазар болсаң, жазбасаң жаның жай таба алмайтын кітабыңды жаз» — дейді Карл Маркс. Демек, Айбол нәсілінде жазушы еді, жазушы боп туған. Сол себептен де ол жазбай отыра алмайды және жанын кинап жүрген тақырыбы да бар еді. Ол тақырыбы уақыт және замандастары мен өзі жайында болатын. Тағы бір айтар жай Айбол әдеби еңбек жазуға кіріскен кезі — Уақыттың өте бір ауыр мезгілі еді. Бұл кезең жайында қазір тарихшылар: «Бұл мезгіл буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы күресуді жалау етіп көтеруде кейбіреулер асыра сілтеушілікке ұрынып, тауысқан республикалардың тарихшылары мен тарихын зерттеушілерге қарсы қуғында бастаған мезгіл еді» деп жазды соңынан. Ал Айбол болса, сол кезеңнің өзінде-ақ туған елінің тарихын зерттеп жүрген. Сол зерттеу арқылы халқының өткен тарихының аса қиын, бостандығы үшін күрескел жолының жан түршігерлік қанды болғанын көрген. Сол қилы-қилы қан сасыған ауыр кезеңдерде бостандығы, тәуелсіздігі үшін күрескен халқының ерлігі, жан берген ер-азаматтарының кейіптері, практиктеріна бас игізіп, қиял өрісін қанаттандырған. Қысқасын айтқанда Айбол октябрь революциясына дейін өмірбақи қыянат пен азаптан шықпаған тәуелсіздігі үшін жан аямай күрескен батыр халқын жанындай жақсы көретін. Бұдан артық Айбол жайында ештеңе де айта алмайсың! Әрине, күр жаксы көру — әлі аз қасиет. Адам дүниеге динамит болып жаратылып, бір ретте жарылмай өтуі мүмкін, ал Айбол ондай жан емес еді. Төс қалтасында сақталған жазушылар Одағының билетін де текке салып жүрмеген-ді. Сөті түскен күні динамит болып атылып, өзінің арман еткен кітабын да жазатынын білетін. Мүмкін бұл жазғанына жұрт таңданбас, тіпті орташа шығармаға ғана жатар, бірақ ол өзге ешкімнің қолынан келмес, қазақ әдебиетінде тек Айболдың ғана қаламына тән, тек Айбол ғана жазып қалдырар жалғыз кітап болуға тиіс. Айбол сондай шығарма беретініне шек келтірмеген. Егер жазушы, көк езу мылжың, бір күндік атаққа ғана мөз, әйтеуір кітап жаздым екен деп төпей беретін талғамсыз келмесе, ондай жазушы әрқашан да өзін-өзі қайталамайтын айтары бар, дүниеге жеке, өз атымен жаратылған жазушы. Оған ешкім де ұқсай алмайды. Өзі де ешкімге ұқсамайды. Біреулердің көлеңкесі, көшірмесі бола алмау әдебиеттегі ең басты қасиет. Осындай тілектегі Айбол кітабының үстінде ұзақ түндер отырды, бір жазғанын сан рет қайта көшіріп,

айтамын деген ең басты көкейтесті ойына аспай-саспай жақындай түсті, бірте-бірте кітабының да шымырлана түскен бейнесі көріне бастады. Ал Айбол насаттанатындай, шабытттанатындай қызықты жеңіл өмір өткен жоқ. Оның бар келешегі әлі алда еді. Жетімдік, балалар тәрбиелейтін үй, жоғарғы дәрежелі оқу орны, әскери өмір, соғыс, жарақаттану, әскерден босану, республикалық Орталық Партия комитетінде жұмыс істеу, ең соңында көркем өнер майданына ауысу — міне өткен өмірінің жарық та, қиын да кезеңдері. Осылардан кейін барып, шын ауыр, жан сезімі жараланған, жоқ жерден пайда болған қаралы іс. Сот. Лагерь. Рас, тұтқында бір жарым жыл ғана болды. Бірақ осы бір жарым жыл өмір-бақи ұмытпастық жүрегінде жаралы таңба қалдырды. Артынан ақталып шықты. Партбилетін де қайтарып берді. Лагерьден босағаннан кейін, баспасөзде жұмыс істеді, сосын киностудияға ауысты. Киностудияға кірісіменен-ақ тағы дәл жолында көлденеңінен діңкип жатқан қаратасқа кеп, екі дізесімен соқтығып, қайтадан есеңгіреп қалды. Шынын айтқанда Айбол келіп соқтыққан дөңкиген қаратас емес, кішігірім таудай жартас еді. Кәдуілгі қатпар-қатпар, мызғымас, жерге белуарынан шеккен сұмпайы, кедір-бұдырлы деңкиген жартас еді. Жазушы Айбол Киностудия директоры Лястуновты көз алдына дәл осылай етіп елестететін. Бұл мінезді, тегеурінді, бірақ тым қу адам болатын. Айбол оның қазақ кинематографиясына істеп жүрген қиянатын көріп, Лястуновпен айқаса кетті.

Бірақ «Қазаншының қайдан құлақ шығарса да еркі бар» күш қолында тұрғанын пайдаланып Лястунов «штат қысқарту» әдісімен жұмыстан шығарды. «Қысқарту» деген ішіне не болса да сия беретін бір кең ұғым ғой, бұған Айбол қарсы тұра алмады.

Әрине, бұл қиянаттарға қарсы тұрса, мүмкін, жеңіп те шығар ма еді, қайраткер еді, бірақ осының бәрі жазушының жүрегін айнытты. «Маған қиянат істеп жатыр» деп әлдекімдердің табалдырығын тоздырғысы келмеді, сондықтан болған іске болаттай бол дегендей, барлық қиянатқа қолын бір-ақ сілтеп, Андрей Иванович Светловтың атына бір хат жазды да, көптен бері ойлап жүрген тарихи романына кіріскен. Осындай жағдайда кітап жазу қандай ерлікті! Алып отырған жалақысы, сақтық қассасында жатқан қоры жоқ, тіпті жазған беттерін бастыруға да машина басушы әйелдерге төлейтін азғантай ақшаны табудың өзі оған бір үлкен қиындық. Сөйтіп отырып кітап жазбақ! Оның үстінде төрт бала, сырқат әйел. Күнделіктегісінде шағын. Осының бәрін ойлап кетсе, кенет жан-жағынан талауға, қабаған иттер келе жатқандай көрінді. Сонда да ойға алған ісінен бас тартпады. Бұдан әрі қалай күн көретінін бір құдайдың өзі білсін! Қысты күні жазған сценарийн, көпшіліктің пікіріне қарамай Лястуновтың өткізбей қойғаны секілді, егер Айболдың бұл романын да баспа қабылдаса,

онда не болмақ? Әрине, онда Айбол ең ақырғы күйреуге ұшырар еді. Бұл оның ең соңғы тұяқ серпері болатынына өзі де шек келтірмеген. Міне осындай жағдайда ол Ахметжановқа келген.

— Жоғалып кеткен жарқыным, барсың ба? — деді Ақылбек орнынан түрекеліп, қолын беріп жатып, — көне жоғары шық...

Ол Айболға жұмыс столының жанын нұсқады да, өзі қарсы жағынан орналасты. Көзінде де, жүзінде де Айболға деген бір рахым бар, анда-санда ақырын жымып қояды. Кабинеті кең, жарық, терезелерден күн сәулесі құйылып тұр. Қарлы Алатау, бір ғажайып құстың қанаты тәрізді, қаланың үстінде қалқып, екі жағын құшағына алғандай. Тау койнауындағы шаһар Ақылбек кабинетінің терезесінен бір түрлі нұрланып, сәндене, сәулелене көз тартады. Тау өңіріне күздің алғашқы күндері келіп, қайың, қарағаштың жапырағы сарғая өзгеріп, әлі жасыл сәнінен айрылмаған сұңғақ бойлы қарағайдың күнгірт тартқан әсемдігін айқындай түскендей. Олар сонау тау етегінен, қаланың шетіне дейін, жол қуалай, нағыз бір күзетте тұрған жасыл шинельді әскердей. Алматыға ерекше бір көрік беруде. Бақшада, қала алаңдарында қызылды-жасылды гүлдер, жұпар иісі мұрын жарады. Ленин ескерткішінің етегінде бұл гүлдер нағыз бір толқыған кілем тәрізді, әшекейлене төселген. Кенет селдір бұлт астынан күн шығып, қала қобдишадан алынған тауһар тастай, жарқырай қалды. Алатаудың бөктеріндегі шаһар ертедегі Гүлстан тәрізді адамның қиялына симас бір керемет сұлулыққа шомыла түсті. Ақылбек пен Айбол осынау кенет өзгерген қала бейнесіне таң қалғандай сүйсіне қарады.

— Алматы сондай сұлуланып барады, тіпті кейде өз көзіңе өзің сенгің келмейді, — деді Ақылбек, сөйдеді де кенет ол даусын шығара күлді. Оның бұл күлкісінен Айбол осынау тауға, етегіндегі жүріп жатқан қала құрлысының ғажайып бейнелерінен, жасыл төккен бау-бақшаның сәнді көркінен туған ерекше шаттықтың үнін естіді. Өйткені осынау келбетін өзгертіп келе жатқан Алматының сұлулануында оның ерекше еңбегі, үлесі бар ғой. «Иә, — деді Айбол ішінен, — қалаларды тек осылардай әдемілікті сүйе алатын адамдар ғана өзгерте алады, жасарта алады!»

— Әйтсе де, маған бұрынғы ескі қала көңіліме тым жақын. Жас кезімдегі суретті әлі көз алдымнан кетпейді — деді Айбол ақырын күрсініп, — Ал қазір фабрикалардың корпустарындай, қатарласа тізілген, сіріңкенің қабына ұқсас, біркелкі үйлер көбейіп барады... Көше біткеннің бәрі, бір тал шөп шықпайтын асфальтқа бөленген. Күн сәл қызса, балқып, қарамай иісін аңқытады. Жоқ бұл сұлулық емес, тек мәдениет. Ал адамға жалғыз мәдениет аз...

— Иә, иә, — деді Ақылбек күліп, — айтып тұрғаның, өтіп бара жатқанның бәрі қымбат деген баяғы ескі ән ғой.

— Солай да шығар, солай да шығар, — Айбол бірден көне қалған тәрізді. — Демек, рактан Әзірбаев та жайдан жай өлмеген тәрізді. Ол нәсілі құрлысшы еді ғой, өмір бойы жұтқаны осы бір, атаңа нәлет, қарамай иісі болды емес пе...

Ақылбектің жүзін кенет бір өкініштің көлеңкесі шарпып өткендей болды.

— Әзербайев дейсің бе? Иә, бір өте жақсы адамнан айрылды. Сен онымен соңғы кездескеннің бірі көрінесің ғой, қалай қатты қиналды ма?

Айбол ақырын ғана басын изеді. Осынау күнмен шағылысқан сұлу қаланың көлеңкесінде, жас баланың көз жасындай мөп-мөлдір көгілдір аспанның нұрлы аясында кенет Әзірбаевты көрген Мәскеудің соқпақтау келген күңгірт қайғылы бөлмесі Айболдың көз алдына тұра қалды. Сол бөлмеде жұмсақ креслода отырған өңі сап-сары бір уақыттағы арыс кеуделі денесі арса-арса боп жүдеген Әміржан, бұған қамыға қарағандай болды. Кенет Әзірбаевтың арт жағындағы столдағы дәрі-дәрмек құйылған көптеген шыны шөлмектерден спирт пен дәрі иісі аңқып, үй ішін алып кеткендей тәрізденеді.

— Әміржанды мен көргенде ақыл-ойы бәрі дұрыс еді. Артынан тым қиналыпты, — деді Айбол дәл өліп бара жатқан Әзірбаевтың қасында тұрғандай жүдеп. — Сізге сәлем деді, ризамын тек өзін көріп осы сөзімді айта алмай бара жатқаным өкініштімін деді.

Ақылбектің көзінде бір қуаныш сәулесі жарқ ете түсті де, кенет сөне қалды.

— Иә, — деді Ахметжанов аздан кейін басын шайқап, — мезгілсіз дүние салды. Менің есіме Әміржан әлі жиі түседі. Ол кезде тоқсан түрлі қиындық басыма кеп түйілген еді. Үлкен жәрдем беруге үлгере алмай қалдым... — Ақылбек өзінің әлі де өкінішті екенін жасырмағысы келгендей, тағы ауыр күрсінді.

Екеуі тағы сәл үн-түнсіз ойлана қалды. Кенет бұлт астынан күн қайта шығып, үй іші әлдегісінен де сұлу, бір керемет сәнге бөленді. Ақылбектің бетінен қайғы көлеңкесі тарай бастады.

— Иә! Ал салынып жатқан үйлерді шырпы қабына ұқсайды дегенді сен артық айтқандайсың, — Ахметжанов кенет Айболды «сен» деуге көшті, — жоқ, артық айтқан да жоқсың, бұл іске бір бүйірінен ғана қараған секілдісің. Және сол үйлерге тым қолайсыз бүйірінен қарағандайсың. Сен ғой Алматыда көптен бері тұрасың. Есінде ме ескі қала?

— Есімде. Есімде болмай! Және Алматының сол кезде де жақсы, сұлу қала екені де есімде. Бар шаһар алма ағашының иісіне бөленіп тұратын. Сол уақыттағы апорт алмасының қандай екенін қазір ұмытуға айналдық. Ал апорттың үлкендігі мынадай болатын! — Ол қос жұдырығын көрсетті, — екі қадақтан бір мысқалы кем келмейтін. Сондай алманың бір арбасы екі-ақ сом тұратын! Сол кездің тілімен айтқанда

екі-ақ сәлкебай! Көше біткеннің бөрінде сарқырап су ағып жата-
тын! Мөп-мөлдір! Қазіргідей үні өшкен, асфальт киген өлі арықтар
емес, кәдімгі көгал шөпті қақ жарып бүрқырай жүгірген тас бұлақ-
тар! Күндіз сонау тау басының қары еріп, арықтың суы көбейіп,
кешке таман көбірек атып арқырап, дәл бір тасыған кіші-гірім сай
тәрізденетін! Ал қаланың ортасындағы бау-бақшада тынбай бұлбұл
сайрайтын. Баум тоғайында қандай құстар өн салмайтын еді? Азамат
соғысының алдында ол тоғайдың көлемі алпыс төрт гектар екен,
құсты былай қойғанда, аң біткен қанша еді? Қарағай басында секірген
ақ тиін, емен түбінде суыр, борсық індері. Жаздың ортасында осы
тоғайды марал келіп жайылады екен. Ал қазір не қалды ол тоғайда?
Бар болғаны көлемі он төрт гектардай ғана. Жан-жағынан қаптай
салынып жатқан үйлер, оның өзі де білетін шығар. Құс пен аң
дегеннің қазір ныспысы да жоқ. Адамға табиғаттан артық рахат бар
ма? Жақында ғана сол тоғайда болдым, көркі де, ауасы да бұрынғы-
дай емес, жан-жағын былай қойғанда тіпті ішіне де бензин мен
асфальт қарамайының иісі жетіпті. Жоқ, Алматы бұрын өрік, алма,
шие аңқыған ұрмақтай тыныш қала емес пе еді? Тыныштықты тек
тастан тасқа секірген арық сулары мен сайраған құстар үні ғана
бүзатын... Ал қазір асфальтты үңгірлерді қуалай аққан сулардың үні
де естілмейді, құстар сайрамақ түгіл, қала бау-бақшасына қонуға
қорқады. Өйткені қаланы машина гүрілі басып кеткен, күндіз-түні
тынбай аққан самосвал, мотоцикл, жүк машиналары. Көшеден өзер
өтесің. Бірінен соң бірі, тіркесе жылжыған, көше шаңын бүрқырата,
көк түтінін көкке бората аққан автобустар, шикылдаған трамвайлар...
Адам көшеде емес, завод цехын аралап жүргендей сезінеді.

— Иә! Көше толған трамвай, автобус, автомобиль дейсің ғой! —
Ақылбек кеше осы көшелерде жұрт есекпен жүретін, қолына арба-
кеш ілексе соған да маз болатын. Есімде. Бәрі де есімде. Жасыл
көшеде құлағы салпынып есек, табаны жалпынып боздап қойып түйе
келе жататын. Бірінің үстінде аяғы жерге тиген албан, екіншісінің
үстінде елтірі бөркі қазандай сыбан. Иә, иә, дәл осылай. Ал қазір
заман да басқа, тілек те басқа. Өзің қазір қандай үйде тұрасың?
Жарық, кең, терезелері есіктен де үлкен пәтердесің ғой, солай ма?
Суың да, электр шамың да, тамақ пісіретін газың да бәрі ішінде емес
пе? Бұрынғыдай қолыңа шелегіңді алып, таң сәріден су колонкасына
жүгірмейсің, қысқа сексеуіл түсіріп аламын деп күз бола көлік іздеп,
отын базасында кезекте тұрмайсың, дұрыс па? Қазір сен сол бұрын-
ғы, күлін бүрқыратып пеш жағатын, кішкентай терезелі, дымқыл, тар
үйіңе көшіп баруға көнер ме едің, ә? Әрине, көнбейсің, міне мәселе
қайда! Сіріңке қабы секілді үйлер олар өз алдына, — әрине көрінген
жерге ондай үйлерді тұрғыза берудің қажеті жоқ. Қалаға ағаш та,

ауа да, көшесіне жасыл шөп, сарқырап аққан су да керек. Жаңағы өзің есіңе түсірген құстары сайрап, алма ағаштары қаланы жұпар иісіне бөлегені де жақсы. Асықпа, осының бәрі де болады. Жок, жок, өзгені білмеймін дәл Алматыны таспен киіндіріп, табиғатты қор еткізбейміз. Ал қазір халық, бұрынғы лашық үйлерінде тұрғысы келмейді. Және ондай жайларда тұрмауға қақылары да бар. Жақсы тұрмыс көруге еңбектері сіңген, уақыттары жеткен. Бұрын төрт қабат үйдің өзі Алматыға таңсық болатын, ал қазір жаңағы сен айтқан сіріңке қабы, яғни көп қабатты корпустарсыз бізге өмір сүруге қиын. Қазір миллионға тарта халық бар! Қайда оны орналастырасың? Әрине, сіріңке қабы тәрізді биік жайларда, тас киінген көшелер де, сен жек көретін у-шу да, машинаның гүрілдері де, көшені тұншықтырған автомобиль газы да — бәрі-бәрі керек дүние, олардан қалай құтыласың? Рас, осыларды бір нормаға келтіріп, қаланы бүлдіріп алмауды ойлауымыз біздің міндетіміз. Әзірге бөлендей ештеңе істей алмай жатырмыз. Бірақ әр нәрсенің кезегі бар асықпа әлі Алматының ортасында бұлбұл сайрап, көшесінде алма ағашының жұпар иісі аңқитын күндері де туады! Тек уақыт бер!

— Ондай күнге жеткенше, бұл арада бір де бір алма ағашы қалмас! — Қолын бір-ақ сілтеді Айбол, — Жәшік тәрізді биік үйлер, асфальт, машиналар, мыңдаған такси — адам баласына осы ма керекі, ә?

— Бұлар да керек! — Ақылбек басын изеді, — биік үйлер де, машиналар да. Қала тұрғыны таксиді алады да, он минуттан кейін тыстағы қалың ағаш арасына барып қыдырады. Бұны да ұмытуға болмайды. Бұрынғы Алматы тұрғындарының мұндай жеңілдік тіпті ойларына да кіріп шықпайтын. Мәселе бұнда да емес. Мәселе — әр нәрсені өзінің құндылығына қарай пайдалана білуде. Мысалы жасыл орман мен асфальтты таза ауаға бөленген қаланы тас пен темір қоршайды. Қайсысын қанша пайдалану керек — міне мәселе қайда! Біреуін асырып жіберсең болғаны — қаланың бар гармониясы бұзылады. Бұл гармонияны сақтау үшін дарынды жұрт керек. Кешегі бос жатқан алаңда, бүгін қала көркі боларлық бір әдемі үй пайда болса, мен қалай қуанатынымды өзің білесің?

— Сондықтан болар, — деді Айбол Ахметжановтың сөзін бөліп, — жұрт сізді сыртыңыздан кейде «Ақылбек құрлысшы» деп те атайды ғой.

— Солай ма? — Ақылбектің көзінде тағы да қуаныш сәулесі жарқ ете қалды да, тез сөнді. — Естіген жоқ едім. Дегенмен менде құрылысқұмарлық секілді осалдық бар. Сен айтқан қауіптің бәрін біле тұрсам да, жаңа социалистік қаланы салуды жақсы көремін! Бірақ бұның тағы бір қиындығы: жаңа қалаларды тек әдемі етіп қана емес, олады болашақ ұрпаққа жететіндей ғыл берік етіп салу керек. Ал Алматы, Мәскеу не Калуга сияқты жазық далада тұрған жоқ. Алаудың бөктерінде жатыр.

— Иә, мазасыз өңір,— Айбол басын изеді,— сейсмографтар айтқандай қауіпті өңір.

— Қауіп тек сол жақтан ба? — Ақылбек ақырын күрсінді,— ол қорқынышқа қарсы шарамыз аз емес. Құрылыс мәселесін бір нормаға келтіріп, жер сілкіне қалса үйлерді құлап кетпейтін етіп жаңа әдістермен салдырып жатырмыз. Жер сілкінуге қарсы жаңа құрылыс затының ерекше конструкцияларды пайдаланудамыз. Оның үстіне, ғалымдардың айтуы бойынша, қауіп қала төңірегінен ауысып, батысқа қарай алыстап бара жатқан тәрізді. Бү да мүмкін. Жаратылыста бәрі де өзгеріп тұрады ғой, қауіптің жер сілкіністер ошағы басқа тұсқа ауысуы таң қаларлық іс емес.— Ол езу тартты,— жер сілкінуден гөрі, қалаға қазір қауіп басқа жақтан туып тұр ғой. Жүр, картаға баралық, көзіңмен көр,— екеуі қабырғада, матамен бүркеп қойған қала картасының қасына келді. Ақылбек жібінен тартып картаны ашты,— міне,— деді ол, стол үстіндегі жіңішке таяқты алып, қаланың жоғарғы тұсын нұсқап,— қазір бас қауіп мына арада. Биіктігі үш мың жеті жүз метр деп белгіленген, көріп тұрсың ба? Бұл ара — Тяньшаньның мәңгі мұз боп жатқан тұсы. Осы жерде — мұз еріген мезгілде балшық, тас, су бәрі араласып, орысша морене деп аталатын асты желім тәрізді қатпаған қалың қойыртпақта Тұйықсу көлі бар. Көрдің бе міне мынау. Жан-жағын қоршаған тау, мұзды шыңдар. Көлемі бес миллиард текше метр, одан аз да емес, көп те емес. Бұның қандай күш екенін сезіп тұрсың ба? Бір күні болмаса бір күні, осы бес миллиард текше метр қойыртпақ су аралас тас, лай қала үстіне лап етіп құлауы мүмкін. Мен бұл арада болдым. Үстінен қарағанда бәрі де мызғымай тып-тыныш жатқан тәрізді, қар басқан көк мұз, еш дыбыс шықпайды, бір ғажайып өлік өлке. Дүниенің бәрін аяз құшағына қысып, тұншықтырып тастағандай. Ал сол Тұйықсу көлін бакылып тұрған станцияның көрсеткішіне-глетчеріне көзінді салсаң, қарадай зорең кетеді. Қойыртпақ кешеден бері екі метр жоғары көтеріліпті, кеше ғана осы жерде тұрған уақ тасты дөңес алаң, бүгін сол моренаның құшағына еніп кетіпті. Үстін мұз, басқан қойыртпақ күннен күнге көбеюде, көзге көрінбей жылжып, жан-жағындағы биіктіктерді, құмды, балшықты, жартастарды жалмап, өзінен-өзі өсіп көбейіп, келе жатқан шумақталған бір алып айдаһарлар тәрізді. Өскен сайын ол кеңейе жылжып, ернеуінен асуға тырысады. Әзірге қорқынышты да емес, тастай боп қатқан мұз, тек күн ысыса ғана еріп, суға айналып, көлдің балшықты көлемін өсіреді. Бірақ сол көлден көз айруға болмайды. Бар бәле сол құм, тасты, балшықты, қойыртпақты көлде. Биыл жаз күн орасан ыстық болды. Тау басындағы қар мен мұз еріп, Тұйықсу көлі ернеуіне таяп қалған-ды. Егер о жақтағы бірер күн қалпында тұрғанда Алматы апатқа ұшырауы

даусыз еді. Шеңберінен асып, жолындағы тау-тасты өзімен бірге төмен қарай құалаған бірнеше миллион кубометрлі лай, тас, құм аралас қойыртпақ қаланың несін қалдыратын еді! Өйтеуір, абырой боп, күн кенет суытып, қар еруі тоқталды. Әрине, біз бұл қауіпке қатты да дайындалдық. Бірақ төрт мың метр биіктіктен құлаған ондай күшке не шыдайтын еді? Қаланың тең жартысы жоқ болатыны сөзсіз ғой. Есінде ме, 1921 жыл? Саған сол жылғы апат жайында ешкім ештеңе айтқан жоқ па еді?

Әрине, Айбол ол жылғы оқиғаны жақсы білетін. Алматы қарттарынан естіген. Сол жылы күн өте ыстық болыпты. Тау басындағы қар, қойнауындағы мұз еріп, қала маңындағы Кіші Алматы, Көктем, Жамансу өзендері ернеуінен шығып күркірей тасыпты. Ыстық бір басылмай, сегізінші июньге дейін, жалпы жағдай өте қауіпті боп тұрыпты. Ал сегізінші июнь күні кешкі сағат сегізде алғашқы тасқын таудан құлапты. Тұн ортасы ауа осы тасқын Алматыға жетіпті. Үйдей-үйдей тасты домалатқан, көлденені екі жүз метрдей лайлы долы ағын Кіші Алматы өзенінің арнасымен таудан лап етіп ағып кеп, қаланың күншығыс жағын басыпты. Ол уақытта Алматы геометриялық көзбен қарағанда, көшелері тіп-тік, әр кварталы дүп-түзу шаршы алаңнан құрылады екен. Тасқын осы шаршыланып салынған қаланың күншығыс жағын тегіс алады. Долы апаттың ең өзекті күші осы күнгі Карл Маркс пен Красин көшелерінің үстінен өткен көрінеді. Ал екінші тармағы қаланың батыс шетін басып, үшіншісі — бұл кездерде жылда кеуіп қалатын Көктем өзенінің бойын құалай қалаға жетіпті. Тасқын қаланың күл-талқанын шығарды десек жалған болмас, соңғы жылдарға дейін жоғарғы аталған көшелерде түйедей-түйедей тау суы әкелген тас жатты. Таудағы үлкен қойманың біреуіне есімі қойылған Корженевский профессордың есептеуі бойынша — тасқынның алғашқы сағаттарында қалаға таудан келген тастарды егер темір жол вагондарына тиесе, екі мың бес жүз вагон құрамасы қамтамасыз етілер еді-мыс. Осының бәрі, лайлы тасқынмен таудан құлап, жолында қандай бөгет кездесе де күл-талқанын шығарып, өзімен бірге төменқарай ала аққан. Қаланың үйлерінің тең жартысы бүлінді, көбінің тасқынның алғашқы қарқынына шыдай алмай, бытшыты шығады. Түнімен қаланы осындай апат басады. Таң атысымен тасқыннан халықты құтқару жұмысы басталған. Бұл күреске ен алдыменен жергілікті коммунистер шыққан.

Дәл осы кезде қалалық партия конференциясы жүріп жатыр екен. Солардың аркасында құтқару жұмысы бірден дұрыс ұйымдастырылады. Бұл апат жайында В. И. Ленин тек он үшінші июнь күні ғана телеграмма алады, бірақ оған дейін қаланы жұрт тасқыннан құтқарып үлгерген еді. Демек, бұл зор бүліншілік болды, терезесінің

ернеуіне дейін құмды балшық, лай басқан үйлер бұл апаттан жиырма жыл өткеннен кейін де кездесетін-ді.

— Сөйтіп,— деді Айбол 1921 жылғы болған оқиғаны есіне түсіріп, жүрегі кенет ойнап кетіп,— тау басындағы Тұйықсу қалаға құлай ма, құламай ма деп күнде қорқамыз да отырамыз ба? Өлде...

Ақылбек дәл осы кезде кенет әлде нені ойлап қалып, жауап қайырмады.

— Таң қаларлық іс! — деді Айбол қайтадан сөйлеп,— космосқа ұшамыз, мұз жарғыш атом кемелерін жасаймыз, тұңғық теңіз түбін зерттейміз, ал енді өзіміздің үйімізді апаттан қорғаудың жолын таба алмаймыз! Бұл неткен әлсіздік!

— Иә, Айбол, кейде бұндай іс те шешуге қиын келеді екен! — Ақылбек сәл күлімсіреді,— күнде таласамыз, жылда таласамыз, бірақ әлі бір қортындыға келе алмай жүрміз. Жүз адам — жүз ой, әр қайсымыз өз ойымыздан шыға алмай келеміз. «Шортан көлге, аққу көкке, шаян кейінгенін» кебі. Ал Тұйықсуда лайлы тасқын жылдан-жылға көбеюде. Сол себептен де бірінші біздің істеріміз осы Тұйықсу шеңберінен шығар болса, соның тасқынын қалаға жібермей, орта жолда бөгеу, тасқын қарқынын бәсеңдететін түрлі кедергілер жасау. Ал қазір бұл ойлағанымыздың бәрі де бізді апаттан алып қалуға күші жететін шаралар емес екені анықталып отыр. Бұлардың бар істері тасқынның қарқынын бәсеңдету. Ал бізге керегі бұл ғана емес.

— Сонда не керек?

— Бөгет! Қалаға тасқынды жібермейтін алып бөгет! Адам баласы өз тарихында әлі салмаған, төртмың метр биіктіктен құлаған миллиондаған шаршыметр жойқын тоқтататын ғажайып бөгет! Мұндай бөгет сонау Медеу шатқалының бержағынан салыну керек. Биіктігі сексен метрден кем болмауы қажет. Ондай бөгетті тұрғызу үшін ол араға төрт миллион кубометр тасты Медеудің үстіне тасуға тиістіміз. Түсінесің бе, ондай жүкті тасу үшін қаншама машина, қаншама адам жұмыс істеуге мәжбүр болады? Және ондай алып бекіністі бір жылда емес, бірнеше жылда ғана салып үлгересің. Ал қауіп болса жыл сайын қала үстіне төне түсуде... Біз ол бөгетті тұрғызып үлгере алмай қалып, ал Тұйықсу бір күні шеңберінен асып төмен құлар болса, жолай өзіне бөгет тастарын да қосып әкеп лап ете қалса, қала біржолата құрып кетуі де мүмкін. Міне сол себептен, сол алып бөгетті біз әрі кеткенде бір күннің ішінде тұрғызуымыз керек.

— Иә?!

— Ол үшін тек жалғыз жол... Міне мына тауды, тұрған жерінен от-дәрімен атып дәл мына тұсқа әдейілеп түсіру керек.

— Ту! — деді Айбол, Ақылбектің ойын бірден түсініп,— тамаша ой! Бірақ мұндай ғасырлар бойы жартас боп қатып қалған бұл тауды

от-дәрімен атқызып, ойлаған тұсқа әдейілеп қондыру үшін қаншама аммонал, не болмаса тротил керек? Тіпті бөлен деуге ауыз бармайды.

— Дұрыс, дұрыс.— Ақылбек ойлана сөйледі,— солай атқызу керек, бірақ бұның да қауіпі аз емес. Әрине, жүздеген тонна от-дәрі кетеді., кенет олар жарылған шақта жер астының тыныш жатқан қауіпті тұстарын қозғап, жердің сілкінуіне себепкер болып жүрмесіне кім кепіл? Не болмаса кенет тау басындағы мұздарды сырғытпасын кім біледі? Қысқасы мұндайда сол «кенет» пайда болатын қауіптер аз емес.

— Сонда қалай болғаны? Өстіп...

— Жоқ, ақылдасып жатырмыз, шешеміз. Орталықтан мұндай істердің үлкен ғалымдары Садовский, Лаврентьев секілді академиктерді де шақырып отырмыз. Кеңесеміз, талқылаймыз. Бірақ бұл істің бір орасан қиындығы бар. Уақытымыз аз. Тіпті керек уақытты жоқ десе де болады. Өйткені әр ыстық жыл, жоқ-ау, тіпті әр ыстық күн қаланы апатқа ұшыратуы мүмкін. Расын айтсам, сол құрып қалғыр Тұйықсу маған тіпті ұйқы беруді қойды. Жоқ, жоқ, мен саған шынмды айтып тұрмын. Түн ортасында есіме түсіп кетсе, ұйқым шайдай ашылады. Және үнемі көзің ілегіп бара жатқанда есіңе түсуін қайтерсің. Сосын түні бойы кірпігіңді ілмей шығасың...

Кенет телефон шырылдай қалды,— Ғафу ет, қазір...— Ақылбек телефонның тұтқасын алды,— Иә, тыңдап тұрмын,— деді ол,— Иә, иә. Бұл мәселе туралы сөйлесіп едік қой. Шешімнің жобасы дайын дейсіз бе? Келіскен ойларыңыздың бәрі кірді ме? Өте жақсы. Онда жобаңызды тезірек жеткізіңіз. Сөз жоқ қой. Келістік. Жақсы! Жақсы! — Телефонның тұтқасын орнына қойып, екінші элетр тетігін басты. Бөлмеге ұзын бойлы, қызыл шырайлы көмекші жігіт кірді.— Бүгін менің атыма жер-кен зерттеу министрлігінен Маңғыстау даласында жүргізілетін терең бұрғылау жоба — шешімін әкеледі. Қолыңа тиісімен бөлімге беріңіз, тезірек қарап, жақын арадағы мәжіліске қаулы дайындасын. Бітісімен ең алдымен менің өзіме көрсетсін.

Көмекші жігіт бірдемені блокнотына жазып алды да, шығып кетті. Ақылбек Айболға қарады,— әрине бұл жұмыс қымбатқа түсетін жұмыс, амал жоқ істеу керек. Әңгіме мұнай жайында болып тұр ғой, түсіндін бе? Қазір бүкіл жер шарында табылған мұнай әрі кеткенде жүз — жүз жиырма жылға ғана жетеді деп жүр ғой ғалымдар.

— Сонда бар табылғаны сол-ақ па?

— Иә. Бұл әрине, жерді орташа бұрғылаумен зерттегенде табылғаны. Ал өте терең бұрғылау жүргізілсе, бұл санның көбейе түсуіне сөз жоқ. Біз қазірдің өзінде терең бұрғылап зерттеуге кірістік. Ал ондай жұмыс өте қымбатқа түседі ғой. Жеті-сегіз километр тереңдікті өту үшін, әр скважинаға үш миллион сомнан төрт миллионға дейін қаражат шығару керек. Көнбеске амал жоқ!

— Торт миллион! — Айбол таң қалды. Бұрын өзі кен зерттеу партиясында істеген, бұның қандай көп шығын екенін түсінетін, — қыруар ақша ғой!

— Ғалымдар бірдеме ойлап табатын шығар.

— Бар сеніміміз де сонда. Бұл істің бір өкінішті жағы бар. Бәріне де өзіміз кінәліміз ғой. Жақында мен археологтармен сөйлестім. Көне заманда осы біз тұрған жерде чудь деген халық өмір сүріпті. Олар туралы «Игорь полкі жайында сөз» дастанында бар ғой. Иә, біздің ғалымдар осы халықтың кен қазған жерлерін тапқан. Олар мыс кенін қалай алғанын естігенің бар ма? Қазған жерлерінде бір мысқал мыс кенін қалдырмапты. Мысы аз, не көп дегенен, кездескен кен желісін бірдей аршып алып отырған. Кен орнын осындай пайдалануды адам баласы мәдениет таңының сонау жаңа туған кезінде өстіп бастаған! Ал біз ше? Біз тек кені бай жерді ғана қазамыз! Егер мысы жеті процентке жетпесе, ондай кен желісін жер астына тастап кетеміз! Бұны қалай деп атауға болады? Мұндай қылмыс — тек шаруашылық қылмысына жата ма? Дәл бүгін де түсті металдар министрлігі жұмысын осылай жүргізеді.

Бұл әлі біздің социалистік шаруашылық системамызда ғой. Ал Батыста... Жоқ, кенді пайдалану нағыз тағылық, ешкімді де жақсылыққа жеткізбейді. Батыста бұл жамандыққа да айналып бара жатыр. Энергетикалық дағдарыстың шеті де көрініп те келеді. Одан құтылу үшін батыс өзінің ұлттық бау-бақшаларын жағып жүрмесе нетсін әлі...

— Қойыңызшы, ондай сорақылыққа бармас.

— Бармайтын амалы бар ма? Америкадан бөтен, үлкен мемлекеттердің біреуінде де өзінің мұнайы жоқ. Пайдаланатын мұнайлардың елу процентін олар Таяу Шығыстан алады. Ал Батыста мұнайды тек ішпейді, одан өзгесінің бәрін істейді. Жер астынан шығаруы да, жұмсауы да тағы адамның әдеттері тәрізді, еш аяуды білмейді. Әрине, жер астында мұнай көп, бірақ оның да көлемі бар ғой. Бұны да еске алу керек. Жоқ, жоқ, Батыс келе жатқан дағдарыстан оңай құтыла алмайды. Өзің көрерсің, тек бір он жыл өтсін.

— Егер оған өміріміз жетсе...

— Әрине, өміріміз жетсе, — Ақылбек жазушы сөзін ойыменен қосады, — менің үшін мұндай ескертулер күннен-күнге шындыққа айналып бара жатқандай... Бұрынғыдай емес, жүрегім көбірек шаншуды шығарып жүр...

Кенет телефон тағы сылдыр ете түсті. Ақылбек дереу телефон тұтқасын қолына алды, кенет жүзі қатулана қалды.

— Иә, мен ғой. Сәлеметсіз бе? Қандай мәселемен? — даусы бір түрлі өзгере шықты. — Белгісіз дейсіз бе? Жақсы! Иә, бүгін! Кешке самолетпен ұшамын. Хабарлағаныңызға көп рахмет! Қош болыңыз. — Ол телефон тұтқасын орнына қойды.

— Мәскеу ғой телефон соққан,— деді Ахметжанов.— Бір өте маңызды, тығыз шаруа болып қалған тәрізді. Биылғы жылғы қортынды материалын алып тез Мәскеуге келулерімізді сұрайды.— Ол орнынан көтерілді,— сен ғафу ет, маған дайындалу керек болар.

Айбол да түрекемді.

— Жолыңыз болсын! Тек жеңіспен оралыңыз!

Жақсы хабарды Айбол бір күн өткеннен кейін түнде естіді: «Денсаулығы жағдайымен байланысты Партиямыздың бұрынғы басшысы міндетті қызметінен босатылып, оның орнына Андрей Иванович Светлов тағайындалады»,— деді радио дикторы. Бұл хабарға Андрей Ивановичті өте жақсы көретін және жақсы білетін Қазақстан жүргізілісі өте қатты қуанып қалды.

Ахметжанов Мәскеуден келгеннен екі күн кейін Айбол көмекшісіне телефон соғып Ақылбектің қабылдауын сұрады. Ахметжанов келсін деп жауап берді. Айтқан уақытына Айбол да жетті. Ақылбек көп күттірмей дереу қабылдады. Бүгін өте көңілді. Кең кабинетінде сұңғақ бойын көтеріңкі ұстап, ерсілі-қарсылы адымдай жүріп, дүркін-дүркін күліп те қояды. Әдеттегісінен гөрі қаттырақ сөйлеп, жауап береді. Пленумның қалай өткенін айтып болған кезде Айбол енді Әміржан туралы әңгіме қозғайтын жағдай келді деп ойлайды. Ақылбекпен алғашқы кездескенінде оның өлер алдындағы сәлемін айтқан да қойған. Бірақ Әміржан оқиғасы сонау уақыттан бері есінен бір шықпаған. Ойына сақтаған сайын, екі иығынан басқан зіл тастай, көңілін жүдетіп, жанын ауырта беретін.

— Мен көптен бері сізден бір жайды сұрамақ боп жүр едім.

— Қандай жай? Сұра, сұра, мен қазір қандай сұрақ қойылса да, жауап беруге бармын.

Айбол сөзін бастап кетті. Ол Әміржанмен Мәскеуде қалай кездескенін, не сөйлескенін бәрін тегіс айта келіп, ең соңында:

— Әңгіме осымен біткен,— деді сәл даусын көтеріп,— шынын айтсам Әзербайевты менің аяйтын себебім де осыдан. Сол сағаттарда мен оның адал, сенгіш, ақ ниетті адам екеніне әбден көзім жетті.

— Адал, сенгіш... Бұл адам баласының ең жақсы қасиеттерінің бірі ғой. Тіпті ең ұлы қасиеті десең де болады...— Ақылбек ойлана сөйледі,— Бірақ қандай дәріні алмасаң да, мөлшерінен артық пайдалансаң уға айналмай ма? Ақ ниеттік, сенгіштік те сондай. Әр нәрсенің реті бар... Орынсыз ақ ниеттілік, аты-жөні жоқ сенгіштік бұ да күнә. Рас күнәнің бәрі бірдей емес. Біз бұл қағиданы үнемі ұмытып кетеміз. Менің ойымша Әміржанның кінәсіне айыпты сол өзінің шын ақ пейілділігі, сенгіштігі ғой деймін. Міне сондықтан да Әміржан өзіне тікелей қатысы жоқ сұмдыққа ілікті. Әрине, сен неге араша түспедің, құтқармадың демекшің ғой? Мен оның қатесін бірден түсініп, араша

түсін баққам, бірақ, отырған орнымның үлкендігіне қарамай, қолымнан ештеңе келмеді. Ол уақытта республика тізгінінің бәрі — Черняевтың қолында болатын. Бар бұйрықты өзі беретін, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс кезі. Президум мүшесі! Ешкім оған қарсы тұра алмайтын. Ал мен ше? Менің сөзімді ол кезде кім тыңдаған? Тіпті кейбіреулерге «керегі жоқ адам» саналатынын. Әлгі сорлы Соловьевқа араша түсемін деп, өзім қылмысты бола жаздадым. Жок, бұл сөзді өз басым үшін қорқып айтып тұрғам жоқ. Ақыры өзің естіген шығарсың, Соловьев туралы мен былай қалдым да, тіпті жазығы жоқ басқа адам жаза тартты. Жок, жок, Әзірбав жайында біздің құлан таза айыбымыз жоқ дей алмаймын. Егер кешегі жолдастарының бәрі жиналып, Черняев пен Күрбатовқа шын қарсы тұрғанда бірдеме істеуге болар ма еді, қайтер еді.

— Мысалы, телефонға келуге делік!

— Иә, оған талас бар ма! — Ақылбек ауыр күрсінді. — Естідім, естідім. Сондай жолдас болады екен-ау! Ал маған телефон соққан күні кабинетімде болғаным рас. Артынан... Артынан кеш қалыпшын. Жарайды, бұл өткен істі енді қайта оралта алмайсың, қоялық.

— Иә, — деді. Айбол да күрсініп. — Әзербайевтың тағдырында Курбатов қандай орын алса, менің тағдырымда да Көкжалов деген біреу сондай орын алған ана бір жылдары. Соры бар адамға сондай жексұрындар әрдайым кездесіп тұрады.

— Көкжалов?.. Көкжалов?.. Есімде жоқ, — Ақылбек маңдайын сипады, — ол кім?

«Әй, тәйірі-ай, соны қойшы», дегендей Айбол қолын сілтей салды. Сөйтсе де ол қайтадан сөйлеп кетті.

— Демек бұл адамның сырт бейнесі топастығын көрсетіп тұратын. Маңдайы екі елі... Бар өнері қызыл тілі. Немістің бір ескі ертегісін оқығаным бар. Сол ертедегі зұлымның аузынан сөз емес, кәдімгі құрбақа атқылап түсіп жататын. Жүп-жуан, қап-қара, күтімсіз қалған молаларда кездесетін, адамның жүрегі айнитын кәдімгі көр құрбақалары. Міне Көкжаловтың дәл бейнесі. Менің сорыма қарай осы кезде де республика прокуроры — тағы әлгі Курбатов еді. Екеуі қосылғаннан кейін.

— Түсінікті, — деді Ақылбек күлімсіреп, — Жақында Курбатов маған келіп кетті. Оның кім екенін осы жолы анық түсіндім, өзін жақында кесел ұрған-ау деймін, қолдары селк-селк етеді, жағы біріне-бірі тимейді, аузынан түкірігі атып, қадала, жұтына сөйлейді... Бетіне қараған сайын, менің өз бойымды екі сезім билей түсті: Біреуі — оны аяушылық, екіншісі — оған деген бір жеркеніш... Ал маған неге келгенін білесің бе? Қала... қазір құр сырт қарағанда тыныш, дейді, тексерер болсаң қылмыскерлер өте көп, неге оларды прокурорлар бұрынғыдай

абактыға отырғызбайды, жұрт осы күні аузына не болмайды, ойындағысын ашық айтатын әдет шығарды, бәрін темір торға қамау керек дейді. Бар айтары «қырағылық керек, қырағылық!» Көрдін бе қандай адам екенін? Ал сенің жаңағы жын соққаның қазір не істеп жүр! Мен оны танимын ба?

— Танымауыңыз да мүмкін. Бірақ бір көрсеңіз, кім екенін өзіңіз де ұғар едіңіз. Ішінде не жатқанын өзінің түрі айтып тұр. Сондай адамды көргенде Герцен ғой деймін: — «Табиғат неткен ұлы суреткер едің!» деген екен. Артынан әлгі адамның суретін «Қоңырау» журналына басқан.

— Сенің сөзіңе қарасам, ол досың Шекспирдің кейіпкері Калибаннан аусайшы!..

— Рас, ол Шекспир трагедияларында кездесетін зұлым кейіпкерлерден аумайды. Менің қанымды аз бұзған жоқ, жазасын құдай өзі берсін. Демек мені таң қалдыратыны бөтен жағдай. Ол ғой нағыз қарабет, жалақор, сөйте тұрып беті бір шімірікпейді, осы істеп жүргенім ұят-ау деп бір ойланбайды. Өз айыбын өзі мойнына алмайды. Бұл қалай? Адам баласына мұндай түпсіз сорақы қасиет бітуі шынымен мүмкін болғаны ғой. Өзі істегенінен ұялмақ түгілі, біреуді қаралап, орға жыға алса — соғұрлым жаны кіреді. Бұл мен түсінбейтін жамандық. Тағы бір ерекшелігі — өзгелер түсіп қалған қызметтерін айтуға ұялса, бұл соның бәрін өзінің жақсылығына танып, мақтануды бір дәреже көреді. Ондағысы көрдіңдер ме, әділетсіздік мендей мықты еменді де құлатты демек. Қайда барсаң да, үнемі айтары — Мен! Мен! Жұрт күледі, өзі күлмейді. Нағыз сырғауыл басындағы қораз дерсің, егер ол ұйықтап қалып, дер кезінде шақырмаса, күн шығып, таң атпайтындай көреді. Ал біреу оған қарсы келсе, жиналыстарда аузына келгенін лағады. Ондай адамның үстінен арыз береді. Тіпті, өлең сөзге өмірінде өресі жетпесе де, былықтырып бөлеғаттап өлең де жазады. Жұрт сосын одан аулақ жүруге тырысады. Жаман сөз есту кімге арман?

— Сөзіңе қарасам, сол достың — әлгі өзің айтқандай адам жеркенетін құрбақа секілді біреу ғой, — деді Ақылбек сәл қабағын шытып, — бірақ қайтесің ондай дымға тұрмайтын адамды әлсін-әлсін есіңе түсіріп. Өтіп кеткен дүние ғой, ұмыту керек. Совет адамдары, жалпы алғанда, ақ пейіл, адал ниетті. Солар емес пе сені де қиындықтан құтқарған!

— Солар! Сөз жоқ, біздің ел дарқан, жомарттыққа, жақсылыққа бай ел. Ал Көкжаловтар некен-саяқ. Жаныма батқан жамандығы есіме түскен соң айтып тұрмын. Жақсы, мен ұмыттым! — Айбол кенет жымия күлді, — жамандықты ұмыту бізге парыз ғой. Ал жақсылықты ше? Жоқ, жоқ жақсылықты ұмытуға болмайды. Жақсылық

істеу біздің қанымызға сіңген әдет. Бұл дәстүр, сол үшін де біздің программamızда «адам адамға — дос, жолдас, бауыр» деп жазылған. Мен өзім совет адамдарының жақсылығын өмір бойы көріп келе жатқан жанмын. Әсіресе үш жақсылығы мәңгі-бақи есімде қалды. Бірі майданда, жау снайперы нысанаға алған алаңнан қатты жарақаттанып жатқан шағымда, өздеріне тиер оқтан қорықпай мені өлім төнген жерден алып шықты. Демек бұл соғыс қой, совет жауынгерлерінің бірінің біріне деген достығы, міндеттілігі бар. Ал екінші рет... өлімнен қалай құтылғанымды естір болсаңыз таң қаларсыз. Бұл лагерьде болды. Қандай жерде жүрсе де, совет адамы, совет адамы екенін ұмытпайды. Олар өздеріне төнген ажалдан қорықпай, мені бандиттардың пышағынан құтқарды. Бү да баяғы дәтүрдің күші. Ал үшінші рет — ол ақырын күрсінді,— партбилетімді ала алмай, шаршап жүрген кезімде тағы совет адамдары қолын созды... әсіресе мына кісі, Айбол қабырғадағы Андрей Ивановичтың суретіне қарады.

— Партияға қайтадан Светлов жолдас алдырып па еді? Мен мұны білген жоқ едім.

— Иә, осы кісінің түсында болған. Бұл 1954 жылы еді, Андрей Иванович ол кезде бізде Екінші еді ғой. Сол күні оныншы август, Қазақстан Орталық комитетінің секретариатында менің партиялық ісім қаралған күн,— өлі есімде...

Есінде болмай! — Ақылбек те күрсінді.— Ондай күн оп-оңай ұмытылмайды ғой!

— Иә, әрине! Содан бір жыл бұрын тұтқыннан босанып қайтқам. Кеңсе бастықтарының көбі маған «сорталған адам» деп қарады. Заман солай болған соң қайтерсің. Жөнді жұмыс та бермейді, жазғандарымды да баспайды. «Жазғандарым» дегенім жай сөз ғой, мұндай жағдайда не жаза аласың? Ақын деген атым бар, кейде өлең жазғым келеді. Қайдағы өлең? Аш қасқырдың ұлығаны тәрізді, өзегінді жарып бара жатқан бір қынжылу... Ондай өлеңдерді кім басады? Не керек, жолдас-жораларыма қарызданып-қауғаланып партиялық билетімді ізденіп Мәскеуге бардым. Онда да жалғыз жауап: «Партияға қайта кіру үшін ең алдымен өзіңізді жақсылық жағынан көрсетіңіз». Ал жақсылық жағым аз адаммын ба? Октябрытан пионер тобына өтіп, сосын ленишiл жастар ұйымына кірдім. Соғыс басталар алдында партбилет алдым. Қолыма мылтық ұстап фашизмге қарсы соғыстым. Осының бәрін қалай ұмытарсың? Өмірімді қайта бастап, партияға қайта кіруді өзіме мін көрдім. Әділеттілікке бір жетермін деп партбилетімді қуа бердім. Әрине, өзің жұмыс істеп жүрген жоқсың, бөтен табыс тағы жоқ, мұндай жағдайда сенің қасыңа кім келеді? Тек ішуге серік іздеген бірен-саран ескі достар ғана кейде іздеп табады. Қысқасы, мен іше бастадым... Сорлап жүрген адамның ішкенінен жаман қырсық бар ма, тәлтіректеп үйіңе келесің, көздері жаутандап

балаларың сенен үркіп, бір бұрыңқа тығылады, әйелің төмен қарап солқылдап жылай бастайды... Бұдан артық қорлық бар ма... — Кенет Айболдың көзі жасаурап, даусы дірілдеп кетті.

— Керегі жоқ, Айбол, қайтесің өткенді қозғап, — Ақылбектің даусы қаттырақ шыққанмен, оның үнінен Айболды шын аяп тұрғаны сезіліп қалды. — Одан да сен ар жағын айт, аржағын. Партияға сені қалай қайта алды соны.

— Нұрахметов түсіп, орнына бөтен кісілер келген түс еді. Осы кезде маған қазақ жерінде көптен бері соқпаған жаңа бір әдемі жел тұрғандай көрінді... Бәлендей сенбесем де, Орталық Комитетке, тәуекел деп, тағы арыз берегем. Оның алдында ғана Мәскеуде болғам. Әдейілеп о жақтан ісімді қарауға кісі келген. Қысқасы мені секретариатқа шақырды ғой. Сол күнді, көрге кіргенше ұмытпаспын. — Айбол сәл тоқтап, қайта сөйледі, секретарь біткеннің бөрі тегіс жиналыпты. Бөлім бастықтары да тегіс, Партия бақылау комиссиясының қызметкерлері де отыр. Басқарушы Екінші. Сонда көрдім Андрей Иванович Светловтың сабырлы, жинақы, көп сөйлемейтін адам екенін. Жұрт отырып болғаннан кейін, есікке таяу тұрған маған қарады да, жанындағы Сұлтан Мендіғалиевке:

— Қане, бастаңыз. Тыңдалық, — деді.

Сұлтан Мендіғалиев бұл кезде Орталық Партия Комитетінің жанындағы партия бақылау комиссиясының председателінің орынбасары еді. Менің ісіммен жақсы таныс. Істің қысқаша мазмұнын айтып шықты да, бақылау комиссиясының қортындысын оқи бастады. Ол арық келген, Отан соғысының офицері болатын. Артық бір сөз қоспай, баяндамасын әскери тәртіппен қысқа, тұжырымды ғып тез бітірді. Мендіғалиев орнына отырғаннан кейін Екінші өзімен қатар отырған екі үлкен қызметкерлерге қарады. Сәл қабағын түйді де ана екеуіне арнай сөйледі: «Менің сұрағым енді сіздерге, жолдастар, — деді. — Мына жігіт сотталып жатқанда Сіздер қайда болдыңыздар? Неге көрмедіңіздер? Қылмыс дегендеріңнің бәрі қолдан жасалған, уақ бірдеме екені енді ғана айқындалып отыр ғой. Бұл арада қазынаның ақшасын шашу емес, көрер көзге шатыстырылған, түсініксіз бір шала іс. Сол үшін келешегі әлі алда, кешегі Отан соғысының офицері, майданда фашист қолынан жараланған мүгедекті ұялмай-қызармай, абақтыға апарып салдырыпсыздар. Ал сіздер бұған неге ара түспедіңіздер? Неге жол бердіңіздер?»

Әрине ана екеуі не дерін білмей, сасқандарынан, біз ол уақытта бұл іске қатысымыз болған жоқ және қатыстатын бүгінгідей дәрежеміз де жоқ еді, — деп жауап қайтарды.

Оған Екінші:

— Сөз-ақ, — деп сәл қабағын шытты, — әрине сіздер о кезде бүгінгідей жоғарғы дәрежедегі қызметкерлер емессіздер, бірақ әжептәуір

үлкен жұмыста отырғансыздар, жәрдем бергілерің келсе қолдарыңнан бәрі де келетін. Және соғы он күн жүріпті, бүкіл қала шулап жатқанда, бұл іске неге назар аудармадыңдар?

Дәл осы кезде біреу «Он күн соғы жүріпті, он жыл абақтыда беріпті» деп сықақтай күлді. Тағы біреу «он жыл абақты беріп, абақтыға алмай Алматыға қалдыртып қойыпты!» деп кекетті. (Бұлай деулерінің мәнісі де бар еді, оны бөтен бір жолы айтармын.) Отырғандар күлісіп алды. Бұл жағдай аздап жұрттың көңілін көтерді.

— Иә, қолда күш барда, ақылдың керегі жоқ деген міне осы! — Екінші сәл күрсініп, — қай жағдайда жазалау, қай жағдайда тәрбиелеу жөн — бұны да білу керек. Болмашы жараны емдеймін деп қотырға айналдырып алатын дәрігер — нашар дәрігер. Бұл жігітті соттаған адамдар да сол дәрігелерден асып кетпесе керек-ті, — кенет ол маған ойлана қарады, — демек, отсыз түтін болмайды, бірдемелерді шатастырып алғаның хақ... Оны, әрине, кейбіреулер қылмысқа айналдыуға асыққан. Бұ да анық. Ондай істің шеберлері аз емес. Ал бұл істі екінші жағынан қарасақ... — Ол тағы маған көз тастады, — сіз ғой творчестволық үлкен коллективті басқардыңыз. Ал бұл коллективтердің, бірден жұлып алып тастай алмайтын ежелден келе жатқан нашар дәстүр-әдеттері бар... Сол нашар дәстүр-әдеттерден өзің аман бола алдың ба? Шынын айт, қыз-келіншек, арақ-шарап дегендерден, ә?

Ішуіне ішіп жүргенім бар, жолдас-жора туған күндері, қонақ қабылдау дегендері жиі өтіп тұратын. Ана кісі әлгі сұрақты берген кезде, тым сасып қалдым білем «Болды. Бәрі де болды!» деппін. Жұрт ду күлді. Әлде кім: «шынын айтқанына да рахмет!» деді. Екінші езу тартты: «Жоқ, ондай ештеңе болған жоқ десе, сендер сенер ме едіңдер? Шынын айтқан адамның көп күнәсі кешіріледі. Жарайды, жақсы, — деді де маған бұрылды, — Бәрі де түсінікті секілді ғой. Ауыз үйде күте тұрыңыз. Керек болсаңыз, шақырамыз».

Керек болсаңыз! Ал керек болмай қалсам, қайтемін! Кенет шақырудың орнына, әлгі Сұлтан Мендіғалиев арқылы: «Ісінді қарауға негіз жоқ. Қыдырған, арақ-шарап ішкен өзінен көрсін!» десе не істеймін? Бұндай шешім алыну да ықтимал. Бұдан бұрын осындай шешім талай алынды ғой. Әйткенмен де көңілім бұрынғы қараған кездегідей кобалжып әкетіп бара жатқан жоқ. Неге екенін білмеймін Екіншінің жүзін көрген минуттен-ақ мен оған бірден сендім. «Алдына келген қандай адам екенін өзі де көріп тұр ғой, кеудемнен өзгелердей бұ да итере қоймас» деймін ішімнен. Сөйткенше болған жоқ мені тағы шақырды. Жүрегім алабұрта, денем кенет босап кетіп, секретариат отырған бөлмеге өзер кірдім. «Біз кеңесіп, ақылдасып, — деді Екінші. Түрі әлгідей емес, қатулана қалған, — Сіздің жастығыңызды, Отан соғысы мүгедегі екеніңізді еске алып, істеген қатеңді бір жолға кешірдік.

Партияға бұрынғы стажыңызбен қайта алуды ұйғардық. Бұндай шешім алғанымызға бізді өкіндірмес деп сенеміз».

Қуанғаным соншалық, өзімді-өзім ұстай алмай дауыстап жіберіпшім.

— Адал сөзім... коммунистік антым, сіздерді өкіндірмеймін, өкіндірмеймін!

Жұрттың бәрі ду күлді. Екінші де күлді. «Жарайды, енді сау болып тұрыңыз, — деді ол. — Біз саған сенеміз, соны есіңізден шығармаңыз».

Айбол ақырын демін алды.

— Анау күні түнде осы кісінің Оның орнына сайланғанын радиодан естігенімде, жүрегім жарылғандай қатты қуандым. Өйткені Андрей Ивановичтың қандай жақсы адам екенін өз көзіммен көрдім ғой. Және үнемі жұртқа жақсылық жасайтынына күмәнсізбін.

— Түсініп тұрмын сөзіңді, Айбол, өте жақсы түсініп тұрмын сені, — деді Ақылбек басын изеп. — Ал әңгімеңе көп рақмет. Көп сырын маған да айқын болды. Енді бұдан былайғы уақытыңды дұрыс пайдалана білуің керек. Кейде мен ойға қаламын, дүниеде қайта оралмайтын екі-ақ зат бар: бірі — босқа өткен өмір, екіншісі — босқа жоғалтқан уақыт.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Бұның бәрі соңынан, көп уақыт өткеннен кейін, болған. Ал Ақылбек ол күні Айболға бұдан бұрынғы болған оқиғаларды айтқан жоқ...

Үй-іші тегіс ұйқыда. Келе жатқан қонақты аэдромнан қарсы алуға шығып, ұзақ күнді абыр-сабырмен өткізіп шаршаған әйелі де, бүгінгі қонақтары — Ақылбектің институтта бірге оқыған досы да жұбайымен — қалың ұйқыға шомған. Тіпті көрші бөлмедегі кезекші де креслода отырған күйінде қалғып кетсе керек. Ал бұл болса, тырыс еткен дыбыс шығармай орнынан жайлап тұрды да, жеңіл шапанын иығына іле салып кабинетінен шығып кетті. Өйткені мүлдем ұйқысы келмеді. Жарым түнге дейін кірпік ілместен жатып, ауыр ойға батты. Көңілі қатты құлазыды. Өзін жапан далада жалғыз қалғандай сезінді. Бәрі бітті. Енді ешнәреге қарсы даярланудың да, құпия сыр сақтаудың да, сондай қашан соққы келіп тиеді деп күні бұрын қобалжудың да қажеті жоқ. Енді өткеннің бәрін ұмытып, көңілі орнығатындай күн туған тәрізді еді, бірақ ондай күйден әлі де алыс, әлі де мазасыздану көп. Міне, бәрінен де осы батты оған. Ол кабинет ішінде ептеп басып кітап шкафына таяу келді. Біресе ана, біресе мына кітапты сурып алып, тез-тез парақтады да қайтадан орнына қойды. Мұндағының бәрі де әлі оқылмаған жаңа кітаптар, сөйтсе де (бұл күндері кітап оқуға мұршасы тиді ме) қарап шығуға құлқы болмады. Ұйықтайын деп әуелі люминал, одан соң седукин ішіп те көрді. Бәрібір көзі ілінбеді. Тек қалжырап шаршағандықтан сүлейсапа

маужырай берді. «Жоқ ұйықтай алмаспын, деді өзіне-өзі, — ой шіркін қабаған итгердей жан-жағына абалап, маза берер емес». Креслоны сәл былай жылжытып қойды да, отыра кетті. Солай, бұрынғы бірінші басшы жоқ, пенсияға кетті. Оның тым шапшаң, ақылға салып терең ойланбаған шешімдерінен құтылды. Бұның өзі әрине, көп жеңілдік. Соңғы кезде онымен жұмыс істесу тіпті қиынға айналып кетіп еді ғой! Және о кісіні пайдаланушылар да тым көбейе түсті емес пе. Әрі бұрынғы бірінші менімен бірге жұмыс істей алмас еді.

Пәле кенеттен басталып еді ғой. Бұдан бір жарым жыл бұрын Мәскеуде Ақылбектен республиканың мәдениет министрі О-нің өзіне телефон соғуды өтінген-ді. Қазақ көркемөнерінің Мәскеудегі онкүндігі аяқталып қалған кезі еді, бүгін соңғы күні. Үлкен театрда жабылу кеші өтпек, соған О да келіп қатынасса деген тілек білдірген. «Бұл қалай болар екен өзі, — деп ойға қалды Ақылбек, — бара қояр ма екен? Жұмыстың бастан асып жатқаны мынау...» Дегенмен министр: «Сөйлесіп көрейін, бірақ келуіне кепілдік бере алмаймын» деді. Алайда Ол бұл ұсынысқа күтпеген жерден оп-оңай-ақ көне кетті. «Тек былай болсын, — деді Ол, қатаң ескертіп, — мен бүгін сіздерге барайын, ал ертең сіздер маған келетін болыңыздар және барлық совет мүшелерімен. Призидиум жиналысына. Міндетті түрде келіңіздер». Әйтседе Президиумда қандай мәселе қаралатынын Ол айтқан жоқ.

Концерт сәтті өтті. Гүлдер ұсынылып, үсті-үстіне қызу қол соғылды. Ермек Серкебаев, қос Роза — Жаманова, Бағланова мен Бибігүл Төлегеноваларды жүрт жарты сағат бойы сахнадан жібермей қойды. Оларды Оның өзі де құттықтап, алақанын ұрды. Қазақстандықтар өздерінің адамы санаған қадірлі ескі досы Андрей Иванович та артистермен кездесіп, көптеген жылы лебіздер, игі тілектер айтты. Сайып келгенде жабылу кеші ешбір кінәратсыз ойдағыдай жақсы өтті.

Ақылбек тек екінші күнді басқаша еске алды. Ұзын соқпақша столдың басында О-ның өзі отыр. Бөлмеде дәл осындай шағын мәжілістерге арналып жасалғандай, әрі сопақ, ұзын, әрі тарлау. Ақылбекке Ол өзіне таяу оң жағынан орын берді. Жиналған жүрттың түркелбеті қазір аса бір мәнді мәселенің қаралатынын айтпай аңғартқандай. Мәжіліске біраз адамдар келген екен. Мұнда Светлов та бар. Ақылбек әсіресе Оңтүстік Қазақстан мен тың өлкесінен Күсепов пен Орловтың әдейіленіп шақырылғанын сезіп қалды. Әңгіме шу дегеннен-ақ әдеттегідей республиканың экономикасы мен мәдениетінің жақсы, жаманы тәрізді әңгімеден басталды. Кімдерді сүйемелдеу керек, қай обылыстарға қанша қаржы бөлудің қажеттігі жөнінде де сөз болды.

Алайда Ақылбек бүгінгі бас қосудың саяр жері бұлар емес екенін, бұндай мәселелер күнделік жұмыс тәртібімен шешіліп жататын, мына сөздер тек басқа бір үлкен мәселеге дайындық екенін байқап отыр.

Шындығында солай болып шықты. Осы арада Ол кенет ішкі төс қалтасынан төрт бүктелген бір қағазды суырып алды да, Ақылбекке ұсынды.

— Мынаны оқып шығып, өз пікіріңізді айтарсыз;— деді.

Ақылбек оқи бастады. Бұл хат, Күсеповтың Оңтүстік Қазақстанның кейбір аудандарын көрші республикаға беру жөніндегі жобасы екен. Ондағы дәлелдері Қазақстан Оңтүстігінің көрші республиканың жеріне экономикалық ұқсастығы. (Онда да, мұнда да мақта мен бау-бақша). Сонымен қоса жағрафиялық жақындығы, әкімшілік басқару мәселесінің жеңіл тиетіндігі жазылыпты. Сондай-ақ қағазға жазылғанына қарағанда бұл аудандарда тұратын қазақтар көрші республикаға ауысуды өздері өтінетін-мыс. Яғни олардың өндірістік базасы кеңейіп, болашағы зорая түспек. Ақылбек оқып шықты да, бір сәт ойланып қалды. Оның себебі де бар еді. Осыдан үш күн бұрын, ол Мәскеуге жүрер алдында «біз көрші республикаға көшуге қарсымыз» деген біраз жұрт қол қойған Ақылбектен хат алған. Онда бұл ештеңеге түсінбеген. Енді Ахметжановқа бар мәселе айқын болды. Шынын айтқанда, бұл аудандардың көрші республикаға ауысуларында бөлендей қиындық жоқ секілді. Қайда барсаң да совет жері, өз Отаны ғой. Бірақ Күсеповке қарағанда Ахметжановтың саяси қырағылығы анағұрлым жоғары еді. Анығырақ айтсақ ол бұндай мәселеге ғылыми Маркстік-Лениндік тұрғыдан Күсеповтен көрі тереңірек қарайтын. Жоқ, әңгіме, Ахметжанов па, әлде басқа біреу бола ма, ұлттық өзімшілдік сезімдеріне тиуде емес еді. Қандай ұлт болмасын, үлкен бе, кіші ме, тарих, жағрафиялық, экономикалық көз қараспен қарағанда, ол өзара әбден қалыптасқан, саяси бірлескен бір дене, бір қауым. Ойға салмай, көппен кеңеспей осындай тірі денеден, қауымнан бір бөлегін жұлып алу деген дұрыс бола ма? Әдетте, адам баласының ойланбай істеген әрекетінен, тірі дене түгіл, мылқау жаратылыстың өзі де, жаратылғаннан бергі қалыптасқан табиғи тұрғысынан, қимылынан шатыспай ма? Тиісті емес жерде қазылған арна, ыңғайсыз жерге орнатылған зауыт, ауыл шаруашылығында ойланбай істеген технологиялық өзгеріс, халық шаруашылығына қаншалық зиян келтіретінін Ақылбек білмейтін бе еді, жақсы біледі. Ал мұнда. Бір кезде Лениннің өзі белгілеген Социалистік республиканың шекарасын қайта қарамақ, Республика жерін жағадан көмкермек, мына жұрт. Бұл дұрыс па? Ал Совет елі тәрізді, бірлескен Социалистік бір мемлекетте, ішіндегі Республикалардың шекаралығы деген мәселе, экономикалық және басқа қандай ұлы мақсат қойылса да, еш уақытта бөгет болып көрген емес. Совет өкіметінің алпыс жылдық өміріндегі бүкіл үлгі-тәжірибе осыны анықтады емес пе? Олай болса, бұндай мәселеде волюнтеризм, яғни ойға келгенді істеуге болмайды! Оның

үстіне бұл аудандардың тұрғындары көрші Республика көшіріндер деп сұрамағанын Ақылбек жақсы білетін. Дәл осы сәтте ол бұны бәрі анау отырған пысықтардың әректі екенін түсінді. Және Ақылбектің бұндай мәселені тек Мәскеуге келгенде ғана дәл О-ның кабинетінде бір-ақ білгені қалай? Бұл пікірді ұсынған Күсепов бұл ойын бұдан бұрын, яғни Қазақстанда жүргенде неге айтпаған? Қазақстан мемлекеттік жоспарлау комиссиясында, Министрлер Советінің мәжілісінде алдын ала неге сөз етпеген?

Егер Күсеповтың қиялынан туған осы бір жапырақ қағаз, халықтың тілегіне қарамай шынымен үкімет шешіміне айналса, онда кімнен қандай сөздер еститінін Ақылбек білмей ме, біледі. Алдыменен сол жұрт бұған өкпелейді. Ол кенет тағы ойлана түсті: «Әлде бұл ой көрші республикадағы жолдастардан шықты ма? Онда олар бұны маған неге айтпаған? Жоқ, мүмкін емес! Көрші ел басшылары тәріхті білетін, ақылды, дұрыс адамдар. Ақылбекке олардың дәл өзі тәрізді ойлайтынына шек келтірмеген. Бұл, әрине, Күсеповтің тапқаны. Мәскеу алдында мәселеге кең қарайтын мемлекет қайраткері, ақниет интернационалист болып көрінгісі келеді. Аржағында өз басы, келешегі жайында терең ойлаған есебі жатыр. Сөйтті де Ақылбек қолымен педжагінің сыртынан сол жақ көкірегің байқап басып көріп еді, жүрегі сол боз-баяғы бұрынғысынша жайлап соғып тұр екен, тоқтап қалмапты өйтеуір. Сырт қараған адамға, тек бет-жүзінде ғана әлдеқандай құбылыс барлығы аңғарылады. Ол кенет серіктеріне бұлар не ойлап отыр екен деп тағы назар аударып еді, кейбіреулері жымжырт, қарсы алдарына төне түсіп, түк болмағандай жайбарақат отыр. Бұл қалай? Сірә жобамен бұлар бұрын танысқан тәрізді ғой? Онда бұған неге айтпады? Кенет күрсініп жіберді. Сонда ғана Оның: «Ал, қалай, сіз келісесіз бе?» — деген сұрағын естіді. Кенет шыққан дауыстан Ақылбек қатаң талап пен төзімсіздіктің жайсыз үнін құлағы шалып қалды. Ол тағы да өзінің серіктеріне көз тастады, бірақ бір де бірінің ләм деп тіл қататын түрі жоқ. «Әй сендерді де қайраткер дейді-ау! Жандарың тәтті, ә? Солай ғой? Жарайды!» Қағазды жайлап столдың үстіне қойды.

— Жоқ,— деді ол ызадан гөрі, қиналғандай дауыспен.— Мен өз орнымда отырған шақта, бұл болмайды! — Кабинет иесінің үні байсалды, бірақ қатаң шықты.

Дәл осынау байыпты және қорғасындай салмақты сөзден, кенет бейне бір тұйыққа тірелгендей, кабинет үндей алмай қалды. Мұндай қарсылықты тіпті күтпеген тәрізді. Ол ауыр көтеріле түсіп, өңі сазара қайтадан отыра кетті. Содан соң «Осы сен айтып отырсың ба?» дегендей Ақылбектің бетіне бажырая қарады. Кенет зығырданы қайнап кетті ме, алдындағы ойнекті жұдырығымен пәрменінше қойып

жіберді. Егер ол әдеттегідей өйнек болса, быт-шыты шығатын еді, бірақ бұл болаттай берік шыны еді, тек оның тосын тиген балғадай қатты соққысынан бүкіл залды жаңғыртып, отырғандарды селк еткізді де қойды.

— Жоқ, дәл солай болады! — деп кенет айқайлап жіберді Ол. — Мен солай ұйғарған екем, солай шешіледі! — Сәл үндемей қалды да, кенет, — сен өзің барып тұрған... Ол бар даусымен, бір кезде Черняев айта алмаған құбыжық сөзді айтты. Және өте ашулы айтты. Өмір бойы ұлттық достықты паш етіп келген адамға бұл сөз, басына біреу таякпен ұрып қалғандай, қатты тиді. Бірақ Ахметжанов үндемеді.

Енді Ол өзінің пікірін аша түскісі келгендей, Күсеповті сұқ саусағымен нұсқап:

— Ал мынау, сендей емес, барып тұрған интернационалист! Интернационалист! — деді. — Бұл осының ұсынысы, бұған мыңда бір рахмет!

Кенет үй іші жым-жырт бола қалды. Бұл — Онымен жұрттың егесуді мүлдем қойған кезі еді. Өзгелерді тыңдауды бірінші басшы әбден ұмытқан шақ. Күсепов, әрине, бұл мәселені Үкімет алдына қойғанда Ол мен Ахметжанов ортасында кенет от салып, өзім көтерілейін деген ойдан алыс болуы да мүмкін. Бұны ол шын жүрекпен, онтүстік аудандардың жағырафиялық, экономикалық жағдайларын себеп етіп, ұлттық достықтың бір мырза шешімі дүниеге келсін деген-ақ шығар. Бірақ бұл аудандар бос жатқан жер емес еді ғой. Ондағы жұрттың тілегін неге еске алмады екен? Және Ақылбекпен ақылдаспауына қарағанда Ахметжановтың қарсы болатынын сезген тәрізді. Сондықтан мәселені Оның алдына әкелген бе, қалай...

Демек, бұл тұста Онымен «Сен» деп сөйлесетін, Одан сескенбейтін тек екі ескі революционер кавказдық кісі ғана болатын. Сол кісі қазір тіл қатты:

— Ал, жарайды! Бізге қарауға әкеп отырған, бұл Күсепов жолдастың өз пікірі делік, сонда столды жұдырықтаудың қандай қажеті бар? Мәселенің әлі басы ашық емес екенін, бұл істі жол-жөнекей ат үсті шешуге жарамайтынын өзің көріп отырған жоқсың ба? Кеңеселік, жан-жақты қарап, ақылдасалық. Қазақ республикасының да ойын тыңдамауға тағы болмайды. Халықты ренжіту қиын шаруа. Егер халық қарсы шығады екен, онда әңгіменің біткені. Жоқ біз айқаймен ешнәрсе де шеше алмаймыз!

Сөйтіп мәселе шешімі кейінге қалдырылды. Түрегеліп Ол кабинетке кіріп кетті.

Міне қазір Ахметжановқа кенет Бірінші басшы дәл сондағыдай тар кабинеттен кең адымдап, қатты басып шығып бара жатқандай боп көрінді. Әрине, бұны О кісі содан бастап жек көріп кетті. Иә, бар

нәле сол күннен басталды да, уақыт өткен сайын насырға шауып, асқына берді. Ал Күсеповке келсек, Оңтүстіктің кейбір аудандарын көрші республикаға беру мәселесі өзі бастағандықтан бірте-бірте, енді оның өзінің абройын сақтау мәселесіне айналды. Жатса да тұрса да Ахметжановты жеңіп шықсам екен деген тілекке ауысты. Әрине, бұл мәселені республика көлемінде қарайтын болса, жеңілетіні сөзсіз, өйткені республика активының, коммунистердің Ахметжанов жағына шығатыны белгілі. Сондықтан да ол оңтүстік аудандарын беруді тек Бірінші басшының алдына қоя берді. Осылай Ақылбек пен Оның арасын алыстата түсті. Бұдан кейін, әрине Күсепов жоғарылады. Ал Ақылбек орнынан босатылды, жоқ, сәл де болса төмендеу қызметке ауыстырылды. Бұл ауыстырлу Тәшкентте өткен бір мәжілістен кейін болды. Бұған Қазақстан басшылары шақырылған. Мәжіліс жарық, сыры жаңа ғана кепкен үлкен кабинетте ашылды. Шаршағандықтан ба, әлде Пекин кездесуінен қатты ренжігендіктен бе. Ол әйтеуір түнерді де отырды. Күн төртібіндегі басты мәселенің бірі мақталы және мал шаруашылықты Қазақстанның оңтүстік кейбір аудандарын тағы осы көршілес республикаға беру жайында болды. «Ұлт мәселелері жайындағы сын ойлар» деген мақаласындағы «жергілікті ұлттың құрамы, экономикалық факторлардың ең елеулісінің бірі» деген сөзіне ол ерекше көңіл бөлген. Және В. И. Лениннің бұл сөздерді, шек арасы бөлініп қалыптасып қойылған республикалардың жерінен жер, халқынан халық бөлу жайында емес, мұндай республикалардың жаңа шекарасын айыру мәселелерімен байланысты жазғанын да жақсы ұққан еді. Ал шынына келсек бұл екі жағдай, бірінен бірінің бөлендей қатты айырмасы болмағанмен, соңғысының атамекен жерінде, өзінің туған елімен қалыптасып қалған тұрғын жұртқа, бөтен республикаға қосылу, өлі халықтың ұлттық ерекшеліктері әбден жойылмаған шағында, айта қаларлықтай психологиялық маңызы бар дүние еді. Ақылбек бұл мәселе жөнінде, өзі оңай шеше алмайтын қиындыққа душар болған. Өйткені ол, көрші республикаға берілетін оңтүстік аудандарының тұрғын жұртынан, өз республикамызда қалдырындар деген көптеген хаттар алған. Мұндай хаттар күнде болмаса, күнара түсіп тұрған. Бұл хаттарға дұрыс жауап қайтаруды Ақылбек өзінің борышы санаған. Және Ахметжанов Күсеповтың ұсынысына жәрдем ретінде Айғақовтың келтірілген «халық шарушылық» тұрғысынан алған екінші дәлеліне де қарсы еді. Философ «Бетпақ даланы» бүтіндей игеруде де Қазақстанның бұл аудандарының көрші республиканың қарамағында болуы дұрыс деген. Ал Ахметжанов «Бетпақ даланың» бүтіндей игерілуінен, Қазақ республикасының бүтіндей сақталуын «халық шаруашылығына» керек кем фактор көрмеген. Сондықтан Ақылбек сөзін бірден бұл аудандардың көрші республикаға көшуінің

экономика тұрғысынан қарағанда да, бөтендей қажеті жоқтығын, шаруашылық факторлармен, есеп-қисанмен дәлелден келіні.

— Сонда,— деген ол,— бұл аудандарды көршілес республикаға ауыстырудың керек екенін біз тұрғылықты жұртқа қалай түсіндіреміз? Менің бұлай деуімнің себебі бар. Қазір осы аудандар тұрған жер отызыншы жылдарға дейін құлазыған қу дала болатын. Сол бос даланы игеру үшін Қазақстан коммунистері бір кездерде Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарының бірталай ауылдарын зорлағандай етіп, осы араға көшірген-ді. Халық маңдай терін сорғалатып жүріп, кешегі су жетпей қансып жатқан өңірді мақталы және малды өлкеге айналдырды. Қиын кезеңдерде емес, қолы мұратына жеткен кездерінде сол жұртқа «сендер көрші республикаға қараңдар!» деп қалай айтамыз? Қарға тамырлас қазақ, бұл жақта ағайын, туысы, құда-құдандалы бар...

Кенет Күсепов сөзін бөліп жіберді.

— Біз оларды тескен тау өткізіп жатқандай көріп тұрсыз ғой,— деді ол дауысы түтіге шығып,— Бәрі де өзінің жерінде қалады. Ағайын-туыстары, көрші аудандары мен сол бұрынғы қалпында қатынасып тұрады.

— Ондай бәрі бұрынғы қалпында қалатын болса, бұл аудандарды көрші республикаға берудің қандай қажеті бар? — Ақылбек Күсеповке күлімсірей қарады,— жоқ, олай емес, бұл көрші республиканың экономикасымен байланысты. Сондықтан бірте-бірте бұл аудандардың шаруашылықтарына да, жұрттың сана-сезіміне де, тіл, әдет-ғұрпына да өзгерістер енеді. Бұл табиғи іс. Ал жергілікті ел бұны тілемесе қайтеміз?

— Ғафу етіңіз, біздің әңгіме етіп отырғанымыз мақсаты да, бүгінгі өмірінің қиын-жүйесі де бір социалистік елдер туралы емес пе? — деді бір дауыс орта тұстан.

— Сондықтан бұл елдерге қай ортада болғаны бәрі бір демексіз бе?— Ақылбек дауыс шыққан жаққа қарады.— Ал Марксизм теориялары олай қарамайды. Есіңізде бар ма Г. В. Плеханов сөзі? Ол кісі былай деген: «Қандай қоғам болмасын, өзіне тән, ерекше тарих орталығында өмір сүреді. Ол орталық шындығында көбіне, өзге халықты қоршаған орталыққа ұқсас келуі де мүмкін. Бірақ еш уақытта да өз орталығындай оған дәлме-дәл ұқсас болмайды» дейді. Міне, көрдіңіздер ме, көршілес республикаға ауысқан елдің өзгеруі табиғи іс. Ал, қайталай айтайын, егер ол жұрт өзгергілері келмесе, сондықтан ауысуға қарсы болса қайтеміз? Және менің айтайын деп тұрғаным...

— Иә, Сіздің айтайын деп тұрғаныңыз не сонда? — деді басқа бір дауыс.

— Бұл аудандарды көршілес республикаға беру сізге де, бізге де жеңіл. Олар қайда жүрсе де бір совет елінде ғой. Бірақ ұлттық

психология деген бар емес пе? Ол коммунизмге жеткен жоқпыз, қаршағым ел бұны басқана түсінеді. Көршілес республикаға ауысуы өзі өскен қоғамнан, ағайын-туғанынан айыру деп ұғады. Тағы бір еске алатын жағдай — ол халықтың өзінің тарихына, қаһармандарына, тарихи ескерткіштеріне деген махаббат-сүйішпеншілігі. Бұ да әр ұлттың табиғи қасиеті. Оның ұлтшылдыққа, шовинизмге немесе ксенофоний тәрізді басқа бір жағымсыздық сезімге үш қайнаса сорпасы бір қосылмайды. Белинский: «Бұғып жатып кіжіну патриоттық емес» деген екен. Қазақ халқы ешқашан да бұғып көрген емес. Ол осы өзінің оңтүстік жерлері үшін ғасырлар бойы Шыңғысхан, Ақсақ Темір, Шайбани ұрпақтарымен, Қытай, Жоңғар, тіпті қала берді Надир шах секілді Иран Басшыларымен де алысып келген. Қандары судай ақса да, осы тұсын, оңтүстігін қорғай білген. Бір кезде қазақ көшпелі ел бола тұрса да, қалалар салған. Өздерінің дамыған мал шарушылығына жібек пен мақтаны, малын сататын базарларды керек еткен. Бар игілікті арманын болашақта қорғап алатын, темірдей берік адам тәрбиелеу үшін, мектептер ашып, балаларын оқытқан. Халық, батыр ұлдарын есіне ұстасын деп бабаларымыз Қожа Ахмет Яссауи мешіті тәрізді салауатты жерлеріне пантеон орнатқан, қалаларын қорғайтын бекіністер тұрғызған. Ал біздің сол қамалдарымыз қаншама бүліншілікке төтеп берді десеңізші! «Тіпті XVII-ғасырдың өзінде қалмақтар Жетісудан тұрғылықты елді бірге-бірге ығыстыра бастаған шақта да бұл қалалар қазақтардың күдіретті орталығы болған» деп жазады Бартольд өзінің 1898 жылы Верный қаласында басылып шыққан «Жетісу тарихының очеркі» деген кітабында. Демек, халық тарихы біз үшін түкке тұрмайтын бос сөз емес қой.

— Ау, сіз немене өзі, бүкіл тарихты сөйлеп кеттіңіз, — деп күңкілдеп қалды осы арада Күсепов, — сіз қайдағы бір ерте замандағы Ақсақ Темір ұрпақтары туралы айтқанша, бізге одан да советтік шындық жайынан сөйлесеңізші!

— Иә, енді советтік шындыққа келейік, — деді Ахметжанов сабырмен басын изеп. — Міне сол басқыншылар күйреткен, жойған қалалар тұрған құлазыған атырапты қазақ халқы совет заманында қайтадан гүлдендірді. Мал өсетін жайылымға, мақта өсетін өлкеге айналдырды. Ал сіз сол жұртты көрші республикаға ауысуды өзі өтінді дейсіз. Мұндай мәліметті Күсепов жолдас қайдан алып отырсыз? Сенбеймін! (Ақылбектің осы сөзін жоққа шығарғысы келіп, соңынан Айғақов: (Жоғарғы аталған аудандарды көршілес республикаға беруді Қазақстанның бар жұртшылығы мен еңбекшілері ыстық көңіліммен, бір дауыспен мақұлдағанын айтып кету керек. Сап құрып, қол ұстасып коммунизмге бара жатқан туысқан екі халықтың бұзылмас бірлігін бейнелейтін бұл саяси және халық шаруашылық маңызы

зор тамаша шешімді, сол көрші республика берілген аудандардың қатардағы еңбеккерлері толық түсінігімен бағалайтындықтарын білдірді» деп жазды). Ақылбек сәл тоқтай қалды да, сөзіне қайтадан кірісті. — сенбеймін! — деді ол тағы да, — сіз айтқандай емес екенін мен жақсы білемін. Бұл аудандардың тұрғылықты елінің 80 проценті қазақ.

Күсепов шыдай алмай қалды.

— Сіз немене кит етсе «қазақ, қазақ» дейсіз! — деді ол орнынан тұрып жатып, — көршілес республикаға бұл аудандарды беруді былай түсіндіруіңізге қарағанда, біздің Ұлы Отанымыздың көп ұлтты халқының мызғымас бірлестігіне, ортақ тілектеріне, достықтарына көлеңке түсіргіңіз келе ме, қалай? «жұмысшылардың ұлттық туысқандығынан интернационалдық бірлестігі жоғары» деген В. И. Лениннің дана сөзін ұмытпауыңыз керек қой.

«В. И. Лениннің сөзін расымен осы өзің айтып тұрсың ба» дегендей Ақылбек оған сәл таңдана қарап кідіріп қалды. Сосын әлдене есіне түскендей сәл күлімсіреді.

— Неге тоқтап қалдыңыз? Ар жағын неге айтпадыңыз? Ұмытып қалған болсаңыз мен жалғайын, — деді ол Күсеповке көз тастап, — Сіз келтірген пікірді айтқан Айғақов өзінің сол жолғы сөзінде былай деген: «Бірақ бұның бәрінен ұлт ымырашылығы барлығын естен шығаруға болмайды. Коммунистік келешекте бір арнаға құятын көп санды ұлттардың социализм дәуірінде өздерінің ұлттық ерекшеліктерімен, өзге ұлттардан тіл, мәдениет өзгешеліктерімен өмір сүре беретінін маркстік-лениндік идея жоққа шығармайды. В. И. Ленин, ұлттық айырмашылықтың «Пролетариат үстемдігі орнағаннан кейінде, бүкіл дүние жүзі көлемінде, әлі көптеген, көптеген мезгіл өмір сүретінін» атап жазған. Ұлттық айырмашылықтарды жою деген сөзді В. И. Ленин «дәл бүгінгі күннің жағдайында ол дымға тұрмайтын бос қиял» деп атайтын. РК(б)П-ның VIII-съезінде, ұлт дегенді мүлдем қойып, бүкіл еңбекшілерді біріктіру керектігі деген Пятаковтың тұжырымын сынағанда В. И. Ленин «Әрине, бұл жақсы нәрсе, бірақ ол коммунистік дамудың өзге сатысында болады» деген.

Осылай сөйлеген Айғақов сол мәжілісте. Ал бұдан қандай қортынды шығаруға болады? Өзгені былай қойғанда, сіздің ақылшыңыз Айғақовтың өзі, әзірге ұлт, ұлт айырмашылығы болатынын мойындап отырған жоқ па? Ал сіз менің бұл аудандардың 80 проценті қазақ жұртшылығы деген сөзімнен, Отанымыздың ұлт бірлігіне, тілегіне, достығына нұқсан келтіресіз деп пәле жаппақсыз, бұл қалай?

Күсепов не істерін білмей төмен қарай берді. Ол бұл минутте Айғақовқа да, өзіне де ашулы еді. Айғақовқа жазып берген сөзінің аяғына дейін жазбағанына ашуланған. Ал өзіне — дер кезінде маркстік-лениндік теориямен мықтап шұғылданбағанына ренжіген. Демек,

Ақылбек сөзіне қайта кіріскен, — сөйтін, ұлт, ұлт айырмашылығы барын анықтадық қой? Олай болса, сол жұртшылық егер өзінің туған елінен шығып, қайырымды дос көршілеріне қосылуды қаламайды екен, сонда қайтеміз? Шынын айтсақ, біз олардың пікірін тіпті сұрағанда жоқпыз ғой...

— Сонда сіз тағы да референдум жүргізуді ұсынасыз ба? — деді күлкілі дауыс. Ақылбек оған құлақ та қойған жоқ.

— Ондай үрейлі сөзбен мені шошыта алмайсыз достым, біліп қойыңыз, — деді, — өйтпесе 1920 жылғы болған Қазақ АССР-ның бірінші Құрылтай қарарында: әкімшілік ретінде қай жаққа бағыну мәселесі халықтың өзінің тілегімен шешілуге тиісті деп дәлме-дәл жазылған, міне кітаптың өзінен оқийн: — қарардың аудармасы, сөзбе-сөз алынды. Мен аударған жоқпын.

Бұл әңгіменің көп соңынан, ССРО жаңа конституциясын қабылдағанда, бір республиканың жері басқаға берілетін болса, тұрған халықтың келісімі алынсын деген арнаулы статья енгізілді. Ал ол кезде...

Ақылбек кітаптың бетін жапты.

— Кітап мінеки, столдың үстіне қоямын, — деді.

— Сіз соны дұрыс дейсіз бе? — деді әлгі кекесін дауыс.

— Өте дұрыс деп ұғамын, — Ақылбек қатаң жауап қайырды. — Өйткені бұнда ұлттық мәселеге деген нағыз лениндік көзқарас жатыр. Жолдастар! Көрші республиканың өзінің тілі, дәстүрі, ұлттық музыкасы, ән-жыры бар ғой! Бәрі де жан сүйсінерлік тамаша дүние! Сондай ғажайып байлықты жасаған елге мың да бір рахмет! Бұдан оңтүстік аудандардағы қазақ жұртшылығы өзінің тілінен, ән-күйінен бас тартуға тиісті деген мағына шықпауға тиісті. Өйткені, жаңа айттым ғой, әр елдің ұлттық жақсы дәстүрі, өнері, тілі, ән-күйі, өз қауымында дамиды! Бұл маркстік-лениндік көзқарас! Соған қарамай, егер өздері көнбесе, халықтың бір бөлігін қалай бөліп әкетесін? Және қажеті қанша? Күсепов мырза, — мұны сіз өзіңіз қалайша түсінбейсіз? Тіл мен мәдениет тек өзінің туған ортасында ғана көркеюге тиісті ғой. Ленин де бізді солай деп үйретеді. Оның «ұлы орыстардың ұлттық мақтанышы жайында» деген атакты мақаласын есіңізге түсіріңізші. Иә, партия тіпті Совет өкіметі орналған сонау октябрь революциясының алғашқы кезінде-ақ біздің республикаларымыздың шек арасын белгілеген қаулы-қарарларында жергілікті жұрттың этнографиялық қартасы мен ұлттық құрамын еске алған...

— Тағы этнографиялық қарта, ұлттық құрам, — деді бір беймаза дауыс, — Ал біз қазір бір семья болып кеткен совет халқының экономикалық пайдасы жағын ойлап отырмыз ғой!

— Сонда этнографиялық дәстүр, ұлттық құрам дегендердің сізге еш маңызы болмағаны ма? — деді Ақылбек сәл тоқтай қалып, — Ал

Владимир Ильич бұл мәселеге өзгені қараған болатын. Есіңізде бар ма? 1918 жылдың әпрелінде шақырылған Түркістан өлкесінің бесінші Советтер съезінде Түркістан Советтік Социалистік Республикасы құрылғаны? Бұл Құрама жаңа Социалистік республикалар құру жолындағы уақытша үлгісі болатын. Расында да солай болып шықты. Екі жыл өтпей осы Түркістан Республикасын Орта Азия мен Қазақстанның халықтарының меншікті өз республикаларын бөлу керек деген талас туғанда Ленин Рысқұловты емес, Фрунзе, Куйбышев, Ходжа-нов, Атабеков жолдастарды жактағаны белгілі ғой. Және өзінің 1922 жылғы июнь айындағы Түркістан комиссиясына жазған қатында: «...Түркістанның Узбекияға, Киргизияға, Түркменияға бөлінетін картасын (этнографиялық тағы бөтен карталарын) жасап» және солар арқылы «осы үш бөлімнің бірігуіне бөліну жағдайларын анықтаңдар» деп тапсырған. Кімде кім менің сөзіме сенбейді екен, бұл хатты Лениннің толық шығармалар жинағының қырық бірінші томының 436 бетінен оқуларыңа болады. Көсемнің осы тарихи нұсқауын орындау үшін осы аумақтың партиялық және советтік ұйымдары, жергілікті еңбеккерлерімен бірге отырып, ұлттық — этнографиялық және ұлттық құрам жөнінде терең зерттеулер жүргізді. Ақиқаттық тұжырымға келді. Осылай ұлы көсем Лениннің көрегендігі арқасында РКП(б) Орталық Комитеті мен Совет Үкіметі өзбек, қазақ, түркмен, тәжік, қырғыз Социалистік республикаларын құрып, олардың шекараларын белгіледі. Міне этнография, ұлттық құрам дегендер осы жолдас Күсепов!

Ақылбекке қарсы адамдар өздерін ыңғайсыз жағдайға қалғандарын сезінді. Ұлттық республикалардың жер мөлшерімен, шекараларын белгілеудегі Лениннің терең ойларына қарағанда өздерінің қазіргі ұстап отырған жолдары жандарынан шығарған тайыз волюнтарлық көз қарас екенін аңғарғандай болды. Ал Ахметжанов болса сөзін жалғай түсті.

— Енді экономикалық жағдайға келейік — деді ол — Қазақ елі мақта мен бау-бақша өсірмейді деп кім айтты сіздерге? Ол аудандар біздерге бұл жағынан да, Маңғыстау тәрізді жаңа игеріп жатқан жерлерімізге үлгі-тәжерибе ретінде керекті. Жок, мен қарсымын, мүлдем қарсымын.

Ақылбек бұл мәжілісте дәл осылай сөйлейді. Бірақ Күсепов ептілік көрсетті. Көрші республикаға жер берудің дұрыстығы жөніндегі оңгүстік Қазақстан Өлкелік советінің шешімін алдын ала Оның өзіне жіберген. Қазір сонысы іске асты. Көрші республикаға екі аудан берілді. Мәжілісті ол өзі жалтты.

Жұрттың соңынан шығып бара жатқан Ақылбек есікке таяй бергенде:

— Ахметжанов! — деді Ол даусын көтеріп, Ақылбек сол есіктің тұтқасын ұстаған қалыңында кейін бұрылды, — Сен өзін, — деді Ол тақыр басы қызарып кетіп, әдеттегісіндей ойына келгенін тікелей айтып, — расында да барып тұрған...

Ақылбек Оның тек «екенсің ғой» деген сөзінің аяғын ғана естіді. Бірақ ызалана ерпінің күбірлегенінен өзіне арналған жексұрын сөзді, әнеугі Мәскеуден кейін, Оның бұған екінші рет айтып тұрғанын ұқты. Жүрегі кенет ойнай жөнелді.

Соңынан күз Алматыға Бірінші басшының орынбасары келді, мәжіліс өткізіп, Ахметжановтың орнына Күсеповты сайлады. Осы жылы ол Орловты да Тың өлкедегі жұмысынан бір жолата босатып қайтты.

— Иә, сөйтіп кешегі таластың бәрі бітті, — деп ойлады Ақылбек, бөлме ішінде әдеттегісіндей арлы-берлі жүріп. Ал енді алдыма көсе-көлденең тұрғандармен оп-оңай есеп айырысуыма да болады ғой. Өзің үшін емес әрине, олар опасыздық қана емес, жоғарғы дәрежеге, атак-даңққа айырбастап, халықтың өзі қалаған ісін оп-оңай сатып кете беретіндіктері үшін. Бірақ осылай есеп айырысуым дұрыс болар ма екен? Жоқ, титтей де дұрыс емес. Тіпті менің басыма ондай кіріп те шықпауы керек! Әрине, қарсыластарымның бәрі де қатар, өзіммен бірге жүре берсін. Кім, неге қабілетті болса (кімнің қолынан не келсе) соны істей берсін. Міне, ең бастысы сол, сен қандай іске көбірек күшің жетеді, соны басқар. Қолыңнан келсе, өз орнында нығырақ отыра біл. Бү да соншалықты оп-оңай нәрсе емес. Оны өз басымнан білемін. Демек, басынан қандай қиындық өтпесін, әрдайым Ақылбек өзін бақытты санаған. Қалай солай ойла-масын? Көрер көзге Отаны өсіп келе жатыр. Қаншама жаңадан рудниктер — кен орындары ашылды. Құлазыған қазақтың жерінде қаншама жаңа заводтар салынды. Соның бәрінде де, азғантай болса да, Ақылбектің үлесі бар емес пе, әрине, ең бірінші космодром неге байқоңырда салынғаны ешкімнің де есінде жоқ. Үкіметтің сол жылдары алған қаулысында тек космодром Орталық Қазақстанда салын-сын делінген. Сөз жоқ, бұдан ыңғайлы жерді табу қиын еді ғой. Ұшы-қиыры жоқ кең дала. Теріскейіндегі астықты, өнер кәсіпті аудандар қыруар жер де, ал күнгейінде Бетпақ даламен шектесіп, Қара-Құмға барып сіңіп жатқан, табан нан тәрізді жалпақ, теп-тегіс жаралған шөлейт атырап.

Ол кезде Ақылбек Қазақ Ғылым Академиясында жұмыс істеп жүрген. Мәскеуде, әлде қалай, әзірге ешкімге белгісіз, космос кемелерінің иесі Крыловпен кездесіп қалған. Әлі есінде, жер серіктері — спутниктер, Қазақстанда құрылатын космодром туралы екеуі сөйлесіп отырған. Сол жолы еді ғой, Ақылбек космодромға ыңғайлы жер Байқоңыр деп айтып қалған. Өйткені өз республикасын Ақылбектен артық еш кімде жақсы білмесе керекті.

Әлде қалай ауыздан шыққан бұл сөздің маңызы болды ма, жоқ па, қазір бөлен деу қиын. Бірақ соңынан сол араны зеріткен әскери мамандар, космодром салуға Байқоңырды ең қолайлы жер деп тапқан.

Ал Ақылбектің аузына бұл ат қалай болса, солай түскен жоқ-ты ол бұл жерге инженерлік көзқараспен қараған. Қай жағынан болса да космодромға ыңғайлы екенін бірден түсінген. Және көне заманда, шығыс саудагерлері, осы Байқоңыр ақылы, өздерінің заттарын Сары-Арқаның батыс-теріскей шетіне, одан асып Еділ өзенінің жоғарғы шеніне апаратын. Ал ол жақтан діни адамдар Орта Азияның Мекесі Бұхарға өтетін. Бертін келе, осы Байқоңырдың құрғақ, тайыз шахталарынан Қарсақпай мыс заводын жүргізетін тас көмір шығарылған. Ал үлкен Жезқазған өндірісі дами бастағаннан бері, көмірді Қарағандыдан алып, Байқоңыр босқа қалған. Дегенмен, Көп кешікпей осы араға мал шаруашылығы совхозы орнатылған. Енді Байқоңырдың баялыш пен жусан өскен кең атрабын қой мен түйе таптаған. Әйтсе де, Ақылбек, Байқоңырдың Қарағанды теміржолынан тақа алыс емес екенін де еске алған.

Демек, есеп-қисап өз алдына, адамның көңілінде кейде ақылға симайтын, түсініксіз ойлар да өмір сүреді. Мысалы, біреуге ана қыз емес, мына қыз неге ұнайды? Сондай-ақ кейбіреудің жұпар иісі мұрныңды жарған қалың тоғайлы ұрмақ жерден, көгал шөпті жылай аққан кішкентай өзеннің жағасы неге тартады.

Ал Байқоңырдың сырт бейнесі бөлендей әдемі болмағанмен Ақылбектің көңілін аударған басқа себебі де бар еді. Бұл арада ешуақытта қан төгілген қырғын болмаған. Бір ел бір елді келіп шаппаған Батырлардың көк найзасының үшінен қорқып, бұл жердің үстіменен ел күңіреніп көшпеген. Байқоңыр ежелден халықтың көз жасы, қан төгілмеген, тыныш, бақытты жер саналған. Сондықтан да Ақылбек «гүл шыққан жерге гүл шығады, тікенек көтерілген жерге тікенек көтеріледі», бұл Байқоңыр бізге де бақытты қоныс болар деп оның атын әдейі атаған.

Ойға кеткен Ақылбек қолын ақырын бұрыл тарта бастаған самайына апарды. Жайлап уқалады да саусақтарымен мандайындағы әжімдерін сипады. Жазғысы келгендей...

«Байқоңырдың бізге шын бақытты жер болғанын бүгін бар әлем біледі! — деді ол кенет шабыттана, — және космодромның қазақтың әйгілі ғалымы, республика Ғылым Академиясының ең алғашқы президенті Қаныш Сәтпаевтың атындағы мал совхозының жерінде тұрғызылғаны да бізге ғуаныш екені сөзсіз!»

Ақылбек электр шамын сөндірді. Кенет үй іші қара көлеңкелене қалды. Тек ашық терезеден түскен ай сәулесі еденді ақшыл тартқызып тұр. Ол терезе алдына келді. Түнгі салқын желмен сыбырласқандай ақырын қозғалған қарағаш жапырақтарына қарай ұзақ тұрды.

Күндізгі қанырық ыстық басылып, таудан келген салқын ауа адамның бойын сергітін, жанын тыныштататын осы бір кез ғой. Ақылбек те көкірегімен еркін дем алып, бір тәтті қиялдарға шомғандай.

Оның есіне кенет Мәскеуде Гагаринмен кездескені түсті. Ол кезде Бұл космановты Юрий Алексеевич деп дәріптеп атаудың өзі қиын еді. Гагарин жұртқа баладай жап-жас көрінетін. Даусы да сыңғырлаған. Ақылбек баласындай жігітті құшақтап, бетінен сүйген. Содан кейін екеуі бір талай әңгімелескен.

— Мені бір қазақ колхозына алып барды, — деген Гагарин сөзінің бір ретінде, — Қазақ халқының көңілі жомарт, дастарханы кең екені жұртқа аян, бармаймын деу қиын болды. Әрине клубқа адам симай кетті. Түн ортасы ауғанша тіпті жібермей қойды. Әзер дегенде босандық-ау. Біздің жанымыздағы колхозға алып барып, қайтып әкеле жатқан, ойыншыл, қуақы қазақ жігіті, әлде нені ойлап үндемей отырған еді, кенет: «Кереметті көргілерің келе ме?» деді. Кереметті кім көргісі келмейді, «ол қандай керемет?» дедік. «Таң ата су ішкелі мына ойпатпен бөкендер өтеді. Бір мың, екі мың емес, жер қайысқан, деді ол, егер көргілерің келсе, осы арада бір үйге қонып, таң ата оралайық!»

Ондай кереметті күнде көре алмайсың ғой, әрине, біз көндік. Сол түні бұрылыста тұрған, сайдағы шопанның үйіне қонып шықтық. Бізді тап-таза киінген, шүйкімдей кәрі кемпір қарсы алды. Кем дегенде жасы сексенге келген. Баласы мен келіні қой басында екен. Екі кішкентай немересі пысылдап төрде ұйықтап жатыр. Үйді күзетіп тапшада екі төбет ит жатыр. Сірә кімнің қас, кімнің дос екендерін іштері сезетін болулары керек, машина үйге таяған кезде даланы бастарына көтере бір-екі рет үрді де, біз келгеннен кейін қоя қойды.

Сірә кемпірдің көңілін алдағысы келді-ау деймін, жанымыздағы қуақы жігіт, оған біздерді таныстырып, «мына азаматтар жеті қабат көкке көтеріліп, алла тағаланың өзіне сәлем беріп қайтқан косманавтар. Шеше, ондайды естігенің бар ма еді? деді күліп, міне солардың өзі осылар».

Ол кезде біздер, косманавтар туралы кім естімеген, радио, газет, телеэкран бәрі күндіз-түні шулап жатқан.

Кемпір қуанғанынан сасып қалғандай болды. Столдың үстіне қаймағын, бауырсағын қойып, қайтсем бұлардың көңілін табамын деп не істерін білмей әбігері шықты. Тіпті ет аспақ та болып еді шаршап келдік, ұйықтаймыз деп әзер қойдырдық.

Сосын мен қасымдағы қазақ жігітін оңаша шығарып алып, «расымен, бізді құдайды көрді дегеніне сеніп қалды ма, мына кәрі ана?» деп сұрадым. «Сенбей, деді жігіт күліп, қазір бұл кісі жүзге

таяп қалды, ес білгенінен «күдай, күдай!» дей берген соң, қалай сенбесін?»

Мен дегенмен жігіттің сөзіне нанғым келмеді.

Ол бізді таң сәріден оятты. Кешегі көрсеткен жеріне алып келді.

Таң ағарып ата берген кезде біз шын кереметті көрдік. Біздің алдымыздан жер қайысқан бөкендер өтті. Әр үйір бөлек. Алдарында өзгелерінен тұлғасы зорлау айғырлары, соңдарында тағы сондай бір бөкен. Сірә, үйірдің бақылаушысы болуы керек, жастау, не көрілеу біреуі кейін қалып бара жатса, құйрығынан тістеп, алдына салып қуып, үйіріне қосады. Лек-лек боп өтіп жатқан бөкендерге қарасаң, бір түрлі сұсты, көңіліңді қобалжытатын әсер аласың. Сонау көне заманда көшпелі елдің жауынгерлері жауларына дәл осылардай, топ-тарың жазбай аттанған болулары керек. Бір сағаттан артық уақыт қарап тұрдық.

Үйге қайтып келе жатқанымызда әлгі серік жігітіміз тағы да күліп:

— Қарт бишараның сендерге қазір қандай қонақасы беретінін көресіңдер,— деді.

Жігіттің айтқаны шын болып шықты. Стол үсті қуырдақ, жент, сары май, құрт, ірімшіктен көз тұнады. Осы жолы алғашқы рет қазақтың бал қаймағымен, құймағын жедім. Әлі күнге дейін дәмі аузымнан кетпейді.

Тамаққа әбден тойып, көрі ананың көрсеткен сый-құрметіне шын алғысымызды айтып, енді стол жанынан көтерілгелі жатқанымызда, ол:

— Келгендеріңе көп рахмет,— деді. Сосын маған қарай мына бала ғой деймін, жеті қабат аспанға шыққан. Егер ренжімесе, көкте кімді көрді екен, періштелерді кездестіре алмады ма екен, соны айтып берсін,— деді.

Мен не дерімді білмей сасып қалдым. Көрі ана, өмір бойы күдайға, көкте бөтен өмір барына сеніп келді ғой. Аспанда ешкімде жоқ десем, маған нанбауы да мүмкін ғой. Оның үстіне, көрі кісіні жастайынан сеніп келген қиялын жоқ көрі қойдай жасы қалған кезінде үркіткім де, бездіргім де келмеді. Ал оған өтірік айтып алдаудың өзі тағы қиын.

— Шеше,— дедім,— мен тек аспанның алтыншы қабатына жеттім. Олар, мүмкін, жетінші қабатында шығар. Жақында тағы ұшамын, жетінші қабатқа да көтерілермін. Мүмкін сонда...

— Қарағым, олар жетінші қабатта да жоқ,— сенен қорқып бәрі қашып кеткен.— Сөйдеді де қуақылана күлді.— Ал аспаннан періштелер түгіл, шайтан, жын біткеннің бәрі жоғалсын десең, жетінші қабаттан да биік көтеріл! Жолың оң болсын, саған соны тілеймін!

Біз оны құдайға сенеді деп, не айтарымызды білмей сасып жүрсек, көрі ана аспанда дым жоғын өзі де біледі екен, кемпір деп міне осыны айт! — деп Гагарин сақ-сақ күлген.

Торғындай жұқа бұлт айдың бетін жапты. Бұлт күміске боянғандай ақшылдана қалды. Ал жер беті сәл көмескілене түсті. Ақылбек терезені жауып, пердесін түсірді. Асықпай барып жұмыс столы үстіндегі электр шамын жақты. Электр сәулесі қабырғадағы шкафтарда қаз-қатар тізіліп тұрған қалың кітаптар мен жасыл шұға жабылған, бірнеше парақ қағаз, газеттер жатқан стол үстіне түсті. Жарық кең бөлменің осы бұрышын ғана көрсетіп тұр. Ақылбек бұның бірін де аңғарған жоқ, сол ойға кеткен қалпынан қозғалар емес.

Халықтың мінез-құлқының қалыптасуы анадан. Ақылбек әрдайым осылай ойлайтын. Қазақ әйелі ешуақытта пәренже салып, गरे-мада болған емес. Рас, қалың малға сатылып, өз басының еркіне күші жетпеген, сөйтсе де көп жағдайда, ол өз махаббаты үшін таласа алған. Керек кезінде қолына найза ұстап, еркектермен қатар жауға шапқан, елін қорғауға да қатысқан. Адуынды, ділмар ақылды-лары, ел басқару, әсіресе өз аулының тағдырын шешуде ақсақалдармен қатар отырып, билік те айтқан. Әсіресе қазақ қыздары келін болып түскенше, өз басының билігін де жоғалтпа қоймаған. Көне заманнан келе жатқан дәстүр олардың еркін, өжет, сал, сері болып өсулеріне де жол берген. Сол себептен де, өткен ұлы соғыста бүкіл шығыстан Совет Одағының Батыры деген атқа қазақтың Әлия мен Мәншүк атты екі ер қызы ие болды емес пе.

Ал соғысқа қатыспаған қазақтың бөтен әйелдері ерлікке олардан кем жомарт болды ма? Әр қайсысының өздерінде бес-алтыдан балалары бола тұрып, Украина, Белоруссиядан келген, әке-шешелері майданда апат болған, жетім балаларды асырап алған жоқ па? Өздеріне әзер-әзер жеткен қоректерін со жақтан көшкен жесір әйел, көрі кемпір, шалмен бөлісіп жеді емес пе? Сондықтан да қазақтың жастары өзінен сәл үлкен әйел жынысын құрметтеп апа демей ме?

Алғашқы тың игерушілердің бірі атакты Михаил Егорович Довжик әлде қалай Ақылбекке: «Бұл сөзді мен майданда жүргенде естідім. Тың игеруге келгенде, өзіміз түскен үйдің әйелін «апа» деп атағаннан кейін, мен осы үйге нағыз туысындай болып кеттім» деген. Кім өзіне жақсы сөйлеп, жылы қараса соны туыс санайды бұл халық. Одан астындағы атын, басындағы бөркін аямайды.

Ақылбектің әлі есінде, Гагариннен кейін жиырма жыл өткенде, аспанға Владимир Жәнібековтің көтерілгенін естігенде, космодромға жақын қазақ ауылдары қандай қуанғаны. Жәнібеков көкке көтерілген күні ұзын құлақ оның елуінші жылдары Өзбекстанға берілген Бостандық аудандарындағы Ескендір деген қышлақта өскенім, сол қышлақта

өзімен бірге оқыған Жәнібекова Роза деген қазақ қызына үйленгенін жеткізген. Владимир Розаға күр үйленіп қана қоймапты, өзіне оның фамилиясында алыпты. Бұл хабарды естіген ауыл-аймақ, ақ түйенің қарны жарылғандай қуанған. Кемесі біздің тұсқа қонар деп көп колхоздар ақ отауларын тігіп, Владимирды қайын жұртына бұрын келген күйеу баласындай қарсы алмақ болған. Соятын малдарын белгілеп, қыз-қырқындар жар-жар айтып құрмет көрсетуге дайында-ла бастаған.

Әрине бұл аңғал елдің жомарт көңілінің серпілуі еді. Бірақ бұл аңғалдығында, аңқаулығында сол елдің жақсы көрген адамына деген айқара ашылған құшағы, жомарт жаны, ұлттық бауырмалдығы жатқан. Ақылбек бұны білетін.

Ол жақын көшеден өткен машинаның еміс-еміс жеткен гүрілін естіді. Гүріл көп кешікпей өшті. Сол сәтте, құлағына аспаннан, тек өзіне ғана тән реактивтік самолеттің дүрілі жетті. Сірә, лайнер кезекті рейсіне бара жатқан болуы керек. Өзге дыбыстардай тез өшкен осы үн, кенет Ақылбектің ойына Байқоңырмен байланысты тағы бір оқиғаны түсірді.

Әдеттегідей қабылдап жатқан көп адамдардың ішінен осы бір жігіттің бейнесі есінде ерекше сақталып қалған. Жігерлі, қыр мұрын, қара торы келген әдеміше жігіт еді ол. Фамилиясы Абылов болатын.

— Мен истребитель ұшқышымын, ұшқыштардың жоғарғы дәрежелі училищесін бітірдім,— деген ол әскери тәртіппен қысқа сөйлеп,— сізден әдейі жәрдем сұрағалы келдім...

— Айтыңыз. Қолымнан келсе.

— Космонавтар отрядына түсуге көмек беріңіз.

— Олардың кісі алатын өздерінің ережесі, тәртібі бар шығар...

Жігіт кенет қызара қалғандай болды.

— Білемін,— деді ол сонда да сөзінен қайтпай,— және ол отрядқа түскісі келетіндер де көп. Бірақ мен Байқоңырдың өзінде тудым ғой! Түсініп тұрған шығарсыз, дәл өзінде! Және, менің білуімше, ол отрядқа алынған Қазақстаннан бір де бір космонавт жоқ.

Бұрын-соңды мұндай мәселемен Ақылбекке ешкім өтініш айтып көрген емес-ті. Шу дегенде Абылаевқа жәрдем беру үшін кіммен сөйлесу керек екенін де білмеді. Жігітпен сөйлесіп отырып, оның космонавт болғысы келгені, атақ-даңққа жол іздеу емес, көкейкесті арманы екенін ұқты. Әйтсе де, бірден сезімге беріліп кетпей, ұшқыштың қызмет істеп жүрген полкіне телефон соқты. О жақтан Абылаев туралы өте жақсы сөздер естіді. Содан кейін ғана барып...

Екі-үш ай өткеннен кейін Ақылбектің, жігіттің космонавт отрядына кандидат етілгенін естіді.

Бұл хабардан жүрегі дір етіп қуанып қалғаны Ақылбектің әлі күнге дейін есінде. Жок, ол дүниеге бірінші космонавт-қазақ келеді деп қана қуанбаған, бұл өз алдына белгілі ғой, және бірінші космонавт қазақтың шығуына көмек еткені үшін де масайраған емес-ті, ол өзіне өтініш істеген адамға жәрдем көрсете алғанына шаттанған. Жақсы іске көмегінді тигізудің өзі бір қуаныш қой, Ақылбек бұл жолы да осылай ойлаған.

Бірақ дүниеде адамның ойлағаны бола берген бе, кейде таудай игілікті істің иненің жасуындай сәтсіздіктен бүлінетін әдеті бар ғой, Абылаев космонавт отрядына, Мәскеуге әне-міне жүремін деп жүргенінде, ойда жоқ жерден машина аварисынан қаза болды.

Ақылбек бұл хабарды естіген күні біреу өзінің ең жақсы қиялын, қуанышын ұрлап әкеткендей сезінді. Кеше ғана қарсы алдында өтініш айтып отырған жігерлі үнді қара торы жігіттің, енді көк жүзінен космос кемелерінен жерді көру түгіл, бала кезінде жалаң-аяғымен жусанды, қаулы шөбін таптаған өзінің Байқоңырының көшесіменен де жүре алмайтынын есіне түсіргенде, жүрегі кенет удай ашып кетті.

Ақылбекті мұндай жағдайда тек жұмыс қана құтқаратын. Жок, құтқарып қана қоймайтын, жұмыс оны тіпті өзге адам ететін. Әлі есінде, неміс басқыншыларының Мәскеуге таяған кезінде біздің әскерлеріміздің қарсы тұруына танк, самолеттері жетпей жатқан шақтарында өзінің жұмысты қалай істегені. Көз шырымын күніне екі-үш сағат алып, шахтаға қайта түсетін. Тіпті көбіне түрекеліп жүріп ұйықтайтын. Ақылбек сол танктерді жасауға керек Жездінің марганецін, Ақшатаудың молибден, вольфрамдарын Орал заводтарына алғашқы рет жүргізгендерін үкіметке баяндағанда, қандай қуанып еді! Дүниеде өзін ең бақытты адам санаған?

«Иә, иә, деді Ақылбек кенет өзіне өзі, менің осылай жұмыс істегенімді жұрттың бәрі білдеді. Бірақ кейде кінәсіз айыптау, кейбіреулердің тырнақ астынан кір іздеп жамандық ойлаған кездері де болды ғой. Солай! Дәл солай! Табан тіреп тұра алмаспын деп ойлап едім, жок, тұрдым! Римдықтар: «Жамандық істеу — ол әлі құртып жіберу емес» деп бекер айтпаған екен. Мені жоқ қыла алмады. Флобер ме еді, кім еді: «Данышпандық дегеніміз — төзе білу» деген? Білмеймін, өзімді ешқашан данышпанмын деп есептеген емеспін. Бірақ төзе де, шыдай да білгем. Дегенмен, бұндай маған орыстың «Төзім мен еңбек бәрін де жеңбек» деген мақалы көбірек ұнайды. Міне шынында солай болды. Әйтеуір көңіл жарасы асқынып кетпесін деп тістеніп алып, жұмысымды үн шығармай істей бердім. Бірақ соның өзі оңайға түсті ме? Міне сен дос санаған кісіңмен бірге жұмыс істеп жүрсің, сұрапыл соғыс болса, жүріп жатыр, ауыр

жылдар озер жытжиды! Сен әлгі досың үшін жаныңды киноға бар-сың. Ал ол бір жоғарғы дәрежелі жиналыста орайып тауың, салмақтап тұрып, қақ төбеңнен кеп ұрады. Және мұны ол күлімсірей қарай тұрып істейді. Міне сол уақытта сені бір қайдағы жоқ қорқынышты үрей билеп кетеді. Бәрінен де бататыны, сен ғой оны адам деп сенесің, ақылына салып бәрінен де түсінеді деп ойлайсың, қолыңнан келген жәрдеміңді аямайсың, ал ол өзінің терең жатқан бір ұсақ арманы үшін барлық жақсылығыңды жоққа шығарады, ақ ниетіңді қара тілегімен тұншықтырады. Мысалға біздің аса құрметті, көрнекті ана бір ақсақалымызды алайық. Бұл кісі жұртқа ерте әйгілі болған адам. Халқымыз бұндай адамдарды аса құрметтейді. Мен де оны аға тұтып мақтан ететінмін. Ал сол кісі бір мәжілісте не демеді маған? Жас Пушкиннің бірде: «Уәдем көп беретін, орындай алам ба, жоқ па, бір құдай өзі біледі» деген жолы әлі есімде... Осылай қымбатты ақсақал! Әрине партияның үлкен қызметкерінің қолынан тек жақсылық емес, жамандықта келеді. Бірақ ол шын партия қызметкері болса еш уақытта да біруді жақсы көреді екем деп ұшқалақ кек алу секілді мінездерге ұрынбауы керек. Әйтсе де, кейде бір ыза қысқанда, күшіңді көрсетуде қажет пе деп ойлайсың, бірақ дәтім барған емес. Бұл жақсылықтың ең бастысы. Ешкім де — тіпті ақсақал, сіздің өзіңіз де,— қылығыңызға қарай мені өш алмақ болды деп кінәлай алмайсыз. Жо-жоқ. Кек алмаймын, алғым келмейді! Сонда әлгі ақсақал ағамызға не керек? (Яғни халқымызға қымбатты ағамызға — оған тарих өзі төрелік айтар). Бү кісінін де маған тиісер себебі белгілі. Ол кісі тек менің орнымда басқа біреудің отыруын қалайды. Міне, сол үшін де маған қарсы сойылын ала жүгірді ғой. Ал мені жұбататын бір нәрсе — сол күні ақсақалдың неге сойылын ала жүгіргенін жалғыз мен ғана емес, залда отырғандардың бәрі түсінген. Әй, сайтан алғыр, қойшы сол бір өтіп кеткен кездерді! Ол кезеңдерде өткен календарь тәрізді ғой.

«Ескі календарь неге қажет?» деген екен он бірінші ғасырдағы ақын Ван Цзюнь-юй есімді данышпан қытай. Шындық-ақ сіздің айтқаныңыз қарт ақын! Кімге керек ескі календарь? Шатырға лақтырып таста, көреген тарихшының біреуінің қолына түскенше шаң басып жата берсін! «Егер жау берілмесе — оны құрттар болар» деген Максим Горький. Бірақ бұл сөзді ұлы жазушы өздерінің керегіне қарай пайдаланған адамдар үшін айтпаған. Олардай ойламаған. Кімді жау деп санау керек, міне мәселе қайда. Егер сенің жолыңа, ойыңа өз пікірін, өз білгенін қарсы қоятын адамдардың бәрін жау санар болсаң, онда кім қалай? Сенің партиялығың қайда? Және егер шындық мен жакта, және жеңіс менікі болса, онда жауды менің құртқаным емес пе? Сондықтан тек құдай сендерге денсаулық берсін, менің «дос-дұшпандарым»!

Өрінов болса картайды. Көп кешікпей біз оны құрметті түрде пенсияға ғұығарып саламыз. Ал қалғандарын, енді өз ара алауыздықты қойып, білекті сыбанып жіберіп, жұмысқа кірісіңіздер! Сіздер біздің республикаға әлі керек адамсыздар. Арада болған керіс-тартысты ұмытайық! «Өз адамдарымыз ғой, атақ-даңқ туралы ештеңе демеймін, әрине. Олар дарынмен келеді ғой. Кімде қандай дарын бар, оны халық өзі айыраp. Ал адамдар қайткенмен де өзіміздікі ғой. Не істерсің оларға!

Ақылбек тоңазтқышқа келді де: «Есентукидің» біреуін алып, аузын ашып құшарлана ішті. Су мұздай екен. Ол «уһ»,— деді де, іле екінші стаканын ішіп жібергенде, ішінде әлде қандай бір жалын лап ете түскендей болды. Ақылбек ауырып қалмадым ба екен деп ойлады. Жоқ, ауырмаған тәрізді. Тек әбден жүйкесі құрып шаршаған секілді. Оқасы жоқ, бұдан да айығар.

Ал түн әлі бітер емес. Ол креслода әлі ұйқылы-ояу отыр. Ойына әр нәрсе түсе берді. Бір күні оның қабылдауына жазушы Айбол келген. (Оның ақталып, партияға қайта қабылданғанын, қазір баспада редактор болып жұмыс істеп жүргенін Ахметжанов жақында ғана білген). Іс жөніндегі әңгімені олар тез аяқтады да, жалпылама сөзге көшті. Әңгіме енді министрлер советіне қарасты бір комитеттің председателі етіліп тағайындалған Батурин дегеннің төңірегінде болды. Айбол ол адамды ертеден, комсомол кезінен біледі екен, және жоғары бағаламайды екен.

— Мылжың! — деді ол әрі батыл, әрі қатаң, — арзан адам. Осындай адам да қазақ өнері жөніндегі мәселелерді шешпек пе?

Ақылбек басын шайқады.

— Мұнда әңгіме, әрине, «қазақ» деген сөзде ғой, ә?

Айбол иығын сәл қозғады да қойды. Ақылбекке де жуырда ғана дәл осындай сұрақтар қойылып, оған қандай жауап қайырғаны кенет өзінің есіне түсті. Сол себептен де ол:

— Міне, сол үшін де бізді кейде ұлтшыл деп айыптайды,— деді. Айбол үндемеді.— Әлде олай емес пе?

Айбол басын көтерді.

— Сіз Лениннің дәл мына бір сөзін менің есіме түсірдіңіз,— деді ол жайнап, — «Өнер халықтық нәрсе, сондықтан ол халықтың ең қалың бұқараға қызмет етуі керек». Солай шығар? Менің есімде қалғаны осы. Көрдіңіз бе. халық деген, әйтеуір абстракция емес, нақтылы ұғым ғой? Ал қазақ тілін білмей, сол қалың бұқараға керекті қазақ халқыңыз өнер-өнегесін түсініп кете алар ма екен? Түсінбегеннен кейін оны басқару да, өркендеу де қиын.

«Әрине мұндай дәлелді сөздермен таласу қиын»,— деп ойлады Ақылбек, ол, дәл осы Айболдай, сөздерін дәлелдеп өзімен келісе

қоймайтын адамдарды жақсы көретін. Сондықтан да Ақылбек Айболға күлімсірей қарады.

— Сөзіңнің жаны бар тәрізді,— деді ол. — Алайда, білесіз бе, ұлт дегеніміз қазір сондай нәзік, сондай сыры абайлап қарайтын, түрлі ұғымдармен шиеленіскен түсінік қой.

Осы арада Айбол бір әңгіме бастап кетті:

— Жоқ, ұлт деген тақа қиын ұғым емес. Егер сіздің уақытыңыз болса мен бұдан сәлірек бұрын болған бір оқиғаны айтып берер едім. Ол Алеша Васильев дегеннің өмірі мен өлімі туралы. Бір кезде тіпті осы тақырыпқа поэма да жазбақ болғам, бірақ қалай жазудың тәсілін білмедім. Ал бертін келе басқа жұмыстар киіп кетті. Енді жаза да алмаспын. Сондықтан егер уақытыңыз болса...

— Иә, иә, айтыңыз, тыңдайық,— деді Ақылбек.

— Солай, солай,— деп Айбол бір сәт ойланып қалды.— Менің кейіпкерімнің өмір тарихы тіпті қарапайым ғана. Қаражар деген қазақ ауылына Васильев Алеша атты жетім орыс баласы тұрыпты. «Ол кім өзі? Қайдан келген? Бұл қалай тап болды?» — ешкім білмеген және назар аудармаған. Тек үш жасар бір баланы Есіл өзені бойындағы бес-алты үйлі қараша ауылға біреудің алып келгені ғана жұрттың есінде қалған. Міне, содан былай Алеша сол тоқал төбелі саман құйып жасаған бес-алты үйдің қол баласындай болып кетеді. Кигіз емес, саман үйлі деген себебім қаражарлықтар, көшіп қонбайтын, бір жерде қоныс тепкен тұрғылықты ауыл. Егін егіп, бау-бақша өсірген. Сірә мұны олар өздерінен жүз шақырымдай жердегі орыс достарынан үйренсе керек. Километр емес, тек шақырым. Өйткені ол кезде қашықтық километрмен емес, шақырыммен, не қадаммен өлшенетін. Қаражар көшіп-қонуға өте ыңғайлы жер еді. Айналасы кең жайлау, өзен суы қасында. Солай бола тұрса да, қайталап айтайын, қаражарлықтар өзен жағасына поселка салып, орыс көршілеріндей, жерге еңбек етіп, терін төккен жұрт. Алеша бала басқалар секілді жер жыртты, тырмалады, егін екті, орды. Бірақ оның меншікті бас панасы болмады. Ауылдағы әр үйге кезекпен қонақтап жүрді. Ал ауыл бұны да жетімсіреткен жоқ. Оқуға жасы жеткенде орыс қыстағындағы приход мектебіне түсірді. Алеша жаз шыға туған ауылына келіп жұрт қатарлы өзінің үйреншікті жұмысына кірісті. Кейін, бұл өлкеде совет өкіметі орнағаннан кейін, приход мектебі кәдімгі жеті жылдық мектепке айналды. Васильев Алеша осы мектепті бітірді. Сосын барып қаладағы техникумға түсті. Бұл жолы да бүкіл ауылы болып шығарып салды. Құшақтасып қоштасты, апарып салатын қасына жолсерік беріп астына ат мінгізіп, азық-түлігін қоса арттырып-тартындырып жіберді. «Аман сау бол, жақсы оқы ұлым, ұмытпа бізді, жиі-жиі келіп тұр!» — деп тапсырды. Бірақ ол содан қайтып оралмады. «Жаңа

экономикалық саясат» аяқталды, халық алуан-алуан жаңа істерге кірісті. Токтап қалған завод-фабрикалар іске қосылды, бесжылдықтар басталды, Турксиб салынды. Васильев техникумды бітірді, комсомолға кірді, тағы да бір әскери училищеге түсті, аудандағы көрнекті әскери қызметкер болды. 1932 жылға аяқ басты.

Осы арада Айбол тоқтай қалды да:

— Сіз ол кезде Қазақстанның қай жерінде болып едіңіз,— деп сұрады.

— Жок, ол кезде мен Мәскеуге барып, институтқа жаңа түскем,— деді Ақылбек бейне бір кінәлі адамша.

— Ал, мен ол кезде Қарсақбай зауытында жұмыс істейтінмін. Сол бір қиын кезеңдер әлі есімде. Бала болсам да көп нәрсені ұғып қалғам. Бұл бір біздің республиканы басқарып отырған Үлкен Адам өз тәртібін орната бастаған кез еді. Ол кісі де бір қиын кісі болып-ты ғой! О да ешкімді тыңдамапты. Өзінен өзгені жақын көргісі де, білгісі де келмейтін еді дейді жұрт. Тек кабинетінде отырып алып, бұйрық беруді ғана сүйеді екен. Оның бір тағы сол кісіні білетіндер. Сол бір жылдың жазында керемет құрғақшылық болды ғой. Шөп пенен егін қурап күйіп кетті. Адамдардың еңсесі түсіп, жүдеп қалды. Бірақ ана кісі оны да елеген жоқ. Оның білетіні де, көретіні де тек жоспар, жоспар, процент, процент! Әрине, мұндай жағдай түбі күйреумен аяқталуға тиіс еді! Бір күні біздің үйге ауылдан бір кемпір келгені есімде, (осы кездерде мен бір жақын адамның үйінде тұрғам) үй иесі алдына ас қойды. Тамағын жеп болған соң, әлгі кемпір кенет жылап қоя берді. «Неге жылайсың, ана?» дейміз. «Бұл қалай балам, колхоздандыру деген осындай болатын ба еді?» — дейді ол. Көрдіңіз бе, өзі орысша білмейді, ал колхоздандыру деген сөзді тап-таза айтады!» «Бәлі, ана, сіздер әлі үйрене алмай жатырсыздар ғой, түбі жақсы болады»,— дедім, күнде комсомол жиналысында естіп жүрген сөзімді айтып... Ол тыңдамай жылай берді.— Балам-ау, қайдан жақсы болсын, балаларымызды алып кетеді, әйелдерді ортақтастырады, содан кейін бүкіл ауылға жететін көрпе тігеді де, ауыл ортасынан үлкен сарай жасап, әлгі үлкен көрпенің астына бәрін жатқызатын көрінеді»... Тағы да жылай бастады. Содан кейін басын көтеріп күлімсіреп қойды. «Мейлі, оларға да көп нәрсе артыла қоймас! Ақылды адамдар бізді: «Ешкі-лактарынды сойып тастаңдар, жаз шыға Ауғанға кетеміз. Олар келеді де сүйек-саяқтарды жинап алады» — деп үйреткен. Жарайды, малдың бәрін сойып тастасын, ал одан кейін жаңадан мал қайдан болмақ? Сіз қазақ үшін жергілікті мал дегеннің не екенін ойлап көріңізші — жоқ ол қайтып қалыбына келмейтін байлық.

— Иә, сөзіңе түсінем — деп күрсінді Ақылбек.— Жергілікті мал тұқымы құрыса, оның есесін толтыру қиын.

Ақылбектің қолына жуырда ғана «Қазақ ССР Советін ұйымдастыру съезінің қаулы-қаралары» деген бір маңызды кітап түскен. Күсенов қазақтың ежелгі жері үшін күреске дайындалғанда референт алып келіп, столының үстіне «Советтер съезінің документтері» деген қалың үш томды қойған. Соның бірі осы кітап еді. Кітаптың кей жері оған бейне бір данышпандық сөздей болып көрінген.

— Тұра тұршы,— деді ол Айболға. Столдың суырмасынан кітапты алып, бетін ашты да, асты сызылған жолдарды көрсетті,— мына тұсын дұрыстап оқышы!

— Қырғыз (қазақ) малы,— деп оқыды Айбол,— өзінің өсіп-өнген табиғат жағдайына аса бейім. Бұл өлке, жабайы өсімдіктердің семіз етпен құнды азық-түліктерге айналатын апарат екендігін танытып отыр... Осы малдарды құртып алсақ, келешекте бұл өлкенің мал шарушылығын РСФСР-дың басқа аудандардың есебінен толтыру мүмкін емес. Қырғыз малдары құрып кетсе, Қазақ ССР-нің көпшілік жері бос далаға айналады. Ал халқы болса өзінің туған өлкесін тастап босып кетуге мәжбүр болуы сөзсіз». «Соңғы жолдардың» асты екі рет қызыл қарындашпен сызылған.

— Керемет! — деді Айбол кітапты былай қойып жатып.

— Ал, сен мұның қай кезде жазылғанына назар аудардың ба? — Ақылбек екінші бетті аударды,— 1920 жыл 10 октябрь! Сондағы 197 коммунист пен 76 партияда жоқ белсенділер, міне осылай түсінген бұл өлкеге не керек екенін! Табиғатқа және халықтың ғұрып-әдетіне қарсы баруға, бұзуға болмайды, қайта олардан үйренуге, халықтың айтқанына құлақ асу керек. Беу, 20-жылдардың коммунистері-ай! Біздің әке-ағаларымыз! Қандай данышпан едіңдер!

Айбол бетті соңына дейін оқып шықты да, кітапты былай қойды. Ал сол кездегі бастық ет комбинаттарының жоспарын орындатамын деп қазақтың көп малын етке өткіздірген. Ал қалғанын, жаңағы кемпір айтқандай — «өзгеге жегізгенше өзіміз жейік» деп аңқау жұрт өздері сойып алған. Халықты осындай апатқа ұшыратқандықтан әлгі бастықтың атын жұрт өкпелей атайды. Ал қазақ елінің күйі әрі қарай не болғаны түсінікті ғой. Малдарды қырып тастады, келесі жылы егін шықпады. Өзге жұрттай су жүргізіп, жеміс егіп, не өзен қуалай балық аулап үйренбеген сорлы қазақ, күтпеген жағдайға кездесіп, өмір-бақи өскен торынан босанып, туған жері Африкаға барып өлген жолбарыс, арыстандардай, бөз-баяғы жанындай жақсы көрген кен даласын құшақтап қырыла бастады. Ал қайсар бастық Мәскеуге табыстың рапортын берумен болды! Мәскеу оған сенді, орденмен наградталды! Енді не істерсің! Көмекті қайдан іздейсің? Рас, бұл күндерде қалаларда құрылыс қызу жүріп жатқан, еңбек еткенге нан табылушы еді. Күн көруге болатын... Бірақ та жұрттың бәрі оған жете алды ма?

— Жарайды,— деді Ақылбек еңсесін бір ауыр жүк баскандай созыла түрекеліп,— соңынан ол кезеңге партияның қандай қатты баға бергенін білесің ғой. Одан да Алексей туралы айтсайшы.

— Жарайды енді Алексей жайында... Әрине, кішкентай ауыл Қаражар шамасы келгенше шыдап бақты... Тамақ іздеп қанғырып босып кетпеді. Есілдің таяздала түскен суына ау салды. Өткен жылдың мекенін қайтадан желге ұшырды... Ал Қаражарда бар болғаны 25-30 ересек кісі бар еді. Демек, аштық жан алқымнан ала түсті. Енді кейбір әлді, бойларында күштері барлары қалаға шұбырды. Бұл кезде Мәскеуде Қазақстан аштық неден болғанын түсінген. Коммунист партиясы қолынан келген жәрдемін аямады. Бұрынғы бастықты орнынан алып, жедел азық-түлік көмегін жіберді. Ал коммунист Әлкей (Алексейді ауылдастары осылай атайтын), яғни комбат Алексей Васильев қасына екі қызыл әскер адъютантын ертіп, бір арбаға азық-түлік тиеп туған ауылына аттанды. Аржағында болған оқиғаны әлгі екі қызыл әскердің біреуі былай деп маған айтқан: «Ауыл шетіне жетпей, төбелердің бастарында, сайлардың қойнауларында сұлай құлаған денелерді көрдік. Бұлар «Қаражардың адамдары балық аулап, егін егетін еді-ау» деп осыған қарай босып, ақырында Қаражарға жете алмай, орта жолда өлгендер екен. Өзі аш, ауыл, келімсектерге барын бөліп беріп, өздері де жаман аштыққа ұрынады.— Айбол үн-түнсіз тұрып қалды. Ол соншалық үндемей ұзақ тұрды, Ақылбек шыдай алмай, амалсыздан:

— Сосын? Арғы жағын айт! — деді.

— Сосын... Қызыл әскерлер де ауылға келеді. Ауыл бос, үй біткеннің есіктері ашық, дүние мүліктері сол қалыптарында, бірақ тірі жан жоқ, тек өлімтіктерге үймелеген қарға-құзғын, семіріп алған сабалақ жүнді иттер... Осының бәрін көзімен көрді орысша аты Алексей, қазақша аты Әлкей, қызыл комиссар. Сосын басынан фуражкасын алып сәл тұрды да: «Көне жігіттер қолдарыңа күрек алыңдар, бөріне ортақ бір, үлкен зират қазамыз! — деді. Екі қызыл әскер мен командирдің өзі үй орнындай етіп терең көр қазды. Сосын өліктерді жинап, осы орға сала бастады. Күн бата ғана қызыл командир:

— Енді менің ең қымбатты адамдарымызды көлеміз, жүріңдер — деді.

Сонан соң қызыл әскерлерді поселканың ең шетіндегі үйге алып келді. Есігі мықтап жабылған екен. Бұны бағана Васильевтің өзі жапқан. Ол осы поселкеге жетісіменен-ақ бірден осы үйге қарай асыға аяндаған. Жанындағы серіктеріне «Тұра тұрыңдар!» деп ашық жатқан есіктен өзі ғана еніп кеткен. Бірақ кірген минутында қайта шыққан. Содан кейін барып барлық өлгендерге бір көр қазуды бұйырған. Ал қазір есік алдында сәл кідірді де, қызыл әскерлерінен кейін өзі

кіріп, есікті тағы қатты жауып алды. Үйге кіргендер киіз үстінде өліп жатқан шал мен жас қызды көріп, ауыздарынан сөз де шықпай, қатты да қалды.

Қарт жетпістер шамаларында, күнге күйіп қошқылданып кеткен кәрі беті, аштықтың салдарынан сәл ақшыл тартқан. Бетінде күр терісі, әбден жүдеген, тозған қоңыр шекпенінің ішіндегі денесі сырттай тек сүйегі ғана қалғанын аңғартады. Ал жанында жатқан қыз — дәл жаңа ғана ұйықтап кеткен жасөспірім бала тәрізді. Адам таңқаларлық сұлу жүзі, аштықтан қиналғандай, ғажайып сезімтал бейнесіменен кімнің болса да жүрегін удай ашытып, өзіне қаратпай қояр емес. Ұзын кірпігі бір кезде бүкіл әлемге қуана қараған жаудыр көзін жауып, қазір басында тұрған үш адамға «мені осындай күйге жеткізген кім?» дегендей, найзаның ұшындай боп дәл көкіректеріне қадала түсіп, қатып қалған. Аштық, жасөспірім бетінен дүниенің бар қайғысын, бар ауыртпалығын өз кінәсіне көшіріп, оның ақшыл бетінің нәзік көркемдігін бұрынғысынан да аша түскендей. Қыздың жүзі де, қарт атасының әжімді бетіндей, осынау қиналған өмірге, аштыққа қарғыс айтып жанталасқан адамның кейпіңдей емес, сол өмірдің зорлығына мойын ұсынып, өз еріктерімен о дүниеге кеткен жан тәрізді зілсіз, сабырлы пішіндерді аңғартады... Шамасы екеуі де жақында жан берген сияқты. Өйткені орысша Алексей, қазақша Әлкей, кіріп келгенде, есік ашық жатқан, жабуға да, сірә күштері жетпеген тәрізді... Ал иттер келіп үлгермегені көрініп тұрған.

Не айтарын білмей, бастарын жоғары көтере алмай, өкініште тұрған екі қызыл әскер, «кәне әкетейік!» деген орысша Алексей, қазақша Әлкейдің даусын естігенде ғана кенет естерін жинады. Екеуін ескі кигізге сап, кезек-кезек көтеріп қабыр қасына алып келді үшеуі. Қабыр жанына жеткенде ғана орысша Алексей, қазақша Әлкей деп аталатын қызыл командир:

— Екеуін екі бөлек жатқызыңдар! — деді.

Сосын олардың жанына кеп бір тізерлеп отырды да:

— Енді мәңгі тыныш ұйықтаңдар, қымбаттыларым! — деді, дауысы кенет қырылдай шықты, — сен де мәңгі ұйықта, қарт ата! Сен де ұйықта тыныш, балдырған жас қарындасым! Әлі есімде мен оқуға жүріп бара жатқанымда, атаңның шекпенінің етегіне бетіңді басып, ағыл-тегіл жылағаның! Қимап едің мені бөтен жаққа, қарындасым! Айрылғың келмеп еді менен! Кім енді сен кеткен соң менімен жасырынбақ ойнайды деп әлсін-әлсін өксіп жылап, атаңның етегіне тығыла түскенсің!

Айбол әлде нелерді есіне түсіргісі келгендей сәл кідіріп қалды да қайта сөйлеп кетті.

— ...Сол кезде атасы, кішкентай немересінің еңкейіп шашынан сипады да, «жылама, жылама, құлыным... Әлкей ағаң о жақта көп

болмайды. Қалай оқуын бітірісімен біз секілді пақырларға қайтып өмір сүру керек екенін үйретуге, ауылға қайтып келеді! Біздің ауылдың қалай өзгеріп кеткенін, өзің де көріп тұрсың ғой. Қазір болыс жоқ, ақ патша да тағынан түскен. Казак-орыстар бұрынғыдай ауыл үстінен ат ойнатып, мылтық атып, ешкімді қорқытпайды. Осы тыныштықтың, бақыттың бөріні бізге орыс адамдары әкелді. Қазір жақсылықтың бөрі солардан келіп жатыр. Сол жақсылықтарды тағы да молырақ әкелсін деп қалаға біз де Әлкейімізді жіберіп тұрмыз.

Балдырған қыз ата сөзінен кейін жасын сүргіп, күлімсірей бастаған! Ал қарт қойнына қолын салып, бүктелген ақ орамалын алып, шетіндегі түйіншегін шешкен. Ішінен он сомдық алтын теңгені шығарып, маған берген. «Жолыңа ал, құлыным. Бұдан да көп берер ем, бары осы! Оны да жаназама сақтап жүр едім. Менен гөрі, саған керек болар, ал. Өлген соң, әйтеуір, бірдеме етіп көмер». Міне енді сол қартты өзі айтқандай «бірдеме етіп» көміп жатырмыз.— Ол сәл тағы үндемей қалған.— Кешір, ата! — деді аздан кейін,— орыс әкелген бостандыққа қандай қуанып едің! Енді тек бұл қиянатты біз әкелді деп ойлама! Бөрің де кешір! Сендердің ешқайсыңды да, аман алып қала алмадым. Қымбаттыларым! Бұл қайғыдан бұрын келе алмағанымды, кешіріңдер! «Әлкей енді бізге қайта оралмады» деген сеніммен жан тапсырған боларсың, қарт ата, бөрінен де маған сол батады! Әлкей біздің қайғылы халымыздан қашып кетті деп ойлаған шығарсың, қымбатты қартым! Өйдеуге сенің қақың бар. Сен едің ғой осы Есіл жағасына тоқал төбе үй салып, туыс-туғандарыңды алып келген! Сен едің ғой, жалғыз қасқа сиырына ағаш соқаны тіркеп, алғашқы боразданы жүргізген. Сен едің ғой, сонда «енді біз де орыс туысқандардай, жер жырттып, егін егіп, өмір сүреміз!» деген. Міне енді сол өзің алғашқы жыртқан жеріңе біз сені көміп тұрмыз. Кешір, ата! Кешір, қарындасым! Кешіріңдер, кешегі туыс-бауырларым! Жоқ, сендерді алдағам жоқ! Айтқан уәдемі орындадым, мен де келдім! Бөрің де әкелдім! Бөрің де орындаймын! Тек қызығын сендер көре алмайсыңдар! — Ол фуражкасын киі де, қолын сілтеді,— көміңдер!

Өзі бірінші болып топырақ тастады. Қабыр беті томпайып көтеріле бастағанда, қолындағы күрегін тастап, әлде неге шыдай алмай кеткендей былай шықты. Зиратқа арқасын бере, қып-қызыл боп қанталап батып бара жатқан күнге көз жібере, үн-түнсіз сәл тұрды. Дәл осы сәтте мылтықтың тарс еткен даусы естілді. Қызыл әскер жалт бұрылды. Олардың көргендері жерге құлап бара жатқан командирлері болды. Қолынан түсіп кеткен тапаншасы аяғының астында жатыр.

Серіктері командирлерін Қаражарға көмбей, қалаға алып келді. Оны қаланың ортасындағы бақшаға көмді. Зираты өлі күнге дейін тұр...— Міне орысша Алексей, қазақша Әлкей деп аталатын коммунист қызыл командир осылай өлген.

Ақылбек үн-түнсіз тұрып қалды. Айболдың жандағы айтқан әңгімесі жанына қатты батқандай, ол жерден басын көтерер емес.

— Сен жазушысың ғой, халқыңды сүю дегеннің не екенін жақсы білесің, — деді басын көтеріп, оның көзінде бір орасан әдемі сәуле жарқ етті, — халқыңды сүю деген сөз атақ, бақ, дәреже дегендерді былай қойғанда, оның қызығы, бақыты үшін өз өмірін де құрбан ете алады, деген сөз. Өз ұлтын жақсы көре алмаған, өзге ұлттарды да жақсы көре алмайды. Міне содан барып, біздерге ұлт деген сөз жалпы адам баласы деген ұғымға айналады. Және біз-коммунистер жалпы Адамзатты жақсы көреміз. Қазақ па, орыс па, өзбек пе, бізге бәрі бірдей бауыр, бәрі де өз ұлтындай қымбат.. Сондықтан да жанағы қызыл командир, коммунист Алексей өзінің үйіндей болған қазақ ауылының апатына шыдай алмай күйінішпен жан берді.. Бұл шын бауырмалдық принцип.

Олар сөйлеспей тағы сәл тұрды. Сосын екеуі қоштасып айрылды, өйткені енді бүгін бұлар ештеңе туралы әңгімелесе алмаса керек-ті.

Сағат үш болып қалыпты. Енді қайткенде де ұйықтау керек. Қазір ең керегі ұйқы, ұйқы! Жұмысқа екі көзің қызарып шаршап келу күнә. Онда қандай жұмыс болады? Көзің кіртііп, басың дыңылдап отырғаның кімге керек. Ұйықтау керек. Шамасы ұйықтамауға үй ішін де тегіс үйреткен-ау. Әне, әйелінің бөлмесінің де шамы жағылды. Түнімен о да ұйықтай алмай, төсегінде құр дөңбекшумен жатқан ғой. Ұйқысының әбден қашқанын біліп енді амалсыздан кітап оқуға кіріспек. Бірақ одан не пайда, кітап оқыды деген құр аты, бір жолын да жөндеп көре алмайды. Ал ойының бәрі ері, осы Ақылбегі жайында шығар!

Жоқ, ұйықтау керек!

Қазір төсегіме барып жатамын.

Көзім ілікпесе де, төсекте жатты деген ырымы бар ғой. Бей студент күндерімде қандай ұйықтаушы едім! Темір керуетке қалай жанбасың тиді, сол минутте мұрның пысылдап жүре бересің! Ол күндерді енді еске алып не керегі бар? Қанша сағынсаң да енді қайтып оралмайды. Ондағыдай енді сен өмір-бақи бола алмайсың! Өзіңе өзің қарашы, самайыңа ақ кіріп, көзіңнің түбі әжімделініп қалыпты. Көңіліңді қимай, өзіңді қанша жаспын деп санамақ болсаң да, көрілік сенің есіңді қағып тұр: қымбатты Ахметжанов жолдас, міне мен де келіп жеттім! Жарайды, көрі қақпас көрілік келе бер! Сенен қорқар жайым жоқ, қолымнан келгеннің бәрін істедім. Әрине, арман еткен тілектің бәрін емес, және өзгелерге деген жақсылығыңды тегіс бітіре алған жоқсың.. Сонда да.. Сонда да..

Кенет тағы жазушы Айболдың әңгімесі есіне түсті. Ие, Республиканың ол кездегі басшысы, өте қатаң, қатікез кісі болған. Қазақ

елінің аса бір ауыр мезгілі сол адамның атыменен байланысты. Содан кейін оның орнына жұрт айтуына қарағанда, жұмсақ мінезді, істің байыбына баруға тырысатын, қазақ тәрізді бұратана ұлттан шыққан кісі келген. Ол жайында еш жаман сөз естіген емеспін. Бұл әркімнің көңілін тауып, мүмкіндігіне қарай пайдалануды, катесі болса көрсетіп, сынды ұруға емес, ұрсуға ғана пайдаланған көрінеді. Халық мұқтажын есінен шғармаған, ештенені күртып, бүлдірмеген — ол таласуға да, өз пікіріңді ашық айтып келіспеуге де мұрша берілті. Өзінің дұрыс істемегенін білсе, катесін түзеуге дайын тұрған. Сөйтсе де алыстан ауыстырылғандығынан ба, Қазақстанға көптеген басшы қызметкерлерді алып келген. Сталиннің өзі «құйыршықтарын ертіп әкелді» деп сынаған. Мүмкін бұлар құнды қызметкерлер-ақ шығар, бірақ бөтен жұрттың тілін, дәстүрін, әдет-ғұрпы, қала берді экономикасын, шаруашылығын жақын білмей сырт адамдар қандай көкейтесті ақыл, кеңес бере алатын еді бізге. Сосын бұл кісіден кейін Мәскеуден басқа жолдас келді. Бұл да әділетті, партияның жолын мықты ұстаған бірбеткей кісі болатын. Тек бір кездескен адамға қатал, жақындығы жоқ, сөзге сараң тұйық мінезді жан көрінетін, осы кісінің тұсында Қазақстан өнеркәсіпті мемлекетке айналды. Көптеген адамды құлағынан тартып, қатарға қосты, жоғарылатты. Соның ішінде мені де. Бұл кісі кеткеннен кейін, кезек жергілікті кадр — қазаққа жетті. Өзгесін қойғанда, бұл біздің ұлттық кадрларымыздың өскенін көрсететін еді. Демек, республиканың экономикасы, шаруашылығы жана белестерге көтерілуді, жаңа табыстарға жетуді тілейтін еді. Міне сонда, 1954 жылы бізге Светлов жолдас келді. Бұл кісі жөнінде менің өзгелерден гөрі көбірек сөйлеуге қақым бар. Ең алдымен ол бізді қандай іс болса да, мемлекеттік тұрғыдан бағалап, үлкен категориямен қарап, дұрыс шешім алуға үйретті. Ұсақ іске, өсек-аянға көңіл бөлмеуді өз басым осы Андрей Ивановичтен үйрендім... Ең соңғы Күсепов болды. Бұда осы өлкенің адамы. Ақымақ кісі емес, жігері де бар. Бірақ Қазақстан секілді алыпты басқаруға мемлекеттік қайраткер ретінде көп қасиеттері жетпейтін. Тез келуіне қарай тез кетті. Және орнынан қалай түскенін өзі де түсінбей қалған тәрізді! Сорты Күсепов, құдай маған сенің істегендеріңнің бірін істетпесін! Енді сол жіберілген жерінде, айтқанды орындап тыныш отыр! Бұны сен істей аласың, оған ақылың жетеді. Ал мемлекеттік тұрғыдан қарағанда... Жоқ, жоқ, саған ең қымбатты, ең керегі — айтқанды орындау! Сол жолыңнан айрылма! Ал маған, ең қадірлі қасиет шамам келгенше, өз ойлағанымды өз қолымнан істеу! Жоқ, барлық қиын жұмысты өзім істесем деймін! Ал бұрын осы қызметте отырған Черняев кішкентай адам ба еді? Қолына республиканы беріп еді, не шықты? Ешкімді тыңдамай аз мезгілде жұртты талан-тараж етті. Кенет Ақылбектің есіне Черняевтың Әзірбаев

туралы сөйлескен сөзі түсіп кетті. Иә, содан бір жеті өткеннен кейін ғой Әміржанға прокурордың баяғы шақыру қағазы келгенін Айболдың көргені. Оның арғыжағы бәрі белгілі, Әзербайевты қалай қорғағанымен де, бәрібір еш қажеті жоқ еді. Демек, Черняев түскен күннің ертеңіне Ақылбек прокурордан Әміржанның ісін тағы сұраттырып алған. Бірақ амал не, Әзербайев бұл күндерде хал үстінде жатқан. Тек өлуіне бір күн қалғанда ғана ол, Ақылбектің прокурорды шақырып алып істі мүлдем тоқтатқанын естіген. Бұдан кейін ол, осы хабарды жеткізген Мәскеудегі Қазақстан тұрғылықты уәкілі Бекбайевқа басын жастықтан әзер көтеріп: «Сен менің атымнан басыңды и оған! — деген. — Тек нағыз өзіне ғана менің «рахметімді» жеткіз! Естіп тұрсың ба! Және өзіне айт, мен Ақылбекімді қайта таптым деді де. Мүмкін, бір сағаттан кейін өліп кетермін, бірақ мен оны қайта таптым! Жоғалтып аламын ба деп қорқып едім, бар екен бұл маған — үлкен мейрам! Өте жақсы! Ал өзге достарыма...» Кенет тынысы тарылып шаршап кеткен. Одан әрі сөйлеуге әлі жетпей, көзін жұмған.

«Беу, адамдар, адамдар! — деді Ақылбек ойға кетіп. — Сендерді айыптаудың өзі қорқынышты, өйткені өзің адамсың ғой. Бірақ сендерді түсіну кейде өте қиын! Расымен мені сондайға бара алады деп ойладыңдар ма? Қандай тасбауырлық! Жоқ, ең дұрысы мұндайда өткендерді ойламау! Жүр ғой прокурор ештеңені есіне салмай! Жатқан шығар қазір ұйқыны соғып, қорылдап! Ал мен болсам кірпік іле алар еместің! Қайтесің! Мұндай прокурордың ар-ұяты өзіне лайық болуға тиісті. Ол совет заңының күзетшісі ғой. Ал сонда біз кіміз? Біз сол заңды бұзушы қылмыстылардың қамқоршыларымыз ба? Прокурор Курбатов бізді солай санайтын да шығар. Оған ар-ұят тазалығы деген — тек заң статъяларының талқылауынан туатын қасиет. Прокурор, тергеуші, айыпқа тартылушы, абақтыға отырушы — бұдан басқа ол қарар қандай ар-ұят сатысы бар? Жоқ! Бірақ бұл статъялардың бәрі — тым тар! Арасынан өтер жол жоқ! Оның міндеті шақырып алу, анығына жету, сосын тиісті жазасын қолдану! Ал мен болсам, жазалауына жазалау керек, бірақ қалай жазалау керек деп тағы ойға қалам. Кейде күнәкердің айыбын, қатесін кешу, оны абақтыға салудан жүз есе артық жақсылық әкелуі мүмкін! Әрине, прокурор жолдас сен бұлай ойламайсың, өйткені ол сенің шаруаң емес! Рас, мен де бұндай жағдайды үнемі ойлай алмаймын, өйткені ойлау менің шаруам болса да, оған тіпті кейде уақытым да жетпейді. Міне екі айдан асып кетті, екінші монографиямның машинадан шыққанына. Ал қарап шығуға уақытым жоқ, өйткені бұдан бұрын тасқынды тоқтату жөніндегі жазылған бес жүз табақ еңбекті оқып шығуым керек. Күр оқып шығу ғана ма, оны зерттеуім, анығына жетуім міндет. Бәріне бірдей қолың тимейді. Иә, осылай құнды адамдардан да кейде айырылып жатамыз. Және айтарымыз «бұған не істей аласың?». Қашан жұрттын

бәрінің жазмыш-тағдырымен әкей-үкей тапыса аласың? Еш уақытта да өйте алмайсың? Әрине, біз түгіл күннің көзі де жұрттың бәрін бірдей жылыта алмайды. Бү да шындық! Бірақ Дзержинский бірде: «Кімде кім әбден қатып-сеніп қалыптасып қалған болса, кімде кім тұтқында отырғандарға жаны ашып, дұрыс қарай алмайтын күйге жетсе — ондай адамдар бұл мекемеден тезірек кетсін. Бұл мекеме де өзге мекемелерден гөрі, бақытсыздарға жаны ашыр сезімі мол және сезімтал жүрекпен қарай алатын адамдар көбірек керек» деген екен.

Бұны ол азамат соғысынан кейін, дүние шіркін быт-шыт болып күйреп жатқан кезде айтқан-ды. Революция ерінің осы сөзін кей бір прокурорлар есінен неге шығарады екен?

Ахметжанов Гавриловқа көктемде келемін деп уәде бергенменен, түрлі жағдайлармен айтқан уақытында бара алмады. Тек, бір-екі күн жұмысы саябырлап, сәл қолы босағандай болып еді, жаз аяғына қарай, машинамен осы колхозға жүріп кетті.

Бұл шаруашылықтың жері Жоңғар Алатауының күнгей баурайын ала жүз мың гектардай еңсіз дала боп келіп, тау етегінде созылып жатқан-ды. Осы көлемнен жетпіс мың гектардай жері егінжай боп, қалғаны шөп даласына айналып кететін-ді. Колхоздың негізгі кәсібі жүгері егіп, қара мал мен қой өсіру болатынды.

Міне қазір Ахметжанов пен Гаврилов, екеуі де сұнғақты, көз тоярлықтай келбетті, әлі пісе қоймаған, теңіз тәрізді толқып жатқан, ұшы-қиыры жоқ егін даласын аралап келе жатыр. Алдарынан, сонау көкжиекке дейін созылған, жасыл қабырғадай тұтасып, үкілі бастары бұлғаңдаған жүгері егістігі көрінеді.

Бұлар солай қарай беттеген.

— Біздің жеріміз, — дейді Гаврилов, Ақылбекке бұрыла көз тастап, — құмдақты сұр топырақ, кей тұсы тіпті құмға айналып кетеді. Жалпы өте құнарсыз, үнемі тыңайтқыш пен бөтен агротехникалық шараларды керек етіп тұрады. Біз де оларды аяп жатқан жоқпыз.

Ақылбек, бітік шыққан егіннен көзін алмай, үн-түнсіз тыңдап келеді.

— Күнгей түс болғандықтан бұл араның күні ыстық. Тіпті мақта, күріш, темекі де егуге келісті. Жүзім мен персик те шығады. Жалғыз-ақ бізге су жеткіліксіз. Биыл жаз жаңбырлы болды. Тегі бұл арада жаңбыр шамалы жауады. Сондықтан біздің егініміз тек қолдан суарумен ғана өседі.

— Ал ондай су жеткілікті ме?

— Шын жеткілікті деу қиын. Қар қалың түскен жылы, ери бастасымен-ақ бір литрін қалдырмай жинап алуға тырысамыз. Сол сумен бүкіл егінжайды, бау-бақшаны суарамыз. Суарылатын жер — біздің бар байлығымыз. Оған мына таудан ағатын екі өзеннің суын да пайдаланамыз. Әдейі жүргізілген арналар арқылы. Биыл, ана тау

етегін қуалай, бергі өзеннен тағы бір кең қолтық арна өткізбек едік, сонда бұл өзеннің суы тегіс егін жайымызға баратын еді, бірақ онымыз болмай қалды.

— Неге?

— Тіпті айтуға да ыңғайсыз.— Колхоз бастығы сәл күмілжіді.— Арнаның жобасын да бекіттік, жұмсалатын ақшасын да белгіледік, қауызын енді бастаймыз деп тұрғанымызда, колхозымызды тексеруге Алматыдан комиссия сау ете қалды. Әрине Күсепов жіберген ғой. Есіңізде бар ма, колхоз бастығы атақты Нұрмолда Алдабергеновты осындай тапсырмамен келген комиссия қалай шатыстырғаны. Мені де сөйтпек болған болулары керек. Ондай жағдайда қандай арна жүргізесің. Енді міне егінді жинап алған соң, қайтадан кіріспекпіз.

— Комиссия ештеңе тапты ма?

— Не табатын еді? Келген адамдардың дені дұрыс кісілер екен. Жұмысымызды жақсы екен деген қортынды істеді. Бірақ алғашқы кезде... Әрине, арнаулы тапсырмамен келгеннен кейін, бізді колхозды шын құртып жатыр екен деп әлденелерді іздеп бақты. Көп кешікпей жұмысымыздың дұрыс екеніне өздерінің де көзі жетті ғой деймін, көз қарастарын кілт өзгертті.

Ақылбектің қабағы түсіп кетті. «Күсеповтың Гавриловты бос тастамайтынын мен қалай ұмыттым, деді ол өзіне-өзі ренжіп, беу, Күсепов! Күсепов! Сен үнемі осындайсың! «Жұмысты жақсы істейсің, сені аудандық советке председатель етіп жоғарылатамыз» дегенің қайда Гавриловке!? Сондағы жоғарылатқаныңның түрі мынау болса...»

— Ондай жағдайда маған неге хабар бермедің? — деді сәл қаттырақ сөйлеп Ақылбек, ашуын тарқата алмай.

— Оның қандай керегі бар еді? Бізсіз де өзіңнің шаруаң ол кезде жеткілікті болатын. Сырттай естіп жатқанмын,— Гаврилов әлде нені есіне түсіргендей ойлана сөйледі,— Оның үстіне комиссия да жұмысын тез бітірді. Естідім, Алматыға барғаннан кейін оларды Күсепов жеп қоя жаздапты. Бірақ әділеттік іске не істесін, көпке топырақ шаша ма? Ия, Күсепов тағы екі жыл осы орнында отырғанында, талайымызды құртып жіберетін еді, әйтеуір дер кезінде құтылдындар...

— Жалғыз ғана Күсеповтан құтылған жоқпыз ғой.

— Ыя, ыя! Дұрыс істедіндер. Әйтпесе соңғы жылдары шаруашылығымызда адам түсінбейтін жағдайлар тым көбейе бастап еді. Күнде жаңа сөз, жаңа нұсқау, адамның басы айналып кете жаздайтын.

— Ал халық Күсеповтың кеткенін қалай қабылдады?

— Халық дейсіз бе? Халық деген бір данышпан ғой. Партияның шешімін шын жүректен қарсы алды.

Ақылбек ақырын демін алды.

— Онда, біз дұрыс жолда екенбіз.

— Ыя, бұның бәрі өткен іс — деді Гаврилов, — Тек Күсенов секілді тағы біреулер келіп, бүйректен сирақ шығарып, жұмысымызды шатастырып жүрмесін! Ал енді сенен менің бір сұрарым бар. Кеңесінді бер. Жаңа айттым ғой, жеріміз біздің бөлендей құнарлы емес деп. Бірақ жақсы суара білсең жүгері мол өседі. Сөйтсе де, бұл жерден біз Өзбекстандағыдай, не Дон өзенінің бойындағыдай рекордты өнім ала алмай келеміз. Қолдан келгенін аяған жоқпыз. Сортты тұқым да сеуіп көрдік, тыңайтқышты да төгіп жатырмыз, ал бірақ...

— Ал гибриттық тұқым сеуіп көрдіңдер ме?

— Оны да байқадық. Мүмкін біздің жеріміздің ерекшелігіне қарай, дәл керек түрін таба алмай жүрміз бе...

— Мүмкін, мүмкін... — деді ойлана Ақылбек, — әрине, әр егінжайға өзіне тән, мол өсім беретін тұқымды дәл тауып себу керек. Мұны менсіз де өздерің де білесіздер. Дегенмен, осы араға Қырғызстандағы Ленин атындағы колхоз пайдаланып жүрген гибридтық тұқымды сеуіп көріңдерші. Олардың өнімі мол, және есімде бар жерлері де сендердікіндей, құмдақты сұр топырақ. Ана жылы болғанмын. Ия, аунамаған сендердің жерлеріңдей.

— Жақсы, оны да көрелік, — деді Гаврилов. — Агрономымызды ертең-ақ жүргізем. Ұмытпасам, сол колхоз Ош обылысында ғой деймін.

— Ыя, Оштан алыс емес.

Гаврилов шарушылығынан Ахметжанов жасарып, бір жасап қайтты. Ол енді өзін күтіп отырған қиын істерге жаңа күшпен, жаңа жігермен кірісуге бар еді.

БЕСІНШІ ТАРАУ

Жазушы Айболдың күнделігінен. «Ақылбек Ахметжанұлы тәрізді өзіңнің принципыңды мықты ұстаудың оңай емес екеніне көзім кеше әбден жетті. Ашушаңмын ба, әлде біреудің істеген жамандығын ұмытпайтын кекшілімін бе, түсінбеймін. Өзіңнен өзің жоғары болу, орынды десеңде өзгеге ауыр тиер өз сезіміңді баса білу — қандай қиын! Ал кеше...

Хатшы қызым, кабинетіме кіріп «Сізге бір профессор келіп отыр, қолтығында жуан қолжазбасы бар» деді. Әрине профессор маған келуінде бөлендей таңқаларлық ештеңе де жоқ, адам болған соң оның да ісі бар шығар, бірақ қолжазбасын тікелей маған неге әкеледі екен, бұл редакторлардың шаруасы ғой, директорлардікі емес?

— Сұрап білмедің бе, Роза, о кісі маған неге кіргісі келеді екен? — дедім, — расында қазір кісі қабылдай қоятын жағдайым жоқ еді, асығып отырғам.

Сөйтсем о кісі біздің баспасөз комитеті председателінің жіберуімен келген екен.

— Онда кірсін, кірсін! Мәселесін тез қарап жіберелік.

Профессор кірді.

— Амансың ба, Айбол,— деді ол мені көріп барынша қуанып қалған адамдай,— сенің мұндай күйге жеткеніңе өз басым өте қуаныштымын.

— Рахмет, отырыңыз.

Менің бұл сөзді айтуым артық болған секілді, өйткені ол мен айтпай-ақ алдымдағы креслоға шанжая отырып, жайғасып та алған болатын. Отырған отырысына, өзін өзі ұстаған сипатына қарағанда, бұдан бір жыл орнынан түсіп қалған министр тәрізді емес, сол үлкен дәрежесінде мені қабылдап отырған адамға ұқсас. Оның бұл қалпын, өзін осылай ұстай білгенін мен тіпті іштей күндегендей де болдым. «Бұндай адам ешуақытта өзін басқаға қорлатпас!» дедім, солай ойласам да, түр-келпетіне тағы да үніле қарап, қанша шіренгенмен де, бұрынғы күйінің жоғын, екі иығы төмен түсіп, босанси бастағанын аңғарып қалдым. Бұрын ол апайтөс, арыс кеуделі сұңғақ бойлы, қара сұр, өзін-өзі әбден баптап сыланған сымбатты кісі болатын. Бұның әсіресе мақтан ететіні қап-қара білеудей сұлу мұрты еді. Осы мұрты менің де өмір бойы ұмытпастай боп есімде қалған.

Ол оқиғаның болғанына он бес жылдан астам уақыт өткен. Мен бұнымен Мәскеу-Алматы поезының Қызылордаға тоқтаған жерінде, жұмсақ вагон үстінде кездестім. Мәскеуден шыққаныма екі күн еді. Қалтамда бір тиын ақша жоқ, және қарызға алатын таныс ешкім де кездеспей, кешеден бері нәр татпай, қарным ашып әбден қалжырап ұйықтап кеткен екем. Жұмсақ купеде өзімнен басқа жан жоқ, жападан жалғыз келе жатқам. Кенет купе ішінде шыққан шудан оянып кеттім. Әлдекімдер дабырласып сөйлесіп кіріп жатыр. Купенің жоғарғы орнында едім, мені көрді ме, көрмеді ме, оларын білмеймін...

Өткен күн оқиғасын еске түсіру, сондай ауыр тиген болуы керек, бұдан әрі қарай Айбол ештеңе жаза алмады. Қаламсабын тастап түрекелді. Енді ол жұмсақ кілем үстімен ерсілі қарсылы жүре бастады.

Күн жаңа шығып келе жатқан. Бұл Айболдың жұмыс істеуге ең жақсы көретін мезгілі. Үй іші теп-тегіс шырт ұйқыда. Тек терезе алдындағы жас ағаштарға келіп қонған құстардың сайрағаны естіледі. Айбол кілем түгін аяғымен сипай басып, қалың ойда бағанағы қалпында ақырын ғана кезіп жүр.

Бұл оқиға партиялық билетін қуып жүрген кезінде болған. Лагерьден босанғанына жыл асып қалса да, жөнді қызметке орналаса алмай, не жазғандары басылмай, жүдеп жүрген-ді. Ескі бір жолдасынан қарызға азғантай ақша сұрап алып, Мәскеуге келген. Бірақ председателдің орнына бұны, сөзге сараң, жасы келіп қалған, қатардағы

партиялық тергеуші қабылдаған. Тергеуші Айболды мұқият тыңдап болып, қағазын өрі-бері қарап шықты да:

— Сіздің ісіңізді Қазақстан қарауға тиісті,— деді.

— Жок, о жақта партияға еш уақытта да қайта алмайды,— деді Айбол томсара басын шайқап,— мен Нұрахметов жолдасқа бірнеше рет арыз жолдадым, мені танитын адам, бірақ ең болмаса сол арызымның біреуін де қабылдау комиссиясына жіберген жоқ.

Тергеуші күлімсіреді.

— Кеше ғана Президиум Нұрахметов жолдасты орнынан босатты. Енді ол жерге басқа адамдар барады. Олар арызыңыздың анығына жетеді. Ақылым — еліңізге қайғыңыз! — Ол кенет Айболдың бетіне ойлана көз тастады. телефонның тұтқасын ап, керек сандарды тере бастады,— Сіздің мазаңызды алып жатқан тағы мен ғой, Иван Петрович,— бұл кісі өзінің фамилиясын атады.— маған командировкаға баратын республикамды өзгертуге болмас па екен? Иә, Өзбекстанның орнына Қазақстанға? О жақта бірнеше іс бар, республиканың өзінде отырып анығына жетсем бе деп едім! Және бір іс туралы, мүмкіндігіне қарай өз ұсынысымды берсем бе деп едім! — Тергеуші байыппен асықпай сөйлесіп отыр. Сөз тыңдайды да, аспай-саспай қайтадан бастайды,— Иә, бұдан бөлендей өзгеріс бола қалмас... Көп рахмет! — Телефон тұтқасын орнына қойды да, Айболға қарады,— Осылай. қымбаттым, тезірек Алматына жет. Екі-үш күннен кейін, сенің ісінді алып мен де келермін. Сонда кездесерміз. Сөйткеніміз жөн болар.

Айбол көп рахметін айтып, орнынан түрекелген. Өзі де Мәскеуге ақшасыз жеткен адам, қайтадан поездға мінгенде қалтасында бар болғаны елу тиыны қалған-ды. Қанша қысып ұстаймын десе де, екі күнге жетпей бұл елу тиын да жұмсалып біткен. Содан кейін, жасырары жоқ, ашыға бастаған. Ал әлі де алдында екі күндік жол бар. Тағы бір ғажабы — көрші купелердің бөрінде де толған кісі, олар ішіп-жеп гуілдесіп жатыр, ал бұның купесінде өзінен бөтен ешкім жоқ, және жол-жөнекей бірде бір адам отырған емес. (Артынан барып білді, бұл орынның бәрі Мәскеуден шықпай жатып, жолай мінетін партиялық уәкілдерге арналған екен). Тек Қызылордаға жеткен де ғана пероннан дабырласа, сөйлесіп үш кісі мінді! Иә, осы үш кісі!

Айбол! Үй ішін тағы сәл кезіп жүрді де, қайтадан орнына отырып, қағазын жаза бастады.

«Үшеуінін алдында тұрғанын шырамыттым (сыртынан бұрын бірекі рет көргенім бар). Бұл осы кезде біз тұрған жердің басшы қызметкерінің бірі болатын. Өте жершіл кісі деп естігенім бар. (Біздің заманымызда мұндайда сұмырайлық әдеттер кездеседі, амал қанша!)

Екіншісін де шырамытқандаймын. Бұрын бір көрген жігітім тәрізді (соңынан барып білдім бұл председателдің көмекшісі екен). Ал үшінші...

Бірден бар ықыласым соған ауды. Бұны мен жақсы танитын-мын. Қырланып-сырланған, үстінен жұпар иісі аңқи шыққан, сақалын мұнтаздай етіп қырған, кербез келген белгілі сәнқой. Әрқашан да аяғында жылтыраған сары бөтенке, мойнында сәнді, қызыл-жасылды галстук тағып жүретін. Қара сұр, қалың мұртты. Бір кезде кейбіреулер бір үлкен адамға еліктеп осындай мұрт қоюға әуестенсе, бұл тұста басқа бір әйгілі кісідей бастарын тып-тықыр етіп қыра бастаған. Ал бұл әлі жаңа үлгіге көшіп үлгермеген еді. Өзім көп таныс болмағанмен бұл адамның ақылы, мінезі жайында талай сөз естігем. Жұрт оны қазақ интеллегенциясының, Төлеген Төжібаевтай, болашағы, ардагері санаған, жоқ, тіпті жарқырай шыққан жарық жұлдызы деп бағаланған. Кандидаттықтан кейін, арасын ұзартпай ол докторлық диссертация қорғаған («Ушинскийдің психологиялық көзқарасы») сөйтіп, қазақтың алғашқы доктор профессорының бірі болған. Содан соң министірлік дәрежеге көтеріліп, артынан үлкен институттардың бірінің ректорлығын алған. Қысқасы, өзінің жасына қарағанда, бұның жоғары көтерілуі — орасан тез болған дүние еді.

Бағанағыдай емес, үшеуі сәл бәсеңдеу күле-қалжыңдасып, орналасып жатыр, маған еш назар аударар емес. Поезд әлі қозғалған жоқ, қалай үн-түнсіз жата берейін, тірі адам екенімді білдіруім керек қой. Басымды жастығымнан сәл көтеріп «Амансыздар ма?» дедім. Қазақтың ежелгі дәстүрі ғой, сәлемге сәлем қайтаратын, үшеуі де маған жамыраса жауап қайырды.

— Қай жерде тұрмыз? — дедім жаңа оянған адамдай (неге екенін білмеймін бұл үшеуі купеге кіргеннен-ақ өзімнен өзім қымсына бастадым).

Олар «Қызылордада тұрсыз» деп жауап берді, председателдің көмекшісі «Қазақ республикасының бұрынғы астанасы» деп тіпті қоса түсіндірген болды.

Мен жерге түсіп, иығыма пальтомды іле сала, далаға шықтым. Көктемнің қоңыр салқын түні еді. Аспанда бұлт жоқ, айнадай ашық. Жылы купеден шыққандықтан ба, денем сәл мұздап кеткендей. Перронда тірі жан көрінбейді. Дүкен біткеннің бәрі жабық. Тек вокзал алдындағы ақшыл, сарғылт электр шамдары ғана түскіл ағараңдайды... Денем тоңазып, бір-екі рет есінеп, перронда өрі-бері жүрдім де, қоңырау екінші рет соғылғанда қайтадан вагонға кірдім. Купеде үшеу емес, енді төрт адам бопты. Терезе алдындағы кішкентай стол үсті толған тағам. Тарелкеде майы шыққан, кескіленген жұп-жуан сапсары қазы. Жаңа ғана қазаннан түсірген, қызара-бөрткен, ақ бидайдан жасаған тоқаштай тоқаштай бауырсақтар. Стол ортасында дінкейген, тұтас пісірілген жас күрке тауық. Тек аузы ашылған банка-шыныда

қызыл балықтың қара уылдырығы. Бұларға таяу әдейілеп жұкалап кескен голланд ірімшігі. Столдың екі жағында, күзетте тұрғандай, сарайып аузы ашылған коньяк пен боржом (маған кенет бұлардан бу шығып тұрғандай көрінді). Осының бәрін кесіп, тарелкеге салып, столдың үстіне тәртіптеп қойып жатқан, мен жоқта кірген, төртінші жолаушы екен. (Соңынан барып білдім, бұл облыстық атқару комитетінің председателінің мәдениет жөніндегі орынбасары екен).

Көмекші сәл кейін шегініп, стол үстіндегі осынау ақ май аралас молдыққа таң қалғандай, сүйсіне қарап тұр. Купеге біреудің келгенін сезіп, тамақ дайындап жатқан төртінші жолаушы кейін қарады. Мен бірден тани кеттім. Бір кезде екеуміз бірге Орталық Партия Комитетінде жұмыс істегенбіз.

— Ау, мынау Айболдың өзі ғой! — деді ол қуанып қалған адамдай, — жол болсын?

Мен Мәскеуден келе жатқанымды айттым.

— Солай ма? Командировкаға барып па едің? Әйтеуір, бәрі дұрыс қой?

Ештеңе дегім келмеп еді, бірақ үндемей қалу да мүмкін емес, амал жоқ, қысқа түрде Мәскеуге Орталық Партия комитетінің жанындағы бақылау комиссиясына барғанымды айтуға мәжбүр болдым. Бәрі бірдей бетіме қарап қалған соң, партияға қайта кіру жөнінде арыз етіп келе жатқанымды жасыра алмадым.

— Қалай шешті, — деді председателдің көмекшісі, күрке тауықты бөлшектеп жатқан пышағын былай қойып.

Мен әзірге мәселенің ашық тұрғанын айттым.

— Дегенмен әйтеуір үміт бар ғой?

— Үмітсіз дүние бола ма? — дедім, — бірақ... — сөзімді аяқтамай тоқтадым...

Міне осы кезде, қазақ интелгенциясының жарық сәулесі саналған, есікке таяу жерде отырып алып, ләм-мим деп тіл қатпай, екі көзін маған қадай, қалшиған да қалған осы кісі:

— Иә, сіз секілділердің мәселесін шешу, әрине, өте қиын, өте қиын, — деді адамның көңіліне қарамай, жаныма қатты батыра сөйлеп, — Сіз ғой істеген қылмысыңызды мойныңызға алып, кешірім сұрадыңыз. — Өзі философ бола тұрып, қылмыстылар кодексінің тілімен сөйлеп отыр, — Бірақ қазір кешірім сұрағанмен не шығады? Қылмысты ең алдыменен істемеу керек, істеген екенсің... — Ол тағы бірдеме айтпақшы болып келе жатты да, сірә айтқысы келмей қалды ғой деймін, кілт тоқтады. Көмекшіге оқыс бұрылды, — көне, болсаң, әлгі партияны ойнап бітірейік, түн оргасынан ауып барады ғой, — сөйдеді де, қалтасынан судай жаңа картаны алып, ауыстыра бастады.

— Төртінші қол — Петр Иванович жоқ қой, — деді көмекші абыр-жи, — онсыз...

— Петр Иванович үшін бір Қызылордаға қайта оралмайтын шығармыз! — деді қалың мүрт сәл шытынап, — Ол үшін мына жігіт ойнайды. Енді профессор қасында тұрған председателдің орынбасарына көз тастады, — отырыңыз, отырыңыз, жолдас. Бос сөзден гөрі, іске кіріселік. Кім үлестіретін еді? Менің кезегім ғой деймін...

Айтпай-ақ ойларына түсініп, өзімнің жоғарыдағы орныма көтерілдім. Иә, бейтаныс бол, болма, ғасырлар бойы келе жатқан қазақ елінің мұндайда көрсететін сый-құрметін, сжелгі дәстүрін, біздің халық мыналардай дәрекі түрде сирек бұзса керек. Және мен бұларға тіпті бейтаныс адам да емеспін ғой, біреумен бірге қызмет істеген жолдаспын, өзгелеріне тым жақын таныстығымыз болмағанмен қазақтың азаматымын ғой. Амал қанша, заман солай шығар, сотталған кісімен бұлар бірге отырғысы келмеген болар. Мүмкін бұлары да дұрыс та шығар, бірақ... бірақ бұл төртеуінің бүйтуге қақыларының жоғын мен де жақсы білемін ғой. Бағана қарным қатты ашқан еді, енді тіпті денем құрыстанып, жүрегім өртеніп әкетіп бара жатыр. Тек он минуттай өткеннен соң ғана, олардың сөздерін ұға бастадым.

— Взятка сіздікі, — деді председатель әлде кімге, рюмкедегі коньякты жұтып жіберді, рахаттанғадай демін қатты алып. Сосын кесілген қазыдан майын ағыза аузына толтыра салды да, — ... ал Алматыдан, — деді даусын сәл бәсеңдетіп, — маған телефон соққанда, бір жақыным мезгілсіз қайтыс болған екен деп қорқып кеттім (әйтпесе түн ортасында «Алматыға келіңдер деп есі дұрыс адам телефон ұрар ма?»), тек жүрер алдында ғана неге шақырып жатқандарын білдім.

— Енді қайда жібереді екен о кісіні? — деді орынбасары.

— Нұрахметовты ма? Бір құдай біледі де! Жіберетін жер табылады ғой! — Немқұрайды жауап берді председатель.

— Ана екінші мықтымызды да ауыстыра ма екен?

— Оның да шаруасы біткені, — деді председатель қуанған адамдай, — Баяғыда-ақ сөйту керек еді! Енді ол орынға Ақылбек Ахметжановты қояды деген сөз бар.

— Қойыңызшы! — Қалың мүрттының дауысы қаттырақ шығып кетті.

— Сіз естіген жоқ па едіңіз? — Председатель оған тандана қарады.

— Ешкім айтпаса, қайдан естисіз? — деді министр, ректор, профессор, ешкім бұған айтпағанына қорланып қалғандай. — Алыс ауданнан шақырып алдырды, бірақ ештеңе деген жоқ. Айтуға керек деп таппаған ғой, жарайды! (Оның бұлай ренжіп қалуының реті бар еді, бұны министірліктен, ректорлықтан да жоғары көтеріледі екен деген лақап тарап кеткен. Бұл алып қашты лақап болса да бұған жүрт сенген. Жұрттан көрі өзі сенген).

— Сонда, неге Ахметжанов? — Ол әлі ашуын баса алмай отыр. — Одан бөтен ешкім табылмап па? Бұны сіз кімнен естідіңіз?

Председатель тағы алдындағы рюмкедегі коньягын ішті де, күрке тауық етінің бір жапырағын аузына салып, шайнай бастады. Жұтып болғаннан кейін ғана жауап берді.

— Қара жер өзі хабар береді деген бар ғой. Бұл анық әңгіме. Бұған дейін ана жакта, — ол саусағымен шошайтып, жоғарғы тұсты көрсетті, — бар активтің анкеттерін мұқият түрде қарап шығып-ты. Сосын ана, қазақ жерінің ұлы жазушысы, — председатель «Ұлы жазушының» атын атаған жоқ, әлде атаса да тым ақырын атаған тәрізді, — Мәскеуде жақын арада болғанында, Ахметжанов туралы бірер ауыз жылы сөз айтқан көрінеді. Ал ол кісінің сөзіне Мәскеу көптен бері құлақ қоятын боп жүр ғой.

Купе құлаққа ұрған танадай тына қалды. Тек үлестіріліп жатқан картаның судыры естіледі. Әлден уақытта барып қолындағы картасын тастай салды да председатель:

— Және жоғарғы үй, республиканың басты қызметкерлерімен, обылыс басшыларымен ақылдасты. Көпшілігі Ақылбекті мақұлдапты. Өсіп келе жатқан адам. Соғыс кезінде де өзін жақсы жағынан көрсетті. Бағына кедергі етпейік деген болар...

— Ал өзге жұрт соғыс кезінде шошқа тағалап па?! — Министр, ректор, профессор әлі ашуын баса алмай отыр. — Тек Ақылбектің бағы жанған десенші одан да! Отқа күймейді, суға батпайды, Ахметжанов! Көрдіндер ме қайдан шыққанын!...

Председатель министрдің неге ашулана қалғанын бірден ұқты, сондықтан:

— Ахметжанов болса несі бар, — деді әділетті сөйлегенсіп. — Ол ақылды, дарынды, келешегі бар адам. Осылай өсетінін мен бұрыннан білетінмін...

— Әйтсе де Нұрахметовке менің жаным ашиды, жұмысын жаман істеген жоқ! — деді кенет председательдің мәдениет жөніндегі орынбасары. Үні өзгелерінікінен бір түрлі ерекше, биязы шықты. Даусынан Нұрахметовты шын аяғандық, бір адамгершілік сазы естілді. Нұрахметовке парыздар екенін мен бұрыннан білетінмін. Бұл жігіттің өсуіне, қызмет бабында бүгінгідей дәрежеге жетуіне оның жәрдемі аз тимеген.

— Атамнан әрі кетсін! — кенет председательдің екі ұрты салбырап, тамағы торғай жұтқан жыланның көмейіндей ісіне қалды, — Бір адамға жаным ашымайтын болса, соған жаным ашымас! (Өзін Қызылордаға председатель еткен Нұрахметов екенін неге ұмытқанын түсінбедім). Егер керек болса, бұл диктатор туралы өзім сөйлеймін, әкесін танытып! Жарайды, көне картаны үлестіріңдер! Бос сөздің

керекті пе? Солай менікен екен, солай болады да. Біздің пікірімізді ешкім сұрап жатқан жоқ!

Тағы рюмкаға құйылған коньяктың сылдыры естілді. Сегіз жақпен төрт ауыз бірдей тамақ жеуге кірісті (маған олардың тамақ шайнағандары — сиырлардың — дәмді жем-шөпті күйсегеніне ұқсап кетті.) Шылп-шылп, бырш-бырш. Бұлардың қазының майын саусақтарының арасынан ағыза тауықтың етін ұрттарына толтыра, аспай-саспай адамның айызын қандыра шайнағандарынан — кенет менін аузымнан сілекейім ағып, қарным бұрынғыдан жаман ашып кетті. Сасқанымнан бүктүсіп, қабырғаға қарай бұрылып жаттым.

— Ал енді менің өз купеме барғаным дұрыс болар, тым ұзақ отырып қалдым білем. Ұйықтап қалған жүртты оятып жүргенім жөн болмас, — деді мәдениет жөніндегі орынбасар. Сірә, председателдің жанағы сөзіне тидіре даусын қатты шығарғаны бұның да титығына тиіп кеткен секілді.

— Сен алдыменен партияңды бітір, сосын барасың! — деді председатель ананың сөзін жақтырмағанын жасырмай, қабағын кенет түксите жауып. (Мен бүйткенін көрмесем де, дәл осы сәтте оның келбетін көз алдыма осылай елестеттім). Кенет бір тамаша шешім тапқандай, ол даусын сәл көтеріп. — Ау, есіме жаңа түсті ғой, — сен мына жоғарыда жатқан жолдасты оят, сенің орныңа ол барып жатсын. Карта ойнап жатқан жоқ, оған қайда жатқаны бәрібір емес пе?

Жоқ, қымбатты председатель, маған қайда жатуымның бәрі бір емес! Маған сендермен бірге жатпақ түгіл, бір жерде отырудың өзі азап!

Ауа жетпегендей тұншығып барамын! Дәл осы сәтте, мен бұл кісілерді қаншалықты жек көріп қалғанымды білсеңдер! Жоқ, мен оларды тағамдарына шақырмағандары үшін жек көріп қалғам жоқ. Шақыра ма, шақырмай ма, сайып келгенде, бұл әркімнің өз шаруасы ғой. Бұл кісілерді кенет жек көріп қалуыма себеп болған баяғы Нұрахметов! «Керек болса, мен өзім сөйлеймін, әкесін танытып» деген сөздері үшін! Керек болса! Керек болса, әрине, сен кімді болса да сатасың, адам бейнесіндегі қос аяқ! Сенің өз басыңа пайдасы болмаса, сен туған анаңнан да безесің, қос аяқты малғұн! Нұрахметовты бір адам жек көруге тиісті болса, ол мен едім! Мен едім! Өйтуге менің себебім бар еді: Нұрахметов айыпты емес екенімді жақсы білетін. Біле тұра, ол қол үшін берген жоқ, жәрдем етпеді! Менің атым мен өз атын байланыстырғысы келмеді. Жұрт «қылмысты жанды қорғады — деп айтады деп сескенді. Әрине, мен оған керек жоқ адам едім... Мыналар, мыналар ше? Қандай жексұрындарды көтерген, қандай сұмырайларды адам еткен! Ең болмаса бірі, кешегі қамқоры Нұрахметовты не үшін босатты, білгісі келсейші? Оны білмек түгіл, бұлардың тіпті Нұрахметовтың тағдырына қазір түкіргендері

бар! Босату аз болса, ертең пленумда сөйлемек, әкесін танытып! Құдай түссін, құдай түссін, дейіп бұлар, кешегі қымбатты басшымыз! Өйткені қазір оның орнына басқа адамдар келеді, енді солардың ыңғайына қарай көшу керек. Сен ақылды едің ғой, Нұрахметов жолдас! Өзің де түсініп жатқан шығарсың жағдайды. Жок, Қымбатты Күр-еке, сен ақылды болып шыкпадың! Өзіне деген ойларын білмей, қандай адамдарды көтеріп жүргеніңді байқамадың! Енді міне бұлар жиналыс, мәжілісте де сөйлемек, әкенді танытпақ! Құлаған құланның құлағына құмырсқа үймелейді деген міне осы болады, бұрынғы чекист!

Ашудан өн бойым дірілдеп, тісім тісіме тимеді. Сөйтсе де жерге түсіп, күлімсірей:

— Расында да мына кісінің айтып тұрғаны ақыл,— дедім,— орын ауыстырайық. Сендердің әлі ұзақ отыратын түрлерің бар екен, ал мен көзіме ұйқым тығылып, өзер тұрмын.

Председатель орынбасары сөзіме риза болып қалғанын білдіргісі келгендей ишаратпен басын иді. Тағы бірдеме айтқысы келе жатты да, кілт тоқтап, қолын әлде қалай сілтей салды. Алғашқы ретте мені столға шақырып, «қымбатты жолдас, міне, коньяк, міне ауыл жұрттың қазысы мен картасы, алыстан келе жатыр екенсің, дәмін тат» деп айтады екен деп ойлап қалғам. Әрине, шақырады,— деген сенімім мол еді, бірақ мына қалың қабақтың бірден маған айтқан сөзін естігеннен кейін, басымды кесіп алса да бұнымен бір столда отырып нәр татпаспын деп өзім іштей шешкем. Әрине, олар мені столдарына шақыруды ойлаған жоқ екен, тез киімдерді алып келесі купеге кеттім. Міне сондағы қалың қабақ қазір менің алдымда отыр. Қазір ол министр де, ректор да емес, бар болғаны қатардағы профессор. Министр бола тұра, профессор атын алу бір дүние де, министрліктен құлап, жай профессор болып қалу — екінші дүние! Бөтен біреуге мұндай өзгеріс бөлендей маңызды да болмауы мүмкін.— мысалы, Ақылбек Ғылым академиясына лаборатория меңгерушісі болып баруды да тіледі ғой,— ал мына кісіге... Жок, жок, кейбіреулердің бағы көтеріліп тұрған кезде атағы жер жарлады. Сонынан уақыт өткен соң қарасаң — дымы да жоқ. Еңбегі де, атағы да. Бұл бір бақытсыздық. Әсіресе өзінің осындай күйде екенін түсінбеген кісіге өте қиын.

Міне қазір қалың мүрт та дәл сонау купедегідей, менің алдымда тік, емін-еркін отыр. Тек кезінде ғана «кәне менің жолымнан өтіп көрші, қалай қимылдайтынымды өзің де байқарсың!» дегендей, бұрынғы күндеріндегідей бір қайсар сәуле ойнағандай. Оның көзіндегі осы бір өз дегенінен таймас ызғарды сондай сезіндім, амалсыз езу тартуға мәжбүр болдым. «Сүзеген сиырға құдай мүйіз бермейді» деген қазақтың мақалы есіме түсті. Жок, бұның мүйізі дер кезінде шаңырақтай

болған, оны дұрыс алып жүре алмаған соң, құдайдың өзі қағып түсірген. Ал қазір оған сол мүіз қайта оралар болса? Жок, жок оралмай-ақ қойсын, әйтпесе ол бар әлемді сүзгілеп бітіреді.

— Сізге қандай керегім болды, айтыңыз? — дедім мен сыпайы. Ол сәл иығын көтерді.

— Шынын айтсам, өзім де білмеймін, — деді ол немқұрайды үнменен, — жаңа ғана баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің председателінде болған едім. Ол бәрін өзі жайғастырам деп еді.

«Профессорым, әлі ештеңені жөндеп түсінген жоқ екенсің!» дедім ішімнен, сөйтсе де тағы сыпайы түрде, бірақ досыма сәл ресми саз беріп:

— Ғафу етіңіз, ол кісі нені жайғастырмақ болып еді? — деп сұрадым. Профессор қысылып қалған тәрізді.

— Маған қолжазбаңызды баспаға апарып беріңіз, — деді.

— Сосын?

— ...солар басып шағарады деді.

Мен езу тарттым.

— Ғафу етіңіз, әйтсе де ол кісі өз ойын сәл бөтенірек айтқан болар? Баспада сіздің қолжазбаңызды алады, оқиды, рецензияға береді, талқылайды, жақсы деп тапса, кітап етіп шығарады деген шығар?

— Иә, — деді менің сөзіме қосылғандай боп, — оқиды, сосын шығарады деді.

Кенет оған мен «Ең алдымен кітап қып шығарады, сосын барып оқиды деген жоқ па?» деп сұрағым келіп кетті. Бірақ өзімді-өзім тежей қалдым.

— Жақсы, — дедім мен, — «бұныңыз әдебиет пе, әлде ғылым ба?

— Бұл менің басымнан өткен өмірім, — деді ол.

— Мемуарым еді деңіз! Онда қызық болуы мүмкін. — Мен оны мақұлдай басымды изедім, — Былайша айтқанда, сіздің өміріңіздің, шырқауыңыз бен құлауыңыздың тарихы екен ғой.

— Мен әйел емеспін, менде құлау болмайды, — деп жауап қайырды ол, кенет маған сезіктене көз тастап.

— Олай деуіңіз де ақылға сияды. Сіз тек шырқауды ғана білесіз ғой. Ұмытпасам института логика жайында лекция оқитын боларсыз. Өте жақсы! Кәнекей, қолжазбанызды рұқсат етіңізші.

— Сонда қолжазбаны өзіңіз оқисыз ба? — Неге белгісіз профессор кенет әбігерлене қалғандай көрінді маған.

— Жок, өйту қайда маған! Қолжазбаны оқитын біздің арнаулы рецензенттеріміз бар. Сіздің ғылымыңыз туралы мен не білем? Пікір алуға, шамасы, мамандарға жіберуге тура келер. Мен жай өшейін, қалай жазады екенсіз, соны байқайын деп едім. Былайша айтқанда жазу мәнеріңізді, ой түю әдістеріңізді... Құсты қанат қағысынан таниды дегендей...

Менің не айтайын дегенімді, түсінбеген тәрізді. Не дерін білмей сәл отырды. Бұлай отыра беруді сіре өзіне ыңғайсыз көрді білем, әлігіндей емес, қысыла:

— Жаңағы... Соңғы сөзіңіз Абайдікі ме? — деді.

Тәуір сөз болса данышпан адамдарға телу қазақта әдет болып кеткен ғой. Менің айтқаным ешкімнің сөзі емес, өз ойым болса да, мен:

— Жок, Сұлтанмахмұттікі,— дедім.

— Иә, иә со кісінікі,— деді ол,— ұмытып қалыппын.

Қолжазба көлемді және әдемі сұлу шрифтпен басылған екен. Басынан, ортасынан, аяғынан екі-үш бетін оқып шықтым. Біз баса-тындай кітапқа ұқсайтын ештеңенің жоғын бірден ұқтым. Бұл совет адамының патриотизмі жайында сөйленетін лекциялар мен коммунизм құрлысшыларының моральдік кодексіне арналған әдебиеттің ортасындағы бірдеме тәрізді. Және кітап қырқыншы жылдардағы газет тілімен жазылған. Ішінде өзіне тән бір тәуір сөз, әдемі сөйлем жоқ. Ал ойға келсек, одан автор тіпті ада екені көрініп тұр! Мен пионер тобына кірген күнімнен бастап өлі тілге жаным қарсы жанмын. Сонымды байқай қалды ма:

— Сіз мұның көлемділігінен қорықпаңыз,— деді сәл абыржи профессор.— Мұнда түпнұсқасы мен аудармасы бірге. Аудармасын да өзім жасадым...

— Түсінікті. Жолма-жол аударма өзіңіздікі екен ғой.— Өзіңіз істегеніңіз дұрыс болған («жолма-жол аударма» деген сөзді мен әдейі анықтап айттым). Бірақ бұндай еңбекке әдеби аудармашыны табудың өзі бір қиын шаруа. Ал қазақ тіліңізге келсек (шу деп басталатын сөйлемнен бастап бірнеше жерінен көзіме түскен жолдарды оқып бердім) көрдіңіз бе, қазақ нұсқасының да тілін, сөйлемін жөндейтін әдебиетші керек. Ондай адамды табу да оңайға түспейді. Қазір жұрттың бәрінің де қолы бос емес.

— Сонда қалай болғаны? — деді профессор қабағын кенет қарс жауып,— Профессор атағына жеткенше мен әдеби түрде ойлауды білмей келгенмін бе?

— Әдеби түрде ойлауға болмайды,— дедім мен шамам келгенше жұмсақ сөйлеп,— дұрыс, не бұрыс ойлауға, дарынды не дарынсыз ойлауға болады. Ал әдебиет тілі... өте керек. Әсіресе мынау тәрізді еңбек жазғанда. Ал әдебиет тілімен кітап жазу үшін тағы дарын, ұждан керек. Сіз ғафу етіңіз, жаңағы өзіңіз оқып берген жолдарыңыздан мен дарынның өзі түгіл, ізін де көре алмадым. Бұған, әрине үлкен атағыңыздың еш қатынасы жоқ. Дарын үйренумен келмейді.

— Бұныңыз...— профессор ызадан бұлығып, ойына келген сөзді де жөндеп айта алар емес,— мені талай жағдайда жұрт айыптап

көріп еді, бірақ ешуақытта да ешкім дарынның жоқ деп айыптаған емес-ті.

— Ол қандай айып? Дарынның жоқтығы айып па?

— Қалайша айып емес! Дарынның жоқтығынан ауыр айып бар ма? — деді ол қабағы қарс жабылып кетіп (құдай сақтасын, қандай намысқор еді бұл, кешегі үкімет мүшесі, жұрттың сорына қарай бүгінгі профессор! Өзіне өзі риза, күрке тауықтай аты-жөні жоқ күр күдірейе беретін бұл секілді профессорлар, студенттерді қандай өнегеге үйретеді, қандай жақсы тәлім-тәрбие береді).

— Сіз мені дұрыс түсінбедіңіз, — дедім мен, — мен тек әдеби дарын туралы ғана айтып тұрмын! Тек әдеби дарын жайында ғана! Дарынды лектор, мысалы, дарынды жазушы бола алмайды. Ең асқан дарынды бағбан, аузыңды сәл-пәл тұшындырар тәтті тоқаш пісіре алмауы мүмкін. Ежелден келе жатқан осы қағиданы жақында бір ақылды адаммен әңгімелескенімде еске түсіруге мәжбүр болғам. Сіз өте дарынды және өте терең философ болуыңыз ықтимал, — ал әдебиет деген ол бөтен нәрсе. Әдебиет ең алдыменен көркемөнер — жұрттың бәрінің бірдей біріне-бірі ұқсас біркелкі жасаған өнерін емес, әр адамның жеке өз басына ғана тән шеберлігімен істелетін дүниені, көркемдікті сүйеді. Оның бұл өнерін тек өзі ғана жасайды, ал өзге адам дәл мұныкіндей етіп тудыра алмайды. Иә, сіз сауатты жазасыз. Қазақша да, орысша да. Бірақ бұл араға бір ғана сауаттылық аз. Айтайын деген пікіріңізге тағы ішкі сезім, көңіл сазы, былайша айтқанда шөптің басын қозғалтар жел тәрізді, ойыңызды адамға қуанта, не қайғырға жеткізер күдірет керек. Ал сізде оның бірі де жоқ. Сөзіңіздің бәрі қарадүрсін, солғын, бір-біріне бос жапсырыла салған сөйлемдер (сіз жазып отырған өмірді, өзіңіз сүрмеген өмір тәрізді жат сезінесіз). Осындай жансыз сөйлемдерден бет, беттерден тарау, тараулардан кітап жасайсыз. Ондай кітап кімге керек? Оқырманыңыз бірінші бетінен бастап сізге тән ой, терең мағыналы сөйлемдер, өмір таластарың, пәлсапасың іздейді. Ал қолжазбаңызда оның бірі де жоқ, күр біріне бірі тіркестірілген сөйлемдер, оқушылардың күнде естіп жүрген ақыл, ойлары. Осыдан барып кітабыңызды өлгі оқушыңыз тезірек ұйықтау үшін тек төсекке жатқан соң ғана қолына алады. Сұрғылт, өлі сөзден шалдығып ұйықтап кетеді. Қысқасы ойларыңыздың бәрі дұрыс, тақырыбыңыз да керекті, бірақ соларды іске асыру жолыңыз, творчестволық қабілетіңіз бәрі төмен, ойдағыдай емес. — Жаңа ғана профессордың қара торы тартқан жүзінің кенет сұрғылттана, сыздана қалғанын аңғардым, оны шын аяп кеттім. Өзі әбден таяқ деген адамды қандай ақымақ сынмен түзейді?

— Жарайды, — дедім сәл даусымды өзгертіп, — енді сіз қам жеменіз. Қолжазбаңыз менде ғой, бүгін редакцияға берермін. Және ең тәжірбиелі рецензентшіге жіберуді қадағалармын. Менің қолымнан келетіні осы.

— Және жоспарға енгізіңіз.— Әлі де ол бұйыра сөйледі,— Председательдің өзі маған солай деген. Баспа қолжазбасыз жоспарға ештеңе кіргізе алмайды дегеннен кейін әдейі қолжазбамды әкеліп отырмын.

— Енгіземіз,— дедім мен енді қарсыласпай.— Оқып шығып, талқылаймыз, сосын жоспарға енгіземіз. Содан кейін редакторын дайындап, сізбен бірге жұмыс жасай бастаймыз.

— Жоқ, бұл айтып отырғаныңыз не дүние,— профессор қабағын түйді,— оқимыз, талқылаймыз, бірігіп жұмыс істейміз... Тағы не демексіз? Байқаймын, сіз менімен бір жас баламен сөйлескендей боп отырсыз.

— Ғафу етіңіз, бұл үлкен болсын, кіші болсын, жазушы біткеннің өтетін жолы! Менің де жолым осылай болған. Әлі де осылай. (Некүрлы ол шабуылға шыға сөйлеген сайын, соғұрлым мен сабырлы болуға тырыстым. Тіпті ең аяғында оған күлімсірей қарай бастадым). Жаксы болайын, жаман болайын, мен де жазушымын ғой. Ең үлкен деген жазушының да кітаптары дәл осылай шығады. Бөтен жол жоқ. Баспа шығаратын кітабының құнды екеніне алдымен көзі жетуі керек.

— Менің атым кітабымның құнсыз болмайтынына куә емес пе?

Бұнын айтып тұрғаны, қызмет бабында дәрежелері жоғарылаған адамдардың бәрінің де айтатын сөзі еді. Министр боп ел билеп отырған адам, кітап жаза алмайды дегенге кім сенер. Міне мұныкі де сол құрғақ қиял. Осы орынсыз сөздің тағы бір қиындық жағы — қызметі үлкен болған адамның қолынан жазушылық та келеді деген ойда бұл профессор ғана емес, бұдан дәрежесі жоғары кісілердің де құптайтындарын бұрын да білетінмін. Жазушылықтың қандай қиын өнер екенін, оның азабының да аз емес екенін басына жазушылық ісі түспеген адам қайдан білсін. Мына кісі де сондайдың бірі боп шықты.

— Сіздің бұрынғы министр, қазіргі профессор атыңыз тек әкімшілік сатысын көрсетеді,— дедім мен, кенет профессордың сөзінен көңілім бір түрлі жабыға қалып.— Біріншіден сіздің мүмкіншілігіңізге күмән келтіруге менің қақым жоқ, екіншіден мен өзім де сол мүмкіншілігіңізді тексеріп шығуға әлі мұршам жетпей жатыр. Демек, сонда да кітабыңызды оқытпай, талқылатпай өндіріске жібере алмаймын. Жалпы тәртіп солай!

— Бұл ең соңғы сөзіңіз бе? — деп сұрады профессор, түреке-ле беріп.

— Иә.

Ол үн-түнсіз қолжазбасын портфеліне салды да, қоштаспастан шығып кетті. Мен ізіне қарап қала бердім.

Екеуміздің арамыздағы осы болмашы жанжал осымен біте ме? Жоқ, бітпейді. Ол қазір председателге барады. Ал председатель...

Мейлі, қайда барса, онда барсын. Тек Ақылбектің мазасын алмаса екен. Мешкей деген жақсы атақ па, мән-жайды о кісіге түсіндіргенше, өзінің де, о кісінің көңілінде де сен жайында бір қара күңгірт сұрақ жүреді де қояды.

Ал мен... Өзіме өзімнің көңілім толмай, кенет қобалжый қалдым. Неге? Бірдемені дұрыс істемеген тәріздімін. Көп кешікпей бәрінде түсіндім.

Иә, Ақылбекпен кездескендерім маған із қалдырмай кетпеген екен. Бәрі дұрыс, өзіме ұнамайтын профессормен таңертеңгі әңгіме орынды, заңды өтті. Біздің баспаға жатпайтын қолжазбаны қабылдамағанымда әділетті, бұл жөнінде мені ешкімде айыптай алмайды. Солай! Бірақ мен бұны қалай істедім? Жек көретін адамыма деген ішкі сезімді баса алмадым. Қазір маған жалынышты болып келген кісіге өзімнің сол сезімнің тұрғысынан қарадым. Бұны о да ұқты. Қысқасы, профессордың бір кезде маған көрсеткен қылығынан биік көтерілуге күшім жетпеді.

Міне Ақылбек өткен жолы маған адамның осындай осал қасиеті жайында айтқан. Партиялық арын таза сақтаймын деген кісі, еш уақытта да өзіне жәрдем сұрай келген кісіге бүгінгі мен тәрізді ішкі сезімінен шыға алмаған мінез көрсетпесе керекті. Іштей ұнатпайтын қанша адаммен Ақылбек Ахметжанұлы жұмыс істеп жүр! Және бәріменде тіл таба біледі. Осындай партиялық және мемлекеттік үлкен қайраткердің адамға деген көзқарасының арқасында ол кейбіреуімізді ұсақ сезімге, уақтыққа бармайды. Бұны өзгелер, тіпті жаман деген кісілердің өздері де, бірден түсініп, мінездерін өзгертуге жақсы болуға тырысады. Ал менің өзіне деген суықтығымды түсінген, қолжазбасын ашуланып алып кеткен әлгі профессор, бұрынғысынан жақсы болуға тырысар ма? Әрине, тырыспайды. Барлығын менен көреді. Бұрынғысынан да ызалана түседі. Бір қиындығы бұл профессордың көңіл райыныңда ықпалы тиетіндер аз емес қой, әсіресе студенттер. Демек, тіпті кішкентай басшы болудың өзі қандай қиын!

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Кеше өзімді бір нашар сезім үстінде байқап қалдым. Және оны не деп айтарға да білмеймін. Қорқақтық па? Өкініш пе? Әлде жоғалтқан бір жақсылықтың қайғысы ма? Мүмкін біреуге деген өкпе болар? Былай қарағанда, бұның әрқайсысы да менің сезіміме дәл келетін тәрізді, ал ақылға салсам, сезімім біреуіне де ұқсамайды. Қысқасын айтқанда кеше бір мәжілістен қайтып келе жатып, киностудияның тұсынан өттім. Неге екенін білмеймін, киностудияның жанынан өтіп бара жатып, осы жерден («қарғыс атқан жерден» деп қала жаздағанымды қараңдаршы) тез өтіп кетуге асықтым. Тек бергі жағындағы бауға жетіп, ғасырдан астам үн-түнсіз бұлгіп тұрған зәулім

биік қарағай, емендердің көленкесіндегі орындыққа отырғаннан кейін барын, «уф» деп демімді әзер алдым.

Осы маңға келсем болғаны, мені неге қайдағы жоқ қайғы, өкініш билейді? Неге қазір жүгіре жөнелдім? Кімнен қаштым? Неге қаштым? Киностудия қабырғаларынан Лястунов қашсын, оның қашатында, жұрттың көзіне көп көріне бергісі келмейтін де себебі бар, ал менікі не? Әрине, бәрі дұрыс, дегенменен де киностудия маңына жуығым келмейді-ақ; Соғыс кезінде киностудияның айналдырған, осы ұзынша келген сарғылт үйді көрсем, қайдағы жоқ өткен бір қуанышсыз күндерім есіме түседі. Бір кезде осы үйдің кең дәліздерімен Эйзенштейн, Пудовкин, Черкасовтар жүрген. Осы үйдің павильондарына «Иван Грозный» және «Шапқын» кинофильмдері түсірілген. Бұнда Михаил Зощенко жұмыс істеген. Бұл үйге сол жылдары Луговской, Паустовский, Маршактар жиі келіп тұрған. Соғыс кезінде осы үйге бүкіл совет кинематографиясының бетке шығар адамдарының бастарын қостырып, кең павильондарында патша сарайлары, соборлардағы құдайға табыну, алаңдағы халық көтерілістері тәрізді — ең үлкен көріністер түсірілген.

Соғыс біткеннен кейін студияда бұрынғыдай емес, құлдырай бастаған. Өйткені, соғыс кезінде мұнда жиналған кинематографияның асқан жұлдыздары — бәрі де уақытша жүрген қонақтар болатын. Бұлар орталық студиялардың атынан жұмыс істеп келген. Ал сол кезде, осындай асқан кино шеберлерінің жиналған шақтарында, қазақтың ұлттық кинематографиясын мықтап алу керек еді, бірақ оған мезгіл қолайлы келмеді, соғыс біткенмен де, Отан қанды жарасын жаңа ғана емдей бастаған, халық қаражаты кинодан да маңызды мұқтаждарға жұмсалды. Рас, қазақ жерін фашист етіктері таптаған жоқ, ал ұлт достығының заңы бойынша ең алдыменен жараны емдеу қажет саналды. Күштің бәрі соларға арналды. Әрине бұл қазақ кинематографиясының соғыстан кейін дереу, күрт шарықтап кетпеуіне әсер етті. Сөйткенмен де қазақ студиясы алпысыншы жылдары өзінің ең биік өресіне жетті. Документальдық фильмдерді былай қойғанда, киностудия жылына толық төрт көркемсуретті туынды шығаратын болды. Бұл бір фабрикаға аз табыс емес еді. Және оның үстіне киностудиядан жұрттың кетуі азайды, бұрынғыдай емес әркім өз орнын, өз мамандығын бағалайтын, қадірлейтін санаға жетті. Бұл әрине аз жетістікке жатпайтын. Әйтсе де, көп кешікпей, көркемөнер мекемелеріне тән әдетпенен, кенет киностудияның жұмысы кері кете бастады. Бұның толып жатқан себебі бар-ды.

Міне осы кезде студия директорының креслосына Лястунов келіп отырды. Ұзынқұлақ хабарына қарағанда, Лястунов жұмысты жаман істегені үшін, о жақтан біржолата қуып жіберіпті-мыс. Ал басқа

біреулердің айтуы бойынша бұл Алматыға өзі тіленіп келінгі-мыс. Қайсысының дұрыс, қайсысының бұрыс түсініп болмайды. Бұрын түбі күңгірт тарих. Өйткенмен ол Алматыға жеңілген адам емес, жеңген адам болып келді. Мен осы Лястунов туралы ойлай бастасам-ақ болғаны, «Мисыз атты қаланың тарихы» кітабының бейнесіндегі. «... ол қалаға ақ боз атпен кірді де, гимназияны өртеді, ғылымды таратты» деген жолдары есіме түседі. Әрине, ол еш гимназияны өртеген жоқ, бірақ маған астына қиялы мінгізген теңбіл таңбалы ақбоз ат шыр көбелек айналып билеп, ал үстінде Лястунов қолындағы тобылғы сапты қамшысын ысыққа ойнатып тұрғандай көрінетін.

Директор креслосына отырысыменен-ақ ол, өзге жұртты баса көктеп, ойына келгенін істей бастады.

Және сырт бейнесі де есте қалар кісі еді бұл. Сәл сопақтау келген, бір тал шашы жоқ, астаудай үлкен тақыр бас. Кішкентай ашулы шегір көз, кең иық, арыс кеуде. Біреумен сөйлескенде, сүзіп тастауға дайын тұрған бұқаның мойнындай жуан мойнын сәл иіп, көзінің астымен тесіле қарайтын әдеті бар. Нағыз бір сүзеген бұқа дерсің, ашуына душар болсаң, мүйіздеп, таптап кетуге дайын. Сопақ, астау басындағы шаштары кеңет жидіп түсіп қалған тәрізді, сондықтан да киностудия қызметкерлері оған «Піскен бас» деген ат қойған. Қайдан естігені бір құдайға аян шығар, әйтеуір өзін жұрттың «Піскен бас» атайтынын бұ да біліп қалған. Алғашқы кезде, адамға мұндай ат беру бұлардың ұлттық дәстүрі болар деп, тақа көңіл бөле қоймаған, тек соңынан барып бұл есімінің мазақтау екенін түсініп, бұлқанталқан боп ашуланған. Бірақ амал не, көп қорқытады, терең батырады, жұрттың аузының бәріне бірдей қақпақ бола аласың ба, өз тұрғысынан ақылы бар адам, өзгелерден өшін бөтен жолмен алмақ болып, бұл атты елемеуге тырысқан. Ақылбек Ахметжанұлы болмағанда, міне осы Лястуновтың әлегінен қалай құтыларымды білмес едім. Ол мені жұмыстан шығарған. Шығарған жоқ-ау, көдімгідей қысқартқан. Бұл оған бөлендей қиындық келтірген жоқ, өйткені қарсыласуға хақың жоқ, бәрі «КЗОТ»-тың статьяларына сәйкес істелген.

Дегенмен мен бұл заңсыздыққа шыдай алмағам, Андрей Иванович Светловқа арыз жазғам. Өйткені мені партияға қайтадан алдырған, және айыптаудан да құтқарған өзі ғой, ал Лястунов болса бір сөзінде менің осы «өтінішімді» бетіме шырғау еткенін білдірген. Әрине, менің арызымнан кейін жоғарғы орындар мені бұрынғы жұмысына қой деп нұсқау берген. Сосын «Піскен бас»...

Жазушы Айбол қаламын стол үстіне қойды. Иә, сол кезде оның басынан талай «сосын» өтті ғой. Бірақ қазір сондағы көрген қиянатының бәрін еске түсірудің қандай қажеті бар? Қазір өткен дүние ме адамға қадірлі зат? Сөйтсе де сол кездегі толып жатқан «сосындардың» аяғы немен тынды, соны айта кеткен жөн болар.

«Піскен бастың» «сосыны» көбейіп кеткен кезде қатты ренжігем. Бірақ Мәскеуде де бұл тұста түрлі жағдайлар болып (бұл шак Оның түсетінінің алдыңғы кезі еді ғой) хатымнан жауап келмей қойған.

Айбол не істерін білмей әбден қапа болған. Өлең жазайын десе, оған көңілі соқпаған. Тіпті жазудан тауы шағылып қолына қалам ұстауды тастаған. Сөйтіп жүргенінде, бұның халын естімей түсінгендей, бір күні Ақылбек шақырған. Кабинеті сол бұрынғы қалпында екен. Тек төрде тұратын Оның портретінің орнына Светлов жолдастың портретін ілген. «Бақыт деген міне осы, деді Айбол ішінен. Оны ойлап, кейде канатына сап шынға көтереді, кейде желкеден бір-ақ түйіп жерге түсіреді». Сөйтті де Айбол Светловтың портретіне қарап сәл күлімсіреді. Жазушының не дегісі келгенін ұққан Ақылбек те ақырын езу тартты.

— Сені кабинетімде болған өзгерісті көрсету үшін шақырғам жоқ, — деді ол қалжыңдай, — аздап ренжиін деп едім, енді Ақылбек шын күлді, — жазушы жолдас, неге тәртіп сақтамайсың? Біздің басымыздан асып Мәскеуге арыз жазасың? Бәрібір бізге қайтып келетінін білесің ғой. Міне хатың!

— Сіздерге жіберген екен ғой! — деді, қуанып кетіп Айбол. Ал мен болсам үмітімді үзе бастап едім. Жібергеніме екі айдан асып кетті ғой...

— Шынын айтсақ, ол бөлендей көп те уақыт емес — деп Ақылбек басын шайқады, — қазір Мәскеуге күнде қанша қағаз түсетінін білесің бе? Әсіресе, сенің арызың Оның отырған кезінде жазылғанын еске алсақ. Естігің келсе, бұл арыздар жөнінде, анекдотқа ұқсас бір әңгіме айтайын. Мәжілісте біздің жігіттердің мен туралы жазған қағазы қаралды. Мәжілісті өткізіп отырған Андрей Ивановичтың екі жағында екі бөлек қағаздар жатты. Оң жағындағылар сіресе үйілген, ал сол жақтағылары көп дегенде бес-алты парақ болуы керек. Біз сөздің ретінде, есімде жоқ біздің жігіттердің қайсысы екенін білмеймін, әйтеуір Ахметжановтың үстінен шағым көп деп көрер көзге жала жауып жалған айтқанында, Андрей Иванович қолын көтерді: «Мына бес парақ қағаз, деді сол жағындағы жұқа бөлекті көрсетіп, Күсепов, Әріпов, Ержанов, Баранов, Айғақов бесеуінің Ахметжановтың үстінен жазған қағаздарың, ал мына үйіліп жатқан шағымдар сендердің үстеріңнен халықтың жазғаны. Өзгелерді білмеймін, ал маған істің бәрі айқын». Сол үйілген шағымдардың ішінде сенің де қағазың бар екен ғой? Артынан арнаулы комиссия сол арыздарды бір айдай қарады деген. Түсіндің бе өтінішіңнің Алматыға неге кеш келгенін? Жарайды, бұл енді өткен әңгіме, былайша айтқанда болған істің эпилогі... Ал енді сөз өзің жайында. Әрине, жұмыс істеуің керек. Қайда жіберейін?... Мүмкін... — Ақылбек ойлана қалды.

— Еш жаққа да бармаймын! Тек бұрынғы жеріме ғана! — деді Айбол сол жүдей сөйлеп, — қызмет істей алмаған адамдай «қысқартылып» жұмыстан шығып жүруім жұрттан ұят. Оның үстіне өзімнің бұрынғы қызметімді ұнатам және оны жақсы білем. Маған бөтен жұмыс іздеу неге керек?

— Иә, сөзіңнің жаны бар! — Ақылбек басын изеді, — біріншіден сен ол жұмысты ұнатады екенсің. Екіншіден, сені ол жұмысыңнан дұрыс шығармаған екен, оған көну әділетсіздікке бас ию. Ал әділетсіздікке ешкім де бас имейді. Жарайды! Қазір! — Ол телефон тұтқасын көтеріп, мәдениет бөлімінің бастығының атын атады, — сізге мынандай тапсырма, — деді — «Қазақфильм» сценарий коллегиясының мүшесі біздің бекітетін тізімімізде ғой? Өте жақсы! Бүгіннен бастап сол коллегиядағы жұмысына жазушы Айболды қайта барады деген қаулы шығарыңыз. Және босатылған күнінен бүгінге дейін бос жүрген мезгілдері үшін студия төлейтін болсын. Қалай, қалай? Орын жоқ дейсіз бе? Орыны қайда кетіпті? Бөтен адам алып қойған? Онда біздің шаруамыз жоқ! Дұрыс шығармаған екен, дұрыс жолын тапсын! Қысқасы, қазір өзін сізге жіберем, менің өтінішімнің орындалғанын ертең хабарлайсыз ғой деп сенем. Жақсы — ол телефон трубкасын орнына қойды, — қазір бірінші қабаттағы мәдениет бөлімінің бастығына барып жолық. Барлығын өзі тиянақтайды.

Баспалдактан төмен түсіп бара жатып Айбол ойға қалды. «Менің мәселем туралы Ақылбек Ахметжанұлы Айғақовқа тапсыруы керек еді ғой, оның орнына... Жок, бұған карағанда сенің де шаруаң біткен екен, «философ»! Бұл орында көп отыра алмайтының енді айдап анық! Қарашы, жанағы кісі бұл жайында бір ауыз сөз айтпады ғой. Бұл жер оның орны емес екенін, «философтың» өзіде түсінген шығар. Нәті қабілетті жігіт, жана қызметінде жұмысын жақсы атқарауы даусыз. Әркімді өзінің қолынан келетін іске пайдалану Ақылбек Ахметжанұлының стилі, жоқ, бұлай ету жалпы одақта басшылықтың стилі.

Жазушы Айболдың күнделігінен:

«Батурын мені, сағынып қалғандай дереу қабылдады. Ескі достығымды есіне түсіріп, зілдей столының қарсысына отырғызып қойып «кинематография деген не, оның қазақ халқына қандай маңызы бар» деген тақырыпта бір сағаттай лекция оқыды. Содан кейін сценарий коллегиясы деген не, одан ол Батурын не күтеді — соны айтты. Әр ойына дәлел келтіріп, адамды сендіре, сөйлемдерін жұп-жұмыр етіп әдемілеп ұзақ сөйледі. Мен амал жоқ, тыңдап отырмын. Кейде тіпті, «иә, солай» деп бас изей мақұлдап та қоямын. Тек ішімнен ғана «Шешенім-ау, аузыңнан мынау көкке атылып жатқан фантаныңды қашан тиясың? Айтып отырған мәселелерінің біреуін де өзің жөнді білмейсің ғой... Творчестволық жұмысқа сенің еш уақытта байланысың

болып көрген емес» деймін. Осылай тағы бір жарты сағат желдіре бөсіп, кенет қалжырып қалғандай сөзін тиып, енді қысқа ғана киностудияның директорына баруым керек екенін айтты, тиісті шешімді біз жібереміз деді. Бірден елпілдей жетіп бармай, үш күн өткеннен кейін Лястуновке келдім. Ол мені қабылдамады. Екінші рет тағы бардым. Ол тағы қабылдамады. Тек үшінші рет тағы барғанымда ғана, онымен кездестім. Мен кірген кезде, самаурындай басын төмен салбыратып жіберіп, бірдемені оқып отыр екен. Жай тақыр емес, «Піскен бас» десе піскен бастай, маңдайы мен төбесінің арасының шашы жидіп, не болмаса шала пісіп түсіп қалғандай, қотыр-қотыр. Мен амандасып сәлем бергенімде, ол сол отырған қалпында «күнқ» етіп жауап қайырды да, қағазын оқи берді. Амал жоқ, күтуге тура келді... Өйтеуір бір кезде қағазын оқып бітірді-ау. Енді мен оның сүзектен тұрғандай сарғайып кеткен беті мен өзіме тесіле қараған ашулы көздерін көрдім. Дәл бір қазір сарт етіп атылып, оғы кеудемді тесіп жіберетін қатар кезенген екі тапаншаның суық аузындай... Бір жақсысы көзін тез аударып әкетті де, бұқаның желкесіндей күдірейген мойнын төмен түсіріп жіберіп, тағы алдында жатқан әлгі қағаз бен түк-түк боп жүн басып кеткен жуан қолдарын қарай бастады.

— Шешімді алдық,— деді ол бір кезде,— бірақ мен өзір жарлық бермеймін. Хатымызға жауап күтеміз.

— Қандай хатты айтасыз? — дедім мен.

— Біздің коллективтің, көпшіліктің хатын айтамын,— деді ол менің кенет әбігерлене бастағанымды көріп, байсалды, салмақты үнмен.

— Егер құпия болмаса, ол хат не жайында?

Ол кенет күлімсірей қалды.

— Қайдағы құпия? Еш құпиясы жоқ... — Ол маған шын ықыласымен түсіндіргісі келгендей,— Біздің коллективке сіздің келуіңіз қуанарлық іс емес жайындағы хат. Ондай адамдарды дипломаттар тілімен айтқанда «Нон грата кісісі» дейтін бе еді, қалай...

— Сонда шешім қайда қалды?

— Шешімді біз жоқ етіп отырған жоқпыз. Тіпті таласпаймыз да. Біз тек өз пікірімізді жаздық, коллективтің пікірімен санасуын өтініп отырмыз. Бар болғаны сол.

Лястуновтың кабинетінен мен, біреу екі тіземнен бірдей ұрып жібергендей, тәлтіректей өзер шықтым. (Осындай қиянаттар ғой, есіме түсіп кетсе, киностудия маңынан тезірек кеткім келетін) «Атаңа нәлет «Піскен бас», деймін ызаланып ішімнен, менің сорыма құдай, ештеңеден мызғымас сендей обатасты жаратқан екен!» Өзің емес пе едің, кеше ғана маған сыйлық берген, «Құрмет тақтасына» суретімді қақтырған! Енді міне бүгін «Нон грата кісісі» (қандай, қандай құбыжық сөз!)

Маған сен қандай коллективті қарсы қойдың? Қандай көпшілік қауымын? Қайдан кетті ондай коллектив, қоғам? Жүргенің бәрі сенін кім екенінді білмейтін бе еді? Оңбаған... Мен қайтадан Батуринге келдім. Қайтадан бір сағат оның лекциясын тыңдадым. Бірақ бұл жолы ол, қандай өндіріс болмасын, тіпті киностудияны алсаң да, олардың өмірінде коллектив-көпшілік пікірдің үлкен міндет атқаратынын сөйледі. Мен Батуриннің сөзін бөлгем жоқ, тек әбден шаршап, болдырған кезде ғана «киностудия коллективінің хаты деген не, не жайында, егер құпия болмаса маған көрсетпес пе екенсіз?» — деп сұрадым. Жоқ, көрсете алмаймын, деді ол, хат қазір Ақылбек Ахметжановта.

— Менің жолдастарым расымен сондай хатқа қол қойғандары ма? — дедім.

Ол күлімсіреді.

— Жолдастар деудің қандай қажеті бар? Қазір жұрт жиналып қол қоятын хатты жоғарғы жақ ұнатпайды! Ондай хатты жазуды бізде ұсынбаймыз. Коллектив атынан жазылып бір-екі адам қол қойса, ондай хат коллективтің пікірін айтады. — Батурин сөзіне саяси маңыз беріп, жымия күлімсіреді. Ол мұндай істің шебері еді. Сол шеберлігін көрсетіп отыр. Сағат сайын менің шаруам қиындай түсті. «Коллектив атынан жоғарғы жаққа қарсылық қағаз түсіпті. Ал ол қағазды коллектив білмеуі де мүмкін ғой» — деп ойлады мен.

— Ондай хатқа қол қойғандар кімдер? — дедім мен.

— Бас редактор мен партбюро секретары. Біз бұл істі бюроға... Ал енді Батурин маған мұндай істе, әсіресе киностудия секілді творчестволық коллективте партбюроның қандай маңызы бар екені жайында лекциясын оқи бастайды екен деп қорқып кеттім де, онымен тез қоштасып, үйден шыға жөнелдім.

Ахметжанов бұл күндерде қалада болмайтын. Үш күннен кейін келеді деген жәрдемшісі. Енді қайда барам, кіммен сөйлесем? Басым қатты. Бұл күндері жөндеп ас та іше алмадым, үйқыда көрмедім. Ішкенім ірің, жегенім желім боп, әбден құса болдым да қалдым.

Ахметжанов мені түрекеліп тұрып қабылдады. Әдеттегісіндей күлімсіреген де жоқ. Жай амандасты да, қолыма әлгі коллективтің, көпшілік қоғамның атынан жазылған бұл хатта маған толық мінездеме беріліпті. Жұртпен жұмыс істесе алмайтын өзімшіл, сотқар, киностудия тәрізді рухани таза творчестволық коллективтің арасында ұлттық наразылықты туғызатын ұлтшыл, жалақор депті. Бұған қоса, мені тәртіпсіз, мінезі жеңіл, шапшаң, аузына не келсе соны айтатын кісі, редакторлығы да нашар, жазып жүрген еңбектерінің бәрі — болымсыз, творчествосының қызығы жоқ жазушы, қысқасы керексіз адам деп көрсетіпті.

Хаттың ең соңында, қазір киностудия коллективі жаңару үстінде, жаңадан бес редактор, партбюроның секретары келді, Айбол бұларменен жұмыс істесе алмайтынын хақ деп қорығыпты. Сөйтіп жаңа болған бас редактор мен партбюро секретары қол қойыпты.

Хат төбеңнен таспен ұрғандай.

Мен ойлана қалдым, хат қолымнан стол үстіне түсіп кетті. «Адамды қорласа, міне осылай етіп қорласын! Тырп еткізетін жер қалдырмапты!»

Ақылбектің көзі кенет менің бетіме түсіп кетті.

— Неге жүдей қалдың? Керегі не... — деді ол жаны аши, — қайтесін? Лястуновтың жүртты өзіне қалай қаратып алғанын көрдің ғой! Дүниенін бар тетігі сол киностудияда ма? Бүгін-ертең совнархоздың бір жауапты қызметкері пенсияға кетпек, қаласаң... Номенклатуралық қызмет қой...

Бұл әрине үлкен қызмет, бірақ мен пышақ кескендей:

— Жоқ, — дедім, — жоқ! Жоқ! Қайткенмен де мен киностудияға оралуым керек.

— Бірақ сен, бәрібір олармен жұмыс істесе алмайсың ғой, — деді Ақылбек, бір жерімді ауыртып алмайын дегендей, ақырын сөйлеп, — не жазғандарын өзін оқыдың ғой...

— Мейілдері, — деді Айбол шаршап кеткендей әзер сөйлеп. Мені кісі өлтірді деп жазуларына да болатын еді, ғой. Олар мені білмейді де, тіпті білгілері де келетін адамдар емес.

— «Білмейсің» қалай?

— Кәдімгідей. Жаңадан болған бас редакторды бұрын бірер рет көргенім бар. Тіпті жиналыстарда кездесіп те жүргем. Ұмытпасам Пушкин мен Омар Хаямды аударды ғой деймін. Бірақ маған мынадай мінездеме берер тіпті таныс емес. Ал мына қағазға қол қойған партком секретары Васильев өмірімде көрген адамым емес. Киностудияға менен кейін келген кісі...

— Қойшы? Рас солай ма? — деп сұрады Ақылбек. Естігеніне әлі де сенбей тұрғандай, — онда мына хатқа қалай қол қойды олар?..

— Несі бар? Қағаз бөріне де шыдай береді, — Айбол жүдеу езу тартты, — Лястунов солай деген, секретарь машинистка басқан, бас редактор мен партком қол қойған.

— Әрине, сөйткен... — деді Ақылбек, әлде нені ойлана, сөйттіде телефон тұтқасын алды. — Амансың ба, қымбатты Батурин жолдас, — деді. Оның үнінен тасты тасқа ұрғандай бір қатты саз естілді, — жазушы Айбол жайында сіз кеше маған хат түсіріп едіңіз, мен сіздің өз пікіріңізді білгім келіп еді? Солай, солай дейсіз ғой? Жақсы, жақсы бірақ сіз өзіңіз оларды неге қолдайсыз? Дұрыс, дұрыс! Әрине, бас редактор мен партком секретарының пікірімен санаспауға

болмайды! Бірақ ол үшін, қымбатты жолдас, сол қол қойған адамдардың жазушы Айболды білулері керек қой! Ал ол жолдастар өздерінің мінездеме беріп отырған адамдарын тіпті білмейді де, қалайша дейсіз бе? Білмейді, бар болғаны сол. Партком секретары? Ол жазушы Айболды тіпті көрген адам емес екен! Өзі қайдан келген кісі? Офицер? Қныр Шығыстан әскерден босанып келген дейсіз бе? Келісімен мынадай қағазға қол қойғаны қалай? Өкінішті, тіпті өкінішті! Бастауы нашар екен. Жарайды бұл өз алдына басқа әңгіме,— Ақылбек Батуриннің сөзін тыңдап сол тұрды,— сонда қалай болғаны? — деді ол,— не істеу керек екенін сіз менен сұрайсыз, ал бұл сұрақты сізге мен беруім керек емес пе? Жарайды, мен-ақ айтайын. Ертең сағат он екіде секретариатқа келіңіз.

Ертеңіне Батурин маған арнап өзінің машинасын жіберді. Хатшы әйелдің көзінше салтанатты түрде менің қолыма жарлығын ұстатты. Бұл жолғы берген жарлығында бәрі дәлме-дәл айтылған, қай күннен бастап жұмысқа кірісуім керек екені анық көрсетілген. Мені бұрынғы орныма қойып, жазықсыз бос жүрген күндерім де төленсін делінген. Қысқасы. Батурин шу дегенде неден бастауы керек еді, соның бәрі жазылған.

Мен жалпаңдап кетпей, ұстамды түрде рахметімді айттым. Тіпті оның созылған қолын да қыстым. Міне осы сәтте кенет телефонның тұтқасын алды да, маған ұсынды.

— Бұны қайтем? — дедім мен ештеңеге түсінбей.

— Міне,— деді ол құлпыра,— міне телефон тұтқасын алыңыз да, бар мәселе бітті, мені Батурин риза етті деп Ақылбек Ахметжановқа айтыңыз.

Батуринның бұл сөзі маған сондай аңғал және аянышты көрінді, мен амалсыз күліп жібердім.

— Неге күлесіз? — деді Батурин абыржып.

— Жай, әшейін,— дедім мен.— Ақылбек Ахметжановичқа тек өзіңіз телефон соғыңыз. Ал әзірге қош болып тұрыңыз. Ол сол телефон трубкасын ұстаған қалпында, не істерін білмей, аңқиып тұрып қалды.

Комиссар Алексейдің, қазақша Әлкейдің өлгені Ақылбектің есінен шықпай қойған. Ақтоғай совхозында көптен бері болған жоқ еді. Айболдың әңгімесінен кейін бұл совхозды қайтадан көргісі келіп жүрген. Бүгін жолы Ақтоғайға әдейілеп бұрылған.

Бұлар осы тың совхозына келгенде қас қарайып кеткен. Түнде не көре аласың, астарын ішісіменен жатып қалған. Жол соғып, әбден шаршаған екен, қатты ұйықтап кетіпті. Сөйтсе де Ақылбек таңсәріден оянды. Тың өлкесін аралаған сапарларында, бұлай ерте тұру оған әдетке айналған. Ақылбек, жолдастарын оятып алмайын деп, үн-түнсіз киініп, ақырын далаға шықты. Таңғы салқын ауаны жұтып

керіліп сәл тұрды. Сөйтті де поселке сыртындағы биіктеу дөнеске беттеді. Бұл кезде таң да әбден атып қалған еді. Күн шығар алдында көкжиек алауланып қызара бастады.

Ақылбек төбе басына шықты. Жан-жағына қарады. Қуаныштан кенет жүрегі ойнап кетті. Сонау көкжиекке барып жоғалып жатқан кең дала. Таң ертеңгі салқын жел үрлеп, теңіздей толқыған, ұшы-қиыры жоқ алтын дән мұхиты. Қай жағына қарасаң да көз жетер емес. Биыл егін бітік шыққан. Кіндіктен келеді. Әлде кім ұмытып, айдалаға тастап кеткен көгілдір белбеудей, қарсы жағында ирелеңдеп көк Есіл жатыр. Оның қалың талды жағасынан, егінжайды кескестей өткен, жазық дала қарын ұстау үшін орнатылған ұзыннан-ұзақ созылған бұта, тобылғылар қатарлары. Есілге төндіре салынған Ақтоғай поселкесінің биыл ғана аппақ етіп сыланған қаз-қатар тұрғызылған әдемі бір қабат үйлері, осынау ұшы-қиыры жоқ дән мұхитының үстінде жүзіп жүрген тізбектелген аппақ қаздар тәрізді. Әлемді алып кеткен егін жай! Ал осы көз жетпес молшылық шыққан жерде кеше, бір үзім нанға зар болып, бір қауым ел қырылды. Кешегі жердің аяулы адамдарының өлігін көріп, күйігіне шыдай алмай комиссар Алексей, қазақша Әлкей, өзін-өзі атып өлтірді. Ақылбек ауыр күрсінді.

«Жоқ, жоқ, ондай заман мәңгі-бақи оралмайды! Оған мынау көкжиекке дейін созылған алтын дән алқабы куә. Сол үшін біз осы Тыңды көтердік. Сол үшін біз мынау егін мұхитын қолдан жасадық қой. Тың туралы партия шешімінің маңызы міне мынау егінді далаға қарай тұрып анық түсінесің!»

Ақылбек көкжиекке қарады. Жүрегі орныға бастады. Орның басқа болатын еді. Алдында жатқан дәнді дала керемет көрікті еді. Желмен сыбырласып жасыл егінжай тұр... Ол қайтадан Есілге бұрылды. Бір мезет шығуға айналған күнді құттықтағандай, өзі тұрған төбенің етек жағынан бұлбұл сайрай жөнелді. Оған поселкенің теріскей жағында жатқан мөлдір қарасудың үстінде жүзген қос аққудың сыңси салған әні естілді. Осынау сұлу үндер аз болғандай, сол сәтте, егін арасында жүгірген бытпылдақтармен, қайдан келгені белгісіз, қыр басында пайда болған біртоп қара торғайлардың шырылдай безенген үндері қосылды.

Ақылбек енді бұрынғыдан да бетер ұлан-асыр боп қуана қалды. Ол жан-жағына тағы таңдана қарады. Кенет оның есіне бала жастан білетін, қазақ елінің арман тәрізді бір жыр шумағы түсті. Еріндері күбірлеп, өзінен-өзі осы өлеңді айта бастады.

«Дүниеден өшіп мәңгі аштық, жоктық,
Жер шарын билеп ләззат, шаттық, тоқтық,
Қонысы Жерүйік боп арман еткен

Еңбір жап аңтық көріп иекпес онык,
Аймадан Адам бекет, нұр, сәулетін,
Шалқытып бар әлемге ең дәулетін,
Өң салар суда аққу, қырда бұлбұл,
Құттықтап адамзаттың бар әулетін!
Қуаныш көкірекке сия алмаған,
Алтын дән жер бетінен жия алмаған,
Дүниеге бейбітшілік заман орнар
Боз торғай қой үстінде ұялаған».

Бұл, әрине, Жерүйікті көкейкесті тілек еткен аңыз еді ғой. Ал мынау алтын дәнді дала, аңыз, емес шындық. Шындық болғанда қандай! Қазақтың ғасырлар бойы арманына айналған Жерүйік осындай-ақ болар!

Ақылбек, бұлбұлдың тамылжыған сайраған әнін тыңдап сәл тұрды.

Бірақ бұл шындыққа оңай жетілді ме? Ақылбек енді ақырын күрсінді. Тың және тыңайған жерді игеруде кездескен қиындық өз алдына. Ал бұны осы күйге жеткізу үшін, оны одан сақтап қалудың өзі аз жігер, ерлік тілеген жоқ қой. Осы күні ойлап кетсең өзіңе өзің таң қаласың!

Тың көтеру эпопеясының, әлі есінде, үшінші жылы ғой деймін, Ол тыңға барып қайтқан. Әрине, тың көтеру ісі Оның идеясы емес-ті. Бұл астық мәселесін шешуде, партиямыздың көп жылдан бері ойлап, тексеріп, ақыры бір қортындыға келген шешімінен шыққан. Бірақ бұл мәселенің, қандай мемлекет басшысы болмасын, аброй, даңқ беретін мәселе екенін өзінің қарапайым ойымен түсінген Ол, бұл іске шу дегенде үлкен қарқын берген. Бұнысы Оның дұрыс-ақ еді. Бірақ іске болжам, ақыл, ой керек. Тым асыра сілтеп жіберу — түбі жақсылыққа апарып соқпайтыны мәлім ғой. Оған әлде кімдер, Россияда парға жер көп қалдырылады. Бұл шаруашылыққа дұрыс қарау емес, бүйтіп жерді босқа ұстауға болмайды, парсыз да жер егін береді дейді, Ол осы мамандардың сөзін тыңдап, Тыңда да парды пайдалануды тиды. Қысқасы, Россияның орта тұсындағы жағдайды қазақ жеріне де пайдаланды. Ал қазақ жері мұндай қалжыңды жақсы көрмейтін. Оның даласында атам заманнан сары жел азынаған. Ол қуаңшылық жылдары, шаң-тозаңды көтеріп көдімгідей дауылға айналатын. Сол әдетіне салып, жел жаңа жыртылған жерді үрлеп, көкке көтере бастады. Осындай апаттың арқасында тыңдағы игеріле бастаған жердің біразы жел эрозиясына ұрынды. Бүлінді.

Пар жыртуды тоқтату қателік болғанын, әрине соңынан барып анықталды. Кейбір білгір, абройлы мамандардың осы тұста жазған мақалаларын, кітаптарын Ақылбек әлі күнге дейін ұмытқан жоқ. Тіпті жатқа да айтып бере алатын.

«Жер сырғы тірі жандай тапғажайып. Оның құнарлы қыртысы, яғни бетіндегі топырағы негізгі анайы жынысқа биологиялық даму заңының әсер етуінен туған. Топырақтың жаралануы геологиялық қозғаушы күштер себепші, олар: ауа райы, уақыт, өсімдік, бар-бар тіршіліктер. Алайда оған тек табиғаттың құбылыс қуаты ғана емес, адамның әрекеті де әсер етеді.

... Егер бағып-қакпаса жер тозып, істен шығып қалуы мүмкін. Ауа мен су сияқты ол өзін-өзі қорғай алмайды. Оған жел де, су да, жер сілкіну де, күтуші адамның орашалақтығы да зақымын тигізеді. Егер екі-үш сантиметрдей бет топырағынан айырылса, құнары кетеді. Оның орнын толтыру үшін, керек десеніз, жүздеген, мыңдаған жылдар қажет болар еді».

Шынында да, тың игерудің алғашқы төрт-бес жылдарынан кейін, оның құнарын құртып алмауға шара қолданбай, қалай болса солай жыртып, өйтеуір астық берсе екен деген тұстарда, жер жылдан-жылға, жоқ, күннен күнге істен шыға бастады.

Бұл құбылысты түсіну қиын емес еді. Дымқылдығы шамалы, жыртылып тасталған жер ұшан-теңіз. Ал арканың тынбай соғар желі де жеткілікті. Күн сүйіп кебе бастаған жұмсақ топырақты ол бірден көкке көтеріп ала жөнелді. Әрі-беріден соң аспанға жеткен шанды боранға айналдырды. Осылай жер аз уақытта құнарлы үстіңгі қабатынан айрылды. Бұндай апат, әсіресе жазғы-тұрымғы кезде, жер жыртылып, дөңді әлі тамырланбаған, басы көтерілмеген, ал күн аямай күйдіре бастаған тұста, күшейе түсті. Күні-түні соққан күшті желге, қорғансыз, дымқылдығы болмашы жер қарсы тұра алмады.

«Жер, сәтсіздікке ұшырауда» жеп жазды газеттер сол бір ауыр жылдары.

Міне осы кезде Ол тыңды аралап шыққан. Біреулермен кездескен, біреулермен сөйлескен, бірталай жерді өз көзімен көрген. Мәскеуге келісімен, әдетінше тағы мәжіліс шақырған. Бұл мәжілісте сол баяғы сопақ бөлмеде өткен. Бүгін де мұнда Светлов пен кавказдық көрі революционер бар. Қазақстаннан Ақылбек Ахметжановичпен, әрине Күсепов, Әріпов, Айғақов шақырылған. Бүгін Ол, әдеттегісінен гөрі, ашулы және кіржіндеу. Сөзін, ешкім қарсы шыға алмайтындай етіп, бірден бұйыра және тікелей бастап кетті. Алдымен тыңда болғанын, қайда, кімдермен сөйлескенін қысқаша баяндай кетті де, кенет:

— Менің тыңда көргенімді сендер көрмей-ақ қойыңдар,— деді. Оның осылай қарапайым, халық тілінде сөйлейтін әдеті еді.— Біздің осы уақытқа дейін істеп келгеніміздің бәрі, бәрі құр әурешілік екен. Тыңға деген бұрынғы көзқарасымыз қазір ескірген. Оған енді жаңадан қарау керек. Және былай етіп.

Содан кейін Ол өзінің «жаңа тәртібін» айтты. Оның сөзі бойынша игерілген тың жердің отыз бес процентіне — бұршақты дақылдар, жиырма бес процентіне жүгері, бес процентіне қартоп егу керек екен.

— Сонда игерілген тың жердің қаншасы қалады? Отыз бес процент қой. Міне осы отыз бес процент жерге бидай егілсін. Дұрыс па? — Сөзін бірден қоштай жөнелмеген жүртқа ұнатпай қарап Ол сәл кідірді, — неге үндемей қалдыңдар? — Әлде қарсысындар ма?

— Бізге ең алдымен керегі астық қой, — деді бір дауыс бата алмағандай ақырын шығып.

— Солай дейсіз бе? Ал, бұршақты дақылдар мен жүгеріні астық емес деп кім айтты саған? Астық болғанда қандай! — Ол әлгі сөзді айтқан кісіге қарап бұршақ пен жүгерінің мол өнім беретінін және қандай қадірлі қасиеттері, витаминдері бар екенін айтып келді де, — Бұған ешкім де қарсы болуға тиісті емес, — деді, — игерілген Тың жерде бұдан былай қарай, дөнді дақылдар тек осындай мөлшерлермен егілулері керек.

— Меніңше бұндай шешім тіпті түбіріменен дұрыс емес, — деді Ахметжанов орнынан тұрып жатып, — өйткені бүгінгі күні бізге ең керегі бидай. Бар күшімізді осы проблеманы шешу үшін жұмсауымыз керек. Біз жел эрозиясын жеңу күресіне кірістік. Әрине, оны, бір күннің, не болмаса бір жылдың ішінде ауыздықтай алмайсың. Оған уақыт керек. Қайткен күнде де Тыңды өзінің негізгі міндетіне тікелей пайдаланған тиімді.

Сөзді енді Светлов алды.

— Мен Тыңды жақсы білемін, — деді ол өзінің сабырлы даусымен біркелкі сөйлеп. — Кей жылдың сәтсіздігі бізді тым қатты қобалжытпауы керек. Әр гектардан мол астық алу — тек Тыңнан ғана емес, барлық егінжайлардан талап ететін дүние. Ал жұмыста олқылық болмай тұрмайды. Біздің бас міндетіміз соларды дер кезінде жою. Сондықтан биыл егін болмай қалуы мүмкін деп, шапшаң қортындыға келудің қажеті жоқ. Және бірден мына Сіз айтқандай шешім алу да орынсыз. Қазір Тыңға ең керегі агротехникалық шаралар. Оларды қалай болса, солай емес, мықтап пайдалану өте пайдалы. Сонда Тың біздің күткенімізді береді. Сондықтан мен Сізден гөрі, Ахметжановтың сөзін қолдаймын, — Светлов Оның бетіне тікелей қарады, — Ал жүгері мен бұршақ дақылдары бұ да керек. Сөз жоқ керек. Бірақ тың бидай өндіру үшін пайдаланылуға тиісті. Ол біздің негізгі астық жайылымының біріне айналуы міндет.

Бұдан кейін бөтен жолдастар сөйледі. Көпшілігі Светлов пен Ахметжановты жақтады. Тек мұндай мәселені тез шешуге болмайтыны анықталды. Бірақ асықпаудың да жөні жоқ еді, өйткені жел эрозиясы әлі шабылуын бәсеңдетпеген. Онымен күресу үшін ғалым-

дардың, ғылыми-зерттеу институттардың көмегін күшейту алдыңғы қатарлы міндетке айналды. Осылардың арқасында егінің өсімін, жер құнарын молайтудың, жел эрозиясы бүлдірген жер қыртысын қайтадан орнына келтіру істерін бұрынғыдан да ерекше қолға алынбақ болды.

Дегенмен бұл жолы да Тыңды бидай өнімінің жайылымы ету — бұрынғы сатысында қалды.

Ал шынына келсек оның Тыңға деген бұл жолғы көз қарасы, түбі жел эрозиясынан кем түспейтін қиындыққа апарып соқтыратыны сөзсіз еді. Әйтеуір көпшіліктің пікірімен дұрыс шешілді. Ол үшін Оның өзіне, валюنتаризміне тайсалмай қарсы тұру керек болды. Ал сол күні қарсы тұра алмай, осалдық білдірсен, бүгін мына теңіздей толқыған, ұшы-қиыры жоқ ақ бидайлы егін жайды көрмеген болар едік.

Демек, осы мәжілістен кейін, оның Ақылбекке деген көз қарасы бұрынғыдан да жаман өзгерді. Тың аман қалғанмен, Оның қаһарынан Ақылбек өзін аман алып қала алмады. Жалпы, өзінен жоғарғы тұрған адамға қарсылық көрсету, көнбеу, ешкімді де жақсылыққа жеткізбеген. Ал Ахметжановты жақсылыққа жеткізбейтіні сол күні-ақ айқын болған. Өйткені егер біреу-міреу «Оның жолына», «Бағытына» қарсы шыкса, ондай адамнан Ол тезірек құтылуға тырысатын. Ақылбекке де сол жолғы оған қарсы шыққаны босқа кеткен жоқ. Бірақ Ахметжановтың сол күнгі сөзі мәжіліске қатысқан бөтен жолдастарға өз пікірін ашық айтуға жол ашты. Ал Ахметжановқа олай сөйлемеске болмайтын. Өйткені көтеріліп жатқан негізгі Тың Қазақстанда еді ғой.

Міне қазір Ақылбек төбе басында осы бір басынан өткен қиын жылдарды ойлап тұрған.

Мәселе жалғыз ғана жер эрозиясында емес еді. Оның әр түрлі өзгерістерге жаны құмарлығының арқасында облыстық, аудандық партия комитеттерін, совет мекемелерін ауыл шарушылығы, өндірістік етіп екіге бөлген. Бұда жұмыста елеулі қиындықтар тудырған. Осының бәріне партия, совет қызметкерлері де шыдаған. Ахметжанов та шыдап баққан. Әйтеуір ебін тауып жұмыстарын істей берген. Жұмыс бір орында тоқтап қалмай, алға қарай жүре беруіне қолдан келгендерін аямаған.

Бұлай істеу, әрине, оңайға түскен жоқ. Бәріне де ақыл, ой, жігер керек болды. Ақыры аямай жұмсалған дарын, қуат, күш арқасында міне бүгін, мына бидай мұхиты төменде шалқып жатыр.

Ақылбек тағы ойлана қалды. Бір сәт ол жер құнарын молайтып, егін өнімін өсіру кездердегі өздерінің күрестеріне көз жіберді. Бұл әрекет тың игерушілердің екінші сатысы еді. Қажымай-талмай, тың игерушілерді бұрын әдет етпеген, жерді қопармай жырту, жерге

миниралдық тыңайтқыш енгізу, қыс қарды тоқтатып, жазғытұрым былғалды дер кезінде пайдалану тәрізді шараларды жұртқа әдетке айналдыру үшін де аз еңбек кеткен жоқ. Тың бұларсыз да егін береді, тек жаңбыр болсын дегендер де бұл күндерде аз кездеспеген. Соның бәрінде бұлар жеңіп шықты.

Тыңның осы екінші сатысы басталған кезде Ақылбек «Ақтоғай» совхозына келген. Онда совхоздың директоры бұрын соғыста болған, тәжірибелі, еңбегі сіңген. Тыңның алғашқы игерушілерінің бірі еді. Осы поселкенің тұрған жеріне алғашқы қазықты өзі қаққан. Мынау игерілген алып даланың алғашқы сокасын өзі жүргізген. Ол бір қажауды білмейтін, ешбір бөгетке өте алмаймын деп тоқтамайтын, қандай қиындықты болса да жеңе алатын, тәулік бойы ұйқы көрмей жұмыс істей білетін жігерлі, табанды кісі еді. Рас, ол қандай бекініс болса да, қауырт аттаныспен, тікелей белдесе кетіп алатын, әй-шәйді білмейтін, оның жұмыстағы принципі «Бер! Бер! Істе! Істе!» болатын. Мысалы, сен өлгелі жатсаң, алдыменен жоспарыңды орындап, сосын барып өлуге тиістісің. Ол жұрттан да осыны тілейтін, өзіне де жұмысты осылай істеуді міндет санайтын. Соның арқасында совхоз қандай жоспары болса да дер кезінде орындайтын. Оның кезінде совхоз егісті көрсетілген тар мезгілде бітірмей, не міндеттелмеген астықты мезгілінен бұрын орындамай көрген емес. Қысқасы, бұл «өндірістің нағыз командирі» еді. Бейбітшілік кезде де, соғыс кезіндегідей қандай қамалда болса да ол тікелей атакамен, күрт аттаныспен ғана алуды білетін.

Ақылбек бұл кісіні жақсы білетін, бірнеше рет жеке әңгімелескен де. Оның совхозын өзгелерге үлгі етіп айту Ахметжановқа кейде дұрыс та көрінетін. Ал осы жолы келгенде, совхоз жұмысына Ақылбектің көңілі толмады. Тыңда шаруашылықты бұрынғыдай, ескі жолмен жүргізу қиынға түскен. Жер өзіне қамқорлықты тілеген, онымен ғылым тілінде сөйлескенді ұнатқан. Көп совхоздар бұны, жаңа талапты түсініп, агротехниканы қолдана бастаған, тыңға жер тыңайтқыш миниралдарын молынан енгізуді күнделік жұмысы санаған. Ал бұл совхозда, бұрын «шырақ-маяк» совхозда, тың шаруашылығы сол бұрынғы қалпында қалған. Тыңайтқыштар немқұрайды пайдаланылған. Көбі сол әкелген күйінде, қап-қап тас боп қатып, қоймаларда жатқан. Ал қыс қар тоқтатып бұта отырғызу деген ұғымды бұл совхозда тілгі естімегендей, бір түп егілмеген.

Ахметжанов егінжайды аралаған сайын, қабағы қата түсті. Өзінің жақсы санап, сыйлап келген директорының орнына бұл орында бөтен адам отырса Ақылбек онымен, әрине, басқаша сөйлесер еді. Ал бұл арада Тыңға еңбегі сіңген, аянбай жұмыс істеген адам тұр. Сөйтсе де Ахметжанов, директордың бұрынғы істерін сыйлай отырып, шамасы

келгенше, онымен мен-мендігіне тимей, жұмсақ сөйлесуге мәжбүр болды.

— Бұл қалай, Иван Павлович,— деді ол.— Агротехниканы тіпті сүймейтін секілдісіз ғой. Тыңайтқыштар қоймаларыңызда тас боп қатып жатыр. Ал қар тоқтатып бұталар да отырғыздырылмапты...

— Оның бәрі әшейін дүние ғой, Ақылбек Ахметжанович,— деді директор бір сәт өз сөзіне өзі сене сөйлеп.— Біздің жеріміз құнарлы, жомарт жер. Біз тыңайтқыш, агротехникасыз да алатынымызды аламыз. Тек бізге тракторлар мен комбайындарды көбірек беріңіздер.

— Сонда сендер биыл қаншадан алмақсыңдар? — деді Ақылбек.

— Жайшылықта сегіз-тоғыз центнерден аламыз әр гектардан. Бұның өзі көршілерімізден екі центнерге артық. Ал биыл он центнерден деп тұрмыз. Қыс қарлы, жаз ылғалды болды. Есіл де қатты тасыды. Елу-алпыс километрге дейін жайылды.

— Он дейсің, ә?.. Ал келесі жылы қаншадан алмақсыңдар?

— Қар мен жаңбыр біледі. Егер жер ылғалды болса тағы он центнерден түсіреміз.— Ол тек жеңісті ғана білетін адамдай, өзіне-өзі риза болғандай сес көрсетіп күлімсіреді.— Жылда осындай өнім алып тұрсақ жаман емес қой деп ойлаймын. Сөйтсе де біз келесі жылы астық өнімін өсіре түсіреміз ғой деймін. Бір орында тұруға болмайды. Астықты ең аз дегенде он процентке өсіруіміз керек.

— Қалай өсірмексіңдер? Не істеп?

— Бөлендей ештеңе де керегі жоқ. Тек жерді көбірек жыртамыз. Әлі біздің бос жеріміз бар. Өне, ана түбектің аржағы әлі соқа көрген жоқ. Осындай құнарлы жайылымдарымыз аз емес. Тек техника, машиналар керек. Бұл жағын үкімет қамтамасыз етсе, жерді қалай пайдалануды біз көрер едік. Әр гектардан он центнер аз өнім емес.

— Аз! — деді Ақылбек пышақ кескендей тұжыра сөйле.— Әр гектардан жиырмадан алу керек! Бұ да тек алдағы бес жылдың ішінде шығатын белес. Түсініп тұрсыз ба, жиырма! Ең аз дегенде! Сонда ғана тың өзінің күшін көрсете алады!

— Солай дейсіз... жиырма. Тым көп секілді. Мұндай өнім біздің жерден алу оңай болар ма екен?.. Оны құнарлы дегенмен, мүмкіндігі белгілі ғой. Сонда біз ондай өнімді не істеп алуымыз керек?

— Агротехникалық шараларын, тыңайтқыштарды пайдаланып. Жерге ғылыми көз қараспен қарап...

Иван Павлович қабағын шытты. Бірден ол жүдей қалды. Ақылбек оны аяп кетті. Енді онымен сәл жылырақ сөйлесуге тырысты.

— Сіздің соғысқа қатысқаныңызды білемін. Аанада кеуденізде бірнеше әскери ордендеріңді көргем. Сонда... қырық үшінші жылы... қай майданда болып едіңіз?

— Қырық үшінші жылы дейсіз бе? — Иван Павлович сұқ қолымен маңдайын уқалап ойлана қалды, — қазір, қазір... есіме түсірейін... Ә, қырық үшінші жылдың қысында мен Орел қаласының түбінде едім. Сол жерде мен ең алғаш рет аздап жараландым. Онда әлгі Курск тағасында болған әйгілі ұрыс басталмаған кезі... Иә, мен сол айқаста алғашқы орденымды алғам. Бұны неге сұрадыңыз?

— Қазір айтайын, Иван Павлович. Сол Курск тағасының қырғыны басталар алдында, сіз Орел түбінде соғысып жатқан шағыңызда, Отанымызға туған сол бір қиын сын сағат тұсында партия мен үкімет орман-тоғайды қорғау туралы қаулы алған. Соғыс болса жүріп жатыр, неміс фашистерінің темір шегелі етігінің табаны совет жерін таптауда, ал кремльде, көсемдеріміз біздің қамымызды ойлап, болашақ бейбітшілік күндерімізге арнаған қаулы алды. Миллиондаған гектар өзен, көл жағаларындағы тоғай-ормандарды, жер құнарына пайдасы бар ағаш алаңдарын кұртып алмас үшін, жұрт біздің осы бүгінгі қамымызды ойлап арнаулы шешімдер шығаруға уақыт тапқан.

— Түсіне алмай тұрмын, бұны сіз маған неге айтып тұрсыз?

— Қазір, Иван Павлович. Жаңа сіз біздің жер құнарлы, жомарт жер, одан ойлағанымызды өндіреміз дедіңіз. Солай-ақ болсын. Бірақ бізден де кейін жұрт бұл араға егін егеді ғой. Ал жер өмір-бақи құнарлы бола алмайды. Бағып-қақпаса, о да тірі жан төрізді, азып-тозады. Болашақ ұрпаққа қандай жер қалдырамыз, ол, әрине, біздің бүгінгі көз қарасымызбен байланысты. Болашақ ұрпақ, егер біз оларға бар нәрін сөлін сорып алған, егін жөнді шықпайтын жер қалдырсақ, бізге алғыс айта ма? Әрине, айтпайды. Сол үшін де сонау қырғын соғыс жүріп жатқанда, біздің әке-ағаларымыз, орман-тоғай, жер, табиғат байлығы өздерінің болашақ ұрпақтарына аман сақтау үшін, әлгі мен айтқандай қаулы-қарарлар алған. Ал біз, тіпті осындай жанымыз тыныш бейбітшілік кездің өзінде, бізден кейін келетін үрім-бұтағымыздың халын, жағдайын ойлағымыз келмейді. Оларға құнарлы жер қалдырудың орнына, ғалымдар ойлап тапқан агротехникалық шараларды қолданып, жерге тыңайтқыштар енгізіп, астық молайту жолынан бас тартамыз. Тіпті, орман-тоғай орнатпақ түгіл, қысқы карды тоқтататын, жер дымқылын сақтататын бұталар да еккіміз келмейді. Бұны қалай түсінуге болады?

Ахметжанов өзер тоқтады. Көп жылдан бері алдыңғы қатардағы директор деп жүрген адамымен бұлай сөйлесу, әрине, оған оңайға тиген жоқ. Бірақ осылай сөйлесу керек. Максимовта үн-түнсіз тына қалды. Ол үндемегенмен оның ақыл-ойы тынышталған жоқ, толқи жұмыс істеп жатты.

— Ақылбек Ахметжанович, — мен кәрі майдангермін, — деді Максимов аздан кейін қинала сөйлеп, — шынын айтсам мен майданға бір

емес, екі рет түскен майдангермін. Алғашқы рет соғыста болса, екінші рет тың көтеру майданына қатыстым. Мұндағы майдан да соғыстан кем болған жоқ. Сол екеуінде де өз атыма кір келтірмеген адаммын. Әсіресе өзімнің ар-ұятымның алдында. Қазір де кір келтіргім келмейді. Жаңа сіз сөйлеп тұрғанда өзіме-өзім үніле қарадым. Майдангерлер ешуақытта да өтірік айтпайды. Тек бөтен адамдарға ғана емес, өз ұят-арының алдында да жалғаншы болмайды. Сондықтан менің сөзімді де сізден көрі, өзіме-өзім айтқан сөз деп түсініңіз. Мен жұмысты басқаша істей алмады екем, оны жаңа білдім. Жерді ғылыми көз қараспен қарап пайдалану маған қиын. Уақытымды өткізіп алыппын.

Ақылбек мұндай шынын айтатын адамдарды өте жақсы көретін, қатты сыйлайтын. Максимовтың да сондай адам екенін түсінді. Және, бұл жолы, басқа тағы бір қағиданы ұқты. Тынды игеру секілді жаңа көзқарас, ғылыми көзқарас, керек жерлерге, осы тілектерге сәйкес жұмыс істейтін жаңа адамдарды, әсіресе жас мамандарды қою керек екенін тұжырды.

Сол жолы Ахметжанов Максимовты аудандық советтің орынбасары етіп ауыстырды да, оның орнына осыдан екі жыл бұрын Тимирязев ауыл шаруашылық академиясын бітірген, осында агроном боп жұмыс істеп жүрген Пашков деген жігітті қойғыздырып кеткен.

Соңынан осы ойын, бөтен қызмет орындарында, совхоз директорынан көрі жоғарғы дәрежеде отырған адамдарға да қолданған. Шаруашылығы қарқындай алмай жүрген солтүстік Қазақстан мен Көкшетау облыс басшыларын да ауыстырып, орындарына жас, маман жігіттерді қойған. Ахметжановтың ойы ақталған. Бұл екі облыста, тыңның өзге облыстарындай, қарыштай бастаған.

Ал Пашковтан Ахметжанов босқа үміттенбеген екен. Совхоз қайтадан ауданның жол көрсеткіш шырағы-маяғына айналған. Совхоз шарушылығында жаңа әдістер, жеріне агротехникалық шараларды молынан қолданғандықтан, егін өнімі бұрынғысынан екі есе асып түскен.

Төбе үстінде қозғалмай ой шумағына беріліп кеткен Ақылбек, қасына Пашковтың қалай келгенін байқамай қалды. Шөп сыбырындай үнге бұрылғанында, қасына күнге күйген қошқыл өнді, орта бойлы, мығым келген Пашковты көрді.

Кенет Ақылбектің ойына бір кезде Максимовқа берген сұрағы келді.

— Биыл қанша центнерден алмақсыңдар? — деді Пашковқа.

— Жиырмадан.

— Аз! — деді Ақылбек, бұл сөздің қалай аузынан шығып кеткеніне өзіне-өзі танданып. — Отыз! Соған сілтеу керек!

— Отызға да жетеміз. — деді Пашков күлімсіреп, — тек уақыт беріңіз. Жерімізге біз әлі көмегімізді тегіс көрсете алмай жатырмыз. Құдай

бұйырса, отыз центнер де бірден қашпайды. Бес-алты жылдан кейін одан да астырамыз ба деген үмітіміз бар.

Ақылбек шаттана күлімсіреді, «Көрдің бе Иван Павлович,— деді ол дәл қасында Максимов тұрғандай өзіне-өзі,— сіз ғой он центнерден артық өнім бермейді бұл жер деп едіңіз?»

Ол осы кезде Максимовтың орнына жерге бөтен көзқарасы бар, ғылыми көз қарасы бар жас агроном Пашковты қойдырғанына қуаныды. «Түбі бар істі адам шешеді ғой, қолынан не келеді соны дер кезінде аңғара білу керек».

Ол Тыңнан бұл жолы да көңілді қайтты. Ал Тың биыл да өзінің кезекті миллиард пұт астығын беруге кірісіп те кеткен еді.

Айбол өзінің күнделігін басынан өткен кезеңдеріне әлсін-әлсін үңіле отырып жазатын еді. Мәселе тек өз басының тағдырында, кеткен қиындық-мехнаттарында ғана емес-ті. Қандай адам болмасын, әсіресе жазушының тіршілігі, қоғам өмірінің айнасы. Терең көз жіберсен, бұл жалпыға бірдей қағида. Айбол сол жалпының бірі ғой.

Міне сондықтан да ол өзінің күнделігіне былай деп жазды:

«Көп жылдан бері бір оңды арманым бар еді. Ол — алмастан да асыл металл табатын оқымыстылар жайында сценарий жазу болатын. Жоқ, жалпы металл қайнатушылар туралы емес, өзім жақсы көрген осы мамандықты мықты игерген ғалымдар еді менің дәріптемегім. Осындай ойдан туған «Болаттан да берік» атты көркемсуретті шығарма бірінші фильмім еді. Қазір осы фильм есіме түсіп кетсе, өн бойым, құрысқақ ұстағандай бір діріл пайда болады. Қырсық шу дегеннен, көп жыл зерттеп жазған сценарийымды бөтен адамның жөндеуінен басталды. Бұл жергілікті авторларға Лястуновтың «көмегі» еді. Ол бізге осындай сырттан адам қосуды заңға айналдырған, соның салдарынан сценарийыма қосымша автор табылды (жалпы алғанда маған қосылған автор өткір тілді, әжептеуір дарынды, мінез-құлқы да біркелкі дұрыс кісі болып шықты). Бірақ, о кісі мені ғафу етер, дәл осы сценарийға маған көмекшінің де, жетекшінің де керегі жоқ еді. Шу дегеннен-ақ біз екеуміз бірімізді біріміз түсінбедік. Сол қайшылық сценарийдың да өзіне тән құнын жоғалтты. Сосын бұл туындыға режиссер өзіне ұнаған артистерін жинай бастады. Менің ойлаған ойымнан енді дым да қалмауға айналды. Көп кешікпей солай болып шықты. Экранда жас ғалым сұлу қазақ қызы мен оны жақсы көріп қалған орыс оқымыстысының махаббат хикаясына айналды. Әрине, қарлы Алатау, жасыл төккен Алматы құшағында сүттей аппақ айлы түндерде екі жастың күлімдеген көздеріне, жұмбақтай айтқан сөздеріне, күрсінгендеріне, күлгендеріне жүздеген метр лента жұмсалды. Көрермендердің алдарына шашылған гүлдер тәрізді нелер әдемі көрністер, салтанатты — сәнді профессорлардың пәтерлері, қымбатты мәрмәр тасына бөленген сол ғалымдардың лабораториялары,

қаланың бірінен бірі өткен сұлу көшелері, үйлері, бірінен соң бірі тізбектеліп өтіп жатады. Ал мен ойлаған оқымыстылар бейнелері, олардың ізденуі, ерліктері, творчестволық проблемалары, қиын кезендері, бәрі жайына қалды. Қысқасы ойлаған фильмімнің орнына экранға басқа фильм шықты. Оның үстіне мені жөндеген қосымша авторым тәжірбиелі сценарист еді. Ол көрермендер нені жақсы көреді, нені жек көреді, экранда қандай ойлар өтімді, қандай пікірдің талас шығаратынын — бәрін жақсы біледі екен, соның арқасында сценарийымды ешкім қарсы шықпайтындай етіп жөңдей-жөңдей ақырында кино тіліндегі «бүкіл жапырақ, бұтағынан айырылған телеграф бағанасы» деп айтылатын жып-жылмағай күйге жеткізді. Сорыма қарай бұл фильмді қойған режиссер де сол сценаристің сыңары екен. Консультанттар туралы тіпті сөз қозғаудың да қажеті жоқ, олар тек ғылыми тілдің жоғалмауын қараумен болды. Қысқасы фильмім, жұрт үйреген кәдімгі орташа деген бағасын алып, екінші категориямен Бүкілодақтық экранға өтті. Дегенмен, бұл фильмнің жаман болып шығуына өзім кінәлімін. Мүмкін сәл жігерлілеу болсам, жоғарғы жаққа барып, өйтпесе көркемдік советке айтып, фильмді тоқтатып, жөндеу қолымнан келетін еді. Өйтпегенімен тіпті көңілім бармады. Кенет өз фильміме деген туа қалған қарсы сезім, өкпе, мені бөтен жаққа сүйреді. Жанжалменен, таласпенен осынау бүлінген дүниені ойымдағыдай етіп жөңдей алмайтыныма көзім жеткен соң, не болса о болсын деп қолымды бір-ақ сермеп, кейін шегіне бердім. Қысқасы бұл көркем суретті туынды экранға шыққанда (о, тоба, өзімізде де, шет мемлекеттерде де бұл фильмді мақтағандар табылғанына недерсің!) Ойлағанымның орындалмағанын ұқтым. Бірақ адасқан адам, өтіп кеткен жеріне қайта оралатын әдеті, мен де сол адасқан адамның кебін кидім. Тағы сценарий жазбақ болдым, және бұл жолы қасыма ешкімді қоспауға ант іштім. Айттым болды, кірісіп те кеттім. Тағы ұйқысыз түндер, тағы іздену, ой-пікіріне даңғыл жол таба алмай қиналу. Бір жазғанымды бес-алты рет қайта жаздым, бітірдім деген эпизодтарымды жыртып тастап, жаңа қисындар ойладым. Қанша қағаз жаздым, қанша жөндедім! Ақыры «Басқа жол жоқ!» деген атпен сценариямды жазып бітірдім. Өзім оқып көріп едім, ойлағанымдай болып шыққан тәрізденді маған. Енді тек орыс тіліне аударуы қалды (директордан бастап көркемдік советтің дені орыс жолдастары болғандықтан сценарийдың орыс тіліне аударылуы шарт еді). Аудармашы, әрине, қосалқы авторың емес, ол, әрі кеткенде, өз тіліне сенің еңбегіңнің мәнерлеушісі. Тағы ескерте кететін бір жағдай: мен әдебиет туындыларымның жолма-жол қотармасын әрқашан да өзім істемейтінмін. Әрине, орыс тілін кеш үйренгендіктен (Арқа қалаларының жатақтары ол кезде балаларын тек тек қазақша оқытатын, үйлерінде үнемі қазақша сөйлейтін, сондықтан да менін өз тілім қазақ тілі екеніне

ешкім күмөнданбас, оның үстіне қандай тіл болса да адамның бойына ананың сүтімен кіреді ғой). Демек, өзім істеген жолма-жол аудармам айта қаларлықтай оңды боп шыға қоймайтын. Орыс тілін, әйтсе де өз жазғанымды өзім аударғанымды дұрыс көретінмін. Өттең не керек, жолма-жол аудармам, қазақшамнан анағұрлым төмен түседі. Өз ойымша, қазақшам егер жұпар аңқыған жасыл шалғын көрінсе, ал жолма-жол аудармам, оралған жасыл шөпке ұқсайды, шөп деген аты бар, не жұпар аңқыған иісі, не самал желмен ойнаған сыбдыры жоқ. Сондықтан менің еңбегіме әдеби аудармашы керек. Ондай, сенің ойыңа, мәнеріңе, тіліңе, өзіндей терең түсінетін аудармашыны қайдан табасың? Амал жоқ, орыс жолдастарыма барып кеңестім. Сөйлестік, ақылға салдық, бірнеше жазушылардың атын атадық, ақырында біруіне кеп тоқтадық. «Менің хатымды алып, сен осы кісіге жүріп кет. — деді бір жолдасым, — сценарийды оқып шығады, егер қолы бос болып, жазғаның ұнаса, көнуі мүмкін». «Сөз жоқ көнеді, — деді екінші жолдасым, — сенің бұл жазғаның оған даусыз ұнайды. Ол осындай заттарды жақсы көреді». Сол күні әлгі жолдастарымның хаттарын алып, ертеніне Мәскеуге жүріп кеттім. Мен келген аудармашы, ұзын бойлы, қою кара шашты, цыганға ұқсас, елулер шамасындағы кісі екен. Атым Егор деді, жолма-жол аудармамды алып қалды. Түнімен оқып, ертеніне бірге жұмыс істеуге бар екенін айтты. «Өте маңызды тақырып және дұрыс шешілген. Оның үстіне шығармаңда жасанды сұлулық, шындықты көзді алдап бояу жоқ екен, — деді ол, — ал шығарманың бұлай жазылуы қазіргі күні ең басты қасиет». Бұл жолы да тақырыбым ғылым еді. Ғылым болғанда бүтіндей ғылым емес, ол моральдық тұрғыдан қаралған. Мен оқымыстының ерлігі жөнінде жазғам. Оқымыстының ерлігі деген, өзгелер үнемі көре бермейтін, жеке категорияға жататын, ерліктің ерекше түрі. Мұндай ерліктің ең басты қасиеті шабыт, тебірену, толқи тұңғыыққа құлау емес, табандылық, жан-тәніңмен сол іске берілу, ұстаған мақсатыңа адал болу. Оның үстіне бір жыл емес, ондаған жылдар (Эдисонның «Дарын — тоқсан процент жалықпай жұмыс істеу, іздену, бір процент қана шабытттану» деген атақты сөзін менен артық кім ұққан, кім соған бас иген) бойы қажымай-талмай үнемі іздену, еңбектену. Мен сценарийымда творчестволық мүмкіндігі екі түрлі — мұғалімі мен оқушысын алдым. Дарындарында емес, екеуінің жер мен көктей айырмасы — моральдық қасиеттерінде болатын. Мұғалімі үшін мораль деген Канттың «Мәңгі императивы», не Лютердің «Осы айтқанымда тұрамын, басқаша істей алмаймын» тәрізді өліп кетсе де, өз шындығында тұратын табандылық, қараны ақ деп айтқызбайтын адалдық еді. Ал оның оқушысы, моральдық беріктік дегенді жағдайға қарай қолдануды дұрыс санайтын оқымысты. Міне сол себептен де ол, өзінің үлкен мүмкіндігіне, еңбекқұмарлығына қарамай, бірте-бірте, тіпті кейде іштей

күрессе, мұғалімі салған жолдан шығады, моральдық кодексті бұзды. Бар істегені осы. Бірақ осы қылығы, оны оқымыстылар қатарынан аластайды, бұдан әрі қарай, заң қызметкерлері айтатындай, тек моральдық қылмыс жолымен төмен қарай құлдырап құлай береді. Оның қолынан енді ғылыми іздену, үлкен жаңалық ашу келмейді, бар болғаны басқаның ашқанын, басқаның тапқанын, менікі деп, өзіне пайдалану ғана қалады. Бұрынғыдай емес, мекемені ғылыми басқарудың орнына, тек әкімшілік жолымен ғана жұртты өзіне бағындыруды ойлайды. Енді егер табатын атағын, ғылыми табыстарын, бәрі сенің қолыңа өзінен-өзі келіп тұрса, бұрынғыдай көзіңнің майын сарылдырып, басыңды қатырып, түнімен лабораторияда отырудың қажеті не, деп шешеді ол?!

Оқиға одан әрі былай дамиды. Соғыста қайтыс болған мұғаліманың ең басты еңбегін, ғылыми ұлы зерттеуін оқушысы өз атына көшіріп алады. Бұны ол сондай білдірмей істейді, тіпті жанында жүрген серіктері түгіл, туған баласының ойында да еш күмән тумайды. Егер оқытушы мен оқушысы — екеуі бірдей экспедицияда, бір жерде болса, бір ғылыми проблеманы зерттесе, кімнің ойына ондай сенімсіздік келеді? Бұған қоса, оқушысы еш уақытта да оқытушысын аузынан тастамайды, оның ақыл-ойын, білгірлігін дәріптеп жүреді, тіпті өзінің алғашқы еңбегін де соған бағыштайды, тек «шіркін-ай, дүниеден тым ерте өтті, ғылыми үлкен ештеңе аша алмай кетті» деп шын жүректен күйінеді. Осылай қайғырып, институттағы өзінің абажадай кең кабинетіне оқытушысының суретін ілгізіп қояды. Жеңіс күні, не Ұлы Октябрь мейрамы тәрізді әйгілі күндерде, суретінің астына гүлдер орнатқызып тіпті шырақ жаққызады. Өлген адамға бұдан артық қандай құрмет керек? Әрине, ештеңе керек емес. Бұған оқытушысы да сондай риза шығар, әттең рахыметін естіртуге тірі емес. Өлімнің қиындығы сол — тіпті аузында тұрған жылы сөзінді айта алмайсың. Сөйтіп жүргенде, міне оқытушысының ұзақ жылғы зерттеуі, өмірінің ғылыми нәтижесі үлкен кітап болып шығады. Бұл оқымыстылар әлемінде үлкен шу көтереді, ұлы ғылыми табыс болып табылады. Оның үстіне осы кітаптың теориялық болжауы арқасында қазақ жерінде түсті металдың, ешкім білмейтін алып қоймасы табылады. Оқушысына бұл табыстармен бірге атақ-даңқ келеді, енді оны құттықтау, қошамет, құрмет, гүлдер басып кетеді. Жаңағы табылған түсті металл қоймасының пайдалану кезеңі басталады. Дәл осы кезде өлді деген оқытушысы кенет бұл дүниеге пайда болады. Оқытушысы оның еңбегін пайдаланып, ғажайып құрметте жүрген кездерде, бұл басынан екі өмір, жоқ үш өмір өткізеді. — соғыс, тұтқынға түсу — хабарсыз кету, сосын қайтадан (бұл енді совет жерінде соғыс біткеннен кейін) неміс қолына өз еркіңмен түстің деген жаламен тұтқындау, — сібірге айдау. Бұл жылдары ол екінші рет үйленеді, алғашқысы да,

соңғысы-да екі әйелі бірдей қайтыс болады. Бірақ Сібірде қатардың геолог боп жұмыс істеп жүрің, өзінің ғылыми зерттеуін тастамайды, еліне, Отанына шамасы келгенше жәрдемін береді. Міне осы кезде өмір тағы өзгереді. Бүкіл совет елінде жанға жайлы жаңа самал жел тұрады. Сібірде семьясыз жалғыз қалған ғалым, ұзақ жылдан бері арманы болған — енді өзінің туған жеріне келеді. Оқушысымен кездеседі. Міне осы арадан оған түсініксіз жәйттер басталады. Шу дегенде өзін жақсы қарсы алған оқушысы бірт-бірте жауына айналады. Әрине, осылай болуға тиісті, өйткені оқиғаның ішкі жаратылысының өзі осыған құрылған. «Егер бар ісінді жартылай істейтін болсаң, өзін де жартылай бөліне біл» деп жазған-ды Николай Асеев. Өзің бастаған екенсің, ендігісін өзің осылай аяқта. Бұл қайғылы халдің ең түсініксізі де, ең ауыр жері де сонда — соңынан өсіп келе жатқан баласы бар. Ал бала әкенің сырттай айтқан жақсылық жөніндегі өсиетін шынға балай, сол жақсылықтың рухында өскен. Әкенің сөзіне әбден сенген, оның өсиеттерін бұлжытпай орындаймын деп ант берген. Ақырында не боп шықты? Әкесінің үйде айтылғанының бәрі шындық емес, күр «сөз, сөз, сөз!» екен. Әке айтқан шындық, өсиет бір басқа да, әкенің істегені бір басқа екені анықталады. Міне осылай жамандықты жазғыратын кез туады.

Мен өзімнің шығарманың желісін міне осындай моральдық және мінез-құлықтық түйіндерге құрғам. Қайталап айтайын сондықтан да мен сценарийымды «Бөтен жол жоқ!» деп атағам. Қысқасы, аудармашым жанын сала кірісті де, екі айдан кейін аударманы түгелдей бітіріп берді. Ол әрине бұрынырақ та бітіретіні өздеріне аян, бірақ мұндай шығармалардың артынан жөндеуі, қырнап-сырлауы көп болады ғой. Соларды қайта істеп, аудармашының көп уақтын және мазасын әбден алдым. Тек бір жақсысы аудармашы өте шыдамды адам болып шықты, әйтеуір ренжімей, әкелгенімді істей берді.

Сөйтіп, өзімді әбден қанағаттандырған сценарийымның орысша аудармасы екі айдан кейін директордың алдына кеп түсті.

Әттең, дүние-ай, сәл кешіктірген болсам, сәл жөңдей түссем, тіпті, екеуіміздің осы кезде ауырып, (сөз жоқ мұндайда «піскен бас» емес мен ауруға тиістімін ғой) сценарийымызды сәл соңырақ берсем, «Піскен бастың» қолына тимейді екен! Оны кетіргелі жатқандарын кім білген! Ал қазір «Піскен бас» сценарийды оқып шықты да «Жоқ!» деді.

— Неге жоқ? Сценарий алдыңызда жатыр ғой,— дедім мен.

— Алдымда жатқан күр машинаға басылған қағаздар,— деді ол;—

Ал жоғы сол, сценарий жоқ. Одан бөтен ештеңе айта алмаймын. Бұндай сөзге мен не істей алам? Бұқадай сап-сау, өз айтқанынан оба тастай мызғымас адамға менің қолымнан не келеді? Ол қазір аяулы еңбегімді алады да, осылай еш жауап та, түсінік те бермей, жанында тұрған корзинкаға лақтырып тастай салады, сонда мен не істей алам?

Ештеңе істей алмаймын, өйткені ол директор, ол қожайын. Аман жоқ, оның айтқанының бәріне көңуге тиісіп! Ал осы «Піскен бастың» біздің арамызда өзін қандай жоғары, төкаббар ұстап, үлкен үйге барғанда қандай құрдай жорғалағанын көрсендер! Күлкілерің келер еді. Бірақ өзін үлкендер алдында қанша кішіпейіл ұстамағанмен, күнінің бітуге айналғанын, жақында пенсияға шығатынын бұ да сезеді білем, қолындағы өкімін пайдаланып ол үзілді-кесілді ғып маған ең ақырғы «жоқ!» деген сөзін айтып отыр.

— Сонда қалай болғаны,— дедім мен,— сендер ғой аудармасымен шартқа отырдыңдар. Ол жұмысын бітіріп берді. Ақшасын әлі тегіс төлеген жоқсыңдар... Енді немене істемексіңдер?

— «Ештеңе де істемейміз,— деді ол күлімсірей,— қалай келді, солай кетеді.

— Өйтетін ол сіздің студияныңыздың адамы емес қой,— дедім мен.— Ол аты бар жазушы. Оның кітаптары бүкіл дүние жүзі ұлы мемлекеттер астаналарының бәрінде де аударылып шықты. Мысалы Нью-Йорк, Оттава, Токио, Париж, Милан, Лондондарда. Онымен былай сөйлеуіңіз келісті болар ма екен?

— Келісті болады! — деп сендірді мені «Піскен бас»,— маған бәрі де келісті. Ол емес, менмін ғой директор.

— Бірақ менің сценарийымды көркемдік кеңес әлі қараған жоқ қой,— дедім мен,— Көркемдік кеңеске салыңыз. Тыңдайық, олар не айтар екен?

— Көркемдік кеңес — қандай кеңес десен де, бар болғаны кеңесші орын ғой,— «Піскен бас» түсіндіре бастады.— Ол маған тек кеңес бере алады. Тыңдаймын ба оны, тыңдамаймын ба, ол менің шаруам. Қаулысы тек сол уақытта ғана күшке кіреді, егер мен оны керек десем. Және қарайтындары да менің ұсынысыммен болады.

— Сірә, сіз ұсынбайсыз ғой?

— Әрине ғой.— Ол езу тартты да, стол үстінде жатқан бір қағазды өзіне тартып, оқи бастады.

Бұнысы осымен әңгіме бітті дегені еді.

Мен теріс бұрылдым да, шығып кеттім. Екеуміз қысқа сөйлесіп есебімізді тез айырдық. «Беу, беу, Піскен бас-ай! Құдай саған ақымақтық пен езеуілікті бергенін қарашы!»

Киностудиямен байланысты Айболдың есінде тағы бір эпизод қалды. Сол эпизодпен Айболдың өмірінің бір үлкен бөлегі аяқталған-ды. Бар әңгіме оның күлдіргі киносценарий жазбақ болған ойынан шыққан.

Шынында күлдіргі киносценарий жазуды Айбол көптен бері көңіліне алып жүрген. Ең алдымен оны мұндай күлдіргі затты жазу жолының өзі қызықтырған. «Күлдіргі туындының негізгі екі заттан жаратылады — деген Дидро қарт,— Бірі — сахнада жатқан оқиғаның қайдан туғанын, қалай туғанын көрермен түсінбейді, не оның бәрін көрермен

түсініп отырады да, ойнаушылардың өздері білмейді. Осындай түсінбестіктен барып күлдіргі пьесалар туады». Ал драма, кайғылы хал шығармалары өмірдің шындығынан өрістенеді, кейде ол сол шындықты дәлме-дәл көшірмесі болуы да мүмкін, тек автор бұл шындықты көркемдік шындыққа көтере білуге тиісті, күлдіргі туындыларда мұндай тілек тікелей қойылмайды, онда — пьесада туған жағдайға қарай, күлкі үшін шындықтың өзін де жұрт күлетіндей етіп өзгертіп беруге болады.

Сонымен қатар көрермен ішінде жатқан жамандығынан трагедияда, кайғы, азап арқылы тазаланатын болса (бұл жұмбақ сезімді Аристотель өзінің «Поэтикасында» катарсис деп атаған) ал комедия сол жамандықтан күлкі арқылы алуғы тиісті екенін Айбол да жақсы ұққан еді. Көрермен комедиядан трагедиядағыдай, ойға шомып, іштей жүдей налып, көрген сұмдықтан жаны түршігіп қайтпайды, бір түрлі жаңа туғандай шаттанып, көңілденіп, рахаттанып қайтады. Кейде тіпті сол күлкі арқылы өзіне қуаныш береген комедия кейіпкерлеріне өте ұқсас болғысы да келеді. Міне комедияның осы сәулелі жағы есіне түссе, Айбол осы уақытқа дейін бұл жанрға қалай көңіл қоймағанына таң қалады. Сөйтіп Айбол кинокомедия жазуға кірісті, және бұл жаңа жұмысына жан-тәнімен берілгендігі соншалық, дүниенің өзге жағын тіпті ұмытып кетті.

Сонымен, комедия! Екі айдан кейін жазылып та бітті, кейбіреулерге оқып, жақсы, жамандығын да тексертіп шықты, енді тек қоятын режиссер ғана табуы қалды. Айбол сценариясын алып, аяулы досы киностудияның сценарий бөлімін басқаратын Қапанға Сатыбалдинге келді. «Оқып шығып, пікіріңді айт» деді.

Қапан сол күн-ақ оқып шықты да:

— Иә, комедияң әжептеуір, жақсы екен. Бірақ бұған ең нашар дегенде— Ол бүкіл елімізге әйгілі үлкен комедия режиссерінің атын атады — Бұны соған беру керек.— деді — Егер ол сенің жазғаныңды аяғына дейін оқып шықса, асығынның алшасынан түскені деп біле бер.— Сонда... ол аяғына дейін неге оқып шықпайды?

— Бұның еш жұмбағы жоқ. О кісі не өзі ойнайтын, не өзі бірге автор болатын сценарий ойнайды. Ал сенің, жасыратын дымы жоқ, әзірге атын...— Қапан атыңның жоқ екенін өзің де білесің ғой дегендей сәл бүкірейіп, екі жаққа қолын жайды.

— Мен о кісіні ондай деп ойлаған жоқ едім!

— Несіне таң қаласың? — деді Қапан қайтадан,— өз аты әлі жұртқа әйгілі емес кинематография қайраткерлерінің бұл ежелгі әдеті.

— О кісінің әйгілі емес деп ешкім айтпас!

— Әйгілі. Таласым жоқ. Бірақ қай жағынан? Артистік жағынан! Ал оған режиссер атағы керек. Бұл басқа дүние. Бұған қоса тағы бір

қауын бар: О кісі сценарийдың бар болғаны бес-ақ бетін оқып шығай да, бәрін оқыдым, мені қызықтырмады деп қайтарып береді. Оқымай-ақ жамандау — бұл оның ауруы, міне осы тұста саған амал жоқ оның атымен санасуға тура келеді. Не десек те, ол Шернияз ғой!

— Жарайды, бір тәжірибе жүргізіп көрейік не шығар екен.

Шынында өз бетімше бір тәжірибе істемек болдым. Сценарийды түптеуге бердім, бірақ басынан он, аяғынан он парак қалдырдым да өңге беттерінің бәрін шатастырып, оқи алмайтындай етіп түптеттім. Сосын әлгі атақты артист, режиссерге апарып бердім, тек оқып шығуын өтіндім.

Он күннен кейін о кісі сценарийымды қайтарды. Басынан аяғына дейін мұқият оқып шықты, бірақ бұл сценарий маған ұнамайды деді. Неге? — дедім мен. Ол қандай сценарийға болса да дәл келетін бір-екі жалпылама кемшілікті, канша тырыссаң да ұстай алмайтын жұмыр сөйлемдермен жауап қайырған болды да, одан әрі сөйлеспей, өз жайына кете барды. Әрине, Шернияздың айтқан жетіспегендіктері менің сценарийымда ғана емес, өзге сценарийлардан да табылатын еді. Енді мен боз-баяғы жалғыз досым Капанға кеп болған оқиғаны баяндадым.

— Мен саған айтқан жоқпын ба едім, — деді анау күліп, — Мүмкін сценарийыңды Нүржігітовке берерсің?..

— Жоқ, — дедім мен, — Құдай Нүржігітовты өз бетімен жарылқасын! Керегі жоқ! Шынын айтсам енді мен сценарий жазбаймын! Өзім солай шештім! Қолдан келмес іске керегі жоқ, әуре болып!

Жазушы Айболдың күнделігінен:

«Аяулы, ақылды, нәзік сезімді, сүйкімді бауырым! Сен, еліміздің алғашқы артистерінің бірі болдың, халқын атыңды ешуақытта да ұмытпақ емес. Мен де ұмытпаймын. Менің сценарийымды оқымай, өзіме қайтарған күні, маған қандай қиын болғанын, егер білсең! Қазір айыптамаймын, менің сценарийымды оқитындай ол кезде жағдайың болмаған көрінеді, енді түсіндім. Өз үйін өртеніп жатқанда, көршінің қорасын асу шашуға шамаң келе ме! Сенде бәрі де болды — дарын да, құрмет те, ақыл да, ақша да, тек өз басыңның бақыты мен тыныштығың жетпеді. Егер шындықты аяғына дейін айтсақ, қазақ түсінігіндей үйің де болған жоқ. Қазір сен туралы шындықты айтудың айыбы жоқ — өйткені арамызда жоқсың, өлім бар құпияның бетін аршиды! Өлім! Бұл бір аңдыған жау ғой. О да сені аңдып жүріп, саған режиссер шеберлігі шын келген кезде, ойда жоқ жерден тырп еткізбей басты! «Соңғы фильмің бүкілодақтық экранға алынды, көрермен ұнатты, кей кинозалдарда оған билеттер де жетпеді. Баспасөз бетінде өзінді мадақтаған, фильміңді мақтаған көптеген мақалалар шықты. Міне, дәл осы сәтте, асығып келе жатқаныңды өзінді аңдып жүрген ажал — инфаркт бас салды (асықпаған кезің жоқ шығар, аяулым).

Ауруханаға апарған жерінде тілге келмей бұл дүниеден көз жұмды. Соңында бірнеше жақсы фильм, спектакельдердің мен өзің шығарған көптеген қызық анекдоттарың қалды.»

Айбол әйгілі режиссер сценариясын қайтарған күні енді кинода жұмыс істей алмайтынын түсінді. Ол біржолата әдебиетке оралмақ болды.

Көп кешікпей киностудияны мүлдем тастап, әдебиетке қайтып келді.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Сырт қараған адамға Нұржан Қаужановтан асқан жұмысына берілген адам болмаса керекті. Өзінде де маза жоқ, жұртқа да маза бермейді. Қарамағындағы жұртты кезек-кезек шақырып ап, жұмыс орындалмай жатса, бұлқан-талқан боп ашуланады, екі аяғын бір етікке тығып жерлейді. Күніне қырық істі бастап, өттең, біреуінде бітірмейді. Сөйтіп ол өзінен жоғары тұрған адамдарға жігерлі, үкімет ісін жан-тәнімен аямай жұмсайтын қызметкер боп көрінеді. Ал шынына келсе, бұл құр байбаламшыл тек өз басының ғана қамын ойлайтын кісі еді. Жоғарғы жаққа тегеурінді, ұқыпты адам көріну үшін, бағынышты қызметкерлерін қаққанда қанын, соққанда сөлін алады. Талабы әділетті ме, жоқ па онда шаруасы болмайтын. Тек «орында!» деп бұйыратын. Ал сөйлей кетсе бұдан асқан марксисті, лениншіл адам тағы жоқ. Оның тағы бір қасиеті: жұрттың бәрін кеңес өкіметінің шаруасын бүлдіргісі келіп жүргендей, мұндайда ол шаршамай-шалдықпай бір сағаттан бір минут кем сөйлемейтін. Бір кезде осындай көк езу, сөзуар патриоттардың өскен заманы болған Қаужановта солардай, Күсеповтың тұсында бір үлкен мәдениет мекемесінің бөлім бастығы дәрежесіне жеткен. Демек, Күсеповтардың шаруасы ыңғайсыздана бастағаннан-ақ, кемесінің суға кететінін білген тышқандай, дереу ол бұрынғы басшыларынан іргесін алыс салуды ойлаған. Қаужанов енді басқа тараптан өзінің өсу жолын ғана іздеді. Ал бұл кезде Ақметжановтың желі оңынан тұрған кез еді. Қаужанов қайткенмен де осы кісінің көзіне түсуді тіледі. Бірақ қалай түседі? Міне сонда барып, өзінің жерлесі қарт коммунист Бекболатовты есіне алды. Осы кісі арқылы Қаужанов Ақылбекке жетпек болды. Ал бұл қарт коммунист Ақметжановтың өте сыйлайтын адамдарының бірі еді. Жоқ оны Ақылбек Жетісудан шыққан деп сыйламайтын. Бекболатовты ертеден білетін. Өздерінің пионер қатарында, мойындарында қызыл галстук тағып, жүрген кездерінде, Бекболатов — қылшылдаған жас жігіт, Жетісу Лениншіл жастары көсемдерінің бірі болатын. Алғашқы бесжылдықтардың тұсында, жастар басшылығы тек қажырлы

істерімен ғана емес, жалынды сөздерімен де көзге түсетін. Сол кездердегі Бекболатовтың міңбеген жаңа өмірге арнап тастаған отты ұрандарында, жалындаған шақырулары да Ақылбектің әлі есінде. Сол себептен де өмірдің ауыртпалығын көріп, сонау алыс сапардан көзіндегі сәулесін емес, жүрегіндегі отын аман сақтап оралған, осы қарт коммунисті Ақылбек қатты сыйлайтын, айтқан өгінішін жерге тастайтын.

Міне осы кісі Ақметжановқа келген. Қарт коммунистті көріп Ақылбек қуанып қалған. Қолтықтап алдындағы креслоға апарып отырғызған. Екеуі ұзақ әңгімелескен. Ұстазы ретінде, Бекболатов Жетісудың шарушылығын бұдан да әрі қарай көтеру керек екенін айтқан. Бірер ақылын да берген. Тек қайтар кезінде ғана ол:

— Егер Республикаң өссін десең қабілетті жігіттерді көбірек көтер,— деген — Дарынды адамдарды ұмытпа. Мысалға, Нұржан Маужановты алайық (Ақылбектің бұл фамилияны бірер естігені бар, бірақ қандай адам екенін білмейтін). Өте іскер жігіт. Мен оны тіпті кішкентайынан білемін. Осы күні қызмет істеп жүрген жерінде көптен бері отыр. Бір жерде жатқан алтынды кір басады. Қаужановты да өсіретін кез жетті. Егер оны,— қарт коммунист жақында ғана басшысы бөтен жұмысқа ауысқан бір идеологиялық үлкен мекемені атады,— басшы етіп жіберсеңдер, кателеспейсіңдер.

Ақметжановқа бұл сөз ынғайсыздау тиді.

— Егер Қаужанов сондай қабілетті адам болса, біздің бөлімдер неге оны атамай жүр екен? — деді ол сабырлы көздеріне түспей қалмаса керекті еді... Әсіресе тікелей өздеріне бағынышты мекемелердің қызметкерлерін білуге тиісті ғой олар.

— Оны өздерінен сұра,— деді қарт коммунист сыпайы сөйлей,— Олар білмегенмен Қаужановты қарт коммунист мына мен білемін ғой. Егер оны осы қызметке ауыстырсаң өкінбейсің. Оған мен кепіл.

Әрине, Бекболатов тәрізді қарт коммунисттің сөзі жерге тастау қиын. Ақметжанов әр қашанда мұндай адамдардың пікіріменен санасып отыратын. Ал бұл арада Қаужановты өзі қатты сенетін адам атап отыр. Ақылбек телефон тұтқасын көтеріп, бөлім басшыларының біреуімен сөйлесті.— Сіз бүгін маған — Бұда Бекболатов айтқан мекемені атады — басшылығына бірнеше кісінің атын атап едіңіз. Менде өз тарапымнан сізге бір адамның фамилиясын айтқым келіп отыр.— Қаужановты өз басы мықтап танымағандықтан ба, Ақылбек оның фамилиясын сылбырлау атады,— Осы жігітті де қарап көріндерші. Мүмкін жарап қалар, егер жән десеңдер, ұсыныстарыңды беріндер... Ал сен әкелген адамдардың ішінде...— Ол тағы бір фамилияны атады,— өзгелерден ылайық тәрізді. Мен ол жігітті жақсы білемін. Бірақ еске алатын тағы бір жағдай бар. Ол өзі басқарып отырған мекемесін

жөнге қойды. Ал бұл мекеменің де маңызы бар. Мүмкін бастығын дәл бүгінгі күні ауыстыра қоюдың қажеті бар ма, жоқ па, оны өздерің ақылдасыңдар, дұрыс деген пікірлеріңді айтыңдар.

Ақметжанов үзілді-кесілді ештеңе демегенмен, бөлім меңгерушісі, үлкен кісінің өзі атап отыр ғой деп, өзге адамдар туралы ақылдасып әуре боп жатпады, бірден Нұржанға тоқтады. Осылай Қаужанов идеологиялық үлкен мекеменің бастығы боп шыға келді.

Көп кешікпей Ақылбек, соңғы жылдары жұмысы көңіліндегідей болмай жүрген бұл идеологиялық мекеменің жөнделе бастағанын естіді. Жаңа бастық қызметкерлерінде қабілетті жастармен жаңартып жатыр деді жұрт. Сондай-ақ, бұл мекеменің өндіріс өнімдерінің де құны жоғарылап келеді деді бұл хабарларды жеткізушілер.

Қаужановты көтерген Ақметжанов пен қарт коммунист қателеспегендеріне қуанып қалды.

Халықтың арасында болып, оның ой-пікірін білу Ақылбек Ахметжановұлының бір жақсы қасиеті. Өмірді «көп жасағаннан сұрама, көп көргеннен сұра» деген ата сөзі ешуақытта да оның есінен шыққан емес. Содан да болар, өзінің Қазақстанның кең даласын, тіпті ең алыс түкпіріндегі колхоз, совхоздарын аралауға құмар еді. Әсіресе жазға қарай жайлауға шыққан, алыстағы малшыларға бір барып қайту, бұған әдетке айналған. Бұл жолы да Ақылбек Шығыс Қазақстан обылысының сонау Қытаймен шекаралас ауданының малшылары отырған Тарбағатай тауының етегіндегі алыс отарларға бара жатқан беті еді.

Екі жағынан бірдей көкпен таласа біткен қарағайлар көмкерген асфальтты тау жолымен бес-алты машина зырлап келеді. Біресе гүрілдеп өрге қарай асуға көтеріледі де, кенет төмен жүйткіді. Қалың орман, ойлы-қырлы, қыспақ-қыспақ арасынан өткен тау жолының бұралаң-бұтағы көп-ақ. Кәдімгі өмір жолындай, бірақ айнала сондай әсем. Тау қойнауы жұпар аңкиды. Өрге тырмыса біткен қалың ағаш үстінен нағыз бір көгілдір шыны тәрізді жарқырап көкпенбек аспан көрінеді.

Кенет бұлар келе жатқан даңғыл жолдан шығысқа қарай бұрылған жіңішке сұрлеу пайда болды.

— Ұмытпасам, мына жол Тарғын руднигіне барады ғой, — деді Ақылбек жанындағы толықша келген облыс қызметкері орыс жолдасқа.

— Иә, бұрын барған, — деді анау сәл кейін бұрылып, — Рудник өткен жылы жабылған. Қазір ол арада мына төменгі совхоздың қой фермасы бар...

— Иә, иә, — деді Ақылбек ойы әлде қайда бөлініп.

Ақылбек бұл арада бұрын болған. Ол соғыстың қатты жүріп жатқан кезі еді. Герман-неміс фашистеріне, оның Гудриан танкі

армиясы тәрізді болат машиналы күштеріне қарсы соккы беретін. Совет танкілеріне керек молибден, шығаратын осы Шығыс Қазақстандағы Тарғын руднигіне келген. Сол жылы қыс өте қатты еді. Ақылбек жолға шыққан тұста алай-түлей бұрқасын тұрған. Обылыс басшыларының мұның аяғы долы боранға айналып кетуі мүмкін дегеніне қарамай, Ахметжанұлы сапарға аттанған. Ауа райының жайлы кезін күтетін уақыт жоқ. Бұл күткенмен, майдан күтпейді. Облыс басшылары босқа айтпаған екен, сонау артында қалған кіші Тарбағатай асуынан өте бере-ақ боран үдей түсті. Жаңағы сүрлеуге жеткен кезде долы боран басталып, бүкіл дүние алай-түлей боп, әлемді көзге түртсе көрінбес апшақ қар басып кеткен. Ысқырған жел, гулеген орман жер-жаһанның астан-кестенін шығарып, адамның зоресін алған. Ол кезде сағатына жүз елу километр алатын мынандай жүйрік жеңіл машина жоқ болатын. Мінгендері көнетоз жүк машинасы еді. боранның күштілігі соншалық, жол ыңғайы дәл келіп, жел қарсысынан сокса, жүрісін бәсеңдете түсіп, өзер жылжиды. Боран үсті-үстіне үдей түсті. Егер машина тоқтап қалса, тау арасында үсіп, не аштан өлу қаупі туды. Жанындағы Алматыдан және облыстан ертіп шыққан екі жолдасы енді өлдік екен деп қорықты. Машинаны тоқтатып, орман арасына тығылуды өтініп, Ақылбекке жалтына бастады. Бірақ оған машина айдаушы көнбеді. Бұл, бір қолынан айырылып, жакында ғана майданнан қайтқан танкист екен. «Боран тағы бір жеті сокса, ағаш ішінің өзінде-ақ машинамызбен бірге қатып қалуымыз сөзсіз. қайтсек те жүре беруіміз керек» деді. Ақыры ер жігіт айтқанын орындады. Сегіз сағаттай долы боранмен алысып келіп, Тарғын руднигіне бір шақырымдай жер қалғанда, машинасы омбылап, мүлдем тоқтаған.

Ақылбектің әлі күнге дейін есінде, сол бір шақырымдай жерге өлдік-талдық дегенде зорға жеткен. Онда да әлгі шалақ қол машина айдаушының осы араны жақсы білуінің арқасында.

Ақылбек бұл жолы да Тарғын руднигіне барған ісін аяқтап қайтқан. Мүмкін емес істі мүмкін еткен. Рудниктегі кемшіліктерді басында отырып ашқан. Кен шығару ісін жана тәртіппен ұйымдастырған. Қосымша резервтер тапқан. Соның арқасында жұмысшылар қыстың үскірік суығына қарамай, үкіметке молибден тапсыруды бұрынғысынан екі есе артық орындауға уәде берген. Олар соңынан уәделерінен шыққан.

Қазір міне Тарғын руднигіне баратын ескі сүрлеуді көріп, сол жолғы өздерінің тартқан қиындықтары, қауіпті сағаттары есіне түсіп, сәл ойлана қалды. «Иә, иә, сондай да мезгілдер өткен.— деді ол іштей өзіне-өзі, ұлы айқас кездерінде ауыртпалық тек алдыңғы шап-терде ғана болған жоқ қой, майдансыз алыс түкпірлерде ауыр жағдайлардың саны туған. Соның бәрін жеңіп шыққан осы қалың көш. Бұған қалай риза болмассың!».

Халық! Ақылбек Ахметжанұлы халық деген сөзге өте зор мағына беретін. Кейбір өзге жолдастарындай, халық дегенді өзіне бағынышты жұрт деп қарамайтын! Ол халықты өте ардақты, өте жоғары санайтын. Өзінің қандай қимылы, ісі болса да сол халыққа ыңғайлы, тиымды келуін тілейтін. Ал халық ұнатпаған іс болса, оны тез жөндеуге тырысатын. Халық оның ең жоғарғы төрешісі, ең үлкен сыншысы және ең жақын қорғаны көрінетін. Сондықтан да өзінің кейбір жолдастары, тіпті өзінен қызмет сатысында биік тұрған белгілі адамдардың осы халық ұнатпаған, қабыл алмаған істеріне қарсы тұрамын деп соңынан таяқ та жеген, басына қатер төнген. Бірақ сол халық үшін бәріне де шыдаған, мойымаған. Партия басшы қызметкерлерінің, шын қасиет-күштері осындай істерде болуға тиісті.

Ақылбек Ахметжанұлының әлгі сұрлеудің қайда баратынын сұрағаннан кейін, әлде қандай ойға шомып кеткенін көрген облыс бастығы:

— Әлгі жол сіздің есіңізге бірдемелерді түсіріп жіберді ғой деймін? — деді, — Сірә, бұрын бұл жақта да болған тәріздісіз ғой?

Ақылбек Ахметжанұлы басынан өткен қиындықты, ауыр жағдайларды біреуге жыр етіп айтуды ұнатпайды. Тіпті өзі істеген сондай әлеуметтік, кейде ерлікпенен шектесіп жатқан үлкен істерінде бөтендерге мактан етпейді. Ондай қасиеттерден Ақылбек мүлдем аулақ. Өйту оның табиғи, көзге түсуді жек көретін ізетті мінезінен еді. Бұл жолы да жанындағы жолдасына сол күндердегі көрген қиындықтарын, бір тәулікке таяу долы боранда тартқан азаптарын сөз етпеді. Сөз ете қалса, оған сондай қиындықтарды басымнан кештім деп, өзіне-өзі дәріптейтіндей көрінді. Сондықтан ол облыс басшысына:

— Иә, соғыс кезінде Тарғын руднигінде болғанмын, — дей салды.

Машина кенет кезеңге шықты. Ақылбек алға қарай сәл қозғала түсті. Табиғат суретіне таң қалғандай. Қарсы жағында, ұшығына көз жеткісіз көкжиекке дейін созылған жасыл ойпат. Алыста, айдалаға біреу тастап кеткен күміс белбеу тәрізді, ирелеңдей ағып Ертіс өзені жатыр. Жер беті қызылды жасылды гүл өрнектелген фарсының жібек кілеміндей құлпырады.

Әлем неткен тамаша! Неткен сұлу! Осының бәрі адамдікі, халықтыкі! Қандай балық! Тек ретін тауып пайдалана біл! Ақылбек кенет тағы күлімсіреді. Бұл жолы оның есіне өткен жылы осы кезден сәл ертерек Қызылорданың күріш егетін бір ауданына барғаны түсті. Жок, ол ауданның көкке сараң, сұрқай даласы емес, жұрты, жомарт көңілді адамдары түсті есіне... Аудан басшыларын ертіп, Ахметжанұлы күрішті мол беретін бір колхозға келген. Ақылбектің келетінін естіген жұрт колхоз басқармасының алдында күтіп тұр екен. Үлкен-кішісі бар, қатын-қалашы қалмай тегіс жиналыпты. Машинадан түскен Ақылбек бірден көпірдің бір бүйірінде тұрған аксақалдар тобына беттеді. Шалдармен қол алысып амандасты. Содан соң:

— Иә, ақсақалдар, қалдарыңыз қалай? — деді, сірә, ең үлкені болуы керек, сақалы белуарына түскен қарт кісіге.

— Уай, несін айтасың шырағым, үкіметтің арқасында қалымыз, құдайға шүкір, жаман емес. Не ішеміз, не жейміз, бәрі бар! — деді.

Ақылбек жауап бергенше болған жоқ, «кетіндер, кетіндер!» деп әлдекімге зекіген бір қатты дауысты естіді. Бұрылып қарап еді, жұртпен бірге өзін қарсы алуға келген мектеп балаларын жақындаттырмай, бір милиционер кейін қуып жүр екен.

— Құмаңыз, балаларды! — деді Ақылбек оған дауыстап. Сөйтті де, — балаларға бері келіндер деп қолымен ишарат етті.

Жеті-сегіз жасар, ұлы-қызы аралас, кілең қара домалақ ауыл балалары, шу дегенде бата алмай, бірте-бірте жақындай бастады. Сөйте-сөйте Ақылбекті қоршап алды.

— Иә, неге келдіңдер? — деді оларға Ақылбек күлімсірей қарап. Іштеріндегі ең өткірі болуы керек, жалбыр шашты қара торы қыз бала қымсына жауап берді.

— Ақылбек атаны көрейік деп...
Ақылбек күлді.

— Иә, көрдіңдер ғой, қандай екен?
Қыз бала енді қымсынбай сөйледі.

— Менің анау атамнан да биік екенсіз.
Енді оған бөтен балалар да қосылды.

— Сізді біздің мұғалімдер жақсы адам дейді.
— Мейірімді дейді менің атам, — деді өзгелерден гөрі жүдеулеу бір қара бала, — Былтыр Алматыға сізге барған...

Ақылбек тағы күлді.
— Ал өздерің мектепте оқисыңдар ма?

Бәрі шулап қоя берді.
— Иә, оқимыз. Бірінші, екінші класты бітірдік.

— Онда, жақсы, — деді Ақылбек балаларға. — Ал сендер мені көрдіңдер ғой, енді өздерің маған оқитын мектептеріңді көрсетіндер.
Балалар тағы шулап қоя берді.

— Жүріңіз, жүріңіз!..
Балалар қоршаған күйі мектепке қарай аяндады. Колхозшылар соңынан шұбады. Ақылбектің қабағы кенет тұнжырап кетті. Мектеп дегені — соғыстан кейін салынған, құжырайған, қабырғаларының кірпіші опырылған, терезесі аңғал-саңғал, тұқыл төбелі, ескі үй екен. Сірә, бір кездерде астық қоймасы да болған тәрізді.

Ақылбек бірдемеге ренжігенімен ашу шақыруы некен-саяқ болатын. Мұндайда ол іштей ойланып-толғанып алып, әбден пісуі жеткен пікірін ғана даусын көтермей айтатын. Оның осылай жай айтқан сөзі де кінәлілерге жетіп жататын.

Ақылбектің түсіп кеткен қабағынан оның ренжіп тұрғанын көр-шаған адамдар да ап-айқын түсінді. Ол облыс, ауданнан ертіп келген бір топ қызметкерлердің ішінен, «Облкүріштрест» бастығы тапал бойлы, семізше кісіні саусағымен ымдап шақырып алды.

— Колхоздың күрішін алғанда жақсысыңдар,— деді ол анаған ренжи қарап,— ал оның мәдениет тұрмысына көз салуға келгенде, дым көрмейсіңдер!.. Енді сізге айтарым... — Ақылбек сол ойланып қалды да қайта сөйледі.— Мен күзде, мектепте оқу басталар алдында әдейі келемін... Соған дейін мына балаларға жанадан мектеп салынсын! Және ол мектеп — кең, сәулетті, жылы, жарық болсын! Түсінді-ңіз бе?

— Түсіндім! — деді трест бастығы, кенет екі қолын екі жағына түсіріп, бұйрық естіген салдаттай тіп-тік тұра қалып. Сол сәтте тіпті, қозы қарын ішіне тартылып, сыптай бола түскендей көрінді.

Өткен жылы күз қолы тимей, ол колхозға Ақылбек бара алмаған. Бірақ «мектеп салынып берілді» деген трест бастығының хабарын алған. Қандай мектеп салынды, ойдағыдай ма, жоқ па — білмеген. Биыл осы Шығыс Қазақстанға келер алдында, қызмет бабымен, тағы да жолы түсіп, сол колхозда болған. Мектептің ойдағыдай етіп тұрғызылғанын көріп қуанып қалды.

Сол күні кешке таман, әлгі өздерінің халдерін айтқан ең үлкен шалдың үйіне қонақта болған. Қарт қойын сойып, басын тартып отырып:

— Балаларымызға мектеп салдырып бергеніңізге көп рахмет! — деді. Сөйтті де;— Жақсының әр ісі өнеге ғой. Колхозымызға сізден бұрын келіп жүрген бір бастық, бұрын, шілтиіп қарамайтын еді, өткенде өзің үлкен басынды иіп біздерге, кілең шалдарға, сәлем бергеніңнен бері, ол шіркін де мұнда келе қалса, ең алдыменен бізге соғатын болды,— деп Ақылбекке қарап күлді.

«Халық деген міне осы, бәрін көріп, бәрін біліп тұрады. Егер сол жолы бұларға сәлем бермей кетсем ғой, сөз жоқ менін де сонымнан, ат қойып, айдар тағар еді. Жоқ, халықпен ойнауға болмайды. Қашан да болса, оның дегенінен шығу, ел басқаратын адамға шарт...»

Тағы өткен жылы еді. Ақылбек Семейден шығып, Абай ауданына барды. Аудан орталығына таянғанда бұны күтіп тұрған қала сыртындағы көп адамның ішінен көзіне ерекше денелі, келбетті қартаң кісі түсті. Көп адамның қасына таяғанда машинасын әдейі тоқтатып, өзін күтіп тұрған жұртпен амандасып, әлгі кісіні қасына отырғызып алды. Хал-жайын, кім екенін сұрай келіп, бұл кісінің Абайдың немере туысы әйгілі Шәкәрімнің баласы Ахат екенін білді. Жетпіс бестен асып бара жатса да әлі тың екен. Ауыл-аймағының да, өзінің де тұрмысының жақсы екенін айтты. Бірақ қартайып қалдың деп аудан

басшылары жұмыс бермей жүрген секілді. Ал өзінің жасы жетіп қалғанына қарамастан, жұмыс ісегісі келетінін білдірді.

— Жетпіс дегенде біреу жететін, біреу жетпейтін жас қой,— деді мұңая,— Құдайдың бұнысына да шүкір.

— Уай, отағасы, бекер жүдейсіз. Ер жігітке екі елуден деген.— деп күлді Ақылбек.— Әлі жүз жасаймыз. Керек десеніз, бердім мен сізге тағы бір елуді.

Ахат:

— Жаксы сөз жарым ырыс, алдым сіздің берген екі елуіңізді!..— деп мәз-мейрам боп қалды.

Жақында аудан басшылары осы Ахатты Абай музейіне — жұртқа музей түсіндіруші етіп қойғанын естіген. Олар бұл кісінің әлі де жұмыс істей алатынын және орысша, қазақша сауатты екенін, оның үстіне қазақтың өткен-кеткен тарихына, Абай творчествосына жетік екенін бұрын да біледі екен. Тек Шәкәрімнің баласы болғандықтан, мәдениет, идеология істеріне пайдалануға көңілдері соқпай жүреді. Сондай адамы Ақылбектің өзі машинасына отырғызып әкелгенін көріп, дереу пікірлерін өзгертіпті. Және пікірлерін дұрыс өзгерткен екен. Абай музейі үшін Ахат таптырмайтын гид боп шығыпты.

Ақылбек кенет тағы томсара қалды. Оның есіне Шәкәрім творчествосы туралы ғылыми орындар зерттеу жүргізсін деген шешімі түсті. «Иә, сол шешім не болды екен? Ғылыми орындардың бір қотындысын беретін кезі жеткен тәрізді, барған соң тағы сұрау керек болар».

Ақылбек тағы күлімсіреді. Жас кезінде осы Шәкәрімнің ұлы Пушкиннің «Дубровский» повесін қазақшаға өлеңмен аударғаны бар. Өзі де оқыған. Сол аудармалардан осы күнге дейін Ақылбектің ұмытпай жүрген бір жол өлені бар. Ол Троекуров алпауыттың алдында: «Өзге жүрт шапкасын ап шұлғып тұрды» деген жері. Біреуге бас июшілдікті, бағыныштылықты қалай дәл айтқан. Өзіне орынсыз жарамсақтана қалған кейбір кісілерді көргенде, Ақылбектің есіне үнемі осы бір жалғыз жол өлең түсетін. Өзін тым орынсыз мадақтап тұрған адамға ол осы өлең арқылы сынап қарайтын. Ондай адамнан кенет жүрегі айни қалатын. Өйткені ол мұндай жағымпаздықпен Ақылбек секілді басшылардың өзіне көңілдерін аударып, өсу жолын іздейтін адамдарды, жан-төніменен жек көретін.

Демек, Ақылбек адамның қай қасиетін әсіресе жақсы көретін еді. Әрине, адал ниетпен жақсылыққа қызмет ету. Бұл адамның адамға жақсы іс істеу деген сөз ғой. Сондықтан да ол жақында өзіменен өмір туралы сөйлескен бір жолдасына: «Мен адам баласының ақыл-ойына, ғылыми дарынына, микромирдың сырын, не космосты ашқанына таң қаламаймын, жақсылық істей алатын адам баласының жүрегіне бас ием. Әрине, адамзаттың ақыл-ойының табысы

жаратылысты өзімізге бағындыруға үстемдік береті. Бірақ адамның табиғи тілегі, бір-біріне жақсылық істеуге арналмаған ондай үстемдіктің бізге қандай қажеті бар. Шынына келсек, халық космосты ашусыз да, не Эйнштейннің ұлы теориясыз да өмір сүре, алады, ал бір-біріне жақсылық істеуді ұмытса, тек қастықты ғана ойласа, онда ол бір күн де тұра алмайды. Барлық дүние, әлем — көзді ашып жұмғанша күйіреді!» деген.

Міне Ақылбектің дүниеге деген, өмірге деген, адам баласына деген көзқарасы, философиясы.

Бұдан әріне, Ақылбек, тек жұрт біткеннің бәріне де, ұрыға да, қарыға да, халық мүлкін тонаушыларға да, идеологиялық қастарына да үнемі жақсылық істей беруге жаратылған деген ұғым тумаса керек. Ол кімге қандай жағдайда жақсылық істеу жөн екенін білетін. Ал кейде әлдекімдерге аяңбай жаза қолданатын да кездері болатын. Ол мұндай шын аямастық шешімге кімде-кім ісіне, халық тілегіне қарсы келсе, соған ғана қолданатын. Ал өзге уақытта кейбіреулердің жасаған қатесін де, білместігін де кешіре білетін.

Міне, осындай, қалың ойға шомып кеткен Ақылбек, келе жатқан жерлеріне жетіп қалғандарын жана ғана білді.

Машина тоқтады. Ақылбек есігін ашып сыртқа шықты. Ұйып қалған денесін сәл жазып, қолын жоғары бір-екі рет көтеріп, жан-жағына қарады. Кенет тағы таң қалды. Тоқтаған жерлері биіктеу төбенің басы екен. Жан-жағы ұшы-қиыры жоқ, аздаған майда қыр-қалы, адыр-адыры бар жазық дала. Ал сол даланың үсті толған қарақұм қой, ешкі... Тау етегінде шашырап жатқан тастар төрізді. Көптігінен көз тұнардай... Кенет Ақылбектің жанарында: «Осының бәрі біздің елдікі ғой!» дегендей бір мақтаныш сәулесі пайда болды. Ол енді арт жағындағы сай бойына қарады. Қамысты жыраны жағалай тігілген төрт қараша кигіз үйлерді көрді. Жан-жақтарында қазан-ошақ, ер-тоқым, тағы сондай ауылды жердің заттары. Ақылбек бұл қойшылардың үйлері екенін түсінді. Сөйткенше болған жоқ, шеткі жайылып жатқан отардан, соңынан тайыншадай төбетті ерткен, тымақты бір салт атты кісі атын бүлкілдете желдіртіп бұларға қарай таяй берді. Машинаның жанына келіп, атынан түсті. Бұл тері тымақты, ақ сақалды, осы отарлардың бас шопаны, әйгілі Атымтай деген кісінің өзі болып шықты. Ол өзгелерді шырамытқаныменен, жыға таныған жоқ. Өз ауданының секретарымен амандасып болғаннан кейін:

— Жарқындарым, жол болсын? — деді.

— Әлей болсын, — деді райком секретары, ашаң өңді мосқал кісі. — Қонаққа келіп қалдық. Танып тұрған шығарсыз, мына кісі Ақылбек Ахметжанов, ал өзгелеріміз...

— Өзім де солай шырамытып едім, — деді қарт шопан. — Көзі құрғыр бірден айыра алмай қалады. — Ол кенет Ақылбекке қарады; — Дөрежең

үлкен болса да, жасың менен кіші төрізді, жаркыным! Біздің жаққа келіп қалған екенсің, жолың оң болсын! — Ол қайтадан Ақылбекпен қос қолын беріп амандасты. — Біздей алыстағы жұртты іздеп келгеніңе рахмет! Өркендерің өссін! — Сөйледі де, жан-жағындағы өзге жігіттерге қарады. — Ал қонақ болғалы келсеңдер, үйге кіріңіздер. Шаршаған шығарсыңдар, дем алыңдар, дәм татыңдар.

Келгендер қарт шопанға еріп, кигіз үйлерге қарай беттеді. Төрт үйде жалғыз кемпір мен шаштары жалбырап жүгіріп жүрген төрт-бес жасар екі кішкентай баладан басқа ешкім жоқ. Тек бұлар кірген үлкен үйде бесікте бөлеулі бір бала жатыр. Үй іші біркелкі сәнді, дүние мүлікті, ауқатты адамның үйі екені көрініп тұр. Үйге ең алдыменен кірген Ақылбек сәл қысылып қалғандай кейіп танытты. Төр алдында, өзіне қарама-қарсы қарап, уықтың қарына қыстырулы үлкен сурет тұр екен.

— Бәйбіше, — деді шал үйге кіргеннен кейін есік алдында тұрған шүйкедей қара кемпірге қарап. — Өзің әдейілеп іздеп барсаң көре алмайтын, халқымыздың ардақты баласы мынау Ақылбек Ахмет-жанұлы сені менен мені іздеп, әдейі келіп қалыпты. Ал босқа тұрма, барың болса қимылда. Ана немерелерінді әкелеріне жібер, бір мар-қасын ала келсін.

— Отағасы, қайтесіз мал сойып, — деді Ақылбек, — Үйдегі бардың өзі де жетеді бізге.

— О не дегенің, асылым? — деді шал. — Сендей қадірлі қонақтарға соймаған малдың неге керегі бар?

Мал басының өсуін көксейтінін көрсеткісі келді ме, райком секретары да сөзге кірісті.

— Биыл көрші ауылмен қой санын көбейтуге жарысып жатырмыз ғой, үлкен кісілер айтып тұрғанда орынсыз шығынданып қайтесіз!.. — деді ол.

Қойшы шал оған күле қарады.

— Уай, соны да сөз деп айтып тұрсың ба? — деді ол әзілдегенсіп. — Қой жегеннен кемімейді, оны бағуды сүймегеннен кемиді.

Райком секретары қызара қалды.

Дегенмен қонақтарға қой сойылды, самаурын да қойылды, қасық тік тұратындай бой ұйыған шұбат та құйылды. Шалдың үш ұлы, екі келіні бар екен. Бәрі қой бағады екен. Тек Былтыр орта мектепті бітірген кенже ұлы ғана өзіне меншікті отар алмапты. Ол ағаларына жәрдемдесіп жүр екен.

Шай ішіп болған соң, ас піскенше, ақсақал қонақтарын атқа мінгізіп, отарларын аралатып шықты. Шал одан кейін қойды қалай бағатынын: көктемде, жазда, күзде қандай жайылымдарға жаятынын; қыста қандай жем-шөп беретіндерін; сөйтіп жылына қанша ет, жүн

тапсырып, қанша қозы алатындарын айтып берді. Қонақтары қойдың өсіміне де, салмағына да, қазіргі күйлеріне де риза болып қалды.

— Жайылым тым шалғай жатыр екен, үнемі қой соңында жүре беру кейде жалықтыратын шығар,— деді Ақылбек,— Қалай, кітап сататын, кино көрсететін машиналар келіп тұра ма?

— Біз тым алыстамыз ғой, жні болмағанмен қатынасын тұрады, тақа жалғызсыратпайды аудан. Жакында Бибігүл бастаған артистер де келіп кетті. Әнші-ақ екен қызым. «Толқыма» мен «Гауһар тасты» айтқанда, көзіме жас келді... Бала кездерімізде естіген әндер ғой...— Шал сәл тоқтап қайта сөйлеп кетті.— Оның үстіне өзіміз де тақа күр қол емеспіз. Жұмыстан жалығып бара жатсақ, мына кенжемізге біраз домбыра тартқызып, ән салдырып аламыз. Нағашыларына тартқан. Өлең дегенде арқасы бар.— Ол иегімен талдырмаш денелі қара торы баланы нұсқады. Өзге балалары мен келіндері қайтадан шаруаларына кетіп қалған. Шал, сірә, мақтанғысы келді ме, кенет өзі түрекеліп барып, төр жақта керегеге сүйеулі тұрған домбыраны алып, есік алдында бір дізерлеп отырған баласына берді,— Көне. қалқам, ағаларың естісін даусыңды, тартынба.

Бала жігіт айтпаймын деп бәлденген жоқ, домбырасын бірер шерттіп, құлағын бұрап, тиегін дұрыстап қойып алды да кенет шырқай жөнелді.

«Жас едім өмірге еркін бойламаған,
Күн ертең не боларын ойламаған.
Шарықтап кетсем дағы қанат қағып,
Өзіндей қамқор әке қайда маған!»

Баланың даусы да қоңырқай әдемі екен. Және бар Ықыласымен айтып отыр. Әсіресе ол «Өзіндей қамқор әке қайда маған» деген жерлеріне келгенде, бір түрлі жүрек түбінде жатқан шын махаббатын қозғағандай, Ақылбекке қарай айтты. Осы өлең өзіне арналып шырқалып тұрғанын сезіп, Ақылбек те бір түрлі толқи отырып тыңдады.

Қойшы бала Нұрғисаның осы бір бүкіл елімізге аян «әке туралы жырын» аяқтай келді де, бір мезет енді атақты Ақан серінің «Мақпалына» басты.

«Үйірі қысырақтың мақпал қара,
Шашыңды күндіз жу да, түнде тара.
Алыстан ат аямай келгенімде,
Беу, Мақпал, қырындамай бермен қара.»

Екі түрлі ән, екі дәуірдің демі, тынысы, бірақ екеуі де бірдей жүректі шабытқа, қуанышқа бөлеп, көңілді ғажайып тәтті сезімдерге толтырды.

Бала тағы біраз ән айтты. Қанаттана, өлең айтқан сайын даусы да ашыла, мәнерлене түседі екен. Қонақтары өте риза болып қалды.

Ас ішін болып, қодактар басқа ауданға жүргелі жатқандарында, Ақылбек қарт шопанға қарап;

— Отағасы, сый-құрметіңізге рахмет! Жұмыстарыңызға да риза болып қалдық. Бұдан әрі мал бастарыңыз өсіп-өркендей берсін! — деді. — Ал енді бізге айтар қандай тілегіңіз бар? Қолымыздан келер дүние болса, жәрдемдеселік, айтыңыз!

— Айтыңыз, айтыңыз!

— Айтсам... Жаңа өздерің де көрдіңдер, біздер үй ішімізбен қой бағамыз; балаларым да, келіндерім де қойшылар. Ал менің арғы атам — Күйкібай да қой баққан. Өз атам да, әкем де қойшы екен. Өзім де өмір бойы қой бағып келемін. Рас, жас кезімде байлардың қозы-лағының соңында жүрдім. Ал қазір колхоздың, жоқ, өз қойымды бағудамын. Балаларым да, келіндерім де сол қойдың соңында... Әрине, қой бағу оңай жұмыс емес. Бірақ біз оған өкінбейміз. Құдайға шүкір, өздерің көріп отырсыңдар: тұрмыс-тіршілігіміз де, артық болмаса, бір адамнан кем емес. Оның үстіне үкімет те бізді ұмытып жатқан жоқ. Мейрам күні кеудемізді жарқыратып тағып шығар орден, медальдардан да құр қол емеспіз. Алдымыз екеуден, үшеуден орденге иеміз. Кіші келінімнің өзі де биыл «Құрмет белгісін» алды. Бірақ осы қой бағу жеті атамыздан бері тек біз секілділердің ғана маңдайына жазылып қойып па? Біздің де балаларымыз құрыш қорытып, үй салатын инженер болғылары келеді. Өздерің тәрізді бар ақыл-ойларын халқына берің, елді басқарғылары келеді. Бірақ осыған жол болып тұр ма? Былтыр мына кенжем, әлгі жер астынан кен шығаратын институт дей ме қалай, (шал өзіне жат институт деген сөзді тәптештеп айтты), оқуға барып түспек болып еді, бірінші емтиханы, физика ма, мизика ма бірдемесінен құлап қайтты. Зерек-ақ бала еді, аудандық мектептің аты аудандық мектеп қой, бәлкім даярлығы кем болды ма, қалай?.. Биыл тағы міне: «Қой баққым келмейді, оқуға барамын» деп қолынан кітабы түспей отыр. Оған қалай оқыма дейсің, заманы солай болса.

Шал «баламды оқуға түсір» деген жоқ, жалпы жағдайды айтты. Ақылбек, бағана баланың: «Өзіндей қамқор әке қайда маған» деген сөзіне қандай толқыса, бұл жолы да сондай толқып кетті. Жоқ, одан да қатты толқыды. Шалдың сөзінің батқаны соншалық, ол көп уақыт үндей алмай отырып қалды. «Рас, жеті атасынан бері қой бағып келе жатқан бұл шалдың үрім-бұтағы бұдан әрі қой бағып өте беруге тиісті ме? Егер бұның үрім-бұтағының қой бағудан басқа идеалдары болса қайтесің? Ал ол идеалдарына жету үшін жоғарғы мектепке түсе алмаса, қала балаларындай астроном, физик, геолог болатын білім алуға мүмкіндіктері жетпесе не істеу керек?»

Ақылбек тағы сәл кідіріп барып, шалға жауап қайырды.

— Отағасы, сөзіңіздің бәріне де түсіндім, қаладан тыс жатқан қойшы, малшы, егіншілердің де балаларының жоғарғы дәрежелі мектептерге түсулеріне шара қолданармыз,— деді. Сосын көмекшісіне, карап,— дегенмен әлгі әнші баланың аты-жөнін, адресін дұрыстап жазып алшы!

— Рахмет,— деп шал басын иіп, қолын қусырды.

Ол келесі ауданға жеткенше, қалың ойда болды. Ал орталыққа келісіменен, жоғарғы дәрежелі оқу орындарын басқаратын министрлікке алыстағы аудандардан жоғарғы мектептерге түсуге талаптанған малшы, егіншілердің балаларына жәрдемдесетін және сол балалардан орта мектепті қай тілде бітіргеніне карап, емтиханды сол араның өзінде алатын консультанттық бөлімшелер ашуға нұсқау берді. Демек, карт қойшының әнші баласында ұмытпаған екен. Сол жылы ол Алматыға әдейі шақыртылып, жоғарғы дәрежелі мектепке алынды. Бірақ ол жер астынан кен іздейтін институтқа емес, әншілер дайындайтын консерваторияға түсті.

Жазушы Айболдың күнделігінен:

«Көптен бері ештеңе жаза алмай жүргенімде, осы айым күтпеген қызық оқиғаларға душар етті. Соларды күнделігіме түсірмекпін.

Шынын айтсам оқиға біреу-ақ еді, өзгесі онымен байланысты жатқан. Әңгімені мынадан бастады: сол күн түстен кейін мен Ақылбек Ахметжанұлының кабинетінде болдым. Ол бұл күні бұлыңғыр-тұманды кезеңдерінен, қуаныш, шатыққа бөленген жарық күндері анағұрлым көп болған. Ол тек өз дәрежесінің, бақытының өскеніне ғана емес, халқының әр табысына, жеңісіне жас баладай қуанатын. Соғыстың ауыр жылдарында, Гурьев — мұнайын, Карағанды, Ленгер,— көмірін артығымен орындағанда, Жезді — алғашқы маргеннің, соңынан Теміртау — бірінші прокатын, Өскемен заводы тұңғыш ап-пак қалайысын бергенде, төбесі көкке тигендей,— маз-мейрам боп шаттанғанын өз көзіммен көргенмін. Өйткені бұл тек елінің ғана жемісі емес, оның да жеңісі еді. Осылардың бәрінің де салыпып бітуінде, жақсы жұмыс істеуінде Ахметжановтың да қатынасы бар, үлесі мол. Қолынан жасаған істің қуанышы әрқашан да ерекше. Оған қуануға да, мақтануға да болады. Ақылбек бүгін де осындай көңіл күйде екен. Көз жанары бір түрлі сәулеленіп, әдеттегісінен көбірек сөйлеп, әлденелерді айтып қалжындап та қояды. Мен кабинетінің есігін қаққанымда, «кір» деп дауыстап, орнынан түрекеліп, өзі қарсы алған.

— Жүзіңізге карасам, бүгін бір жақсы хабар алғандайсыз ғой,— дедім мен.

— Кателескен жоксың! Алдым! Алдым! — деді ол өзі отырып жатып.— Бірақ бүгін емес, кеше кешке! Есінде бар ма осыдан бес

жыл бұрын көрші республикаға мақталы аудандарымызды беріп едік қой, соларды өзімізге қайтарды. Екі республиканың бірлескен қаулы-сы шықты.

— Қандай қуанышты хабар! — дедім мен толқып кетіп.

— Иә, жақсы хабар! Екі жақтың келіскен партиялық Лениндік қортындысында: туған елінен айырып жергілікті халықты бөлшектеудің қажеті жоқ. Республиканың тұтастығын сақтау керек» — делінген.

— Бұған мәскеу қалай қарайды? — деп сұрадым мен, — Оның да өз көзқарасы болуы мүмкін ғой?

— Мәскеу дұрыс дейді. Бүгін таңертең Андрей Ивановичпен сөйлестім.

— Көп рахмет оған, көп рахмет! — дедім мен, — Андрей Ивановичтан, әрине, басқа сөз күту мүмкін емес-ті! Ол кісі біздің Қазақстандық қой!

— Жоқ, бұл арада мәселе басқа түрде, — деді Ақылбек күліп, — Әрине Андрей Иванович Қазақстандық. Оған сөз жоқ. Жұрттың бәрі солай санайды. Бірақ, кенет сол көрші республиканың екі ауданын біз қосып аламыз десек, ол қазақстандық екеніне қарамас еді. Ең алдымен қарсы шығар еді. Онда біздің «жерлестігімізде» жәрдем бере алмай-тыны сөзсіз. Халық кімнің қарамағында тұрғысы келеді, көршісінің бе, әлде өзінің туған республикасының ба, міне ең басты мәселе. Ал Андрей Ивановичтың адамға деген жанашырлығы мен қолынан келген жақсылығын аямастығы жайында мен саған бөтен бір әңгіме айтып берейін, тыңда. Сен, 1955 жылы август айындағы Жеңіс шыңын игеру жөніндегі оқиғаны естігенің бар ма? Еміс-еміс дейсің бе? Онда ыңғайланып отырып ал да, құлағыңды сала бер...

Жеңіс шыңына шығуға жиырма жеті адам аттанған. «Басына бақыт қонған кісі, өзінің қандай адам екенін жартылай көрсетеді, ал қиындыққа ұшыраған — бүтіндей» деп сендей бір жазушы босқа айтпаса керек-ті. Бұл аттаныста көп сыр ашылды. Сол бір елу бесінші жылдың августында қалада да, тауда да жылдағыдан жаз өте ыстық болды. Шақырайған күн көзіне шыдай алмай тау басындағы қар мен мұз ери бастап, қойнауларындағы өзендер тасуға айналған.

Тау өңірін көмкерген жұпар аңқыған көк шалғынды басып, кейде шатқал қойнауындағы қалың қарағайлы тоғайдан, не тау төскейіне біткен Тянь-Шань шырша ағашы орманынан өтіп, альпинистер Жеңіс шыңына қарай, күннен күнге жоғары көтеріле түсті. Көп кешікпей, жасыл дария-өсем көріністі шат дүние бітті. Ұшқан құс, көрінбей, тау тасқындарының шуы мен гүрілі де әшті. Енді олар түнжыраған үнсіз әлем — мұз бен қар шөккен алып шыңдар құшағына кіре берді. Осы ақ кебінге оранған биік мұз, жартас, асулардың үстінен ақ күміс сауыт пен сүйір төбелі дулыға киген батыр тәрізді, Жеңіс шыңы

жарқырайды. Оның сүйір ұшар басы — көк аспанның төсіне қадаланған мұз найза іспеттес. Бұл әрине «Қара құрым» не «Хан төңірі» тәрізді «әлем төбесі» емес, бірақ бұның басына шығу — ғажайып қиын сапар. Теңіз бетінен жеті жарым километр биік тұрған осы шыңның жан-жағын мұз шөккен алып таулар мен асқар-асқар құздар қоршап жатқан. Біркелкі өрмелеп шығатын жол болмайтын. Міне Жеңіс шыңына көтерілетін бетте мұзға орнаған тіп-тік жартас тұр, оның басына шықсаң, аржағында базальт тау жынысынан жаралған тағы да көз жетпес құз. Оның үстіне тағы да сондай мұзды алып мүсін. Ал етегінде, қарасаң басың айналар, тұңғық! Шығып көр сен осындай шың, құз жартастарға! Бір ғажайып, кей зәулім тас тауларды Ғазіретғалы өзінің зүлфіхарымен қақ жарып, тең жартысын лақтырып тастап, ал екінші бөлегін, тіп-тік үсті жып-жылтыр жартасын, адам баласын «шығып көр» деп мазақ еткісі келгендей әдейі осы араға тастап кеткен тәрізді. Үнемі осындай құздармен, не болмаса мұз басқан шатқал, асулар мен альпенистер өзер-өзер өрмелейді. Алдарында әлі төрт километрден аса биіктік жатыр. Жаратылыс адам баласы жоғары көтерілмесін деп қолдан келген қиындығының бәрін осы араға тосқандай. Жеңіс шыңына баратын тұстың бәрін тастай қатты қарлы айдынмен, жылтыр құбыжық құздармен, не болмаса адам өте алмас, түбінде сүйір ұшты мұздары шоппайған, шыңыраулармен толтырған. Осы шыңдар мыңдаған жылдар бойы адамзат баспаған аппақ бекініс қалпында жатыр. Иә, бұл әлем — ызаланған қасқырдың күдірейген мойын жүніндей — найза тасты жолдар, асу белестер, жүздеген шақырымға созылған жартасты шатқал, асқар хұздар, қарлы құбыжықтар, тіп-тік мыңдаған метр мүсіндер әлемі. Бұл арада пайда болған адам, осынау қар тауларын, мұз мұхиттарын бір сәт көргенінің өзінде-ақ ақылынан адаса жаздайды. Басы айналып, жүрегі локсып, не істерін білмей кенет аты-жөні жоқ беті ауған жаққа жыңды кісідей жүгіре жөнелгісі келеді, не болмаса қарлы жартасты құшақтай алып жата қалғысы бар. Жер деген тіпті көрінбейді, қайда қарасаң қар, мұз, тас — міне бары осы. Мұнда кейде оба таудың, не заңғар құздың опырылып құлайтын мезгілдері де болады. Ондай апат өте сирек, бірақ кездесіп тұрады. Тас дүниелердің бәрі бірдей мызғымай қалған гранит емес, желдің, жаңбырдың, күннің, азынаған суықтың зардабымен базальт тау жыныстары уатылып, «тірі тастарға» айналады. Бұлар өте қауіпті. Сәл бірдеме тисе, тіпті желдің қаттырақ сокқан екпінінен бір түйіршігі орнынан қозғалса болғаны, бүкіл құзды төбенің бір жағы құлап суылдай жөнеледі. Осылай қозғалған көшпелі түйіршіктер жолындағы өздеріндей «тірі тастарға» соғып, оларды қоса әкетіп үлкен апатқа — тас тасқын өзеніне айналады. Кенет таудан дария құлағандай суылдаған, гүрілдеген,

жаныңды аза тұрғызар дыбыстар пайда болады. Жолай олар, қазандай-қазандай шоң тастарды да ерте әкетіп, тау қойнауында үлкен қорқынып тудырады.

Бұл жиырма жеті адам арнаулы экспедиция құрамасына кіретін. Алдына қойылған міндеттері де өзгеше еді. Экспедиция Жеңіс шыңының жолын зерттеудегі істелген он жылдық жұмысты аяқтап, қортынды шығаруға тиісті. Бастап баратын белгілі шебер, альпинизм нұсқаушысы Евгений Михайлович Котельников.

Алпинистер Алматыдан Фрунзеге, одан Ыстықкөл арқылы, жоғары көтеріліп Қытай шекарасындағы «Кішкентай жұлдыз мұз айдыны» деп аталатын туристік базаға тоқтауы керек. Осы жерден, Алатаудың күнгей жағын ала отырып, Жеңіс шыңына аттаныс басталмақ. Бұл жол, солтүстік жағына қарағанда, анағұрлым алыс, бірақ әжептеуір қауіпсіздеу еді. Демек, бөлендей қауіптен қоятын да ештеңе жоқ болатын. Экспедицияға қатысушылардың бәрі де біркелкі тауға шығуға әбден шыныққан, шебер жігіттер екен, және керек заттарымен әбден қамтамасыз етілген-ді. Күні бұрын жол тәртібі, жүріс-тұрысы, керек-жарағы бәрі тегіс әбден ойланылған.

Экспедиция үшке бөлінгенді. Шыңға шығатын — бірінші отряд. Бұнда он бес адам. Басқарып баратын тәжірибелі шебер Шатилов. Екінші отряд, трассаның орта шенінде болуға тиісті, ана бірінші отрядқа көмекші ретінде. Ал үшінші, ана екеуін рациямен басқарып, жоба-нұсқау беріп отыратын отряд. Бұл жасақ туристік базаның өзінде қалуға тиісті. Оның бастығы Е. М. Колотильниковтың өзі. Осы үш жасақтың үшеуінде де байланысқа деген рациялары бар. Ал үшінші жасақ оның үстіне жиырма күндік азық-түлікпен қамтамасыз етілген. Тағы бір айтатын жағдай, Осы Қазақстан экспедициясымен қатар, Жеңіс шыңына өзбек экспедициясы да сапар шегуі керек. Бұлардың жолы Алатаудың теріскей жағынан. Жол қысқа, бірақ қысқа болса да қауіпті, мұз басқан шың, сүйір тасты күздар жүруге қиын. Өзбек экспедициясын басқаратын альпинизмнің белгілі шебері — Владимир Осипович Рацекі екен. Бір шыңға екі жағынан екі экспедицияны қатар жіберу — тактикалық үлкен қате екенін, соңынан, маман біткеннің бәрі айтты. Шың басына бұрынырақ шығуды екеуінің де мақсат етуіне сөз жоқ. Ал альпинизм тәрізді әбден қалыптасқан, бір жолға қойылған, қатты тәртіпке бағынатын істе бәсеке, — өте қауіпті ойын. Бірақ бұйрықтар беріліп, экспедициялар жолға да шығып кеткен соң, амал қанша!

Сөйтіп Алатаудың күнгей тұсынан Қазақстан экспедициясы жолға шықты. Олардың көз алдынан көгілдір тартқан қар мен мұзға бөленген, жер шарының өзіндей көне, сүйір ұшты күз, жартасты, құпия сырға бөленген, адам жаны түршігерлік үнсіз әлем ашылды.

Алдарында мыңдаған километрге созылған алып аңаулар жатқандай. Бұл тас пен мұзға көмілген, тіп-тік жалды, гранит қабырғалары, миллиондаған жылдан бері мызғымай тыныған құбыжық шыңында қиял тудыраар албасты төрізді. Оның ақсиган базальт тістері де, сойдиган гранит тырнактары да жан шошырлық. Өр құшағында ажал тұрғандай. Шығып келе жатқан күннің қызғылт соулелерімен шағылысқан қоңыр бастары қанға боялғандай, қызыл-күрең тартқан. Осы құбыжықтың қабырға, ұшар бастарымен өрмелеп адам жоғары, жоғары көтерілмек, сонау көк аспанға сүңгіп кеткен, ақ сәлделі шағын шыңның басына шықпақ! Қандай ғажайып ерлік! Қандай қиял тербетер ер жүректілік! Бірінен соң бірі шұбырған сонау топтың жалғыз ғана арманы бар. Ол арман — алға! Тек алға ғана жүру!

Бір тәуліктің ішінде рация екі рет төмендегі туристік базамен тілдеседі.

— Мен Эдельвейс! Мен Эдельвейс! — дейді қарлыққан дауысы қырылдай шыққан радиост айқайлап. — Тағы жүз метр жоғары көтерілдік! Алдымызда «қарлы қанат» мұз алыбы, соған беттеудеміз.

Бұл жақсы хабар еді. Оны туристік база өзінен өрі қарай төмендегі қалаларға, бақылау пункттеріне жеткізіп жатты. Егер белгілеген уақытында осы қарлыққан дауыс естілмесе, турбазаның бар рациялары эфирге шығатын. Бірақ көп кешікпей әлгі қарлыққан дауыс қайтадан пайда болатын.

«Кішкентай жұлдыз мұз айдыны!», «Кішкентай жұлдыз, мұз айдыны!» Мен Эдельвейспін! Эдельвейспін! Тағы елу метр жоғары көтерілдік! Дәл қасымыздан төмен қарай сырғыған қар тауы сәл бөгеді. Әйтеуір бізге соқпай өтіп кетті. Қазір өзіміз тоқтайтын үйшікті көріп тұрмыз!..»

Тағы мүлгіген тыныштық. Тағы аясында суық жел мен ызғарлы күн сәулесі ғана ойнаған үнсіз ақ кебінді алып таулар. Олардың ұшар басында жарқыраған мұзды найза тастар.

Апат қауіпті күтпеген жерден, кенет туды. Алдымен бүрқасын көтеріліп, жел қар үстін аймалай жүгірді. Бірте-бірте жел күшейіп, екпінімен қар сылдыры сынған шыныдай шылдылай-сынсып құйқылжыта шыр айнала жөнелді. Бара-бара аспан шың-күзға құлап түскендей, әлде жер төңкеріліп бара жатқандай, бір сәтте боран долдана ұйытқып, әлем біткен астан-кестен болды да кетті. Дүние ақ албасты басқандай, жер беті аппақ мактадай боп, дым көрсетпей тұтаса қалды. Жел енді бірден ғажайып дауылға айналды. Әлем үстін ысқырық гуіл жапты. Мыңдаған жылдар бойы үн-түнсіз жатқан мылқау тауларға жан біткендей, кенет олар аш қасқырдай ұлып, ышқына ысқырып қоя берді. Желдің жылағаны, күлгені, таудың жаңғырығы, үфілі бәрі қосылып енді дыбыстар дауылына айналды. Таудағы боран, айдаладағы не тоғай ішіндегі бораннан өзгеше дүние! Бұнда өр

таудың, сайдың, шатқал, жартаc, шыңыраудың өзіне тән дауыстары бар. Сайда, не екі таудың, жартастың арасынан долдана жүгірген желдің ысқынған паровоздың айқайына ұқсайды. Ал биік күзға, шыңға келіп ұрған сұрапыл, кенет тау-тасты сілкіндіргендей гуілдей «аһ» ұрып, бір алып көрік басылып жатқандай үн шығарады. Гуіл, шу, гуіл, ысқырық, — осыншама дыбыстың кенет бәрі қосылып, адам түсінбес бір ғажайып какофония — ырықсыз-нобайсыз үндер тудырады. Біресе осы дыбыстар албастылар қорына айналады. Кейде тіпті шынжырды үзіп, бұғаудан босанған кайдағы жоқ бір жан шошырлық малғұндардың ащы айқайларына да ұқсап кетеді. Осындай үндер сұмдығының арасында тұрған адамдар кенет не істерін білмей сасанды, санырау болғандай, өн бойын қорқынышты мылқау сезім билей жөнеледі. Мұндайда тауда бір тұстан бір боран емес, мың сан жақтан мың сан боран соғып тұрған тәрізденеді. Ал шынын айтсақ боран беті біреу-ақ, тек күз, жартаc, шатқал, сай-жыра, қойнау, ойпат, — бәрі сол боранның бетін әр жаққа өзгертіп, ұйқы-тұйқы етіп жіберген. Қар күйіні, дауылы, боранды біресе тұтаса соққан, біресе быт-шыт боп сынған шыныдай бөлшектенген сұрапылға айналдырған. Дүние біткеннің бәрі аһылап, үһілеп, шыр көбелек айналып билеп, жынданып кеткендей. Өзінің қайда екенін де, қай жаққа қарай жүруің керек екенін де білмейсің. Қар көдімгі ақ мақтадай өн бойына жабысып, аузына да, мұрнына да кіріп, дем алуың да қиынға түседі. Адам әлсін-әлсін аузын ашып, сыртын түгіл, ішінді қарып жіберетін суық ауаны жұтумен болады.

Бөле мұндайда жалғыз келмейді. Екпінімен сені жерге ұрған боран аз болғандай, тау басынан домалаған бөріктей тас, күз үстінен құлаған мұз, сенің әр адымыңды аңдып тұрғандай. Бұл қырғыннан құтылудың екі-ақ жолы бар: бірі — альпинистерге арналған сая-үйшікке жетіп, тыры етпей боранның толастап басылуын күту, екіншісі — тау етектеріндегі қалың қарға көміліп қозғалмай жату.

Жігіттер боранға, қары мұз боп қатып қалған жалпақ дөңестің үстінде ұшырады. Маңдайларында қарлы қалың шатқалды, не ығы сая болар күз, не жартаc жоқ, жалпақтығы екі шаршы километрдей жел ысқырған құлазыған дөңес. Міне осы дөңес үстімен азынаған боранға қарсы бірі мен бірі альпинистік арқанмен матасқан он бес адам келе жатыр. Арқаларында таңып алған ауыр рюзактары болғандықтан, олар беттерін құлаштап келіп, ұрған жыңды желден тасалап, бастарын жерге тұқырта иіп, әзер қимылдайды. Сырт бейнелері, алдындағы кісіні сүзуге ыңғайланған ашулы бұқалар тәрізді. Кенет кейбіреуі қарға тізерлей құлайды. Бірақ сол сәтте, өзгелердің жүрісін тоқтатқысы келмей, сүріне-қабына түрекеліп, тағы алға қарай жүреді.

Жасақ жетекшісі қайсар және өзінің дегенін істейтін бір беткей кісі еді. Алдында, осы дөңестің бітер шетінде, бір кезде өзі пайдаланған альпинистерге арнап қардан қаланған үйшік бар екенін жақсы білетін. Қазір сол үйшікке жетіп тоқтамақ. Сондықтан да, жігітерінің қарындарының ашқанына (түстік астарын жейтін мезгілі әлде қашан өтіп кеткен), шаршағандарына қарамастан тістеліп алып жүріп келеді. Тоқтаса-ақ болғаны, жұртты қайтадан тұрғызу қиынға түсетінін ол жақсы түсінеді. Сосын, боран әлі қанша мезгіл соғады? — Бұда белгісіз. Қазір жалғыз ойы тек үйшікке жету ғана. Сол себептен ол ешкімге тыныштық бермей, боранға қарсы тарта түседі. Ал қарлы сұрапыл, сәл басын көтерсе-ақ болғаны, жел екпіні, біреу қақ маңдайдан қос қолдап кеп ұрғандай, шалқаңнан құлата жаздайды. Тәжірибелі альпинистке долы боранда да ажалдан аман қалудың жолы бар. Желдің дәл маңдайдан соғуы анық нысана — бағанағы алған беттерінен таймағандықтары, алдарында үйшікке дәл келе жатқандарын көрсетеді. Кенет жел бетін өзгертті. Бұл болмашы ғана өзгеру еді. Бірақ кейде өтер жері қыл секілді тар, не дәл қасында түпсіз шыңырау құлама жатқан тау арасында, боранды желдің бұлай өзгеруі хауіп. Болмашы өзгеруді аңғармаған альпинистер, көздеген жағынан сәл бұрылып кетуі мүмкін! Тек мұндайда альпинистер өзінің бара жатқан бетінің дұрыстығын үнемі компаспен салыстырып отыруы керек. Баратын жерінің азимутын дәл қойып алуға тиісті. Бірақ бұны біздің жетекшісі дер кезінде істеуді ұмытып кетті. Енді жөндеуге болмайды. Осы катенің арқасында ол үлкен апатқа ұшырайтындарын білмеді.

Бұның бәрі, соңынан анықталады. Ал қазір жетекші алған бағытына еш күмән келтірмей, өзіне өзі сенген қайсар мінезімен жұртты басқарып келе жатыр. Енді біртіндей көз байлана бастады. Оңтүстік жақта ымыртпен бірге түн қараңғысы кенет түседі. Бұл жолы да сөйтті. Ал мұндай сұмдық боранда, көрдей соқыр қараңғы түнмен кездесу — қандай азап! Дозақпен бірдей мұндай ауыр сынды, тәжірибелі альпинистердің өздері де кейде көтере алмайды. Жан-жағың қалың көпірдей тұтасқан қара түнек, қолыңа пышақ алып тілгілеуге болатындай қою қараңғылық! Созған қолыңды көрмейсің! Тек боран ғана ысқырып, бетіңе қарлы мұз инелерін қадай түседі.

Жетекші тәжірибелі альпинист еді, ол енді өзіне ғана тән бір сезім күшіменен қазір дөңестің теріскей-батыс шетіне шығып кеткенін білді. Ал бұл жерде дөңеспен қатарласа созылған тік құлама ойпат бар. Тереңдігі екі жүз метрдей. Түбінде мұзды тасқын өзенмен, қатпар-қатпар, пышақ жүзді, қылыш құйрық тастар жатыр. Қазір, әрине, бәрін қар басқан. Демек, оған екі жүз метр биіктіктен құлар болса... Жоқ, жоқ, қайткенмен бұл арадан кету керек. Ол кенет тұра қалып, бетін енді қарсы, қиғаштай бұрды. Сол жақ бетін жел шапалақтаған бағытпен қырындай жүрді.

Алған жағы дұрыс секілді. Тезірек, тезірек анау құшағын жайған ажал-құламалы дозақ-ойпаттан алыстай түсу керек. Оның ойлағаны қазір тек осы ғана. Бірақ дәл осы сәтте бұның жанына еңбектей, өзер дегенде үш альпинист жетті. Біреуі радист еді. Қалған екеуі жетекшімен құшақтасып желдің өтіне тізерлесе отырып радистқа қалқан болды. Радист ең соңғы күшін жинап турбазаға жолдан адасып кеткендерін, қазір жеті километр биіктікте тұрғандарын айтып, не істеу керек, жолды қалай табамыз? — деп сұрады.

— Қарға! Қарға көміліндер! — деді, экспедиция бастығы, — тез! Тез көміліндер!

Шынын айтсақ бұл бұйрықтың керегі де жоқ еді. Устав бойынша, мұндай жағдайда тек қарға көмілсе ғана тірі қалатындарын альпинистердің өздері де білетін. Бірақ экспедиция бастығы бөтен жағдайды да ойлады: жеті километр биіктіктегі адам өзінің жайшылықтағы білгіштігінің, қабілетінің, ақыл-ойының отыз процетін жоғалтады. Сол себептен мұндай кезде басқа біреудің бұйрығы, нұсқауы, ақылы ауысқан кісіге өте қажет. Мұны есінен шығармаған экспедиция бастығы. — қазір дәл қазір қарға көміліндер! — деп дауысы қарлыққанша айқайлаумен болды. Бірақ «Эдельвейс жауап беруді қойған. Айқайлап-айқайлап әбден шаршаған радист әлден уақытта барып үмітсіз үнмен:

— Жауап бермейді, — деді, — Бірдемеге ұшырады.

Ал олар бірдемеге емес, үлкен апатқа душар болған.

Ақылбек әңгімесі осылай басталған. Әрине, ол айта алмаған оқиғаның егжей-тегжейін соңынан өзім өзгелерден сұрап білгем. Бұл апат жайында естіген әңгімелерім өте көп болды, бірақ бәрінің негізі мынаған кеп тіреледі: бұрын-соңды апатқа адамдарға мұндай күшті, жан-жақты қамтылған жәрдем беріліп көрілген емес, бүкіл мемлекет, әскер, авиация, завод-фабрика, мекеме, институттар Жеңіс шыңына баратын жолда вахтада тұрғандай болды, деді жұрт. Ал ол жолда әлі боран басылмай, Жеңіс шыңын аламыз деген ерлер өлім қаупінен құтылмағанды. Рация мен телефон жанынан күндіз-түні кетпеген, арнаулы штабтың бастығы міндетін сол кездегі бірінші Андрей Иванович Светлов өзі алды. Менің әңгімем енді сол кісі жайында...

Светлов сол күні, жоқ сол түнінде, әдеттегісінен анағұрлым кеш жатқан. Кітап оқып, көбірек — отырып қалған. Ал сағат төрт шамасында, шырт ұйқыға кірген кезінде, күзетте тұрған кезекті офицер кеп бөлмесінің есігін қақты. Түн әлі сыз бермеген қап-қараңғы еді, тіпті тау үстінде де таң құлан-иектеніп белгі көрсетпеген...

Есік тарсылынан ол тез оянды.

— Кіріңіз, — деді.

Жас офицер Андрей Ивановичтың ұйқы бөлмесіне кірді.

— Генерал-лейтенант жолдас!— деді ол (өздерінің бірінші секретары, Керчь айқасының батыры, кеңегі ержүрек генерал екенін әскери қызметкерлер мақтан ететін, үнемі оның осылай әскери дәрежесін атай сөйлейтін) — Тауда бірдеме болған тәрізді, Сізді телефонға шақырады.

Андрей Иванович тез киініп күзетшілер отыратын бөлмеге шықты.

— Тындап тұрмын! — деді ол телефонның трубкасын алып.

Телефон соғып тұрған Орталық Партия Комитетінің түнгі кезекші қызметкері екен.

— «Кішкентай жұлдыз мұз айдыны» туристік базасынан радиogramма алдық. Ол жақта екі күннен бері сұрапыл боран екен. Осыдан төрт күн бұрын Жеңіс шыңына қарай шыққан он бес адамды альпинистер жасағынан хабар жоқ дейді. Кешеден бері байланыс үзіліпті.

— Боран әлі соғып тұр ма екен?

— Иә, тоқтайтын түрі жоқ көрінеді. Қар түтеген сұрапыл желдің күштілігі соншалық — тіпті ағаштарды сындырып жатыр дейді олар.

Бірінші бұдан әрі ештеңе сұраған жоқ. Әскери тәртіппен ғана бұйрық берді:

— Қазір менің көмекшіме телефон соғыңыз,— деді ол,— Василий Александрович Үкімет үйіне келсін. Сосын тез... Сіз жазып алыңыз... Менің кабинетіме Совминнің председателін, ішкі істер министрін, қалалық әскери горнизонның бастығын, Дене шынықтыру және спорт комитетінің председателін, Денсаулық сақтау министрін және бір-екі көпті көрген тәжірибелі альпинистерді жинасын. Жазып алдыңыз ба? Тағы... Азаматтық ауа флотының бастығын да шақырсын. Иә, осыларды! Мені қазір келеді деңіз! Светлов трубканы орнына қойды, кезекті офицерге,— машинаны шақырыңыз,— деді де қолжуғыш бөлмеге өтіп кетті. Ол суық сумен жуынып, көп жылдан бергі әдеті бойынша бір-екі гимнастикалық қимылдар істеді де, киініп, сыртқа шықты. Сыртта машина күтіп тұр екен.

— Андрей Иванович машинамен келуіне қарағанда,— деді Ақылбек Ахметжанов маған,— бірдеменің болып қалғаны сөзсіз еді. Ол Үкімет үйінен бес кварталдық жерде тұратын және үнемі жаяу жүретін. Міне ол сымбатты, әскери әдетпен шыныққан, аяғын нық басып, жаз жалаңбас, қыс көгілдір папакты, Алматының сәнді көшесімен келе жатады. Қасында қорғаушысы, жирен шапты жас офицер Чехочихин. Екеуі әлде нені әңгіме етіп көбіне қатарласа жүреді. Өзіне сәлем берген, жанынан өтіп бара жатқан адамдарға Андрей Иванович күлімсірей қарап, басын изеп амандасады. Кімде кім сағат тоғызда осы көшелерде болса, әлгідей көріністі көзімен көреді. Андрей Иванович жинақы, еш уақытта да жұмысқа осы мезгілінен кешікпейтін. Ал августтың сол күні таң атпай келуі жай емес екенін біз бірден сездік.

— Бұл қалай болды екен? — деген ол маған қарап, — Бәрі де тәжірибелі альпинистер көрінеді, мұндай жағдайға не істеу керек екенін білмегендері ме?

Әрине, мен алақанымды жайдым да қойдым. Ол кезде бұндай сұраққа жауап беру қиын еді. Жауап он шақты күн өткеннен кейін ғана айқындалды.

Жиырма минут өтпей шақырылған адамдардың бәрі Үкімет үйіне жиналды. Бес минуттан кейін Біріншінің кабинетінде мәжіліс басталды. Осы мәжіліс басталғанша, Андрей Иванович туристік базамен байланысып, қандай шешімді алуды ойлап үлгерген екен.

Қысқа түрде және болған оқиғаны ап-айқын етіп жиналғандарға айтып берді.

— Жолдастар, — деді ол сөзінің аяғында, — мен жаңағы әзірде туристік базамен байланыстым. Сұрапыл боран тоқтамапты. Енді біздің күте алмайтынымыз белгілі. Альпинистер өлім қаупінде. Қайда екені де белгісіз. Рациялары да жұмыс істемейді. Олардың тірі қалуы, қалмауы енді тек біздің жылдамдығымызбен, дұрыс көмек көрсете білуімізбен байланысты. Ал енді альпинистерді құтқару жұмысын ұйымдастыру үшін мынадай төтенше комиссия құрмақпыз. Председателі өзіммін. Мүшелері... — Ол тез тізімді оқып шықты. — Түсіңкті ме жолдастар?

— Түсіңкісі түсіңкісі ғой, — деді әлде кім, — әйтсе де председателдікке басқа біреуді белгілесек қайтер еді? Сіздің онсыз да шаруаңыз жеткілікті екені бәрімізге аян. Ертең механизаторлардың мәжілісі басталмақ...

— Ол мәжілісті өзге секретарьлар өткізеді, — деді Андрей Иванович кесіп айтып. — Енді өзге істің бәрі менен аулақ бола тұрулары керек. Көзімізше қыршын жастар өлгелі жатқанда, мен қалай басқа іспенен шұғылданамын? Жок, мұндай кезде салқын қанмен мәжілістер өткізіп отыра алмасам керек-ті! Жарайды, жолдастар, осымен бәрі бітсін. Комиссия мүшелері қалсын, өзгелерің боссыңдар.

Сөйтіп комиссия жұмысын бастады. Оның председателі де, мүшелері де, Үкімет үйін, күндіз де, түнде де тастап кеткен жок. Тіпті Андрей Ивановичтың әйелі — Валентина Петровна, оған кешке телефон соққанында, Андрей Иванович:

— Сен ренжіме, бүгін қолым тимес. Мен үшін бетінен мықтап бір сүй де, мерекенді өзің өткізе бер, — деді. Ендігі жылы өзім басқарармын... Ал бүгін, тіпті қолым босар емес. Өзі телефонның қасында отырып ал, Мәскеудегі керекті Үкімет мүшелерімен сөйлесіп шықты. Анастас Иванович Микоян сол сағатта-ақ бір соғыс самолетін жібермек болды. Қалаға жақын жердегі әскерден тауға шығатын арнаулы бөлім даярланды. Андрей Иванович қасына дене шынықтыру комитеті

председателінің орынбасары Петр Аркадьевич Деражинскийді ертіп алып, бүкіл заводтарға барды. Альпинистерді іздеуге керек мүліктерді істеуді тапсырды. Соңынан бұл тапсырманың қалай орындалып жатқанын өзі тексеріп отырды. Жан-жақтан соғылған телефондарға өзі жауап берумен боп, түн ортасының ауғанын білмей қалды.

Дәл осы арада Ақылбек Ахметжанұлы маған қарап сәл езу тартты.

— Бұл арада сен байқамаған бір кішкентай сыр бар, — деді ол, — Мүмкін көңіл қоймаған шығарсың, ал маған ол шу дегеннен белгілі еді. Әрине, өзін өзі председатель етіп дайындап, Андрей Ивановичке бар жауапкершілікті өз басына алмауға да болатын еді. Председательдікті біреуімізге тапсырғанда, бұл істің бар жамандығына, басқа біреуіміздің жауапты болатынымыз айқын ғой. Бірақ Андрей Иванович жауапкершілікті бөтен кісінің емес, өз мойнына артты. Ал таудан көңілге сеп боларлық бірде бір жақсы хабар келмеді. Боран сол бұрынғы қалпынан басылмады. Әлсін-әлсін барлауға жоғары көтерілген соғыс самолеті, дым көре алмай қайта орала берді. Тау арасы түтеген сұрапыл, дым көріп болмайды. Үшінші күн өткенде, боран кенет өзінің бетін жүз сексен градусқа бұрды. Міне дәл осы сәтте жасақ жетекшісі, соңынан ең қайғылы халге апарып соққан, өміріндегі ең үлкен катесін істеді. Жасағымен ол енді кейін, туристік базаға қайтуға бел буды. Жел өзінің бетін әлдеқашан өзгерткен, ал оның миында тек желге қарсы жүру керек деген ой ғана қалған. Желге қарсы, желге қарсы жүру керек. Аман қалау тек осында ғана деп ойлаған. Бұл ең қауіпті далбаса еді. Қарға көміліп, бірінің денесін бірінің қызуымен жылытудың орынына (Некрасовтың «Орыс әйелдерінде» есінде бар ма, деді езу тартып Ақылбек Ахметжанұлы, «Айдалада боранға ұрынар болсаң, дереу қардың астына кір» дегені?), жетекші адамдарын кейін шегіндіріп, қатты жел қарын мүлдем ұшырып әкеткен дөңестің ең тақыр ортасына алып барды. Бұл арада тек тас төсектей қап-қатты, мұз боп қатып қалған қара жар ғана қалған. Қарының бәрін жел үрлеп алып кеткен. Осынау азынаған үскірік, сұрапыл боранда отряд ұзақ уақыт осы тақырдың бетімен желге қарсы жүрді. Жүрген жоқ-ау, кәдімгідей еңбектеп, әзер-әзер дегенде ғана алға қарай қимылдады. Бәрі бір арқанның бойына байлағандықтан, әйтеуір, ешқайсысы кейін қалмады. Күштілері соңындағыларын сүйретіп, әлсірегендері арқанға ілеге сүйретіліп, тек алға қарай қимылдады. Алға! Алға! Алға! Жанталасқан бишаралардың миларында қалған тек жалғыз сөз ғана! Қайда бару керек, қай жаққа бару керек — бәрі ұмытылған. Тек мұз тақырда өлмес үшін, желге қарсы қимылдай беру ғана олардың бар армандары! Бар сана сезімдерінде қалған жалғыз тілектері! Осыдан бөтен миды да, ойды да ештеңе билемейді.

Жел өтіне шыдай алмай жетекшісінің өзі әбден қалжыраған кезде, ол кенет теріс бұрылып, желге арқасын бере, түрекеліп тұрып көзінің шырымын алады. Жатар болса, тұра алмайтынын біледі, сондықтан да аз уақыт тұрған калпында қалғып-шұлғы ұйықтаған болады. Мұндай жағдайда, соңынан еріп келе жатқандар, аяқтарын алға қарай басуға мұршалары жетпей, сол жеткен жерлерінде мүп-мұздай тас жер үстіне жата-жата қалады. Бірақ көп ұйықтай алмайды. Шатилов, түсінен шошығандай, кенет көзін ашып алады. Желге қарай арқаның сүйрей жөнеледі. Соңындағылар да тартылған желіден босай алмай, сол ұйқылы-ояу қалыптарында, аяқтарын тәлтіректей басып жетекшілерінің соңынан амалсыз ереді. Бұлардың ойында қазір ештеңе жоқ, тек бір жерде қатып қалмау, қайткенмен де тек желге қарсы жүре беру, жүре беру.

— Боран жел басын айналдырып жіберген адамдар үнемі осындай халде болады дейді оқымыстылар, — деді Ақылбек Ахметжанұлы, — Адамның вестибулярлық билегіш сезімдері бұзылады, кісі қайда бара жатыр, қай жерде тұр, біле алмай шатысады, бір түрлі ақылынан адасқан жынды тәрізденеді. Ол өзінің үйін жанында жүріп оны көрмеуі мүмкін. Айналасы болған малдай, құр айнала беруі мүмкін, не болмаса жүріп-жүріп келіп үйдің есігін ашуды ұмытып, қабырғаның жанына сүйеніп отырып, өліп қалуы да оп-оңай. Бораннан, желден ақылы адасқаны соншалық, кенет келе жатқан жолынан шығып кетіп, айдаладағы қалың қарға көміліп, жан тапсыруы да ғажап емес. Әрине, тәжірибе, шынығу, көп жәрдем береді, бірақ, өзің естіп тұрсың, үнемі ажалдан құтқара алмайды. Оның үстіне ажалмен алысып жүріп алғашқы күндері-ақ арқаларындағы жүктерінен құтылған. Ал қалған екі күннің ішінде меншікті пакеттеріндегі азғантай қоректерін де тауысып алған. Енді олар ашыға бастады. Мұндай боранда аш адамның қолынан не келеді? Тек еңбектей, қыбырлай қозғалу. Әйтеуір бір жерде отырып, не жатып, үсіп өлмеу. Бұл дозақтың бәрі аз болғандай сол алғашқы күндердің бірінде-ақ немістің қымбат маркалы рациясы бұзылып қалған. Экспедицияға шықпай тұрып-ақ Е. М. Кологильников бұл марканы алмаймын, өзіміз үйренген совет рациясын беріндер деп бекер азар-да безер болмаған екен. Егер сонда бұны тындаған болса бастықтар, мұндай халге отряд ұрынбас па еді, қайтер еді?

Сосын, үнемі желдің беті өзгеріп тұрғандықтан болар көп уақыт қарын жел қуып кеткен, мұзды дөңестің үстінде шыр айналып жүрді де қойды. Қарға көмілгелі келген кездерінде, бұлар қар таба алмады. Өйткені қалың қар жартас құздың етегінде, не үлкен таулардың ығында, шатқал сайлардың бойында жатады ғой. Қыстауда да қар қораның етегінде қалың түспей ме, мұнда да сондай жағдай еді.

Жел үрлеген дөңесте қар қайдан келсін. Бұлар осы тақыр жерді ұзақ айнала беріп, бар күштерін бітіріп алды. Ал қарлы белеске шыққанда тек сұлделері ғана қалған еді.

Сөйтіп бір арқанға маталған он бес адам әлі де жүріп келеді. Алдарында жетекшісі. Одан кейін Глыба — Түйетас деп жолдастары ат қойған балуан денелі, еңгезердей жігіт. Түйетас десе түйетасқа ұқсас, өн бойында, алып әлпетінде құр ғана күдіретті дене емес, ерекше бір алуан бейне, үлкен күш бар. Шынында да үнсіз жатқан түйетас тәрізді көп сөйлемейтін, ұстамды кісі еді. Өгіздей күшті, экспедиция жолға шыққанда ең ауыр жүгін бұның арқасына артатын. Арқасына тиелген қандай ауыр жүк болса да, ол ойыншықтай көретін. Кейде одан «тым ауыр болып кеткен жоқ па саған берген жүгіміз?» деп жолдастары сұрар болса, Түйетас: «үстіме тағы осындай, оның үстіне тағы осындайдың осындай жартысын салсаңдар, жүз километр жерге ыңқ етпеймін» деп күлетін де қоятын. Түйетас тым ақ көңіл, кең пейіл жас баладай ақ жарқын, күлегеніш адам. Болмашы күлкі сөзге, не айтылған әзіл, қалжыңға жерден жеті қоян тапқандай масайрап мәз бола қалады. Оның үстіне өте аңқау, адамның сөзіне сенгіш-ақ. Біреудің қалжыңына, кейде жанына тигізіп айтқан әзіл-мысқылына өкпелеуді білмейтін. «Иә, иә, сондай істің болғаны рас» деп ыржия күлетін де қоятын. Әкесінің шын аты Главленко еді, бірақ жұрт оны зор денесі мен алып күшіне қарай Глыба-Түйетас деп кеткен. Бұдан кейін дене шынықтыру институтының студенті, он сегіз жасар Ораз деген жігіт келе жатқан. Ораз жұмсақ мінезді, сауыққұмар, кейде ойыншыл, кейде қиялшыл, талдырмаш тарамыс денелі жас болатын. Ол өленді де жақсы айтатын, жақсы билейтін де. Отрядтағы жұрттың бәрі оны сүйетін және Ораздың әкесі мен ағалары соғыста Мәскеу түбінде өлгенін, бұл қарт анасының қолындағы жалғыз баласы екенін де білетін. Осы ауырсапарға аттанар алдында Глыба екеуінің арасында мынадай сөз болған.

Глыба:

— Сөйтіп, шешеннің сенен басқа сүйенері жоқ қой? — деген.

— Жоқ, аға, — деп жауап берген Ораз.

— Шешеннің де жасы келген адам болар?

— Әрине ғой. Бірақ әлі тың. Сенің үйленген тойыңда әлі өлен айтамын дейді.

— Оның тың көрініп жүргені де сенің арқаң ғой, — деген күрсініп Глыба, — Эх, жігітім, жігітім, осындай ауыр сапарға несіне бара жатырсың? Егер сен алда-жалда бірдеме болып кетсең, ана сорлы кемпірдің несі қалады?

— Ә, сіз қалай бара жатырсыз?

— Мені қойшы! Саған қарағанда шалмын ғой. Және бұл күні артымда қарайлайтын да ешкімім жоқ...

Сәл күннен бастап екеуі ағалы-інідей бауырласып кеткен. Қазір де бірге келе жатқан. Глыба алдында, Ораз одан кейін. Бірақ үшінші күннің аяғында Глыба бір бөтен жағдайды сезген. Жүру қиынға айналған. Артында келе жатқан Ораз сағат сайын ауырлай түскен. Бала жігіт емес, өзі шаршаған шығар, мұндай жағдайдың да болуы мүмкін ғой. Бірақ Глыба былай деп ойлаған жоқ. Ойлауға да хақы жоқ еді, өйткені отрядтағы ең күштісі өзі ғой. Егер бұл шаршаса, өзгелері не істемек? Отряд сәл аялдаған бір тылсымда, жұрттың бөрінің мұзды тақырға сұлай құлаған шағында, ол арқанды тартып Оразды өзіне жақындатты. Сүйрегіле жеткен баланың бетіне үңіле қарады да, шошын кетті. Ораз ессіз-түссіз жатыр екен. Бетіне таяп айқайлап сөйлеп көріп еді, бала жігіт жауап қайырмады. Бұл шала-жансар дене осы уақытқа дейін қалай жүріп келген деп ойлады Глыба, кенет бұл сұрағының шешімін де тапты. Жоқ, Ораз жүріп келе жатпаған, бұны өзі сүйреп әкелген. Ал Ораздың соңындағы жігіт денешынықтыру институтының бесінші курсының студенті болатын. Бұ да күшті жігіт еді. Екі күшті адамның ортысында Ораз әйтеуір сүйретіле берген. Жұртты жинап, ақылдасатын уақыт жоқ, шешім Глыбаның басына бірден келді. Ол өзін де, Оразды да арқаннан босатып алып, отрядтың ең соңындағы жігітпен орын ауыстырды. Арқанның ең соңғы шетін өзінің белбеуіне байлады да, иығына Оразды көтеріп алды. Осылай Глыба тағы жарты күн жүрді. Қанша күшті болғанмен ақырында бұ да қалжырады, енді отряд екеуін бірдей сүйретуге мәжбүр болды. Глыбаның иығындағы Ораз қапқа салған ет тәрізді, тек анда-санда селк-селк етеді де, тағы балбырай қалады. Мұндай халде бұдан әрі отрядпен бірге жүру қате ғана емес, қылмыс екенін Глыба түсінді. Енді ол тәуекелге бел буды. Отряд бір тыныстағанда брезент белбеуінің темір ілмешегін кендір арқаннан босатты. Отряд қозғалды, бұлар орнында қалды. Осылай — біреуі әбден қалжыраған, ал екіншісі шала-жансар (мүмкін ол тірі де емес шығар) екі жігіт бір мезет қозғалмай аз уақыт жатты. Мұзды тақыр үстінде енді осылай жарты саған жатса, мүлдем тұра алмайтынын Глыба ұқты.

Жас кезінде оқыған «Ақ ажал» деген кітабы есіне түсті. Ақ өлімнің не екенін енді түсінді. Ол түрекелді. Иығына әзер-әзер демін алып жатқан жас жолдасын көтеріп ап, тәуекелдеп желдің ықпалына қарай жүрді. Қанша уақыт жүрді. — оны тірі жан білмейді, — Кенет Глыба иығындағы Оразбен төмен қарай құлай құлдырай жөнелді. Глыба даусын шығаруға да үлгермеді — бұлар мұзды шыңырауға барып гүрс етті.

Алпинистер екі күннен бері баяғы өздері қашып құтылдық деген мұзды тұңғиықтың жағасында жүрген-ді. Қалай құлап кетпегендері бір құдайға ғана аян шығар.

Тағы төрт күн соққан сұрапыл, қалай кенет басталса, солай күтпеген жерден, бесінші күн дегенде кілт тоқталды. Қайтадан жарқырап күн шықты. Ақ кебін киген әлем бетін тақтайдай болып жауып алған аппақ қарменен күн сәулесі шағылысып, адамды қаратпайды. Қардың, ауаның тазалығы соншалық, аспаннан күн сәулесі емес, күміс төгіліп тұрғандай. Адамзат дәл осы мезетте мүп-мүздай күміс торғынға бөленгендей сезінеді.

Боран басылысымен Андрей Иванович штабын тауға көшірді. Бірақ таудағы штабтың да, қаладағыдай қолынан ештеңе келмеді. Барлау самолеттері күні бойы тау үстінде қалықтағанымен де, ештеңе көре алмай, қайтадан базаларына келіп қона берді. Осынау мұз төсеніп, қар жамылған аппақ әлемнің бетінде бір қара нүкте көрінбейді. Андрей Иванович жеті күннің ішінде күніне екі рет самолетпен штабқа ұшып келіп тұрды. Қалған уақытын кабинетінде өткізді. Кейде үйіне қонуға да бармай қойды. Тау үстінде самолеттер қалықтаса, төменде іздеуші екі отряд жұмыс істеп жатты. Бірі оның — әскери, нелер білгіш аспаптарымен қамтамасыз етілген, арнаулы сапер бөлімі еді. Бұларда, егер қар астынан альпинистердің темір заттары кездесіп қалса, тез сезе-қоятын мина іздегіш құралдар да бар. Екінші — осы сапарға әдейілеп дайындалған альпинистер отряды еді. Бұлар көбіне мұз айдындарының етектерін тексерумен болды. Өйткені штабта, оларды мүмкін құлаған тас не төмен сырғыған қар, мұз басып қалған болуы керек деген болжау айтылған. Қардың үстінен жүру де қиынға түсті. Беті қабыршақтанып қатқанмен кей тұстары омбы қалың қарға айналып, адам ортан белінен түсіп кете береді. Таулы-тасты жерге ыңғайланбаған аэрошаналар да іштеңе істей алмады.

Сөйтіп, Жеңіс шыңын алуға аттанған он бес адам, жер жұтқандай, ұшты-күйлі жоқ болды. Алатаудың ең биік шыңын алуға барындар деп бұларды ешкім зорлаған жоқ. Бұл ерлік іске олар өз еркімен аттанды. Және ән-күй, әзіл-күлкіменен аттанды. Енді міне, сол ержүрек он бес жігіт, сірә апатқа ұшырап қаза тапқан тәрізді. Олар жеті километр биіктікке көтерілді, шың басына бар болғаны жарты километрдей-ақ жер қалған! Шамасы сол жарты километр бұлардың діңкесін құртып, түптеріне жеткен секілді! Мұндайда қолданатын іздеу әдістерінің бәрі таусылып, самолет, аэрошаналар ештеңе таба алмай, альпинистерді құтқару комиссиясы әбден дағдарғанда, Андрей Иванович жаңа бұйрық берді: альпинистер жүретін бүкіл маршрут, өңір, тау, тастың арасын шаршы көлемге бөліп, әр шаршы көлем бірінен бірі — бір метрі қалдырылмай тексерілсін деді. Бұл жолы іздеушілер, қолдарындағы ұзын темір құрықтарымен әр басқан адымдарының астын шұқылап, қатарласа тұрып жоғары қарай көтерілді. Ал Андрей Иванович өзі әр сағат сайын рация арқылы тауды не

болып жатқанын сұрап отырды. «Ештеңе де табылған жоқ, Андрей Иванович, бәрі сол қалпында!» дейді ол жақтан. Тағы бір сағат өткеннен кейін Светлов: «Қандай хабар бар жігіттер?» деп сұрайды. Тағы әлгі шаршаған дауыс: «Еш хабар жоқ, Андрей Иванович» деп жауап қайырады.

Мұндай жағдайға шыдай алмаған Светлов, тағы да машинасын шақырып, тағы да самолетпен ұшып туристік базаға барады. Аржағына кейде шаңғымен, кейде аэрошанамен көтеріледі. Ол сонау биіктікте тұрып, қаз-қатар тізіліп, қолдарындағы ұзын құрықпен қалың қардың әр шаршы метрін шұқылай зерттеп жатқан көп адамды көреді. Кейбіреулері өзгелерден бөлініп, шатқалдардың, терең сайлардың қар басқан қойнауларын түрткілеп жүр. Андрей Иванович біраз қарап тұрды да, ауыр күрсініп кейін қайтады.

Кенесіне келгеннен кейін, тағы да жұртты шақырады. «Не істеу керек?» деп ақылдасады. Ол енді Өзбекстан Компартиясының секретариатына телефон соғады. Рашидов жолдас Памир тауындағы құтқару отрядын өзге жұмысынан босатып, тезірек Алматыға жеткізуге уәде береді. Ертеңіне самолетпен бұл отряд та келеді. Светлов оларға «Жандарыңды салып іздей көріңдер!» деп жалынғандай үнмен өтініш етеді.

Үшінші күні жігіттердің апатқа ұшырады-ау деген тұсына таяу жерде жатқан рюзак табылды. Бұл адамға үміт беретін белгі еді. Альпинист иығындағы рюзакты тастап, алға қарай жүргені, оның ажалдан құтыламын деп үміттенгені ғой. Бұл жақсы ырымға ұқсайтындай. Енді жоғалған адамдарды іздеу осы жерден басталды. Рюзак сол қалпында жатыр. Жайшылықта адамның керегіне ғана пайдаланатын осы бір қарапайым зат, қазір аппақ қар үстінде өзгені сескендіре қараяды.

Ал штабта еш тыныштық жоқ. Телефондар тыным алмай безілдейді. Телеграмма үстіне келіп жатыр. Бәрінде де: «Қандай хабар бар? Табылды ма?» деген жалғыз ауыз сөз. Бұны сұрап жатқандар жоғалған жандардың әке-шешелері, туған-туыстары, іні-бауырлары, қарындас, қалыңдықтары. Жоқ жалғыз олар ғана емес, Алатау қойнауында болған оқиғаны естіген — Бүкіл Совет кісілері. Олар жігіттердің не болғанын білгісі келеді. Іздеудің жолын айтып ақылын береді, тіпті сол қарлы тауға барып қолқабыстарын тигізуге бар екендерін жазып, өздерін тез шақыруды өтінеді, жалынады.

Іздеу басталғанына бесінші күн өткенде, баласының хабарын күтіп кешеден бері Үкімет үйінің ұлықсат қағаз жазатын бөлмесінде қазақтың бір көрі әйелінің отырғанан көмекшілері Андрей Ивановичке жеткізеді.

— Кешеден бері суық бөлмеде отыр ма? — Светлов кенет ренжи қалды. — Оларың не? Адамды аяу деген сендерде бола ма, осы! Маған неге айтпадыңдар! Тез алып келіңдер!

Милиционер кемпірді Василий Александровичтың — Светловтың көмекшісінің бөлмесіне әкеп отырғызды. Ол шай ішіп, жылынған кезде, Андрей Ивановичтың өзі келді.

— Осы жерде отыр, ана, — деді ол. — Балаңыздың хабарын күтетін болайық. Тағдыр жазса, мүмкін жақсы хабар да естірміз.

Іздеудің соңғы күніне дейін кемпір осылай үкімет үйінде қалды.

Жетінші күні Өзбек экспедициясының адамдары табылды. Олар боран басталысымен-ақ бір биік құздың етегіндегі омбы қар астынан кәдіуілгі үйшік істеп алып жата берген екен. Боран үстерінен қарды мықтап үйіп, сырттарынан бекітіп тастапты. Осылай альпинистер, қысты күні ініне кіріп ұйықтаған аюлардай, апаттан аман қалған. Бірақ қазып алғанда, бәрі бірдей демдерін өзер-өзер алып талмаусырап жатыр екен, дәрігерлер тиісті жәрдемдерін көрсетіп, бірнеше сағатта өзер естерін жинатты.

Баласынан еш хабар жоқ кемпір, креслода үн-түнсіз отырды да қойды. «Не болып жатыр?» деп сұрап ешкімнің мазасын алмайды, сабырсыздық көрсетпейді, қайғының тас қабағын іштей түйіп, қатқан да қалған. Қансыз-сөлсіз сұрланған жүзі, көрі көздерінде тұнған шер тұманы, ананың бұлқан-талқан болып аласұрған жүрегінің толқу кеселін білдіріп, бетіне көзі түскен адамды аятпай қоймайды. Бірақ өзінің ішін өртеген қайғысын біреуге айтып, мұң шағар емес.

Ананың мұндай ұстамдылығына ғаң қалған Андрей Иванович Ақылбек Ахметжановұлына:

— Бұл кісінің маған кімді есіме түсіріп отырғанын білесің бе? — деді ол. — Баяғы тыңдағы көрі мұғалима әйелді. О да осылай баласының табытының жанында үн-түнсіз отырған. Есінде ме, ләм-мим деп ешкімге тіл қатпай, күсті қолымен тек жалғызының бетін, кеудесін сипай беретіні? Көзіне бір тамшы жас алсайшы. Нағыз баламды ұйқысынан оятып алмайын дегендей адам көрінген ол сонда маған. Не күтеді? Тек өзіне ажал болмаса... Мені, жалпы қазақтың көрі әйелдері таң қалдырады. Басқа біреулер болса шаштарын жұлып, ойбайын салып, жұрттың бәрінің әлек-шәлегін шығарар еді, ал мыналар...

— Қазақтың көне дәстүрі бойынша, құдайдан жақсылық күтіп отырғанында, күні бұрын көз жасыңды төгуге болмайды. Ол жаман ырым, — деді Ақылбек. — оның үстіне жаратылғанынан бері ұрыс-соғысты, шабуылды көп көріп, өліммен әбден бауырласып алған халық шыдамдықты дәстүр етіп үйренген. Мұндай қасиетті әсіресе қазақтың үлкен адамдары мықты ұстайды.

— Төңірі, ғезерек осы өйелдің баласы табылса екен! — деді Андрей Иванович толқып кетіп шын жүректен тілеп, — Күдай ақына, өмірімде мұндай тілек тілеп көрмеген секілдімін!

Дол осы тілекті төңір қабыл алғандай, сол күні кемпірдің баласы Ораз табылды. Глыба өзі қаза тапқаныменен жас жігітті өлімнен құтқарыпты. Ораздың аман қалуы адам сенбес оқиға: Глыба екеуі бірдей жардан құлағанда, астындағы Глыба төмендегі сүйір тасқа ұрылып, үстіндегі Ораз анадай жерде омбы қар астында ағып жатқан мұздай тау өзеніне күмп еткен. Су зардабынан дереу есі кірген. Үсті қар, бұрқыраған өзенде жарға сүйеніп ол кеудесіне дейін суға батып үш күнге жуық тұрған. Іздеушілер бұлар құлаған тесіктен бу шығып жатқанын көріп, он бес метрдей қарды қазып Оразды аман алып шыққан. Ажалың болса, айдаһардың аузынан құтыласың деген міне осы! Боран басталғалы соқыр шегі ауырып, есінен әлсін-әлсін адасып жатқан жігіттің жүз метр биіктіктен құлап, үш тәуліктей мұздай судың ішінде тұрып аман қалуы, — ақылға сыймайтын, адам сенер оқиға емес. Табиғаттың заңына қарсы, мүмкін сірлы ананың көз жасын, қайғысын мүсіркеген керемет бір ұлы күш мұны ажалдан алып қалған болар. Қалай дегенмен де Оразы тірі қалғаны анық еді.

— Ана-жан, — деді Андрей Иванович өзінің көмекшісінің бөлмесіне асыға кіріп, — сүйінші, сіздің балаңыз табылды!

Кемпір орнынан өзер тұрды. Төлтіректей Андрей Ивановичтың жанына жетіл:

— Мың жаса, қарағым! — деді, — өзің де бала-шағаның қызығын көр! — Кемпір теңселіп кетті, егер Василий Александрович дереу ұстай алмағанда жерге сылқ құлайтыны сөзсіз еді.

Кемпірдің көзінен парлай аққан жасына карап тұрып, Андрей Иванович кенет:

— Жок, бұл шынында да қандай бақыт! — деді ол, он күннен бері осылай алғашқы рет күлімсіреді.

Шу деп Алматыдан шыққан жиырма жеті адамның, он алтысы қалаға аман қайтты. Он бірі ұшы-қиыры жоқ болып шықты. Андрей Ивановичке осы жағдайды баяндап, енді іздеудің бос өуре екенін айтқанда, ол ренжи қабағын шытты:

— Жок, — деген, — тосу керек. Олар еріп кеткен жоқ қой. — Содан кейін іздеу тағы бір аптаға созылған. Андрей Иванович босқа бұйырмаған екен, — кеудесінің жаны шығар-шықпас боп жатқан тағы бір жігіт табылған.

— Міне бұл оқиғаның жайы, — деді Ақылбек Ахметжанов әңгімесін бітіріп, — шынын айтсақ, бұл үлкен ерлік көрсетілген іс!..

— Адамгершілік те аз көрсетілмеген! — дедім мен.

— Иә, ол жағы — өте жан сүйсінерлік! Осындай үлкен республиканың бар жұмысын былай тастап, оның бірінші колбасшысы екі

жетідей тек тауда адасқан адамдарды іздеумен шұғылданғанды дегенді мен бұрынды-соңды естіген жоқпын. Бұндай іс тек үлкен адамгершілік иесі қайраткердің қолынан ғана келеді. Жаңа айттым ғой, Андрей Иванович бұл іске жан-тәнін салды деп, кейде үйіне де бармай кеңседе ұйықтап жүрген күндері де болды. Осы оқиғамен байланысты тағы бір іс есімде қалыпты. Осының бәрін айтып кейін Андрей Иванович бюро мүшелеріне баяндады. Болған оқиғаны түсірген кинолентаны экранда көрсетті.

Сонда бюро мүшелерінің біреуі:

— Экспедиция бастығын сотқа тарту керек,— деді.

Андрей Иванович басын шайқады.

— Жоқ, өйтпеге болмайды, оның айыбы жоқ,— деді ол.— Подполковникті мен Отан соғысынан білемін, ол біздің армиямызбен қатар ұрысқан, сегізінші армияда қызмет істеген. Мәскеуден Прагаға дейін барған. Колотильников онда да өзін жақсы көрсеткен. Егер бұл қайғылы оқиғаға күнәлі бір адам болса, ол — Шыңға аттанысқа шыққан отрядты басқарып барған Шатилов,— Андрей Иванович біздің бәрімізге жүдей көз тастаған,— жалғыз ғана сол айыпты. Ол Уставқа бағынбады. Боран басталысымен отрядты қарға көміп, сұрапылдың бітуін күтуі керек еді. Оны Шатилов істеген жоқ. Өлген адам туралы қазір жаман сөз айтқым келмейді, бірақ амал қанша,— оның қатесінен он жас қыршын қаза тапты! Сөйтіп, жауапты отряд бастығынан сұрау керек еді, ал енді одан не сұарсың!

— Иә, Андрей Иванович өте әділетті адам еді,— деді Ақылбек Ахметжанұлы аздан кейін қайтадан.— Енді түсіндің бе, оны Мәскеуге үлкен қызметке алғалы жатқанда, неге біздің кимай, жылардай болғанымызды? Үкімет мүшесі, ескі коммунистеріміздің бірі: «Оның бізден әкетулері өте өкінішті-ақ. Андрей Иванович бәріміздің де жақсылық, жамандық лениндік принциппен әбден зерттеп біліп алған еді. Адамгершілік қасиеті мол адам еді. Сондықтан онымен жұмыс істеу бізге жеңіл тиетін» дегені әлі есімде.

— Сіздің Андрей Ивановичты неге өте сыйлайтыныңыз енді мағанда түсінікті болды,— дедім мен.— Дегенмен оның орнына сіз келдіңіз ғой.

— Иә, солай болып шықты,— деді Ақылбек күлімсіреп.— Ондай адаммен қатар тұрып жұмыс істегенде көп нәрсені үйренесің ғой. Және осы орынға мені қою керек деген де сол кісі ғой. Андрей Ивановичтің бір ойлағаны, Қазақстан секілді ұлттық республикаларға кадрларды сырттан әкелу емес, өз арасынан, тұрғын жігіттерден өсіру еді. Бұл бәріміздің де бірдей көз қарасымыз еді. Сондықтан біз онымен жұмысты бірлесіп жақсы істедік. Біріміздің ойымызды біріміз ерніміздің қыбырлағанынан түсініп отырдық. Сол себептен жақында Алматыда өткен, Тың игерудің жиырма жылға толған салтанатты

мерекесінде. Андрей Иванович Қазақстанда өткен жылдарын, өзінің өміріндегі ең бір бақытты жылдары санайтынын айтты емес пе? Ол жылдар бізге де бақытты жылдар болды.

— Сіз, әрине, альпинистерді құтқарған таудағы оқиғаны ғана айтып отырған жоқсыз ғой, — дедім — мен дұрыс түсінсем, сендердің жалпы жұмыс стильдерің сондай болғаны хақ. Жоқ, жұмыс стильдеріңіз ғана емес, өмір стильдеріңіз де.

Ақылбек күлімсіреді.

— Сен былтырғы қырдағы оқиғаны айтасың ғой, — деді ол, — Иә! Иә! Ол солай!

Ол оқиға былай болған.

Шілденің сарша тамыз бір ыстық күні Ақмоланың ұшы-қиыры жоқ жалпақ даласында машина айдаушы екі жігіт жоғалып кеткен. Егіс даласынан келе жатып, жолай машиналары бұзылады да, жақын тұстағы колхозға барып көмек сұрамақшы боп машиналарын тастап, екеуі жаяу кетеді. Әрі-бері жүргеннен кейін, шаршайды. Екеуі жол шетінде отырып дем алады. Бірақ қай жақтан келе жатқандарын жадында сақтамайды. Дем алып болып, енді жүрейік десе, келе жатқан жақтарын да, барар беттерін де білмейді. Сөйтіп олар адасады. Ал кедір-бұдыры, тау, құзы жоқ далада адасу — ол бір қиямет іс. Қай жакқа барсаң да ұшы-қиыры жоқ созылған дала, жүгірген көгілдір толқынды сағым. Тек дәл төбеңнен шаңқиған күн. Батысы, шығысы қайсы — айырып болмайды, күн төрт жағынан шыққан тәрізді. Мұндайда тек түнде ғана жол табу мүмкін. Жасынан мал бағып өскен қазақ, жұлдызға қарап қай жерде жүргенін айыра алады. Егер түн жұлдызсыз болса, онда малшы қазақ өзінен көрі, астындағы атына сенеді. Ал күндіз... мұндайда не шөлдеп, не күн соғып өлесің. Бірнеше жыл өткеннен кейін барып, біреу болмаса біреу, сенің әлдеқашан қурап қалған сүйегіңе кездесуі ықтимал. Мұның өзі де екі талай, далада қалған сүйектеріңді қарға-құзғын өз ұяларына алып кетулері де ғажап емес. Ақын Иван Ерошиннің өлеңдерінде, Роман Ролланға ұнаған мынадай бір жері бар: «Құлазыған қу дала апшақ боп күйіп кеткен адамның бас сүйегі жатыр. Ал оның үстінде алқызыл бәйшешек құлпырып өсіп тұр». Мүмкін бұ да біздің айтқанымыздай, айдалада өлген адамның белгісі шығар. Екі күн өткеннен кейін, жолаушылар жол үстінде сынып жатқан әлгі екеуінің машинасының үстінен шығады. Міне сонда, бір сұмдықтың болғанын біліп, обылыста жүрген Ақылбек Ахметжанұлы машина иелерін іздеткен. Жігіттер жоғалған жакқа көптеген әскери машиналар жіберген. Аспанға вертолеттер ұшырған. Сол тұстағы бүкіл даланы бір шаршы метр жерін қалдырмай тексерген. Ақырында вертолет құба жолда, қазандай қара тастың астынан әлде қалай жылап аққан бұлақтың басында өлім халінде жатқан екі жігітті тапқан.

— Иә, — деді Ақылбек Ахметжанұлы, — айдалада жоғалып кеткен екі жігіт менің қанымды аз бұзған жоқ, бірақ көз алдымнан қарлы Алатаудағы оқиға кетпей-ақ қойған. Ол адам өміріне деген мемлекеттік жан ашырлықтың қандай болу керек екені жайындағы бізге берілген сабақ еді. Әрине, жоғалған екі адамды біз онсыз да айдалада тастамас едік. Бірақ сол күндері Андрей Ивановичтың альпинистерді қалай іздегенін көре тұрып, біз басқаша қимылдай алмадық. Түсініп тұрсың ба, бізге басқа жол қалмағанды!

— Түсінемін сізді, түсінемін, — дедім мен.

Үйге қайтып келе жатып, бар ойлағаным бір-ақ нәрсе болды. Ел басқаратын адамға көп жақсы қасиет керек, ондай керек қасиеттің көптігі соншалық, тіпті бәрін бірдей санап та бітіре алмайсың. Бірақ соның бәрі шынын айтсақ, адамның адамға деген жан ашырлығы болмаса, дымға да тұрмайды.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

Түкіргенде түкірік жерге түспейтін қызыл шұнақ аязды күні Ақылбектің самолеты Ираннан ұшып келе жатты. Ахметжанов ол жаққа Жоғарғы Советтің делегациясын басқарып барған. Иран шығыс адамдарына әрқашан да қиял мен аңызға тең бір ғажайып ел.

Ақылбек ол жақта үкімет басшылары, ресми адамдармен қатар қарапайым мұнай шығарушы жұмысшылармен де, мата тоқушылармен де, егінші дихандармен де кездесті. Ол Иран — ССРО қоғамының кешінде, Иран ұлттық мұнай компаниясының жұмысшыларының алдында сөз сөйледі. Совет делегациясы екі дос елдің достығын бұрынғыданда нығайта түсуге келді дегеніне, он мыңдаған халық ұзақ қол шапалақтаумен қарсы алды. Совет өкілдері иран жұртшылығымен көптеген екі жаққа бірдей керек бітімдерге келіп, еліне қайтты.

«ИЛ-18» самолёті Алматыға таяй түсті. Ақылбек Ахметжанұлы жұмсақ креслода қисая отырып қалың ойға шомуда. Оның көз алдынан осы сапарында өзі көрген, мәрмәр тасынан салынған залдары айна бөлшектерімен әшекейленген, атақты патша сарайы кетпей-ақ қойды. Әр ою ғажайып өрнектермен, не алуан тамаша гүлшешек, шытырман гүл-гүлдермен безенген. Қабырғаларына кілем үсталған. Кілем болғанда қандай! Сан бояулы жібек жіптерден тоқылған! Әр қайсысының үстіне бір тойға шақырылған адам сиярлық! Кейбіреулерінің ұзындығы жүз, жүз жиырма, жүз елу метр! Ең үлкеніне Дария мен Ксеркс патшаларының атақты сарайы Персополис бейнесі тоқылған. Ақылбек шахталардың асыл мүлкі — жиһаз қымбатты заттары жиналған Гүлстан сарайындағы музейіне де барған. Оған Иран алмаспен, мұхиттар — көгілдір бирюзамен, өзге мемлекеттер жақұт, гауһар, рубин секілді асыл тастармен бейнеленген алып глобусты көрсеткен.

«Жарайды, ал сонда қазақ жерінде не бар? — деген Ақылбек самолет қанатының астында ұшы-қиыры жоқ созылған қарлы далаға қарап, — бұл жалғанда біз де Ираннан кем өмір сүріп келе жатқан жоқпыз ғой, сонда қандай көне ескерткіштеріміз бар? Он бірінші ғасырдың мұрасы — жартылай бұзылған Айша-Бибидің зираты мен он бесінші ғасырда Ақсақ Темірдің салдыраған Ахмет Кожа-Яссауи мешіті ме? Бұларға Маңғыстаудың он жетінші ғасырда тұрғызылған ғажайып молаларын «Өлгендер қаласын» қос. Бары осы. Көп дей алмайсың. Бірақ жағдайды ұмытпау керек, біз жайлаған даланың қай жағынан тарихи дауыл соқпады? Бұл арада Хұндлар, Шыңғысханның тумалары, жоңғарлардың қанды қолдары өтті емес пе... Жарайды, арғы бабаларымыз сақ, арғу, үсіней, қыпшақтар көшпелі ел еді делік. Әрине, қонарын көл, ұшарын жел білген, бұл көшпелі жұртқа күмбезді қала, әшекейлі сарайдың керегі болған жоқ делік. Көшіп келді қазақ, тікті кигіз үйін. Көшіп кетті қазақ — жықты кигіз үйін! Бар болғаны осы! Қала түгіл, орнықты зираттарының да тұрғызуы екі талай! Жаксы солай делік. Бірақ осы көне жерді зерттей бастасаң — тіпті сонау Чудь заманында да бұл арадан күміс, алтын, қорғасын, мыс қазған орындарды кездестіресің. Кім бұны қазған? Қандай ел, қай заманда? Белгісіз. Тек әлде табылған көне заманның асыл заттары ғана бір кездерде бұл жерлерде үлкен мәдениетті елдердің тұрғанына аздап сәуле жарық түсіреді. Мысалы, қарғалы диадема-сын-өйелдердің маңдайын жабатын әшекейін алайық. Сом алтынға зергер жүгіріп бара жатқан малдардың, ұшып бара жатқан құстың, ұрланып келе жатқан, Жетісудың жолбарысы түстес, аждаһаның суреттерін түсірген. Бәрі осы қазақ даласының, тау бөктерінің аң-құсы. Ал биыл Талғардың аржағындағы қорғаннан алтын киімді жас жігіттің сүйегі табылды. Оның да жан-жағында көптеген алтын заттар жатыпты. Осының бәрі қайдан келді? Кім бұның бәрін істеген? Және қайда істеген? Қайсы елдің бұл алтын зергерлері, қайсы елдің бұл күміс балқытқан ұсталары? Осының бәрі ашық аспанның астында, не болмаса көшпелі елдің түндікті кигіз үйінің ішінде істелді ме? Бұған сену өте қиын! Жоқ, жоқ, бұл арада бұрын дәл қазіргі қазақ жұртынікі болғанымен, оның арғы бабалары салған ғажайып қалалар тұрған. Тек оларды Дария, Өтилла, Шыңғысхан, Ақсақ Темірлер әскерлері бұзған, қиратқан. Қалғанын құм мен жел, күйі кеткен күйзелген кезеңдер құртқан. Ұлы жиһанкер Ескендр Зұлхарнайын Үндістан мен Иранды басып алды, ал біздің арғы бабаларымыз сақтардан осы күнгі Сырдария станциясының тұсында тойтарысқа ұшырап, кейін шегінді. Содан кейін барып Ганга өзеннің бойына беттеді. Сол кездегі соғыстарды жазған Қытай шежірешісі «Ескендір

Зұлқарнайынның үндістанға қарай аттануына себеп болған сақтар. Ол бұл елдің Сейхун Дарияның орта шенінде салған мықты қорғанды қалаларын ала алмады» дейді. Әлде бұл сөзде жалған ба?

Жоқ, жалған емес! Егер сондай қала-бекіністері болмаса біздің көне бабаларымыз, осынау Батыс пен Шығыс түйіскен тұстағы алып даласын сақтай алар ма еді? Құртамын деген жау аз болды ма? Тарихта өзінің тәуелсіздігі үшін ең көп күрескен Европа елдерінің ішінде Шотландия. Ол өзін билемек болған Англия, Франция секілді күштілермен екі жүз жылдан астам айқасыпты.

— Иә, дұрыс,— деген Ақылбек бұны айтқан кісіге. — Бірақ Европа көлемін алсақ ғана... Ал Азияға келсек, қазақ елі де өзінің тәуелсіздігі үшін аз күрескен жоқ. Ақылбек қайтадан ойға кетті. Сол күресудің арқасында емес пе, қазақ тәрізді шағын халықтың осынау алып даласын ешкімге бермегені? Мұндай елді қалай жақсы көрмессің? Қалай мақтан етпессің! Ал көне заманда, мүмкін, бұл жерде біз білмейтін алтын күмбезді қалалар, гүл-бақшалы салтанатты сарайлар да болған шығар, бірақ қазір оның бірі де жоқ, бәрі де жер астында жатуы ықтимал. Күндердің күнінде, болашақ ұрпақ ол қалаларды да табар, үстіндегі ғасырлар бойы көрпе болып жатқан топырақтарынан аршып, біздің жерімізде қандай ұлы мәдениетті елдердің тұрғанын да әлемге әйгі етер. Ал біз не істедік? Ғажап, Қазақстан секілді осындай үлкен ел, дәл бүгінгі күнге дейін өзгесін қойғанда археологиялық музейін де құрмай келген! Ал Қазақстанның орталық музейінде жиналған қор — Иран елінің көне мұраларымен салыстырғанда дымға тұрмайды. Жоқ, былай істеу керек... — Ақылбек қалтасынан қойын дәптерін алды,— Қазақ Ғылым Академиясының археологиялық музей ашуды ұсыну керек. Ол музейге Қожа Ахмет Яссауи мешіті, «Өлі қала» бейнесі, Айша Бибі мазары, Алашахан, Жошы зираттары секілді осы күнгі біздің жерімізде бар көне заманның ескерткіштерінің кішірейтілген түрлерін,— макеттерін қойғызу керек. Қазақ жері ұлан-асыр, ал бұл мұралар әр жерде бытырап жатыр, келген қонақтарға, бәрін аралап шығуларына айлаған мезгілдер керек. Әрине, бұл жұмыс оңайға түспейді, әйтсе де істеу қажет. «Өткенсіз бүгінгі күнде келешек жоқ» деп Максим Горький босқа айтпаса керек-ті.

Ақылбек Ахметжанұлы кенет қайтадан Иранды, Шираз қаласын есіне түсірді. Шираз — Иранның бұлбұл құсы сайраған, қызыл гүлі жайнаған гүлстаны. Бұлшығыс елінің ұлы ақындары Саади мен Хафиздың туган шаһары. Осыдан жеті ғасыр бұрын көлеңкесінде отырып Хафиз өлең жазған шынар ағашы күні бүгінге дейін ақынның бейітінің басында өсіп тұр. Ал бейіті оның құр ғана жылтыр қара тас,

оның үстіне ирандықтар ең гүл қоймайды. Неге бұлай? Хафиздың өзі иран гүлі — дейді ирандықтар — оған гүл қажет пе? Бірақ Хафиздың басына келушілер көп. Олар құран аштырғандай, Хафиздың бәйіттерінің бетін аштырып, өздерінің тағдырын, алдарында не күтіп тұрғанын білгілері келеді. Хафиздың кітабын аштыру — көп ғасырлардан бері келе жатқан дәстүр. Керемет дәстүр. Ол үшін зиратшы ақынның жуан кітабын, құран көтергендей, басына көтереді де, кез келген бетін ашады. Онда не жазылған, соны оқиды. Ол сенің тағдырың. Бейіт жанында Хафиздың мемориалдық музейі бар. Осы музейдің Бақылаушысы Ақылбекке Хафиздың кітабын аштырып, өзінің тағдырын білуін ұсынды. «Жарайды, ашып көрелік, — деді ол күліп. Кітапты басына көтеріп, қолымен бетін ашты.

Ашқан беттегі сөзді музей бақылаушысы оқып берді:

«Өтті бақытсыздық, ауыр күндер.
Қайтып енді олар саған оралмас.
Жазылыпты көк аспанға, білсең сендер,
Жаксылығың жақыңға еткен жоғалмас».

Ақылбек тағы Иран туралы ойға шомды. Бұл жолы көне Иран туралы емес. Көне Иранның мәдениетіне, атақты Рим де жас баладай көрінетін. Жоқ, Ақылбек қазіргі Иран жайында, шаруашылығы төмен, өз байлығын өзі иемдене алмай отырған Иран туралы ойлануда еді. Бұл елдің мұнайының, түсті металдарының негізгі билігі АҚШ, ФГР, Франция мен Италия, Англия капиталистік компанияларының қолында. Жер байлығынан түсетін пайданың бәрі солардың қалтасына күйылады. Әсіресе АҚШ компаниялары баюда, ал халқы күнін өзер көруде. Байлық пен жоктық, озбырлық пен демократия — қатар өмір сүруде. Иран өз күшімен өндірісіне, ауыл шаруашылығына керек мамандарын даярлай алмайды. Жастарының көбі Америка мен Европада оқиды. Ал біздің Қазақстанда болса, — кенет Ақылбек ойлана жымыды, — жоғарғы дәрежелі оқу орындарының өзі елуден асып кетті! Иә, оларда сансыз салтанатты зираттар мен мазарлар, мәр-мәр тасты шах сарайлары болса, бізде Қарағанды, Жезғазған, Тың өлкесі бар. Ал әшекейлі кең сарайлар бізде де болады! Міндетті түрде болады! Бірақ бұдан он ғасыр, не екі мың жыл бұрын салынған сарайлар емес, осы бүгінгі күні, жұмысшы табының шебер қолымен тұрғызған сарайлар болады. Және олар бай-патша, шейх, шахтер үшін емес, еңбеккер халыққа арнап тұрғызылады!

Ақылбектің ойын стюардесса бөліп жіберді:

Белбеулеріңізді буыныңыздар, — деді ол қоңырқай сылдырлаған күміс даусымен, — қазір біз Қазақ республикасының астанасы Алматыға таяп келеміз. Қалада ауа температурасы...

— Иә, мәрмөр сарайлары, — деді Ақылбек тағы да ойлана, — Ленин атындағы Мәдениет сарайының құрлысы қалай жүріп жатыр екен? ертең барысымен білу керек...

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

Нұржан Қаужановтың қандай адам екенін мен жақсы білетін едім. Бір кезде бір салада екеуіміз бірге қызмет істегенбіз. Ол бастық болып барған мекеме жататын Комитеттің председателі Партиялық әдепті, дүниеге көзқарасы кең, білгір кісі болатын. Қаужановқа қолынан келген жәрдемін аяған жоқ. Ақылбек Ахметжановтың өзі ұсынған адамның жұмысының ақсай жатқанын ылайық көрмеді. Өйткені Председатель Ақылбекті өте сыйлайтын және жақсы көретін еді. Оның үстіне қарамағындағы, мекемеге барынша көмек көрсету оның қызметтегі борышы ғой. Жоқ, жалғыз ғана Председатель емес, комитет болып Қаужановқа жәрдемін аямады. Соның арқасында бұл мекеме аз мезгілдің ішінде жұмысын жақсартта түсті. Ал екі жыл өткен шақта Республиканың ең алдыңғы қатарлы мекемесіне айналды. Тіпті соңғы жылы Бүкілодақтық жарыста белгілі силықтың біріне де ие болды. Әттең, тек бір өкінері мекеменің өсуі, Қаужановтың өсуі емес пе еді. Нұржан сол Нұржан қалпында қалған. Бұрын қандай көк езу демоғол болса, қазір де сондай еді. Бірақ өзінің іске деген тайыздығын желдірме сөздермен, Халық, Отан үшін деген жалған патриоттық әрекеттерімен жаба білетін. Ал істеп жүрген ісіне қарасаң барлығы қара басының қамынан, не жершілдік тәрізді сасық құлығынан аспайтын. Мысалы қызметкерлерімді қабілетті адамдармен жаңарғам деген, сылтауменен ол, көп жылдан бергі жақсы жұмыс істеп жүрген, бірақ өзі тұмаған бөтен ескі қызметкерледі босатып, орнына өзінің жерлестерін алды. Ал мекеменің беріп жатқан өніміне келсек, бұда, сапа жағынан емес, сан жағынан белгілі еді. Демек, сөйте тұрып, жұрттың бәрі қаужанов басқарып отырған мекемені өсті, шарықтап бара жатыр деп шулады. Өйткені Қаужановтың ерекше бір қасиеті түймедей затты түйедей, ал кейде түйедей затты түймедей де етіп көрсете алатын жан еді. Сондықтан оның мекемесінің болмашы өсімін жұрт үлкен табыс деп таныды. Қаужановтың бұл кемшілігін білетін кейбіреулердің оны әшкерелеуге батылы бармады, ал батылы барғандардың үндерін үлкен кісінің атымен қорқытып, Қаужановтың өзі-ақ өшірді. Өйткені бұны кімнің өсіргені жұртқа аян екенін Қаужанов жақсы білетін. Бұндайда әрине үлкен кісінің аты кімге болса да қорған екені түсінікті ғой.

Мансапқор адамның бір жаман қасиеті, үлкендердің алдына өзі құрдай жорғалағанмен, өзінен төмен тұратындарды, өзінің алдында құрдай жорғалатуға құмар келеді. Мен білетін Қаужановта осындай адам еді. Ол көбісін қызметтен шығарды. Әсіресе, отыз жыл осы

мекемеде еңбек еткен, және жалғыз ауру інісінен бөтен ешкімі жоқ. Маржан деген әйелді пенсияға жіберді дегенді естігенімде менің де ішім қатты ауырды. Бұл әйелдің жұмыстан бөтен қуанышы жоқ еді, және оның үстіне бұнымен жастас өзге әйелдер жұмыстарын істеп жүргенде, бұған сонша неге өшті? Маржанның бар жазығы жерлестігі еместігі ме? Қашан күриді бұл жерлестік деген сұмпайы әдет? Қысқасы, егер Ақылбекке бара қалсам, Қаужанов жайында сөйлеспек болдым. Ал өзге жұрт аузын ашар емес. Бұлары Совет адамдарына жатар мінез бе? Дегенмен көбі, Қаужановты бос қуық санайтындары да хақ. Өзін өзі үре-үре бір күні шыдай алмай қақ жарылады деп ойлайды олар. Бірақ Қаужанов бос қуық боп жарылудың орнына, жақында қызмет бабында тағы бір саты өсті. Бұрын комитет председателіне бағынышты болса, енді сол председателдің өзі бағынатын мекемеге барып орналасты. Қаужанов өзінің қандай мансапқор адам екенін міне енді осы орнында көрсете бастады. Дүниеде жан-жануардың, хайуандардың бәрі де өзіне жақсылық істеген адамға жақсылық істегісі келіп тұрады дейді ғалымдар. Тек бұндай қасиет жыландарға ғана бітпеген көрінеді. Әрине, Қаужанов жылан емес. Адам. Бірақ адам бола тұрып, кеше өзіне көп жақсылық істеген, жәрдем көрсеткен комитет председателінің соңына түсіп жүрген көрінеді. Бұнысы қалай? Жұрт әр түрлі жориды. Біреулер оның қызметкерлерге деген талапкерлігінен дейді. Ал менімше мәселе басқа жақта жатқан тәрізді. Қаужановтың қандай кісі екенін мен білемін ғой. Өзі сол председателдің орнына отырғысы келіп жүрмесе нетсін. Ахметжанов өсірген Күсеповте баяғыда сөйткен.

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Енді мен өзімнің, сырт қарағанда өрескел, ал шынында кімде болса да кездесетін, жасөспірім шағымдағы бір адасқан ойымды айтқым келеді. Он екілер шамасындамын ғой деймін, кенет ер жүрек батыр жігіт болып өскім келді. Өзімнің ақыл-ойымды, күш-жігерімді соған дайындауға кірістім. Ержүрек болу деген не? Мен ол кезде Дюманың романдарында, Амундсен мен Нансеннің өмірбаяндары жеңіл тілмен жазылған кітаптарды оқымаған шағым. Менің білетінім қазақтың толып жатқан қиссаларында, дастандарында кездесетін Ер Тарғын, Ер Саин, Қобланды, Алпамыс батырлар болатын. Ал бұл батырлардың ең басты қасиеті неде еді? Әрине ержүректіктерінде, ештеңеден қорықпайтындықтарында! Сондықтан да олардың қолынан бәрі де келеді. Жауын жеңемін дей ме, жеңеді. Алтын тақта отырған патшаның басын алғысы келе ме, алады. Қысқасы мен де солардай ержүрек болуды арман еттім. Жас балаға ержүрек болудан онай не бар, мен өзімнің тәрбиемді ең алдыменен мынадан бастадым: бұрын қарасын көрісімен теріс бұрыла жөнелетін өзіме белгілі күшті, тентек

балалармен енді шекелесе кететін болдым. Өрине, артынан ұзақ уақыт мұрным картопиядай боп ісіп, не көз алдым тай тепкендей көкпенбек боп көгеріп жүруім айдан анық, бірақ өзімнен күшті баладай қорыққан жоқпын ғой. Оның өзі не тұрады? Міне ержүректік осындайдан басталады деп ойлаймын мен. Содан кейін батырлыққа тәрбиеленудің екінші сатысына көштім. Бұл жаз «жиеншілеп» келген нағашым аулының жанында «Әуілдек» деп аталатын қамысты қарасу бар. Бұл көлдің қамысының арасында жың-шайтанның өріп жүретінін бүкіл ауылдың балалары мен көрі әжелердің бәрі біледі. Мен, өрине, үй сыртында жатамын. Жұрт ұйықтады-ау деген кезде жаман күнімді киіп алып, көлдің жағасына қарай тартамын. Жың-шайтаннан түнде түгіл, күндіздің өзінде зәре-құтым қалмай қорқатынымын, бірақ амал не, Қобланды болу оңай ма, қорқа-қорқа көлдің жағасына таяймын. Менің бағыма, көл маңында жың-шайтан түгіл, тірі жан көрінбейді. Бұдан өрине Қарасудың қамысының арасында жың-шайтан жоқ деген ұғым тумайды. Олар, өрине, көзге көрінбегенмен, біресе өгіз шағала болып өкіреді, біресе әуілдектей көлдің суын сормак боп «әуп, әуп!» деп күмпілдей демін алады... Қорыққаннан жүрегім аузыма тығылып, жың-шайтанның неше түрлі дауыстарын алыстан естіп, әйтеуір өзіме бетпе-бет кездеспегеніне қуана-қуана біраздан кейін үйге қайтамын. Қайтам деген жай сөз ғой, жүгіре жөнелуге бармын. Бірақ өйтуге болмайды, қашқанға қатын да батыр деген ауыл адамдарының сөзі есімде, қашуға болмайды, артымда қатын-қалаш емес, жың-шайтан біткен қарап тұр ғой, қаштым дедің — біттім де. Сондықтан буыным дірілдеп, алға басқан аяғым кейін кетіп, алас ұрған жүрегімді қолыммен басып, төсегіме әзер жетем.

Өзімді батырлыққа осылай тәрбиеледім. Тек артынан барып, кенет, халық ардақтайтын батыр (герой) аталуы үшін ержүрек қана болу шарт емес екенін түсіндім. Шынында, бүкіл адам баласына аңызға айналған Джулетта мен Баян сұлу сондай ержүректі жаралғандар ма еді? Ал расында, олар бар болғаны нәзік жанды, мүмкін тіпті өте үрейлі қыздар болар? Сөз жоқ, дымға тұрмайтын бірдемеден, мысалы, жүзіктерін жоғалтып алса, не шынашақтарын пышақ кесіп кетсе, айталық, тіпті біреудің өздеріне қаттырақ сөйлеуінен де, көз жастарын төге қоятын қыздар шығар, бірақ олар өздерінің махаббаттары үшін жан беруден қорықпады ғой. Сол үшін адам баласының есінде бұл аяулы жандар мәңгі-бақи қалмақ, жоқ, олар ерліктің және өздерінің бақыты үшін құрбандықтан қашпайтын адамзаттың үлгісі боп жер бетінде күн сөнгенше өмір сүрмек.

Өмірді тек өзін қалаған шындық үшін сүру, сол үшін қандай құрбандыққа болса да бара білу — бұл адам баласының ең үлкен қасиеті. Міне осындай адамдар аңыз кейіпкері, батыр да бола алады.

Болмаймын десе де өмір оны еріксіз болдырады. бұл жағдайды соғыста тіпті айқын ұқтым. Біздің полкте Севостьянов деген сержант қызмет істеді. Ол сондай биязы, ақкөңіл, көп сөйлей қоймайтын ұян жігіт еді. Біреуге ұрысып, не даусын көтеріп көрген емес. Сонда да оны жауынгерлер құрметтүтуы былай тұрсын, тіпті жақсы көретін. Ал сол жігіттің кеудесінде Жауынгерлік Қызыл Ту ордені жарқырап тағулы жүрегін. Бұндай орденді сонау 1941 жылы, біздің әскер кейін шегінген қилы кезеңде екінің бірінің кеудесінде көре бермейтінбіз. Бір күні Старая русь қаласының түбінде окопта жатқанымызда «мұндай ерлік орденін қалай алдың?» деп сұрадым одан. Бұл мезгіл сентябрьдің аяқ кезі еді. О жакта күздің ақ жауыны басталып қалған уақыт. Қазылған ор біткеннің бөріне жаңбыр толып, толарсақтан су басып, окоптарда озер тұрғанбыз. Алдыңғы шенте қала үшін ұрыс жүріп жатқан-ды. Біз тұрған жерде түнде ғана соғыс болып өткен. Қазір өзеннің арғы бетіне өтетін пантон көпірді қорғауда едік. Түнде болған соғыста, қираған танктерден, суға құлаған трактор, автомашиналардан өзеннің біз тұрған тұсында су кәдімгідей жоғары көтеріліп, жағасынан шығып біраз жерді алып кеткен-ді. Тіпті окоптарды да су басатын қаупі бар еді. Бірақ бұйрықтың аты бұйрық, оң жағымыздағы көпірді қорғап, толарсағымыздан суға батып тапжылмай тұрмыз. Менің қолымда автомат, ал оның қолында ордың ернеуіне сүйеп қойған Дегтяровтың қол пулеметі. Менің сұрағыма ол бір түрлі қысылып, тіпті ұялғандай боп жауап берді.

— Шынын айтсам, өзім де білмеймін.

Күліп жібердім.

— Білмегенің қалай?

О да күлді.

— Иә, солай! Осы уақытқа дейін оқиғаның қалай болғанын өзім де түсінбеймін. Майданға жана келген бетіміз. Бірден жау оғынын астында қалдық. Бас көтертпейді. Сол жағымыздан қорғасын отын құйып тұрған жау пулеметі. Шебімізді дәлдеп нысанаға алған. Біз болсақ бөріміз жаспыз, бұрын соғыс көрген емеспіз. Әрине, қалай соғысу керек екенін дайындықта тұрғанымызда үйреткен, бірақ жауды қалай өлтіруді білу бар да, онымен бетпе-бет келгенде оны жеңіл өз жаныңды сақтап қалу бар ғой, екеуі екі бөлек дүние екен. Жауды құрғамыз деп мылтық атамыз, бірақ өз жанымызды сақтап қаламыз деп басымызды бұға түсеміз. Мен болсам жұрт қатарлы да мылтығымды ата алмаймын, көзім алысты көрмейді, оның үстіне көзілдірігім сынып, нағыз қорқақ қоянға айналдым да қалдым. Ал немістер дегеніңіз, нағыз бір тир да бөсекелесіп мергендіктерін көрсетіп жатқандай. басың қылт етсе, мылтығы гүрс ете атылып, окоптан тіпті бас көтертпейді. «Бүйте берсе, екі сағаттың ішінде біздің мына батальоннан

дым да қалмайды ғой!» деп ойлаймын мен. Сол бүйіріміздегі жау пулеметі бір секунд та тынбайды. Бас көтертпей ажал огын төгеді де тұрады. Ыза, дәрменсіздік бәрі жүрегімді өртеп барады. Содан... ар жағының қалай болғанын өзім де білмеймін, тек «Отан үшін!» «Сталин үшін!» деп орнымнан тұра салып, пулеметке қарама-қарсы жүгіргенім есімде. Қолымда не мылтығым, не гранатым жоқ, бар болғаны ішінде тез тұтанатын май құйған көдімгі жартылық шыны. Сол шынымды басымнан асыра былғап, пәрменімше айқайлап, жау пулеметіне қарай айдап келемін. Бұрылып артыма бір-ақ рет қарадым. Окоптан нағыз жел үрлеп көтергендей, жауынгер біткен «Ура-лап!» сонымнан шулап келе жатыр екен! Қарсы алдымдағы жалын атқан пулемет қалай мені ұшырып түсірмегеніне осы уақытқа дейін таң қалам. Жау әлде мені жақындасын деді ме, ажалың жоқ болса, аяғыңмен от басасың деген осы екен! Тек, есік пен төрдей қалғанымда бар пәрменіммен қолымдағы шынымды дзотқа лақтырғаным есімде қалыпты. Оның гүрс етіп жарылып дзот ішінен ақ түтіннің бүрк еткенін де көрдім, дәл осы сәтте аяғымды біреу орақпен осып жібергендей болды! Шу дегенде бәлендей ауырған да жоқ, тек өнбойымды өрт шалғандай күйдіріп-жандырып әкетіп барады. Сол құлаған қалпымнан қозғала алар емеспін. Тек жанымнан жүгіріп өтіп бара жатқан етіктерді ғана көріп жатырмын. Біреу, екеу, үшеу... тіпті бүкіл батальон етіктері қаптап кеткен тәрізді. Содан арғысын білмеймін, есімнен адастым... Тек дала госпиталында ғана есім кіргенде, жанымға келген офицер «сен дзотты күйретісіменен немістер қаша жөнелді. Біз жау жерінің біраз жерін басып қалдық» деді. Артынан барып, бір он күннен кейін полк командирінің өзі бүкіл жүртты сапқа тұрғызып қойып, кеудеме осы орденді қадады.

Осы әңгімені айтып тұрып ол: «менің істегенім ерлік пе? Бұл жай әшейін кездейсоқ болған оқиға ғой. Бірақ сол оқиға кезінде ойымды, өн бойымды қайдағы жоқ нәрсе билеп кетті» дегендей иығын көтеріп қояды. Расында бұл не? Кездейсоқ сезімге берілу ме? Әлде өзін-өзі ұстай алмай ызадан көрер көзге өлімге қарсы жүгіру ме? Қайсы десең де, оны сезім билеген. Ал ерлік осындай сезім билеген шақта туады. Сол сәтте менің тұжырғаным: «Иә, ерлік осындай адамдардың қолынан келеді. Керек кезде олар өзін өлімге қарсы қоя алады! Бұлар ерлік билеген сезімдерге бүтіндей бас ұра алады. Ал менің қолымнан осындай ерлік келер ме?» Бүйтіп ойлауымның да себебі бар еді. Мен тау-кен институтын бітіргем. Қолымда тау инженері деген диплом бар. Бірақ шахтаға түспегеніме бір он бес жыл өткен шығар. Әдейі бітірген оқуымды тастап жазушы жолына көштім. Бірақ айтарым әлі алда. Әзірге жұрт аузына алар оңды дастан, не жақсы өлең жаза алғам жоқ. Рас, повестерім біркелкі жаман да емес секілді,

ұнайды деген адамдар да бар, бірақ бұл повестерден біреудің күйін-жанын жүрегі өртеніп, не өн бойын мүздай боп қайғысы басып көрмеген тәрізді. Бұл туындылар көбіне менің өз басымнан өткен оқиғаларға құрылған-тын. Сөйтсе де оларда, қайғысы тұңғыққа батыратын, қуанышы зәулім шынға алып шығатын өмір философиясы, жақсылық пен жамандықтың бірінің бетін бірі қанжоса ететін сұмдық айқас, замана толғауы болмайтын. Бұндай әлсіздігім өзіме маза бермейтін, қатты ойландыратын. Кейде тіпті осы ойларыма жауап іздеп жаным да қиналатын, талай түнді кірпік қақпай өткізетінмін. Шынын айтқанда бұндай жағдайда өзің-өзің сұрақ қойып, оған дұрыс жауап табу — бұ да үлкен іс. Осылай өзімді өзім қинай-қинай акырында бір кітап жазбақ боп тұжырым. Менің бұл кітабым соңынан партия шешімдерінде қатты сыналған сонау бір еліміздің басынан өткен ауыр мезгілге арналуға тиісті еді. Бұл кезең туралы, расын айтсақ, аз кітап жазылмаған-ды, бірақ ол кітаптардың бәрі менің көздегенімнен аулақ дүниелер. Бұл тақырыпқа кітап жазған адамдар, менің ойымша тақырыптың өзі алып шығады деп сеніп, көбіне нағыз шындықтың орнына, ойдан құрастырған пафостар мен шығарманың бетін тергеу, кинау, соттау тәрізді жан түршігерлік оқиғаларға толтыра беретін. Және бұл туындыларда үлкен философия, адамның көзқарасының, шешімдерінің орнына, бос толғану, керегі жоқ бос сөз таластары көп кездесетін. Бұл мәселелердің бәріне мен бөтен жағынан келмек болдым. Айтайын дегенім қазақ интеллигенциясының тағдыры еді. Шынына келсек менің көз алдымда да адам сенбес талай құбылыстар өткен-ді. Мен жазғалы тұрған кезімде, қазақтың бұрынғы оқығандарының біразы кегіп қалып, олардың орнын бөтендер басқан. Бұлардың көбі жас және тәжірибесіз жандар еді, ал кейбіреулері өздерін қойған қызметтерінің де не екенін жөнді түсінбей, тезірек тек бос орындыққа отыруға тырысқандар болатын. Ал үшінші біреулері нағыз мансапқор, қарабет қулар еді. Тағдыр, тарих, қате шешімдер, дауылды күнгі теңіздердей, кенет біреулерді су түбіне батырып ал кейбіреулерді асау толқынмен жағаға қуып, жоқ жағаға ғана емес, олардың тіпті үш ұйықтаса түстеріне бір кірмейтін, биік шыңдардың басына бір-ақ шығарды. Олар, шың басына жетулері-ақ мүң екен, жайғасып алды да, өздерінен кейінгі, бұларға жетемін дегендерді, кеудеден теуіп, төмен құлдырата берді. Мен, әлде қалай, бақыты жоғары көтерілген, тақа қасиетті емес адамдардың мінез-құлықтарын, өмірге деген философияларын осылай түсінгем. Міне осыдан барып олар өздерінен ақылды, анағұрлым кеңінен толғайтын, тереңнен ойлайтын, қалыптасқан, тар ой-пікірден қашатын, творчестволық күші, көз қарасына тән өмірге, саясатқа деген өз ойы бар адамдарды жек көретін. Әсіресе оларды оқымыстылардың демократтық

көзқарастары өте қорқытатын. Сол себептен бұлар ондай адамдарды қолдарынан келгенше тез құртуға тырысатын. Сөйтіп, кенет дүниеге деген түсініктері шалшық судай тайыз, бастарында торғайдың ақылындай шымшым ғана ақылы бар, су жүрек, жылпос, жағымпаздар бір сәт ғылым мен әдебиетте, көркемөнер мен рухани орындарда пайда болды. Бұлар творчестваны — қабырға бояушылардың кәсібіне, дарынды — сол дарынның салғанын жақсы көшіре білетін көшірмешілерге айырбастады. Мен «жеке адамға табыну» кезінің тудырған осындай сойқан сана-сезімі туралы, және қайткен күнде де оның аяғы күйреумен бітетіні жайында роман жазбақ болдым. Бұл романды күндіз-түні, кей мезгілдері күнімен стол жанынан тұрмай, екі жыл жаздым. Бір жазғанымды бес рет карадым, қайта оқып, қайта көшіріп, қайта жаздым, ақыры кітабымды бітіргенімде тек көлеңкем сынды сұлдем қалды. Бұл кітапты құр ғана жазған жоқпын ғой, оның әр кейіпкері үшін күйіп-пістім, жамандықтан арашаладым, жақсылығына ортақ болдым, кейіпкерлерімнің әр қимылын, әр іс-әрекетін, қайғысын, қуанышын өзімнің жүрегімнен өткіздім. Осы екі жылда олардың өмірі менің өмірім болды. Ақырында кітап шықты. Және бір айға жетпей тарап кетті. Соңынан бұл кітапқа арналған көптеген мақалалар жарық көрді. Кейбіреулері кейіпкерлерінің психологиялық суреттерін нәзік, талғамды берген деп мақтады, роман желісінің өте өткір екенін, барлық оқиғалардың нанымды және шындыққа жататынын, ең аяғында кітаптың жақсы стилін сөз етті. (Бірақ осы сыншылардың бірде бірі кітаптың ең басты қасиеті, автордың қойған мақсаты — адамзаттың табиғи тілегіне жат, жалған жолға түсу, сондай-ақ тар ойлау, творчестволық ізденуді емес, тек атақ-даңқ ғана арман ету — түбі қуыс кеуде, топас ойлы, құнсыз жандарды тудырады деген пікіріне назар аударған жоқ.) Әрине бұл кітапты қабылдамағандар да болды. Демек, мен осындай кітап жаздым. Ал кино да кім едім? Көптеген бағы жанбағандардың бірі болатынымын. Міне осы, алғашқы жазған үлкен романымның табысы менің әдебиетке қайта оралуымның дұрыс екенін әбден сендірді. Бірақ әдебиетке тек кітап жазамын деп қызметсіз «бос суреткер болып оралғым келмеді. Қарамағымда бір қора жан бар. Оның үстіне күнде кітап жаза бересің бе, және баспа оны оп-оңай шығарып жатыр ма? Сондықтан мен Ақылбек Ахметжанұлына келдім. Өзімнің шаруамды айттым. Жақында көркем әдебиет баспасының директоры басқа қызметке ауысады деген сыбыс естігем. Егер оның орнына бөтен кісіні дайындап қоймасаңдар, өзімнің кандидатурамды ұсынар едім — дедім. Бұрында осындай творчестволық мекемелерді басқарғаным бар ғой, өзімнің өтінішімді ерсі көрмедім.

Ақылбек менің сөзімді тыңдап болып күлімсіреді.

— Бұл өтінішті естіп тұрып, сені тақа ұялшақ екенсің демес едім! — деді. Ол бүгінде өте көңілді күйде екен.

— Жыламаған балаға емшек берілмейді деген. Кинодан көңілім қалды. Бұдан әрі о жақта жұмыс істей алатын емеспін. Өзімнің қолымнан не келеді, ақылға салып көріп едім...

— Ойынды тікелей айтқанына рахмет, — деді сәл күлімсіреп, — Бірақ директордың жұмысы да онай жұмыс емес қой. Әсіресе жазушылардың кітабын шығаратындай жерде... Жарайды, сөйлесіп көрелік. — Ол телефон трубкасын алып керекті сандарды айналдырды да, сөйлеп кетті, — Менмін ғой... Сіз баспаға директор іздеп жатыр деп естідім, дұрыс па? дұрыс болса, менің бір ойлап жүрген адамым бар еді. — Ақылбек маған көз қырын аударды да, анықтап тұрып фамилиямды айтты, — директорлыққа ұсынсам ба деп едім. Иә, киностудияда өзін жақсы жағынан көрсетті ғой. Жарайды.

— Бір өтініш орындалған секілді, — деді ол күліп, креслосына қайта отырып жатып. — Үйіне барып жұмысыңды істеп жата бер. Өздері шақырады.

Ақылбектің телефон соққан адамы мәдениет, баспа істерін басқаратын орынбасары еді. Мен рахметімді айтып шығып кеттім.

Жазушы Айболдың күнделігінен.

«Он шақты күн өткенсоң мені оған шақырды. Бұл адамды тек сырттан танитынмын. Жұрттың айтуы бойынша Тың өлкесінде қиын жұмыстарда өзін көрсете білген қайраткер деп естігенім бар. Қырықтар шамасындағы толық келген кісі екен. «Толық адам — кең пейіл адам» деп «Дон-кихотта» Сервантес жазғаны естеріңде ме? Бұл сөзге XVII ғасырдағы испандықтар қалай сенсе, XX ғасырдың адамдары біз де сондай сенетініміз белгілі ғой. Және оны біраз жұрт сыртынан өзгеге жамандық ойламайтын, кішіпейіл, дұрыс кісі деп атайтын. Мүмкін солай да шығар. Ал маған сол күні, бұл адам дәл жұрт айтқандай көрінген жоқ. Зілдей жылтыр столдың ар жағында, креслода отырған осынау қарапайым дүзді кісі, кірген мезгілімнен-ақ бір түрлі жат қарады. Шынын айтсам, әдеттегідей, Ақылбекке келгенімдей ішім жылып кетпеді. Сол күні біреу бұның көңілін бұзған болар әлде бірдемеге ренжіген шығар, өйтеуір менімен амандасты. «Адам біткенге бірдей ұнай беру қиын ғой, мүмкін, ол маған осылай көрініп отырған шығар» — дедім мен ішімнен. Жоқ, бұным бекер екен. Оның маған деген салқындығы бірден білінді. Столының тартпасын ашып бір қағазды алды да маған қарады.

— Сіздің неге келгеніңіз белгілі, — деді ол, — Алдыменен мынаны оқыңыз! Мен қағазға қарадым да қойдым. Оқыған жоқпын.

— Бұл қаулыны маған осыдан он бес жыл бұрын көрсеткен, — дедім, — Астында марқұм Нұрахметовтың қолы тұр ғой. Иә, онда

сметадан тыс сегіз мың тоғыз жүз қазіргі бағамен жеті жүз тоқсан сом артық ақша жұмсадың деп үлкен творчестволық мекеменің директорлығынан босатылған. Бұны қазір маған қайта оқудың қандай қажеті бар. Ондағы айыптан ақталғанымды жұрттың бәрі біледі. Сондықтан партияға қайтадан алынғам...

— Мен сізді бұл қаулыны білмейді деп отырған жоқпын. Тағы бір рет есіңізге салайын деп едім. Өйткені баспа, құр ғана творчестволық мекеме емес, бір жағынан табыс-шығысы бар үлкен қаржы орны. Әр тиыны санақта... — деп келе жатты да, менің түйіліп кеткен қабағымды көріп, түрекеліп жаныма келді, — жақсы, жақсы, — деді ол даусына басқаша жылы шырай саз беріп, — Әрине, бұның бәрі еске алатын шаруа, дегенмен сіздің бұл қызметке баруыңызға бөлендей кедергі бола қоймас деймін. Ақылдасармыз, шешерміз.

Мен қоштасып шығып кеттім. Көңілім жай тапқандай еді, бірақ кімге ұнамай қалғанымды білмеймін, бұл мәселе үш айдай шешілмеді. Онсыз да жүдеп жүрген жанымды, сыртымнан әлде кімдердің жек көрген союу тырнақтары осқылап жатты. Ақырында, үш айдан кейін әйтеуір мені баспа директоры етіп бекітті-ау.

Шынын айтсам, бұл түс қазақ әдебиетінің күрт өскен шағы еді. Әсіресе сана жығынан көрі, сан жағынан. Баспаның мүмкіншілігі молайғанын пайдаланып, баяғыдай түйенің қомына, сиырдың желісіне қарай отырмаған қазақ жазушылары, бар күнкөрістері жазу болғандықтан білекті сыбанып жіберіп жазуға кіріскен.

Демек, қазақ әдебиеті осы кезде тағы бір бай табысқа кенелді. Бұл — қазақ классиктары Сәкен Сейфуллиннің, Ілияс Жансүгіровтың, Бейімбет Майлиннің, Сабыр Шариповтың тілдерінен бал тамған асыл мұралары толығымен халық қазынасына қайта оралуы еді. Бұлардың қайта келуін, сөз жоқ, бір жана творчество дүниесі секілді жаңадан ашылды десек те болатын-ды, бірақ бұл есімдер қанша даңқты естілгенмен де, олардың еңбегі өткен кезеңдерге жататын, ал өздері сол «өткен күндердің қымбатты көленкелері» еді ғой. Ал шығармаларын біз қанша жаңа дүние десек те, қазақтың планета төрізді үлкен әдебиетінің атлантикасы — бір бөлегі ғана болатын. Жаңадан оқылған ескі туындыларға жататын. Тек жас ұрпақтарға жаңадан ашылған дүниелер еді. Әйткенмен, қазіргі шөлдегенінді бұрынғы ішкен суларыңмен қандыра аласың ба? Әдебиет те сондай. Әр кезең өзінің сусынын қандыра әдебиетін іздейді. Қазақ оқырмандары да осы жаңа сусынын керек етті. Жаңа тілек, жаңа кезең, өзінің жаңа әдебиетін, бүгінгі күн әдебиетін тіледі. Жазушылар бұл міндетке де жұмыла кірісті. Міне осы тұста «Өсу ауруының» көрер көзге тағы бір белгісі боп алдыңғы шепке, — «екінші қатарда» жүрген жазушылар шықты. Әдебиеттің кейбір бос жатқан қуысын солар толтырды. Әділін

айту керек, олардың шығармалары біркелкі жаман де емес-ті, бірақ ешқайсысы да кітап иелерінің өз көз қарасын, қала берді өз философиясын, тіпті тек өзіне ғана тән сырларын бар даусымен айта алмады. Бұл кітаптардың көбі мықтағанда бұрынғы жақсы шығармаларға еліктеген туындылар болатын.

Рас, ол кездер, бүгінгідей жылына ондаған романдар шығатын шақ емес, бұл кітаптарда қазақ әдебиетінің жаңа сатыға көтерілуіне жәрдем берді. Жақсыға еліктеу әр қашанда жақсы қасиет. Бірақ тыңнан жол салғанға не жетсін! Жазушыға бөтеннің сүрлеуінен өз жолы қымбат! Ал сыншылар бұл кемшіліктерді көрмеді. Орташа туындыларды не біржолата мақтады, не атықұла жамандады. Алдында сүйеушілері, арғында соңынан ерген топтары бар кей жазушылар мен сыншылар тіпті шатысқылары келмеді. Өйткені бұл авторлар таласта күрескер және «Кітаптың құнсыздығы деген не, ондай кітапты қалай қорғау керек» екенін жақсы білетіндер еді. Шынында шепке тұрып шабуылға шыққан жауынгерлердей, кейбіреулері бірігіп, бір қауым болып, қандай сын болса да қарсы тұрып, туындыларын мақтата алды. Кім мұндай топқа қарсы шығып өзін-өзі құрбан еткісі, не пәлеге қалғысы келеді? Өткен ғасырдың аяғында Чеховтың өзі — «жалақорлардан кімнің болса да қорқатыны белгілі ғой» деп жазған жоқ па еді? Осы топтан, әдебиетке «жаңа күш» боп келген топтан, кейбіреулері ерекше көзге түсер еді. Жоқ, олар көзге өзінің жап-жақсы дарыны арқылы емес, өзгелерді, өзгелердің шығармаларын жек көретін ауыр мінездерімен түсті. Олар ешкімге айқайламайтын (рас, өзіне тиімді жерде көкдолылықта мінез көрсете алатын), ештеңені сындырып, күйретпейтін, тек өздерінің зілдей мінездерімен басқаларды жерге жанша беретін. Әдетте олар өздері құрбандыққа шалмақ болған адамның үйіне, не кеңсесіне екі-үш келетін, дауыстарын бір көтермей кәдімгі жоғарыдан ақырын түскен ауыр гүрзідей, асып-саспай бір сағат, екі сағат өз дегендерін айтып отырып алатын. Тыңдап отырған адам, бір тоқтап, бір аққан қранның таусылмайтын суындай бұлардың бітпейтін сөздерінен, ауыр мінездерінен әбден жаншылып жерге кіргенше кетпейтін. Ондай кісі амалсыз бұлардың дегенін істеп құтылатын. Ал жаншуына келмейтін, өздерінен аты, есімі жоғары тұрған адам болса, ондайға бұлар бөтен қылық көрсететін. Жайлап, гипноз істеген жыландай орай беретін, орай беретін, сөйтіп «миы» бар тұнып жатқан қара судай бұлар ондай адамдарды құшағынан шықпастай етіп біржолата өздеріне тартып алатын. Демек жазушының адамгершілігі жалғыз ғана кітаптарында ма? Өздерін білмейтін жұрт, оларға кітаптары арқылы қарайды ғой. Кітап көбіне жастар, жаңа ұрпақ, болашақ үшін жазылады. Ал замандастарына жазушының кітабымен бірге өзі де керек. Әлгі «орташа» жазушыларда

Айболға керек еді. Керек еді! Керек еді! Олардың кітаптары да, өздері де керек еді. Бірақ Айбол бұл жазушыларға өкпелі болатын. Айболдың өкпесі де басқаша еді. Егер біреу нашар кітап жазып және басып шығарса, бұл, әрине, жаман іс. Демек, бар болғаны бір жаман кітап шықты — сонымен бітеді. Ал осы жаман кітапты қанағаттанарлық туынды деп қабылдасақ, сондай-ақ орташа дүниені жақсы, жақсы затты өте жақсы деп айтсақ, бұл әрине анағұрлым ауыр күнә. Өйтсе де бұ да ең ауыр қылмыс емес. Ал егер сол орташа затты — асқан дарынды, қол жетпейтін керемет шығарма деп орынсыз дәріптесек — бұл, әрине шын қылмыс. Катастрофа — үлкен күйреу сонда келеді. Мұндай жағдайда қоғамның кеу-кеулеуімен орташа жазушы өзін ұлы дарын санап, енді сол бұрынғы жазып жүрген орташа кітаптарының өзіне жете алмай қалады. Жазушы күннен күнге бұрынғысынан төмендей беріп, акырында толып жатқан грамофондардың — бытқытып жаза беретіндердің біреуіне айналды. Осыдан барып қоғамдық ауыртпалық туады. Жақсы жазушыны асқан дарынды, данышпан деп табу — әдебиетке деген талапты төмен түсіріп жіберді. Қоғам енді шын дарынмен сол дарынға еліктеушілердің айырмасын біле алмай қалады. Ондай қоғам, — Блок, Есенин, Маяковскийлермен Игорь Северянинді, Абай, Сұлтанмахмұд, Лиястармен біздің әлгі «орташа» жазушыларымыз да жай жақсы жазушыларды қатар қойған қоғам — кедей қоғам. Әдеби және рухани кедей қоғам. Мұндай бағалау Россияда да, Қазақстанда да болып тұрған, болып та келеді. Кеше өзін құлагер сынды жүйрік санаған, бүгін жас дарындарға ере алмай қалған топайкөктер қанша десендерші! Айбол мұндайлардың қайсысын көрмеді! Әлгі жазушыларға Айболдың өкпесі осындай ойлардан туған. Топ жинап өзінің орташа еңбегін керемет еткізіп мектеп оқушыларында не таппақ олар? Бар болғаны қоғамды алдады, өздерін алдады.

Заты өзін дарын санайтын адамдар, қандай адамдар? Олар өзін-өзі кітаптарымен емес, жиналыстарда тақылдаған сөздерімен қорғай білетін, жазғандарын жаман деген кісілерді тамақтарынан ала түсуге дайын пәлекор, кілең қызылкөздер емес пе! Шын жазушы ондай болуға тиісті емес. Өйтсе де, мұндай «орташалардың» арасынан суырылып шықпағанмен, түбі әжептеуір шынға көтерілетін дарындар да кездесетін. Әсіресе мұндай келешекке көпір салар жүйріктер жастар арасында баршылық еді. Міне ең алдымен осыларға, олардың бүкіл одақ көлемінде де дауыстары шығуына көмектесуі керек еді. Осы ойының сәті түссін деп, Айболдың ең алдыменен істегені — жылына орыс тіліне он бес — жиырма кітап аударма алатын арнаулы аударма редакциясын құрды. Әрине, бұрын да бұл баспада кітаптар қазақшадан орысшаға аударылатын. Бірақ онда жағдай басқа түрде болатын.

Аты бар, белгілі үлкен жазушылардың кітабы аудармаға берілетін де, жастардың, тіпті жақсы деген шығармалары, көбіне ана тілінде қала беретін. Бұл жағдай дүние жүзінің ең алдыңғы қатарлы еңбектерінің бірі орыс әдебиетімен байланысын нашарлатуы былай тұрсын, қазақ әдебиетінің өзінің де италуы кедергі еді. Ал біздің заманымызда тек өз тілінде ғана қалған жазушы, әсіресе бұл тіпті қазақ тілі тәрізді дүние жүзіне аз тараған тіл болса, бәлендей көпке әйгілі жазушы бола алмайды. Айболға бұл аса айқын қағида еді. Осындай қазақ әдебиетінің өсуіне көмек беретін бірнеше шаралар қолданылғаннан кейін (жастарға арналған альманах ұйымдастырылды, жасөспірім мен балалар әдебиетінің бас редакциясы құрылды), жаңадан бірнеше жазушылар пайда болды. Бұнымен қатар баспаның өндіріс-қаражаты жағы күшейе түсті, кітаптардың шығу сандары мен жылдық басылу көлемі өсті, соның арқасында мемлекетке түсетін ақша екі есе артты. Бірақ мұндай дамудың екінші жағы бар ғой. Кітаптың саны мен көлемі көбеюмен қатар, оның сапасының да жоғарылауы қажет. Ал бұл оңай шаруа емес еді. Шаруашылық жағына мықты адам болғандықтан бұрынғы директор баспаның қаражат, қағаз, жоспарды орындау, дұрыс тәртіп болу секілді істерге аса көңіл қойған екен. Ал Айбол жазушы, Айбол баспа ісіне тек шарушылық жағынан ғана қарай алмады. Ол өзінің бас міндетінің бірі әдебиет сапасын өсіру деп үқты. Әрине, мұндай талап, біреудің нашар шығармасын жоспардан шығарып тастаусыз, біреудің шала туындысын жөндеуге өзіне қайтарып берусіз болмайды. Әсіресе Айбол әдебиетке бәлендей қатысы жоқтарды, баспа маңынан жүргізілгісі келмеді. Осының бәрі кеп, достарының көбеюімен қатар, қастарының санын молайта түсті. Олар шамалары келгенше бұның кәдірін төмендетер әрекеттер істей бастады. Сөйтіп жүргендерінде дәл осы тұста Айболдың «кәтерлі жол» атты романы жарық көрді. Бұл роман жұртқа тарап бітер-бітпестен, Айболдың осы кітабына жоғарғы жақ теріс қарайды екен деген хабар дүңк ете қалды. Қастары сандарын шапалақтап қуана түсті. Осы хабарды анықтағысы келгендей кенет бұны әдебиетті бақылап отыратын кісіге шақырды. Неге екені белгісіз, Айбол өзінен өзі қауіптеніп, алға басқан аяғы кейін кетіп, шақырған сағатына дәл келіп белгілі үйдің есігін ашты.

Жазушы Айболдың күнделігінен:

«Ұзын, арық келген кісі өзінің жұмсақ креслосында сәл еңкейе түсіп, ақылды екі көзін маған бірден қадап, менің соңғы кітабым жайында асықпай сөйлеп отыр. Оның айтуынша, мен қауіпті тақырыпта жазған осы романим оқырмандар арасында әртүрлі талас туғызыпты. Содан кейін ол маған бірнеше жылы сөздер айтты. Сіздің үлкен жеңісіңіз — кітабыңыз жеңіл оқылды,— деді ол,—кейіпкерлеріңіздің

мінез-құлықтары да анқын, диалогтарыңызда өткір, өйткені шығарманыз, бұрын қазақ жазушылары бармай жүрген саяси қиын тақырыпқа арналған ғой. Бү жағы сіздің табысыңыз.— Демек, кенет ол сәл қозғалып қойды,— Талғамды, кейбір білетін адамдардың ойынша тақырыбымызды шешуде тым асыра сілтеп жіберген секілдісіз.

Бұл кісінің айтуынша мен ақтамайтын адамдарды ақтап, ал кітабымның кей жерлерінде жалаңаш объективизмге тым бас ұрып кеткен көрінемін. Бұның өзі менің позициямды екіұштылық, ал кітапты оқырмандардың қабылдуында туғызған тәрізді. Сіздің көп оқырмандарыңыздың өздері осылай дейді,— деді ол,— бұған не айтасыз? Өлде қарсысыз ба?

— Мен бе?

Расында да оқыс берілген сұраққа бірден недерімді білмей сасып қалғам.

Менің романым тақырып жағынан да, жазу тәсілімен де басқа шығармалардан өзгеше екенін білетінмін. Кітабым қазақтың ескі интеллигенциясының тағдырына арналған-ды. Ал ол кездегі тағдыр оңай тағдыр емес-ті. Кейде тіпті өте қайғылы да болатын. Егер бұл интеллигенцияның Әділбек Майкөтов, Сәкен Сейфуллин, Әліби Жангелдин, Тұрар Рысқұлов, Сабыр Шәріпов, Тоқаш Бокин секілді алдыңғы қатарлағы бір бөлегі, Октябрь төңкерісінің қазақ даласына деген маңызын терең түсініп, бірден еңбекші табы жағына шықса, ал қалғандары (мүмкін бұлар көпшілігі де болар), қате жолға түсті, шү дегеннен адасты, дүниенің қалай өзгергелі жатқанын ұға алмады. Рас, оларға Октябрь төңкерісін бірден ұғу да оңай емес еді. Өйткені 1916 жыл мен қазақ жеріне совет үкіметі шын мәнісінде орнай бастаған 1918 жылдың арасында екі-ақ жыл өткен. 1916 жыл болса қазақ даласына патшаның «кәріқылышы» шыққан. Ауылдарды өртеп, кәрі-жасына қарамай, ақ патша солдаттары жұртты қырған. Қазақ оқығандары түгіл, бүкіл ауыл адамдарының көз алдында сондағы күйреген ел, дарға асылған азамат, атойнатқан «кәріқылыш» — бәрі әлі күнге дейін көз алдында тұрған. Россияның екеу екенін, бірі Лениннің Россиясы, екіншісі ақ патша Николайдың Россиясы екенін олар түсінбеген. Түсінуге де қабілеттері жетпеген. Олардың өткен кезеңдері тым қатал болған, және ол күндегі қиянат, қанау, алдау жандарына ұмытылмастай боп қатты батқан-ды. Сондықтан да қазақ интеллигенциясының алдында, орыс интеллигенциясындай таптан тапты таңдау қиындығы да тұрған. Сол себептен де «сары орыстың бәрі орыс» деп ұғынған кейбір көзі ашық азаматтардың өздері де ұлттық сезімдерін айыра алмай, қайткен күнде де қандай Россия болса да одан бөлініп, бөлек автономия құруды арман еткен. Егер бөлінген күннің ертеңіне батыстан, не шығыстан шыққан империализм

айдындарлары өздерін біржолата жұтатынын ойға салған жоқ-тын. Сөйгіп осылай, Россияға қарсы ашық ұлтшылдық туған. Бұл ұлтшылдық таптық көз қарастан тыс, тек ұлттық көз қарасты ғана мақсат еткен. Мен кітабымда бұны жасырған жоқпын. Онымен қатар осы ұлтшылдардың тобына қосылғандардың бәрі де тек өз бастарының қамын ойлаған халық жауы деу де саяси қате және бұл тарихты түсінбеу деп қарағам. Бұл топқа кіргеннің бәрі тек феодалдардың ғана балалары, не олардың құйыршықтары емес-ті. Олардың ішінде жалғыз атты кедейдің, не күнін өзер көріп жүрген қала кедейлерінің балаларымен, тіпті ауыл мұғалымалары да кездесетін. Осы адасқан адамдарға деген көз қарастың қандай болу керек екенін Ленин үнемі үйретіп, айтып отырған. Бірден саяси жолды дұрыс табу, болып жатқан уақиғаны тарихи көзбен әділ бағалау, таптық сана-сезімі шу дегеннен ояну — екінші бірінің қолынан келе бермейтін жәйт. Сондықтан бұл топқа қосылғанның бәрін жау санау — асыра сілтеушілік еді. Не өткеннің бәрін тек қазіргі көзқараспен ғана бағалап, адасып басқа топқа қосылғандардың бәрінің мойнына мәңгі қара тағу — бұл сырты дос, іші қастардың әрекеті болатын. Мен кітабымда, әңгіме боп отырған уақыттар қиындығын біркелкі тегіс, даңғыл жолды еместігін жасырғам жоқ. Бұл топқа, халықтың мүддесіне, социалдық прогреске қарсы нағыз қанішер тап жаулары да аз емес-ті. Тіпті көп еді десе де болады. Бұнымен қатар, ескі оқығандардың көбінің өзінің ескі ұғымдарынан шыға алмағандары да шындық еді: біреулері өзін-өзі өлтірген, ал қайсы біреуі жат жерге барып қор болған. Бұл жағдайларды да мен жасырғам жоқ. Және мұндай адамдарға көмек көрсетудің де керектігін жазғам. Жасыратын дымы да жоқ, кейбіреулері созылған қолды алмаған, ал қайсы біреулеріне дер кезінде қол созылмаған. Қол созудың орнына қақ мандайларынан темір жұдырықпен ұрған кездер де болған. Ондай жағдайда құлаған адам қайтып тұрмаған. Осындай қайғылы халдарды жазғам. Осының барлығын мен қарсы алдымда отырған адамға айтып шықтым. Ол мені бөлмей, сөзімнің аяғына шейін тыңдап болды да, үндемей қалды.

— Айтқаныңның бәрі дұрыс. — деді ол бір кезде, — мәселеге шолақ қарау — біздің жазушыларымыз бен ғалымдарымыздың бас қаупінің бірі. Әдебиет пен тарихта вулгаризациядан асқан қатер жоқ. — Ол кенет тағы кідіріп қалды. — Демек, сіз кітабыңыздың, кей беттерінде жауымызға өз пікірлерін ашық айтуға орын бересіз. Бұған не айтасыз?

Бұл не? Әдебиетті түсінбестік пе, әлде ескі дағдыдан шыға алмастық па? Бұрын кейбір идеологтардың ойынша жау не мәңгіреуі керек, не үруге тиісті, не жұмған аузын ашпауы қажет. Оның пікір таластыруға қақы жоқ. Сөз тек біздің жақтағы адамдарға ғана жатады.

Бұндай философияның да өз мәні бар. Ішпей арсылдаған, не, томпа-лаған көшпелі елдің бұзауындай, аузын ашпайтын жауды сөзбен жеңу оңай. Бұрын, әдебиетті жеңіл көсіпке айналдырғандар бұл өдісті молынан пайдаланып келген. Олар шатыр астындағы торсықтардағы шараптарды томпылдатып ұрған Дон-Кихоттай жауларын талай аяқтың астына алған. Мұндай желіс, жанжалсыз драматургиядан бір-ақ қадам алыс тұратын. Қарым-қатынас, желіс, мінез-құлық қайшылығы жоқ әдебиет міне осындай жағдайда туса керек-ті.

— «Жауымызға ашық сөйлесуге мүмкіндік бердіңіз» деген сөзіңізді маған дұрыстап түсіндіріңізші, — дедім, — бұнымен не айтқыңыз келеді?

Ол маған «ойыма расыменен түсінбей отырсың ба?» дегендей таңдана қарады.

— Сіздің бізге қарсы кейіпкерлеріңіз ашықтан-ашық өздерінің түскен жолдарын қорғайды ғой.

— Сонда, — дедім мен, — олар өздерінің түскен жолдарын жамандап, аяқтарымен таптауы керек пе? Әрине олар жаман сөздер айтады. Бірақ халық қарадан ақты, ақтан қызылды айыра алмайтын соқыр емес қой. Халық жау сөзінің қаншалық дұрыс емес екенін өзі де түсінеді...

— Халықтың бәрі бірдей емес қой. Оның ішінде сана сезімі әлі ескіліктен арылмағандары да бар...

— Мен романдарымды ондай адамдар үшін жазып отырған жоқпын, — дедім мен де кенет сәл шытынап, — мен оны Совет оқырмандары үшін жаздым. Маған сол оқырманымның сенгені керек. Ол үшін, тарихтағыдай жау мықты жау, өз жолын қорғай білетін ақылды жау болуы ылайықты. Егер оларды кілең топас, ой-пікірлері саяз адам етіп көрсетсем, кітабымды жүрт оқымай қояды. Ал кейіпкерлерім өз пікірлерін тым батыл айтады дейтін болсаңыз, Вишневскийдің «Оптиматиялық трагедиясын» оқығаныңыз бар ғой, ондағы жау сөзі анағұрлым катал және терең де емес пе?

Ол кенет маған күлімсірей қарады. Орнынан түрекелді. Маған қолын беріп:

— Жарайды, екеуміздің айтысымыз осымен бітсін. Талғамды, білгіш деген адамдар да қателеседі. Мен солардың ойын айттым. Ал өз ойым: Егер қарсы болсам кітабыңның шықпайтынын білесің ғой. Ал кітап шықты. Жә, әзірге қош болып тұр.

Бұл адам туралы тегі не айтуға болатын еді? Жақсы басшы әрқашан да осындай шыдамды және сақшыл келуге тиісті ғой деймін. Ал мен болсам, кәдімгі тез жүдей қалатын жазушының нағыз өзімін ғой. Оның үстіне басымнан өткен тағдырым да жеңіл болған жоқ. Сол себептен де, оның айтқан әр сөзін жүрегіме ауыр алып, құр сырттай бөлендей сыр бермегенмен де, іштей бұлқан-талқан едім.

Бұл өз ойы емес екенін ол соңынан айтты ғой? Әрине, мұндай жағдайды бізбен сөйлесу жеңіл тимесе керек-ті. Тек осы күні ғана о кісінің менің кітабым жайында неге сөз қозғағанын ұққандаймын. Дәл осы сәтте басымнан талай қиындық өткенмен, оған сірә, қолы тиіп кетсе жазылып кетіп сарт етіп маңдайынан қарсы ұратын серіппе пружина тәрізді көрініп қалуым даусыз секілді... Солай да шығар. Тегі бұның бәрі өткен күннің ұмытылып бара жатқан суреттері ғой. Содан ба олар қазір көңілінді өзінің қайта оралмас қызықтығымен қозғап, ойынды қайдағы жоқ жаныңды ауыртпас қайғысына бөлегендей.

Далаға шығып, үйге қайтып келе жатып тағы ойға қалдым. Алматының әйгілі қоңыр салқын күзі еді. Осы бір жанға тыныш әсем мезгіл әбгерлене қалған жанымды өзінің жайма-шуақ лебімен басқан тәрізді, бағанағыдай емес өзіме-өзім келгендеймін. Демек, көңілімнің түкпірінде «кітабым жақсы, өлгі кісі маған теріс қарағандықтан өлгі сөздерді айтты деген ой жатқан секілді. Демек, менің бұным, шынын айтқанда, ұшқалақ, әлде қалай, ренжу үстінде, басыма келе қалған пікір еді. Арғынан ойға салып басқа тұжырымға тоқтадым. «Талғамды оқырмандардың бәріне бірдей сенің шығармаң ұнамаса, оған кім айыпты? Әрине, өзін, өзін ғана айыптысын! Дарынды ұлы шығарма мойнына құрық түсірмейтін шын жүйрікпен тең. Ондай туынды жазу үшін саған әлі де көп ойлану керек екен, сен әлі де көп ойлан, көп толған» дедім — өзіме-өзім қуат беріп, сонда ондай кітап сенен қашып құтыла алмайды.

Соңынан менің бұл кітабым Ахметжановқа ұнамағанын естідім. Бұған мен өте қапаланып қалдым. Жоқ, оның үлкен орында отырғандығынан емес, Ақылбектің терең ойлы, талғамды оқырман екенін жақсы білетінмін. Кітабымның неге ұнамағанын түсінейін деп, мен де алдыменен онын қабылдауын сұрадым. Ақылбек мені қабылдамады, соңынан тыңға жүріп кеткенін білдім. Сөйтіп, мен онымен бұл тұста кездесе алмадым.

«Керуен көшеді, ит үреді» деген қазақта мәтел бар. Керуеннің неге көшетіні белгілі, ал ит неге үреді? Әрине, ашуланған соң, ызаланған соң.

Қазақстанның тың және тыңайған жерін игеру басталған күннен-ақ совет еліне қырғи-қабақ шетел советологтары, дәл өз бастарын қорлағандай, шулап шыға келген. Бржуазиялық насихат орындары шынжырдан өздерінің бар қабаған иттерін босатып, бізге айтақтай қосқан. Олар тыңды игеру экономикалық дұрыстықтан, пайдалылығынан шыққан жоқ, жеке басшылардың дегеніне, солардың волонтеризмынан туған деді. Былайша айтқанда, совет елінің шаруашылық саясаты, экономикалық пайдалылығы емес, партия мен үкіметтің жоғарғы көсемдерінің айтқанына бағынудан шыққан деп, тыңның бүкіл халықтық маңызын жоқ етуге тырысты.

Ал ол советологтарды, бал берме, тек Совет Одағының ұлттық саясаты жайында сөйлеуге қоя бер. Оларға ақты қара деу оп-оңай. Тыңды игеруді, аз да, көп те емес, Россияның қазақ жерін мүлдем басып алуы деп бағалады. Мұның ар жағында халқының мәңгі-бақи тәуелсіздігінен айырылуы жатыр деді. Бұл аз болғандай «Бәрібір бұл жерде ештеңе шықпайды, түбі тың Россияның қомағай ас қазанында бойына сіңбейтін түйін болып қалады» деп сөзегейленді.

Ең таң қалатын жәйт, буржуазия баспасөзінің осылай шулайтынын білгендей, олардың теориясын В. И. Ленин ғасырымыздың басында тас-талқанын шығарған. «Ештеңеге жарамайды» деген шығыс жерінің, ертең халық мұқтажына жарайтыны даусыз деп жазған ол төңкерістен бұрын. Ал совет үкіметі орнаған соң, оның алғашқы жылдары жаңадан құрылған қоғамның тілегіне қарай, ол «ештенеге жарамайтын» жерді қалай пайдалану керек екенін атап көрсеткен. Міне сондықтан буржуазия советологтарының «тың көтеру экономикалық керектіктен емес, партия мен үкімет басшыларының дегендерінен туған науқан» деп шулауы дәлелсіз, малталарын босқа езу еді. Тың көтеру мәселесі, әрине, бір кісінің айтуымен, не өзінен өзі туған жоқ, бұның алдында бірнеше мәртеме партиямыздың пленумдарында, съездерінде қаралған. Тиісті мекемелермен, ғалымдар, ғылыми зерттеу институттары жан-жақты тексеріп, өздерінің қортындыларын істеген.

Ал жарты ғасыр өткеннен кейін өзінің «Тың» атты, көлем жағынан кішкентай, ақыл-ой жағынан өте терең кітабында Леонид Ильич Брежнев: «...РСФСР облыстарында, Қазақстанда және бөтен республикаларда жүздеген түрлі мәжілістер, жиналыстар өтті. Бұлар тың және тынайған жерді игерудегі партияның идеясын коммунистер мен қалың бұқараның қолдайтынын және дұрыс санайтынын көрсетті» деп жазды. Және ол осы кітабында: «қазақ халқы тарих биіктігінен байқалды, бар елімізге ненің керектігін түсініп, өзінің революцияшыл, ұлт бауырмалдық қасиеттерін білдірді» деді. Осының бәрі буржуазия баспасөзінің «қазақ жерін орыстар бір жолата иемденіп жатыр» деген жаланы жокқа шығарған сөздер еді. Шетел мырзаларына құр текке лакқапша, ең алдыменен сол тыңды өз көздерімен көріп, қазақ халқы не айтады, ең алдымен соны естің, содан кейін барып әулиелік істеу керек еді. Ал оның орнына... Шетелдік мырзалар ағысын аңғармай, тасып жатқан суға күмп берген ақымақтардай, аты-жөні жоқ байбаламға салып, ақыры немен тоқтарларын білмей жанталасты.

Шынын айтсақ, бұл ұ-шудың көмейіне құм күйода қиын емес еді. Ол үшін Тыңның тек бір жақсы шығым беруі керек болатын. Міне сондай күн де туды. Тыңның жұлдызды сағаты соқты. 1956 жылы тың өзінің алғашқы миллиард пұт астығын берді. Отан керегінің жиырма бес процентін қамтамасыз етті. Бұл, дүние жүзінің тарихында

болмаған жеңіс еді. Дүние жаралғаннан бері бір ел, бір мемлекет, аз жылдың ішінде, адамзаттың ең бас азығы бидай бірден мұндай өнім беріп көрген емес-ті.

Әрине, 1956 жылдың табысы Тыңның жеңісінің шын басталуы еді. Енді осы жеңісті әр жылдың табысы, үнемі осындай ету керек болды.

Міне сондықтан егін ору алдында Ақылбек Ахметжанов республиканың тең жартысын аралап шығуды өзіне әдет еткен. Тыңның жағдайын, биыл шығымы қандай, қанша астық бере алады, бәрін-бәрін өз көзімен көріп, сол өнімді, қайтсе бір дәнін ысырап еттірмей, мемлекет қорына түсіруді күні бұрын ойлауды өзіне борыш санаған. Бүйтпесіне болмайтын еді. Өйткені жақсы астық өсіру бір сәрі де, ал тың тәрізді, ауа райы қатаң, кейде еш болжамға көнбейтін жаңбырлы, ал ұшы-қиыры жоқ жол дегендердің бәрін бірдей ойдағыдай оңды емес өлке де, шыққан егінді дер кезінде орып, мерзімінде қазына қорына түсіру оңай шаруа емес еді.

Биылда синоптика тер ауа райы жөнінде қуана қаларлықтай хабар бермеген. Олар күз жаңбырлы, аяғы қарға айналатын суық болады деген. Пісіп тұрған егінге күздің жаңбыры келуінен жаман ештеңе жоқ. Егін қайтадан көгере бастайды. Ал жаңбыр тым қалың болса, обден пісіп тұрған бидай, дәндерін көтере алмай жатып қалады. Және бұл өлкеде күз өте қысқа келеді, егін де бар жерде бірдей піспейді. Жалпы, күзі лайсан, жаңбырлы жылы бидай орағы өте қиынға түседі. Оның үстіне тәуекел деп орып алған дымқыл бидайды элеватор алмайды.

Қысқасы, тыңда өнімді егіннің өсуі қиын шаруа десек, ондай астықты дер кезінде орып, жинап алу — қиынның қиыны. Демек, Тыңдағы егін орағына бүкіл Отан қатынасатыны да әдетке айналған. Астық жинау аяқтала бастаған Украинадан, Кубаннан, Россияның бөтен оңтүстік облыстарынан Тың өлкеге мыңдаған жүк машиналары, комбайындар келеді. Ұшы-қиыры жоқ тың жолдарымен, жаңа орақ қызыл алтын дәнін тиеген машиналар, авто поездар элеваторларға, астық қабылдайтын бөтен жерлерге ағады. Казактың егін жайлы жазық даласы күндіз-түні бір тынбаған гүрілге, тарсыл-гүрсілге толады.

Ал жаратылыс кейде мұның бәріне де қарамайды. Оның өз ойы, өз ақылы бар. Адамның дегеніне тіпті көңісі келмейді. Қайта кесірлене қалады. Кенет шелектен жаңбырын құяды. Және ешбір саябырлауды, болдыруды білмейді, бір жеті бойы тоқтамайды. Пісіп қалған егін қайтадан көгере бастайды, кейбір жерлерде жатып қалып, жерқызуымен шірі бастайды.

Міне осы тұста машина айдаушыларға да ең қиын кезең туады. Ернеуі кеткен кей жолдарда машиналар жүре алмай тоқтап қалады. Ал асфальт салынбаған сай, жыраларда, алтын дөн тиеген жүк машиналар ортан беліне дейін батып, саз балшықтан шыға алмай әуре болады. Бұларды алап шығатын тракторлар шақырылады. Дөн тиелген машиналарды саздан алып шығуға тракторларға байланған шынжыр, темір арқандар шыдамай, быт-шығы шығып үзіледі. Олардың жігері, қайраттары темір арқаннан да берік келеді. Қайткенменде дөн тиелген машиналарды алып шығады.

Мұндай жаңбырлы күзде тың игерушілер күннің әр ашылған тәулігін, сағатын аңдйды. Сәл піскен егін болса, оны тезірек оруға кіріседі. Қалған мезгілде жерде жатып піссін дейді. Көбіне дихандар егін жайдың бәрі бірдей тегіс піскеніне қарамайды. Піскен тұсын дереу оруға тырысады.

Осындай кезде Ақылбек биыл да Тыңға келген. Әрине, мұндай жағдайда Ақылбектің Айболды қабылдамауы заңды да еді.

Аспан кеңсесі Ақылбектің тыңға келуін әдейі күтіп отырғандай, ол самолетпен түскен сағатта жаңбыр кілт тоқтады. Көк жүзінде оймақтай бұлт қалмай, аспан айнадай боп ашылды. Күзгі жаймашуақ күн шығып, күнгейден қоңыр салқын жел тұрды. Жүрг: «Сіз бізге мынандай тамаша ауа райын әдейі алып келгендейсіз ғой. Біз сізді көптен бері күтіп жүр едік, ертерек келуіңіз керек еді», деп қалжыңдай күлісті. Тың игерушілердің көңілдері көтеріле түсті. Олардың тілегін қабылдағандай, бүкіл тың өлкеде жылы, жаңбырсыз ауа райы бір жеті бойы тұрып алды. Күнгейден соққан жылы жел екпіні мен жылдағы мезгіліндегі ыстықтығы сәл басым күн көзінің сәулесі қуат беріп, жатып қалған егін де басын көтерді. Бүкіл Тың өлкесі жалпылай егін орағына қайтадан кірісті. Тағы бүкіл сар даланы, комбайн, жүк машиналар гүрілдері, дихандардың шатты айқай-шуы басты. Ал Ақылбек болса, бір күн дем алмай, Тың обылыстарының бірінен соң біріне барды. Қай жерде дағдарыс, бөгет бар, бөріне қауырт жәрдем, ақыл берді. Кей обылыстарға орталықтардан жетпей жатқан құралдар, машиналар алдырды. Қысқасы, күннің жылы кезінде, егіннің орылып бітіп үкімет қабына түсуіне қолынан келер көмегін аямады.

Әрі-бері дегенше орағы бітуге таяп қалды. Биыл да үкіметке миллиард пұт астығы берілетіні айқындала түсті. Кей обылыстар жоспарларын орындап рапорттарда берді. Ал кей обылыстар үкіметке сатуға қосымша міндеттер де алып жатты. Астық енді тек алыс аудандарда, түкпірдегі егін жайларда ғана қалды. Оларда бүгін, ертең орылып бітіп, элеваторларға түсетініне де ешкім күмәнданбады.

Міне тың дәл осындай кезінде қайтадан жаңбыр кұйды! Жаңбыр болғанда қандай! Күздің көдімгі ақ жауыны! Синоптиктер екі сағат

откеннен келіп, бұл жаңбыр таң ата қарға айналады, ар жағында қыстың суығы түседі деп хабарлады.

Ахметжанов сол күні-ақ, облыстың бір шеткі аудандарында элеваторға жүргізілмеген тоқта астық жатқанын, және әлі орылмаған егінің бар екенін естіді.

Бұл хабарды ол түнде естіген. Кешке таман обкомда боп, мейманханаға келген. Жәрдемшісі сонда қалып қойған. Таң ата Алматыға жүрмекші боп, енді төсегіне жата берем дегенде, жәрдемшісі де келген. Содан әлгі шеткі ауданда астықтың қалған жаман хабарын естіді. Бағана обкомда, ертең кешке үкіметке астық сату жоспарын орындаймыз деген бұған ондағылар. Ешкім де тоқта, алыстағы ауданда мұнша астықтың барын айтпаған.

Мұндайда қайдағы ұйқы. Ақылбек тез киініп, жәрдемшісіменен обкомға келді. Мұндағы жұртың, нұсқаушыларынан бастап секретарларына дейін, әбігерлене қалғанын ұғуға бөлендей қырағылық керек жоқ еді. Уақыттың түн ортасы таяғанына қарамай, ашық есіктерден обкомның кей қызметкерлерінің әлде қайдағы біреулерімен телефон арқылы сөйлесіп жатқандарын көрді. «Қанша машина бар дейсің?» «Әйтеуір жаңбырға ұрындырмай жүргізіп үлгірдің бе?» деген тәрізді сөздер естіді.

Ахметжанов, дәлізде сәл кідіріп, үстіндегі жаңбырды сілікті де, обкомның секретарының кабинетіне беттеді. Үстінде әскериберзент шекпені бар, кабинетіне кіріп келе жатқан Ақылбекті көргенінде, толықтау келген обком секретары креслосынан абыржи түрекеле берді.

— Қанша? — деді Ақылбек үйге кірер-кірместен.

— Нені қанша — дейсіз? — деді сұраққа сұрақпен жауап беріп обком секретары. Әрине, өзіне мұндай сұрақ берілмесе ол тіпті қуанышты болар еді. Амал қанша...

— Элеваторға жүргізілмеген, тоқта қалған астық қанша? — деді Ақылбек сәл дауысын көтеріп.

— Он мың пұттай! — деді секретарь, дауысы кенет өзер шығып.

— Орылмаған егін қанша?

— Бір мың гектардай...

— Бұны маған неге айтпадыңдар?

— Иә... Аудан жоспарын орындаған. Ондағы астық қосымша міндетке жататын астық еді. Ауа райы оңды болып тұрған соң, бөлендей асыға қойған жоқ едік. Үлгереміз деп ойлап едік. Ертең жоқ арғы күні, бөтен жерден астық тасып жатқан әскери эшолонды жіберіп, бір-ақ күнде элеваторға жеткізерміз деп сеніп қалдық қой. Құрып қалғыр ауа райының былай күрт өзгеруін кім білген! Барлық

ойлағанымыздың астан-кестегін шығарды! Жөк жерден Таймырдан шыққан циклон көрінеді...

— Қазір, қандай шара қолдандыңдар?

— Жаңа ғана әскери бөліммен сөйлестім. Олар осыдан бір сағат бұрын өздеріне тапсырған астықты тасып бітіріпті. Жандарын салып жұмыс істепті, екі күн бірдей ұйықтамапты. Өйтеуір жаңбырдан бұрын тоқтағы астықты элеваторға жеткізіп үлгеріпті. Шу дегенде командирі «солдаттарым әлердей боп шаршады, ең болмаса төрт-бес сағат ұйықтап дем алулары керек» деп болмап еді, таңертеңге дейін күтсек, тоқтағы қыруар астықтың қар астында қалатынын естіп, амалсыздан көнді. Қысқасы, олар қайтадан шабуылға шықты. Қазір машиналары жол үстінде.

— Жарайсын, солдаттарым! — деді риза болып қалған Ақылбек. — Ал өздерің енді не істемексіңдер?

— Өзіміз бе?.. Бөтен эшолондардың бос машиналарын сол жаққа жіберуді ұйымдастыруға кіріспекпіз.

— Өйтудің қажеті жоқ, — деді Ақылбек, — Ондағы астықты элеваторға жеткізуге әскери бөлімнің машиналары жеткілікті. Және ол ауданнан астық таситын элеватор да алыс емес қой деймін, ұмытпасам...

— Иә, — деді обком секретары, — Омбыға жатқанменен, ол элеватор бар болғаны алпыс шақырымдай жерде.

— Олай болса, бөлендей қам жеудің қажеті болмас. Және әскери бөлім де өзге автоколондардан сенің тоқта астығы жатқан ауданыңа жақын.

— Иә, солай.

— Онда... менің бөтен ұсынысым бар, — деді Ақылбек кенет, — енді бүгінгі ұйқы бәрібір ұйқы болмайды. Төсекте сыздағаннан көрі, одан да өзіміз сол ауданға тартып кетейік. Мүмкін біздің жәрдеміміз керек болып қалар? Сіз бұған қалай қарайсыз?

— Болсын! — деді обком секретары. — Бірақ осындай жаңбырлы түнде сізге сондай алыс ауданға барудың қандай қажеті бар? барлық істі өзіміз де тындырамыз ғой.

— Қандай қажеті бар дегеніңе қалай түсінуге болады? О жақта он мың пұт астық жатқан жоқ па? Бір кезде қазақ екі-үш қап бидай үшін, түйесіменен итеңдеп Ұлытаудан арасы төрт жүз шақырымға жуық Атбасар жәрмеңкесіне барады екен. Ал біздің астымызда «Волга» машинасы және о жақта он мың пұт қып-қызыл бидай. Сөйтіп, — Ақылбек қол сағатына қарады. — Жиналып дайындалуларыңа жарты сағат уақыт беремін. Содан кейін жүріп кетеміз, — деді. — Ал әзірге мені Мәскеумен, Андрей Иванович пен байланыстыр...

Ақ жаңбыр, аспанның түбі тесіліп кеткендей, өлі құйып тұр... Үш жаңа «Волга» атылған ракетадай, қара түнде ағызып келе жатыр.

Олардың алдында, сонау астық жатқан ауданның ең шеткі жеріне Қызылтаңға жету үшін төрт жүз километрдей жер бар.

Түн ортасы әлдеқашан ауып кеткен. Қызылтаңға әлі де екі жүз километрдей қалған. Ахметжанов пен машина айдаушылардан басқасы қалғып кеткен. Кейбіреулері артқы жұмсақ орындықтың арқасына басын сүйен пысылдап ұйықтап жатыр. Ойға шомған Ақылбек, машина жарығы жүгіре түсіп келе жатқан жолға қарай үн-түнсіз отыр. Кенет ол қасындағы шофердің қолынан ұстай алды.

— Токта! Жол бойында біреу тұрған секілді, — деді ол.

Шофер артындағы машиналарға сигнал-дыбыс беріп, машинасының жүрісін боседете келіп тоқтады. Соңындағы екі машинасының сәл кейінірек кеп, моторларын сөндірді.

Машина кабинетінен ең бірінші боп Ақылбек шықты. Бұны көріп өзгелер де түсті. Сөйткенше болған жоқ, бұларға жүгіре басып бір кісі таяды. Орта жастан асып кеткен, екі ұрты суалған. Сірә, бір қиындыққа ұшыраған адам тәрізді, демін әзер-әзер алады.

— Жүрттың бәрін жын ұрып кеткен ғой деймін! — деді ол аман-дасудың орнына асыға сөйлеп, — жол үстінде тұрғаным екі сағаттай уақыт болды. Бір де бір машина тоқтамайды. Бәрі бірдей мына жаққа ағып өтіп кетеді. Және кілең әскери машина. Жанына таяуға да қорқасың. Облыс орталығына қарай жүрген бірде бір машина жоқ...

Кенет ол тоқтай қалды. Сөйтті де Ақылбекке жалына қарады.

— Құдай үшін, жәрдемдесе көріңдер! — деді дауысын қаттырақ шығарып.

— Не болып қалды?! — деді Ақылбек кісінің бір қиын жағдайға ұшырағанын түсініп асыға.

Кісі кенет жүдей қалды. Енді оның даусынан бір орасан қиналған өтініш естілді.

— Жәрдем етіңдер... бишара баланы тезірек ауруханаға жеткізу керек. Кешіксем өліп қалуы мүмкін.

Он екі-он үш жасар қазақ баласы жолдың шетінде жатыр. Көзі жұмулы. Кеудесі мен басы шофердің берзент плашымен жабылған.

— Бұған не болған? — деді тағы Ақылбек асыға.

— Не болғанын өзім де білмеймін. Казір сандырақтай бастады. Аяй көріңдер бишараны. Сіздерден бөтен көмек берер ешкім жоқ. — Кісі баланың мән-жайын енді ғана түсіндіре бастады. — Мен астық тасып жүрген колхоздағы мұғалима әйелдің жалғыз баласы екен. Кенет қатты ауырып қалыпты. Қандай ауыру, неден болды? — Ешкім білмейді. Колхоз дәрігері — биыл ғана техникум бітірген жас қыз бала «тезірек облыстық ауруханаға жеткізу керек» деді. Колхозда қолға түсе қоярлықтай жеңіл машина болмаған соң, ағыл-тегіл жылап тұрған мұғалима әйелді аяң, облыстық қалаға жүк машинамен мен

алып шығып едім, кенет машиним сынып қалды. Сөйткенше түн болып, жаңбыр да басталып кетті. Кейін қайтуға бала хал үстінде, және колхоз біргалай жер. Сосын, машина кабинасына мұғалима кемпірді отырғызып, «осының ішінде отыра бер, ешкім де тимейді» деп ауру баланы арқалап бері қарай үлкен жолға тартып кеттім. Қалаға баратын бір машина кездесер деп едім. Ал содан бері...

Ақылбек бұдан әрі тыңдаған жоқ, дереу бұйрық берді.

— Бір машинамен менің жәрдемшім үшеуіміз Қызылталға барайық, — деді обком секретарына, — екінші машина мына кісі мен баланы алып облысқа тартсын. Ал үшінші машинамен бір қызметкеріңізді анау айдалада қалған мұғалима анаға жіберіңіз, бишара қайғысынан өліп те қалған шығар...

Сол сәтте-ақ үш «Волга» үш бөлініп, үш жаққа жөнеп кетті.

Жаңбыр толастар емес, әлі құйып тұр. Түнде лайлы болып көрінген машина шынысына түскен жаңбыр суын ұзынша келген «сыпырғыш» тоқтатапай, ерсілі-қарсы төмен қарай ағызып келеді. Ақылбек тағы ойға беріліп кетті. «Жап-жас бала» екен, және өзі қазақ. Осындай сойқын жауынды қаранғы түнде жиырма километр жерден арқалап әкелетін ол әлгі кісісіне кім? Баласы ма? Әлде інісі ме? Ең болмаса жама-ағайын, алыс туысы да емес. Тіпті бір жерден де емес. Шофер, әрине, егін орағына бөтен жақтан келген. Сөйте тұрып, мұғалима қазақ әйелінің қайғысын түсініп, оған жәрдем беруге бірден шыға келген. Баласы өліп қалмасын деп, машинасы жүрмей қалғанда, үлкен жолға қарай өзі арқалай жөнелген. Әрине, мұндай қасиет, біздің совет адамдарының қанына біткен, ресми тілде біз бұны қошеметті сөз-ұлттық достық, интернационалтық сезім дейміз. Иә, иә, расында да бұл бір ұлтты бір ұлт бауыр санаған, шын мағынасындағы бауыр-малдық сезім. Кейде осындай жан тебіренерлік оқиға кездескенінде, сонау шетелдердегі, бір ұлтты бір ұлтқа қарсы қойып, орыс пен қазақ халықтарының арасына от салғысы келетін советологтардың макалалары есіңе түссе, тіпті жүрегің айнаиды. Совет елінің достығының қандай екепін білмейтіндеріне таң қаласың!

Кенет оның есіне, Тыңды алғашқы игеруге кіріскен жылдардағы Светлов екеуі кездестірген сонау бір ауыр оқиға түсті. Онда да, дәл бүгінгідей, кәрі мұғалима әйелдің қайғысы жандарына қатты батқан. Сол мұғалима әйелдің жалғыз баласын тыңға келген бір бұзық орыс жігіті өлтіріп кеткен. Ал бүгін сондай мұғалима қазақ әйелінің жалғыз ұлын орыстың машина айдаушы, жұмысшы адамы ажалдан құтқарам деп сұрапыл жаңбырлы күні үлкен жолға арқалап әкеп, «бала өліп қалуы мүмкін, жәрдем беріңдер» деп жалынып тұр. Бұл не? Әрине, адамгершіліктен туған ұлы достық. Егер осы оқиғаны көрсе, әлгі шетел жексұрындары не дер еді? Әрине, алғашқы оқиғаны,

мұғалымның баласын бандит өлтіргенін білсе, сөз жоқ, бұл ұлт араздығынан туған сорақылық деп әлемге жар салар еді! Ал мына оқиға... жоқ, жоқ, бұл оқиғаны, көріп тұрса да көрмегендей, естіп тұрса естімегендей болар еді. Мейлі! Одан біздің әлгідей, шын бауыр-малдық, шын достық, шын туысқандық ұлттық сезімдеріміз еш уақытта да кемімейді, күннен күнге аса түседі! Күннен күнге бар ұлт бір совет ұлты болуға жақындай түседі!

Ақылбектер Қызылтаңға таяған кезде таң да құланиектеніп, сарғая ата бастады. Бидай жатыр деген токқа жеткен кезде таң мүлдем атты. Енді жаңбыр қарға айналып, адамның өңменінен өтер суық жел тұрды. Дәл Ақылбектер жеткен шақта, токтағы ең ақырғы бидайды алып, соңғы әскери машина да жүріп кетті. Көзіне ұйқы тығылып қып-қызыл болып кеткен қартаң казак, райкомның секретары Ақылбекке баяндай бастады.

— Құрығанда мың машина келген шығар,— деді ол,— он автопогрузчик бидайды тиеуге өзер-өзер үлгеріп тұрды. Міне көрдіңіздер ме, үш сағаттың ішінде бір дөңді қалдырмай, тып-типыл етіп алып кетті,— деді,— қар түскенше бітірді. Міне жұмыс деп осыны айт! солдат емес, кілең қыран десе де болады өздерін!

Ол өз сөзінен өзі шабыттанып қызына түсті. Түні бойы ұйқы көрмегенін, жаңбыр жауа бастағаннан-ақ не істерін білмей қобалжығанын, бәрін тіпті ұмытып кеткен адам тәрізді. Сөйтсе де, оның көңілін бір өкініш торлай кеткендей, кенет ол босаңси түсті.

— Өттең не керек, үлгере алмай қалдық. Мына мың гектардай жердегі егін жайды қар басып қалды. Токқа таяу жерді ең соңынан оруға қалдырып едік. Жинауға жеңіл болады ғой деп.

Ақылбек секретарь көрсеткен жаққа қарады. Кешегі қарстай боп бастары алтын дәнмен салбырап тұрған егінді, аппақ кебіндей боп қар басып кеткен.

— Қаншама еңбек зая болды! — деді Ақылбек қинала. Сол сәтте жүрегі сәл шаншыды да, қысылып кетті.

Көптен бері бүйтіп ауырып көрген жоқ еді. Ауруының жанына батқанынан көрі, осы ауруымен байланысты жағдай оны қорқытып жіберді. Бұған батқан кесел, көмекшісіне де жетердей, Ақылбек ұрлана оған қарады. Жоқ, көмекшісі ештеңе сезбеген екен, ол жайбарақат өз бетінше тұр. Ақылбек ақырын демін алды. Осы бір ауыз ғана білген кішкентай құпиясын, ешкімнің аңғармағанына іштей ол қуанып қалды. Мүмкін жүрегінің осы жолғы қысылғанын ол осылай түрекеліп жүріп өткізер. Шынында да соншама қорқа қалар не тұр? Жүрегі рас аздап шанышты, болмашы қысылды. Ондай, ондай кімде болмайды. Рас, бұл қар басып қалған егінді көріп азырақ толқып кетті. Жүрегі содан ауырды ғой. Оқасы жоқ, бірге-бірге бұл ауырғаны да

ұмытылмай ма? Өрне, ұмытылады. Ақылбек дәл бұл минутте қазір ұстаған аурудың соңынан неге апарып соғарын ойлаған жоқ. Егер бұның жүрегінің ауырғанын білсе кәрі доктор тағы оны қозғалтпай жатқызып қояды, тырп етіп қимылдауға рұқсат етпейді. Ақылбек осыдан қорққан. Ол төсекте тіпті жатқысы келмеген. Жұрт арасында, солардың бағы үшін, солардың өмірін бұданда артық өркендету үшін қажымай жұмыс істеп, тыныштық білмей қимылдап, жүргісі келген. Демек, Ахметжанов ауырғанына қарамай, облысқа келген соң әнеугі ауру баланы ауруханаға әкеп өлімнен алып қалған адамның кім екенін сұрап білді. Ол Рязаннан астық тасуға келген Кирилов деген шофер екен. Сегіз баласы бар екен. Сондықтан да бала дегеннің қандай қымбат екенін, оның ауырғаны ата-анаға қандай бататынын жақсы біледі екен. Оның үстіне өзі де алдыңғы қатардағы, астық тасуды үздік машина айдаушы екен. Сондықтан Ақылбек тың игерушілерді осы жылы наградтағанда, Ахметжанов өз қолымен Кириловты Ленин орденіне жазды.

Бұл жылы да Қазақстан өзінің миллиард пұт астығын берді.

Тың енді өзінің осы миллиард пұтын әр жылғы, тұрғылықты табысқа айналдыру үшін, мол өнімге арналған күресінің үшінші сатысына кірісті.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

Фельетонның көлемі шағын болғанмен, зәрі удай еді. Бас кейіпкері Мауқай деп аталғанмен, бұның кім туралы екенін Ахметжанов айыра алмады. Басшы қызметкерлердің ішінде мұндай атты еш кім жоқ тәрізді еді. Жәрдемшісі танертеңгі газеттерді алып келгенде, Ақылбектің фельетонға көзі түскен. Шу дегенде газеттің бетімен бірге жай ошейін шолып өткен. Соңынан бұнда көтерілген мәселенің астары бар екенін түсініп, оны қайтадан мұқият оқып шыққан. Көп іске көмілгенсіп, халық шаруасы үшін аянбай күресіп жүргенсіп, автор бейтаныс бір кісінің қара басының ғана қамын ойлап қызмет істейтінін, күніне қырық жұмыстың басын шырмал, бәрінің де байыбына бармайтынын жазыпты. Фельетонның атын: «Шыж-быж» қойыпты. Автордың суреттеген кейіпкері Ақылбекке сондай жексұрын, сұмпайы көрінген. «Осындай шыж-быж боп үкімет ісіне берілгенсіп, тек қара басының қамын ғана ойлайтын, өзінен төменгілерге заңшыл, тегі қуыс құрай адамды жан-жағындағы жұрт қалай көрмейді? Неге жоғарылаттырады? Кім жоғарылатып жүрген?» деп таң қалған. Өрі ойлап, бері ойлап мауқайдың кім екенін таба алмаған. Бірақ автордың тамаша суреттеуіне қарағанда мұндай адамның бар екендігіне шек келтірмеген.

Сонда кім? Осыңдай ойды отырған Ақылбекке жәрдемшісі кіріп, Айболдың келгенін айтқан. Бүгін кісі қабылдайтын күн еді.

— Кірсін. — деген Ақылбек.

Айбол енген. Жақында ғана ауырып тұрғандықтан оның өңі солғын еді. Әрі-бері сөйлесіп келген шаруасын тындырып ол енді кетпекші болғанында ғана Ақылбек алдында жатқан газетті алып, Айболға ұсынды.

— Мына фельетонды оқыдың ба? Кім жайында екенін білмейсің бе? — деді.

Айбол танертенгі газеттерді қарап шығуға үлгерген жоқ еді. Ол қайтадан отырып газетке үнілді. Фельетонды аспай-саспай оқып шықты да, сзу тартты.

— Бұл, әрине, Нұржан Қаужанов туралы жазылған — деді.

— Не дейсін?! — Ақылбек естігеніне таң қалғандай пішін көрсетті.

— Ие, әрине, сол туралы. — деді Айбол сәл селқостау, — Бірақ Маужанов — Бірақ автор қателеседі. Маужанов құр ғана шығ-быж, берекесіз ғана емес, нағыз қояншық... Және ол қояншықтығын тек өзінен төменгі адамдарға ғана көрсетеді...

Ақылбек тұнжырап кетті.

— Сен бірлемені шатыстырып отырған секілдісің ғой, қымбаттым...

— Жоқ, Ақылбек Ахметжанович, — деді Айбол сәл катулау сөйлей, — Мен Маужановпен бірге қызмет істегем. оны жақсы білемін. Рас, ол басқарған мекеме біраз табысқа жетіпті. Бірақ тек Қаужановтың ғана арқасында ма? Жоқ, ол жетістіктің бәрі сол мекеме қауымының, қала берді сонау комитет мүшелерінің жан аямай еткен еңбегімен келген. Тіпті соның бәрін Қаужанов істеді деген күнде де, өзіңіз айғатын едіңіз ғой, «басшы адамдар тек жоспарды орындаумен ғана бағаланбайды. Шын басшы болу үшін оған мінезде, тапсырылған іске жанашырлықта, тереңде жатқан көкейкесті арманында, адалдық, сабырлылық дегендерді былай қойғанда, бөтен толып жатқан адамгершілік қасиеттер керек» деп. Ал Қаужанов деген кім? Халық ісіне сырттай ғана берілген, ал іштей тек өзінің қара басының өсуін ғана көксеген уақ мансапкор кісі. Оның бар қасиеті ішкі сырын демографиялық сөзіменен, жұмысқа берілген жалған түрімен, фельетондағыдай күйіп-жанған, халық қамы үшін жорта шығ-быж боп жұмсаған әрекеттерімен жаба біледі. Ал бар ойлайтыны тек өз басының қамы. Мұндай адамдар әсіресе өзіне бағынышты жұртқа өте катал келеді. Оларды аяуды білмейді. Солардың сүйектерін сытырлатып басып, үстінен өтіп, жоғары көтерілуге тырысады. Өйткені мұндай кісілерді кейбір жоғарыда отырғандар (принципшіл, табанды) кісі деп түсінеді.

— Тұра тұр, тұра тұр! — деді Ақылбек, — Бұл айтып тұрғандарын Қаужановқа жатпайды. Оны маған ұсынған карт коммунист Бекболатов

болатын. Мен Бекболатовқа сенемін. Ол білетін адам. Оның үстіне Қаужанов біздің сенімімізді ақтады. Құлап қалған мекемені, аз жылда көтерді. Және сен айтқан жексұрын қасиеттерді оның алатын жері жоқ. Қаужанов біркелкі жас адам. Мансапқор, демоғойлық, тек өз басының қамын ғана ойлау, орынсыз каталдық тәрізді жексұрын қасиеттерді алатын жері жоқ, ұғасың ба?

— Ал сол қасиеттерді Күсепов қайдан алып еді? О да коммунист болатын. О да халық ісі үшін жан аямайтын тәрізді емес пе? Сөйтсе де, оның өз басының қамын ойлау, тек өзінің өсуіне жәрдем беретін жолдарды ғана жоғары санағанын өмір көрсетті ғой. Күсепов қайдан алып еді осы қасиеттерді? Қаужановта содан алды? Қаужанов пен Күсепов бір пиғылдас жандар. Бір сөзбен айтсақ орысша бұл Күсеповщина. Екеуінің мақсаты да, өсу, құру жолдары бір. Бір жүйе! Кеше Күсепов болса, бүгін Қаужанов бар. Ал дәлден айтсақ үлкен Күсепов кішкентай Қаужановты тудырған. Өзі рухани өлгенімен, сонынан уақ Күсеповтарды — Қаужановтарды қалдырған. Сондықтан Қаужанов Күсепов тәрізді өсу жолында ешкімді аяуды білмейді. Сондықтан да, сол өсу жолында Қаужанов Күсепов тәрізді қу.

Жүдей қалған Ақылбектің түріне көзі түсіп кетіп Айбол кілт тоқтады.

— Сен Күсеповыңмен менің бітуге айналған жарамның аузын ашып жібердің ғой, — деді Ахметжанов, ақырын сөйлеп, — мен оны ұмытуға айналып едім, сөйтсем ол әлі бар екен ғой, тірі екен ғой.

— Тірі! Тірі! — деді Айбол. Даусының қалай қатты шығып кеткенін өзі де байқамай қалды. — Мына Қаужан секілділер арқылы тірі! Күсепов пиғылдастар болмас үшін ең алдыменен мына Қаужановтарды құрту керек.

— Қаужанов туралы сен әділсің бе білмеймін. — деді Ақылбек тағы баяу сөйлеп, — Сөйтсе де сенің сөзіңде бір шындық бар. Ол — Күсепов пиғылдастармен әліде күресуіміз керек екен. Оларды құрудың жалғыз жолы, өсіп келе жатқан жас ұрпақтарымызды дұрыс тәрбиелеу. Сол жас буынды мансапқорлық, халық ісіменен бүркенушілдік, тек өз бастарының қамын ғана ойлаушылық тәрізді жаман қасиеттерден аулақ ұстау. Шындыққа, әділеттікке, жақсылыққа, халық мүддесіне тән тәрбиелеу. Сонда ғана сен айтқан Күсеповщина, яғни Күсепов пиғылдастарды біз мүлдем құртамыз. Сонда ғана біз өзіміздің рухани тазалығымызды сақтай аламыз.

— Ал сіздің қарт коммунист Бекболатовқа сенгеніңіз өте мақтарлық іс, — деді Айбол. — Бірақ партияның сан сынынан өткен, тәжірибелі қарт коммунист Бекболатов Қаужановқа қалай сенді? Жалғанды шындықтан айыра алмағаны ма?

Ақылбек жауап қайтармады. Айбол басын изеп қоштастыда, үйден үн-түнсіз шығып кетті. Кенет Ақылбектің есіне жақында Қазақстанда

ат спортын өркендеткені үшін Қаужановтың нағратталғаны түсті. Өзінің сонда күмәнданған сұрағына бөлім бастықтарының бірі: «Рас, Қаужанов ер үстінде де жөндеп отыра алмайды. Бірақ ол республикамызда ат спортын ұйымдастыруға басшылық етті» деген. Ақылбек түнжырай түсті. «Басшылық етті! Ер тоқымда жөндеп отыра алмайтын адам, ат спортын ұйымдастыруда қандай басшылық ете алады екен?! Жок, Қаужановтың қандай қызметкер екенін білу керек!» Оның ойы енді кенет қазір қабылдау бөлімде кезегін күтіп отырған жігітке ауды. Әрине, Жантаев Қаужанов емес. Сөйтседе...

Ақылбек бұдан бес-алты жыл бұрын, жұмысы нашарлай кеткен бір өнеркәсіп мекемесіне бастық етін Жантаев атты жас жігітті жіберткен. Жантаев жігерлі, ақылды қызметкер болып шыққан. Бұл келгеннен кейін, мемлекеттік маңызы бар әлгі өнеркәсіп орнының көптен бері әңгіме болып жүрген кем-кетіктері жойылған. Жанадан өндіріс орындары салынып, шығарып жатқан заттары да айтарлықтай артқан. Үкіметке беретін қаражат пайдасы да аса түскен. Осы кісі көптен бері Ақылбектің қабылдауын күтіп жүрген. Ахметжанов оған бүтін келсін деген. Жайшылықта жұмысы бар адамдарды тез қабылдайтын Ақылбектің бұны күткіздіріп қоюыныңда себебі бар еді. Жұмысының жақсылығына карамай, Ақылбекке бұл жігіттің де жайында: «Өзгеге сын көзімен қарағанмен, өзі сын көтермейтін, тәкаппар, жершілдігі басымырақ адам» деген хабарлар жеткен.

Жантаев туралы мұндай сөз естігенде Ахметжанов таң қалған. Октябрь революциясына дейін жүз-жүзге, ру-руға бөлініп келген казак халқына осы бір жексұрын әдеттің әліде кейде кеселі тиіп жүргені белгілі еді. Ал бүгінгі заманда... Соғыстан кейін шыққан Жантаев секілді жастың мұндай ауруға ұшырағаны оған қатты батқан. Және Жантаевты жамандаушылар: «Тым өзімшіл, тым кекшіл» деген. Оны тезірек қабылдап, жұрт айтып жүрген жаман қасиеттерден құтылуға жәрдемдеспек болған. Өйткені Ақылбек Жантаев тәрізді іске алғыр, негізінде дұрыс кісінің партияға да, халыққа да керек екенін жақсы білетін.

Жантаевпен өткізіп отырған әңгімесінен Ақылбек, оның өзіне тапсырылған іске өте үлкен жауапкершілікпен қарайтынын, халық шаруашылығының бұл тарауын бүкіл одақтық дәрежеге жеткізу үшін аянбай еңбек істеп жүргенін түсінді. Оның өзінің және қарамағындағы коллективтердің жетістіктеріне өте риза болып қалды. Дегенмен жантаев туралы жұрттың сөзі есінде бар Ақылбек, әңгімені кенет тереңдете түсті.

— Мемлекет жұмысын басқарып отырған адамның көп жағдайда өз басының қасиеті, көзқарасы ерекше орын алады, — деді ол. — Әрине, жақсы бастық болу үшін адамға өзінің тәрбиесі де көмектесуге тиісті. Өмірде не көрді және сонда кездескен кісілерден есінде не

қалды? Олар бұған қандай ой салды? Өзінің азаматтық, рухани тілегі неден толқиды, нені арман етеді? — Осының бәрін бойына сіңіріп қорыта білген басыңдан ғана болашақ мемлекет қайраткері шығады. Ал ондай үкімет қызметіндегі кісі, өзінің дәрежесін пайдаланып: «Тек өзім білем, бар істі тек менің айтқаныммен ғана істейсіңдер» десе, ондай адам түбі жалғыз қалады. Қазақтың «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» деген мақалы осындайда айтылған. Ал біздің заманымызда жалғыз қалу — ол күйреу деген сөз. Өйтін жалғыз қалудан, біз түгіл, бүкіл ел-жұртын жарлығымен ғана билеп отырған патша, король, хандар да қорыққан. Есінде бар ма француз королі Людовиг Келістінің сөзі? Ол: «Қарсы шығындар, көнбеңдер, таласындар, әйтеуір мені жалғыз қалдырмаңдар» деген. Көрдің бе жалғыз қалудың қандай қорқынышты екенін?! Ал біз болсақ жаңа заманның адамдарымыз, совет қоғамында өскенбіз. Жалғыз қалудың қандай қауіпті екені мен айтпай өзіңе де белгілі шығар...

Жантаев әңгімесінің қай жаққа қарай бұрылып бара жатқанын әлі толық ұқпаса да, бар ынтасын сала тыңдады.

— Демек, жалғыз қалу деген неден шығады? — Ақылбек сәл ойлана түстіде қайтадан сөйлеп кетті. — Ол негізінде сынды сүймеуден туады. Көп адам сыналғаннан көрі, мақтағанды жақсы көреді. Әрине, бұл табиғи жайт. Француздың бір жазушысы айтқан емес пе: «Сын жоқ мемлекетте, адамға мақтауда бөлендей қуанып бермейді» деп. Ал бізде сын, өзара сын қоғамымыздың алға бару күресінің бір құралы. Әрине, сынды жақсы көру қиын. Бірақ ол сын халықтың ісін жөндеуге, өз басының қатесін түзетуге жәрдем берер болса, неге құлақ қоймасқа? Құлақты әбден қоюға керек. «Сын түзелмей, мін түзелмейді». Әділ сын, қашан да болса адамды түзетеді.

Ақылбек тағы тоқтап, сәл үн-түңсіз отырды. Жантаевта сөз өзіне ауып бара жатқанын сезіп, бетінен қаны қашып, іштей тына қалған.

— Мен мұны сізге неге айтып отырмын? — деді Ақылбек қайтадан сөйлеп. — Маған сіз туралы: «сын көтермейді, ал сынаған адам болса, тезірек одан құтылғысы келіп тұрады» деген де хабар жетті. Егер ондай әдетің болса, тезірек өзіңді аршып ал. Біздің заманымызда тек кірсіз, таза адам ғана ел басқаруға хақы бар.

Жантаев қарсы бірдеме айтқысы келіп сәл қозғалды, бірақ айта алмады. Басын көтеріп Ахметжановтың бетіне тікелей қарауға батылы бармады. Өйткені Ақылбекті өте жоғары бағалайтын. Сондай өзі жақсы көретін адамнан мұндай ауыр сөз есту оған өлімнен кем тиген жоқ. Бірақ амал не, қолдан істегенді, мойынмен көтере білу керек. Бұ да керекті қасиет.

— Ал сын көтермеудің тағы бір жаман жағы бар, — деді Ақылбек қайтадан, — мұндай адам маңына, қармағына өзіне қарсы шықпайтын, өзін сынамайтын адамдарды жинауға тырысады. Ал кім оған

қарсы шықпайды? Кім оны сынамайды? Әрине, жерлестері, тіпті өзінің болмаған күнде, әйелінің ағайын-туыстары. Ондай адам осыдан барып жершілдік деген ауруға душар болады.— Ақылбек сәл ойланып қалды да қайта сөйлеп кетті.— Жергілікті жердің адамдарын көтеру — бұл өлі жершілдік емес. Әр обылыстың, әр ауданның оқыған, алдыңғы қатарлы кісілері өз жерінің жағдайын, шарушылығын, мұң-мұқтажын жақсы біледі. Бізде бұрын бір жолдастар өздері басқарып отырған обылыс, аудандарға қызметкерлерді бөтен жақтан әкелуді де әдет еткен. Мұндай жағдай жергілікті кадрлардың қызмет бабында өсуіне бөгет болып келген. Ал республикалық мөлшерде, қарамақтарындағы тәуір қызметтерге, өзге обылыстардың жақсы мамандарын көрмей, тек өз жерлестерін тарту — бұл нағыз жерлестік. Бұның өзге жұрттың өсуіне қандай зияны болса, екінші жағынан ырымшылдыққа, ағайыншылдыққа апарады. Жақсы қызметкердің орындарын жерлестіктерін пайдаланып, жаман қызметкерлер басады. Мұндай адамдар, әрине, өзінің басшысын пір тұтады. Оның қатесін көрмейді. Оны аз десен, тіпті басшысының ісі дұрыс па, бұрыс па ой жібермейді, бар істегенін қорғайды. Мұндай жерде сын, өзара сын деген тіпті болмайды. Бұл, әрине, партия жолына жат дүние. Ондай басшы адамдар, өндіріс жоспарын қанша дұрыс орындағанымен, жалпы қоғамның, социалистік қоғамның өркеюіне аз кесірін тигізбейді, және түбі құлайды.

Жантаевта, мүмкін, дәл мұндай жолға тікелей түсем деген ой болмаған да шығар, бірақ Ақылбектің өзіне дәлдеп айтқан сөзінен күнәсін сезіп, жерге кіріп кетердей боп қысылды.

— Түріңнен көріп тұрмын, мұндай білместік, кате сендеде бар секілді,— деді Ақылбек кенет оған тікелей қарап,— тезірек құтылуға тырыс. Өйткені сендей қажырлы, даярлығы да, білімі де мол адам бізге өте керек. Ал құтыла алмайды екенсің, бізге өкпелеме, ұқтың ба? Қандай үлкен қызметкер болмасын, орнына бөтен кісі әр қашанда табылады...

Жантаев дыбысы шығар-шықпас боп:

— Ұқтым...— деді.— Бәрінде ұқтым Ақылбек Ахметжанович...

Ол аяғына жем түскендей, әзер басып шығар есікке қарай беттеді.

Ақылбек, Жантаев кеткеннен кейін, ойға шомылып ұзақ отырып қалды. «Тым қатты айтқан жоқпын ба?» — деді ол өзіне-өзі.— Оқасы жоқ, соңынан, қатесі жөндеуге келмейтіндей боп асқынып кеткеннен көрі, қатты да болса бүгін айтқан дұрыс.

Ал Жантаев Ақылбектің бұның абройын сақтағысы келіп, жұрт көзінше емес, өзімен оңаша сөйлескеніне іштей қатты риза болып қалған. Үлкен адамның бәрі бүйте бермейді, сондықтан Ахметжановтың

сөзі жанына қанша батса да, жеке сөйлескеннен өзіне деген сенімді білдірген.

Бүгін істейтін жұмыс өте көп еді.

Ахметжанов екі жәрдемшісін шақырды. Үйге ұзын бойлы сыпайы киінген жас жігіт кірді.

— Айтпаев келді ме? — деп сұрады Ақылбек.

— Қазір келемін деп телефон соқты, — деді көмекшісі.

— Келісіменен маған кіргіз, бір минут ұстама.

Жәрдемшісі шығып кетті. Ахметжанов тағы ойға шомды. Бұл жолы ол Айтпаев туралы ойлауда еді.

Қазақстанның индустриалдық өлкеге айналғанына көп болған. Оның өнеркәсібі әсіресе соңғы отыз жылда қаулап өскен. Бұл Ақылбек Ахметжанұлының басшылығы кезі еді. Өрне, тарихты жеке адамдар жасамайды, халық жасайды. Бірақ жеке адамдарсыз тағы болмайды. Олардың тарих қимылында үлесі мол. Қалай десек те, осы бір ауыр жылдары Республиканың өсуіне, әсіресе оны индустриаландыруда Ақылбек Ахметжановтың ықпалы, жәрдемі айтарлықтай еді. Ахметжановтың белсене кірісуінің арқасында Республикамызда қара металлургия күшейді. Соколов-Сарыбай, Лениногорск, Қарағанды металлургиялық комбинаттар өндіріс қатарына қосылды. Республика энергетикасы қуатты күшке айналды. Ертіс, Үлбе, Қашпағай тәрізді үлкен су электростанциялары тұрғызылды. Шүлбе ГЭС-ның проектісі бітті. Екібастұз энергетикалық көмірін пайдалану басталды. Әсіресе Маңғыстау байлығы арқылы мұнай өндірісі өсті. Мыс, қорғасын, мырышқа бай Жайрау кен орнының ашылуымен байланысты түсті металл өнімдері шарықтай түсті. Жайрам тәрізді басқа кен орындары Орталық және шығыс Қазақстанда көптеп ашылды. Басқада өндіріс комплекстері күннен-күнге өнімін арттыра берді. Дәл осы тұста атақты Хибин апатитынан мөлшері асып түсер Қаратау фосфоритының таукен-химикалық комбинаты жұмысқа кірісті.

Осының бәрі Ақылбек Ахметжанұлының белсене қатынасуымен істеді. Иә, осылай болуға тиісті еді. Ақылбек Ахметжанұлы тәжірибелі өндірісші инженер және ғалым болғандықтан елімізге не керек, миниралдық кен затына бай Қазақстан нені бере алады, Отан үшін оның өсімін қалай молайту тыйымды — міне осындай халық шаруашылығы проблемаларын жақсы білетін. Бірақ бұл проблемаларды сусыз және жеткілікті энергетикалық қуатсыз шешуді мүмкін емес екенінде түсінетін.

Қазақ жері суға бай да, кедей де. Мұндай жағдай әсіресе кеннің негізгі қорлары жатқан жеріміздің Орталық аудандарына тән еді. Мысалы, бір кездегі мол сулы Ертіс өзені, Кенді Алтайды электр күшімен қамтамасыз ету үшін су электростанцияларын жүргізетін қолдан теңіздер жасалғандықтан, бұрынғыдай емес суы әжептәуір

кеміп қалған. Ал Қазақстанның екінші үлкен өзені Сыр-Дария жоғарғы және орта шеңіндегі мақта мен күріш өсетін қуаң тұсты суару үшін бөгеттер салынып бөлшектенгендіктен бұ да өте тайыздала түскен. Атақты Аму-Дарияда осындай күйге жеткен. Осындай жағдайда Каспий теңізі тәрізді сонау көне замандағы Сармат мұхитының қалдығы саналатын Арал теңізіне де, бүйте берсе, түбі мүлдем құрып кету қаупі туған. Міне сондықтанда Сібірдің ұлы өзендері Енисейді, Об (соңынан Ленаны да) алдымен қазақ даласына, содан кейін Отанымыздың Европалық тұсына қарай ағызу мәселесі көтерілгенде Республиканың басшылары қуана қарсы алған.

Ал өнер-кәсіпті аудандарға энергетикалық қуат беру мен жана жерлерді игеру проблемаларына келсек, бұлардың өз алдына тарихы бар-ды.

Соғыс кезінде Қазақстанның бір топ инженері Республикамызға электр қуатын су электростанциялары арқылы қамтамасыз етуді жақтаған. Олар өздерінің бұл ойын әр түрлі себептермен дәлелдеуге тырысқан. Қазақстанда өзен көп, ал суэлектростанциялардың берер күші арзанға түседі деген.

Ал Ахметжанов пен Әзірбаев басқарған инженерлердің екінші тобы, үлкен өзендерге суэлектростанцияларын салуға қарсы болмаған, бірақ жерімізде тас көмірдің (әсіресе қоңыр көмірдің) көптігіне сүйеніп Қазақстанды негізінде теплоэлектростанциялар арқылы қамтамасыз етуді қуаттаған. Демек, Ертісті бірінші суэлектростанциясы салынуымен байланысты, су күшімен келетін электр қуатының арзанға түсетініне жұрттың бәрінінде көзі жеткен. Енді Қазақстан жерінде қолдан теңіздер жасала бастады. Үлбе, Қапшағай суэлектростанциялары салынып бітуге айналды. Шүлбе ГРЭС-ының проектасына кірісті. Дегенмен бұл суэлектростанциялары Қазақстанның Орталықтағы және Солтүстік-Шығысындағы өнер-кәсіп орындарын, әсіресе оның қаулай өсіп келе жатқан өндірістік келешегін электр қуатымен бүтіндей жабдықтай алмаса керекті. Міне сонда барып жылылық электростанцияларды тұрғызу мәселесі қайтадан көтерілді. Бірақ бұл мәселе, энергетикалық көмір беретін Екібастұз алып кенорны жұмыс істей бастағанда мүмкіндік алды. Бір топ инженерлер осы күнгі Совет жеріндегі ең үлкен, ең қуатты Краснояр суэлектростанциясын үш есе астам электр күшін беретін Екібастұз ТЭЦ-ін салуға ұсыныс берді. Бұл ТЭЦ жалғыз Қазақстанда ғана емес, барлық Батыс Сібірді, Орта Азияны, РСФСР-ында шығыс жағын электрқуатымен қамтамасыз етпек-ті. Бірақ мұндай алып ТЭЦ-тың құрлысында өте қымбатқа түспек-ті. Ал су электрстанциялары болса, қалыптасып қалған күшті құрлыс трестері бар, оның үстіне көп жылғы тәжірибелеріде көмекші, анағұрлым арзан түсетіні сөзсіз. Сондықтан суэлектростанциялары құрлысын қолдаушылар өздерінің пікірінен оңай қайтқысы келмеді.

Осы жолды мықты ұстағанның бірі әсіресе Айтпаев еді. Ал оның пікірімен Мәскеуде, Республикалық жоғарғы орындары да қатты санасатын. Ақылбек Ахметжанұлы мен Айтпаевтың Қазақстан энергетикалық ісінің даму жолындағы қайшылықтары екеуінің арасындағы көптен бері келе жатқан қырғи-қабақпен байланысты тереңделе түскен. Рас, Ахметжанов, Айтпаевқа деген көзқарасын білдірмеуге тырысатын. Ашық пікірін айтып оған қиянат істеп көрген емес. Қызмет бабында пайдаланам деген ойдан аулақ болатын.

Ал Айтпаев болса, ондай адам емес еді. Кекшіл, өте ауыр кісі болатын. Ғылымда әйгілі ғалым бола тұрып, өзінің өсу жөніндегі кейбір сәтсіздігін осы Ақылбектен көретін. Және мінезімен байланысты, шамасы келгенше Ақылбекке қарсы шығып, күресіп келген.

Мұндай жағдай, әрине, екі қырғи-қабақ, адамның ағынан қақ жарылмай, ашық, сабырлы сөйлесулеріде қиын.

Бірақ Ақылбек, тәжірибелі Ақылбек, дұрыс болмаса да өзіне өкпелі адамның жүрегін жібітер жол таба алмай ма? Табуга тиісті, өйткені бұлар бір-біріне шын кектескен дұшпандар емес қой. Және Айтпаевты ол ғалым ретінде сыйлайды емес пе. Және еске алатын тағы бір жағдай Айтпаев қанша тырысқанмен, үстемдік Ақылбек жағында болып келді ғой, ал мұндайда билік қолындағы адамның кеңдік көрсеткені жеңілгені емес, жеңгені, сондықтан Ахметжанов Айтпаевтың жүрегін жібітер жол іздеуге тырысты.

Демек, әңгіме энергетика туралы болмайтынын екеуіде күні бұрын білетін. Айтпаев қанша көнбеседе, жоғарғы орындар Екібастұз ТЭЦ-ін салуды бекіткен-ді.

Ақылбек оны бірден қабылдады. Ахметжанов көтеріле бастаған осы соңғы он бес жылдың ішінде Айтпаевтың бүгінгі келуі ең алғашқы келуі еді. Сондықтан Ақылбек оны дұрыстап қабылдап, өтініп келген, шаруасына (әсіресе бұл Айтпаевтың өз басының мүддесімен байланысты болса) жәрдем беруді дұрыс көрген.

Айтпаев кабинетіне кіргенде. Ақылбек орнынан түрекеліп оған қарсы жүрді. Қолын алып қатты қысты. Айтпаевтың өзін-өзі салқын ұстағанына карамай, Ахметжанов амандасып болғаннан кейін, ақ жарқын жайбарақат түрде:

— Қал-әл қуатыңыз қалай, қалай тұрып жатырсыз, сөйлеңіз.— деді.

— Қартайдық, қартайдық қой,— деді Айтпаев түксиген қабағын жадыратпай.

Ақылбектің Айтпаев емес, Айтпаевтың қабылдауына Ақылбектің келген кездері де болған ғой, қалай оңай ұмыта қойсын...

Ахметжанов күлді.

— Ор жастың өзінің кезеңі бар ғой. Жастық жақсы өзіңнің келешегің үшін күресетін уақытың бар, ал көрілік жақсы сол жастықтың болашағы үшін күресуге уақытың кетеді.

— Мұндай сөз мен секілді қарапайым қатардағы адамдарға емес, кеменгерлерге ылайық...

— Өзіңізді-өзіңіз тым арзан бағаламаңыз. Сіз бен бізге жастардың келешегі үшін күресуден артық қандай мақсат бар? Және сіз кеменгер саналмағанда кім кеменгер саналады? Бүкіл Одақтық өлемде Қазақ халқының шын ғылыми уәкілінің бірісіз. Өзіңіздің атыңызды мақтан етуге тиістісіз!

— Демек, мына креслода академик Айтпаев емес қой отырған...— Ол «бәріде белгілі ғой» дегендей қолын бірақ сілтеді.— Ал менің атымды қалай бағаламайтындарыңды, соңғы конкурс анық көрсетті емес пе...

Ақылбек бірден түсінді. Биыл Айтпаевтың бір кітәбі жылда берілетін ғылыми сыйлықтың біріне ұсынылған. Айтпай ала алмай қалған. Ол кітәбінің өтпегенін Ахметжановтың қарсы шыққанынан көрген. Бүгінгі Ақылбекке келгенінің бір себебі осы кітәбі жайындағы өкпесі еді. Ал кітәбі шынында сыйлық алатын туынды емес еді. Бұл шығармада көрсетілген факті, сандар — бәрі де ескіріп қалған дүние болатын. Және кітәптің негізгі пікірі де Қазақстанның елеулі бір өнеркәсіп саласының бүгінгі өсу жолындағы қортындыларға қарсы жатқан. Со себептен, бәйгі комитеті Ахметжановтың пікірін сұрағанда, ол кітапқа силық беруге тікелей қарсы шыққан. Ахметжанов бұны, әрине, Айтпаевты жек көргендігінен емес, шығарманың өзінің құнсыздығына сәйкес істеген.

— Осындай үлкен орында отырып, өзіңіз айтыңызшы, мен әділетсіздікке бара алатын ба едім? Сіздің қателі кітәбіңізге силық бергізсем маған жұрт не айтады? — делі ол сәл кідіріп, Айтпаевтың көзіне тікелей қарады.— Оданда сіз маған неге келдіңіз, соны айтыңыз. Мүмкін, жәрдем бере алармын.

Айтпаев түнжырай түсті. Кітәбінің ойдағыдай шықпағанын ол өзіде білетін. Бірақ өмір бойы ылғи мақтауда келе жатқан Айтпаевқа, кітәбінің өтпей қалғаны қатты батқан.

— Мұндай әңгімеден кейін өтінішіңді айтудың өзі де қиын...— ол төмен қарады.— Расында да, мен кітәбім жайында сізді кінәлауға келген жоқ едім.

— Онда айтыңыз, айтыңыз өтінішіңізді.

— Мен қандай үлкен қызметте болғанымды өзіңізде білесіз ғой. Қолымнан келгенше күшімді аяған жоқпын.

— Және аз еңбек сіңірген жоқсыз. Республикалық ақырғы он жылдың ішінде жеткен табысымда сізінде үлесіңіз мол.

— Рахмет. Ал менің өтінішім... Әрине, егер де сіз мені қартайып қалды, қолынан іс келмейді демесеңіз.— Ол не сұрағысы келгенін айта алмай тоқтай қалды. Бірақ Ахметжанов оның айтайын дегенін бірден түсінді. Сірә, Айтпаевтың сұрайын дегені өзіне де қиын тиіп отырған болуы керек, ол кенет терлеп кетіп, қалтасынан қол орамалын алып маңдайын сүртті.— Әрине, екеуіміздің арамыздағы қырғи-қабақтан кейін бұл орынды маған береді деп ойламаймын, бірақ армансыз қалмайын деп, беттің арын белге түйіп амалсыз келіп отырмын.

Ақылбек Айтпаевтың ойын түсінгенін білдіріп күлімсіреді. Стол үстінде жатқан оның қолының үстін өзінің алақанымен басып:

— Сіз бекер олай ойлайсыз — деді.— Ол орынды алатындай еңбегіңіз сіздің әлдеқашан сіңген. Және сіздің бұл қызметті жақсы атқаратыныңызға күмәнім жоқ. Әлде қашан өзіміз-ақ ұсынуымыз керек еді, айып бізден. «Жыламаған балаға емшек бермейді» деген қазақтың мақалының дөнішпан мақал екенін тағы көріп отырмыз. Жақсы. Сізді осы қызметке бекітуге мен қолдан келгенін аямаспын. Және бұл орынға сізден басқа ылайықты адамды көріпте отырған жоқ.

Айтпаевтың көңілі кілт өзгерді. Ол күлімдей бастады. Ақылбек екеуі тағы ұзақ уақыт сөйлесті. Республиканың өскелең өмірін, ұлы келешегін. Екібастұздың алып ТЭЦ-ың қалай құрылатынын әңгіме етті.

Біраздан кейін Айтпаев кетті. Ақылбек жалғыз қалды. Дүниеге үлкен категориямен қарай, әр нәрсені ақылмен дұрыс бағалай білетін Ахметжанов, Айтпаев мәселесіне дұрыс шешім тапқанына өзіне-өзі риза еді. Ол ақырын күлімсіреді. Ал жаңа үлкен қызметке барған Айтпаев Ақылбектің сенімін ақтады, бұл орында ол қызметін өте жақсы істеді.

Ақылбектің тағы ұйықтай алатын түрі жоқ. Бұған енді ештеңе істей алмайсың. Бұрынғыдай емес, дәрі-дәрмектер де жәрдемдесуден қалды. Қолдан келері, көрші бөлмеге шығып, диванға жантая жатып (әйелі бұл шам жақса ұйықтай алмайды), кітап оқып көру. Мүмкін әбден шаршаған кезде көзі ілігіп те кетер. Тек қарауын күтіп жатқан шкафтағы көп папканың бірін алмаса болғаны ғой. Біреуін алсаң біткені,— таң атқанша стол жанынан кетпейсің. Ал сонда бүгін не оқыса екен? Әлде бағана референті әкеп берген «университет ісін» қараса ма? Жоқ, бағана күндіз көз жүгіртіп шығып еді ғой, со да жетер. Ал қазір қарар болсаң, ана жерін ойға бір салып, мына жерін қайта оқып, түнімен отырарың хақ... Ал осы іс туралы сөйлеу керек... Әрине, мәжіліске шаршап барудың қажеті жоқ... Онда жөнді ештеңе айта аласың ба?

Кап, кеше ғалымдармен неге сөйлеспедім? Әлде... Бұл, әрине, Айболдың тақырыбы ғой! Ертең танертең, мәжіліске дейін өзге ешкім

ғабылмаса, соны шақырып алсам ба екен? Мен оған: «қымбаттым, сен ғой, орта ғасырлардың Шыңғысханы, Әбілқайыры, Жәнібек, Керейлерімен шұғылданып жүрсің, ал мұнда жұрт өзімізге керек бүгінгі күннің мәселесін көтеріп жатыр. Университетте Мағжан Жұмабаевтың кешін өткізіпті. Оған не айтасың? — деймін ғой. Сонда ол не дер еді?»

Ақылбек сәл ойланып қалды. «Иә қалай жалтарсаң да советтендіру дәуірінде осы болыстың баласынан асқан, қазақ елінің ұлтшыл ақыны болған жоқ, — деді. — Мағжанның «Ең алдында соқыр Иван есалаңынан» жаман, ұлттық достыққа, Октябрь төңкерісіне қарсы кім өлен жазды? Ал «Батыр Баяны», «Түркістаны», «Оқжетпестің қиясындағы», «Қойлыбайдың қобызысы» барып тұрған ұлтшылдық рухта, өткен заманды, феодалдық үстемдікті аңсаған дастандар емес пе? Сондай адамға арнап осындағы ақылгөйлер кеш өткізіпті! Қайда десендерші және? Университетте! Жүздеген адам сиятын үлкен залында, кілең жастардың алдында Мағжанның өлеңдерін оқыпты, оны еске түсіріп, дарынын көкке көтеріпті! Осылары дұрыс па? Әрине, дұрыс емес! Дұрыс емес! Саяси дұрыс емес! Ақылбек сәл қабағын шытты, Демек, өзінің дәл бүгін істегісі келмеген ісін істеді. — ол столының тартпасынан университетте осы кештің стенограммасын оқи бастады. Ең алғашқы сөз өзіне таныс профессордікі екен. Ол былай депті: «Жақында «Советтік жазушы» баспасы «Ақындар кітапханасы» сериясы бойынша «старикон-ақындары» деген жинақ шығарған. Осы жинаққа кірген ХХ ғасырдың алғашқы он жылдарының ақындарының ішінен, жұртқа тақа таныс емес Валентин Горянскийді кездестіресің. 123-бетте бұл ақын туралы былай делінген: «Горянскийдің ақырғы жылдары адам жеркөнерлік ауыр қылмысты боп өткен. Дүниежүзілік Екінші империалистік соғыста ол Парижде неміс басқыншыларының жағында қызмет істеген». Бұдан артық сұмырайлық бола ма? Егер осы Горянскийдің совет үкіметінің қас жауы болып, шетелге өтіп кеткеннен кейін, оңшыл оппозицияны қоштағанын еске алсақ, одан артық қарабет жазушыны кездестіремессің Ақылбек кенет өзіне-өзі «бұл Горянский дегенді білмеймін, өлеңдерін оқып көргем жоқ» деді. Бірақ ол біздің ғасырымыздың оныншы жылдарындағы әдебиет процесінде әжептеуір еңбек сіңірген адам, сол себептен жоғарғы кітапта Горянскийдің аты аталып, өзінің тиісті орнына қойылған. Өйткені жазушыны әдебиет тарихынан өшіріп тастауға болмайды. Тіпті оны жек көрген күнде де, байқамаған адам секілді елемей қою — күнә. Мәселе жазушыны тізімнен шығарып тастауда емес, еңбегіне дұрыс баға беруде (Ақылбек тағы ойланып қалды. «Иә, иә! Күресу үшін де ең алдымен кімнің кім екенін білген жөн! Өйтпеген күнде жұдырығыңды босқа сермейсің ғой! Иә, иә, әрі қарай, әрі қарай...»).

Ал Кронштадт бүлікшілігіне қатысқаны үшін Гумелев атылған болатын, бірақ XX ғасырдағы орыс әдебиетіне арналған бірде-бір еңбекте оның аты аталмай өтпейді (Бұның «Капитандарын» оқығаным бар. Біркелді жұмсақ, бия шығарма). Тағы бір мысал алайын. Өз халқын сатып, Гитлерді белсене қолдағаны үшін Норвегияның ұлы жазушысы Кнут Гамсунды мемлекеттік сот тоқсан жасында өмір-бақи абақтыда отыруға кескен. («Иә, бұл оқиғаны менің де естігенім бар. Бірақ абақтыда отырған жоқ еді ғой. Алдыменен жындыханаға жатқызған. Соңынан қоя берген. Үйінде өлген. Бірақ оған дейін жындыханада не көргенін кітап етіп жазып үлгерген») Кнут Гамсун секілді жазушыны соттау — бұл Норвегия секілді кішкентай ұлттың ұлы трагедиясы еді (Әрине, трагедияға себепкер, Кнут Гамсун ғой). Бірақ осыдан бірнеше жыл бұрын Норвегияда болғанымда Кнут Гамсунның кітаптарын көрдім. «Бұлардың қалай?» деп сұрағанымда маған коммунсит-жазушы Мартин Наг: «Гамсунның қылмысы өзіне жатады, ал кітаптары халық мүлік» деп жауап берген. (Әрине, ол солтай, солтай. Норвегия коммунисті дұрыс айтқан. Бірақ мұнда баға жазушының қылмысынан еңбектерінің құны артық болса ғана берілмей ме?)

Ақылбек сәл тоқтап, қайта оқуға кірісті.

«Мен атаған осы жазушылардан — Ұлы Гамсуннан бастап кішкентай Горькийге дейін, өмір бойы Совет үкіметінің қасы болып кеткен Леонид Андреев, Мережковский, украин ақыны Олесь Слесарялармен (оның өлеңдері украин мен орыс тілінде шыққан) салыстырсақ, заң көзімен қарағанда Мағжан Жұмабаевтың күнәсі олардан анағұрлым жеңіл. Бұл мына қағаздан көрініп тұр. («Иә, мұнда Мағжанды ақтаған қағаздың көшірмесі тіркеліпті. Ақылбек тағы қабағын шытты. Адамның алдында істеген қылмысы бар да, халқының алдындағы айыбы бар, екеуі екі дүние. Қылмысты кешіруге болады. Ал айып-айып қалпында қалады»). Сондықтан бұл мәселенің егжей-тегжейіне жету керек. Әрине, мағжан айыпты, бірақ «Маған айып біткеннің бәрі қылмыс!» деген Скотининге ұқсаудың қажеті жоқ» кешірілмейтін айып бар да, кешірілетін айып бар. Сөйте тұра оның аты неге әдебиет тарихынан өшірілген? Тіпті тарихта мұндай ақын болмағандай! (Иә, кешірілетін айып бар да, кешірілмейтін айып бар, деді Ақылбек өзіне өзі, қолына мылтық алып бізге қарсы шығу бар да, — әрине, бұл үлкен қылмыс, оған сот үкім алады, — ал, үйде жатып өлең жазып, әлгідей қанішерлердің идеологы болу бар — бұ да айып, бірақ бұған сот үкімі жеткіліксіз, бұндайларға халық үкімі, тарих үкімі қосылады. Бұны да ұмытпау керек. Жарайды, тағы не дейді профессор?) «Рас Мағжан Совет өкіметіне қарсы өлең жазды. Бірақ қай уақытта жазылған, қандай жағдайларда жазылған? Егер Мағжанның атын атаған күнде де, оның совет еліне қарсы жазған

өлеңдерін кім ақтамақ? Әрине, ешкім де ақтамайды. Тек әдеби шығармаларын басуға рұқсат етілсе, оның идеологиялық қателіктері, тіпті қастықтары да жасырылмайды, айтылады, сөйтіп Мағжан творчествосының көркемдік жағының ғана емес, саяси жағының да анығына жетіледі. Қазір мәселе тек оның атын атауға рұқсат етуде. Аты аталса, еңбегі оқылады, талқыланылады, қатесі кате, қылмысы қылмыс деп айтылады, жаманы жаман, жақсысы жақсы деп танылады. Қысқасы Мағжан шығармалары өзінің бағасын алады. Бар мәселе осында ғана ғой! («Иә, профессор, бар түйін осы арада жатыр ғой! Сондықтан да сенің осы сөзін төңірегінде, және сол кеш жайында қандай шудың көтерілгенін естісең! Әрине, солай болуға тиісті де еді. Кеше Мағжанмен күрескерлердің кейбіреулері әлі тірі ғой. Олар алаш-орда ақынның кім екенін білмей ме? Біледі. Тарих деген сахнадан он-оңай кете қоймайды, профессор жолдас! Азамат соғысы жылдары біздің бүгінгі күніміздің ажырамас бөлімі екенін ұмытып кетіпсіз. Ол жылдар әлі тірі, тірі! Оларды архивке беруге не музейге жасыруға болмайды. Болмайды! Болмайды! Жарайды, профессор тағы не дейді екен?»).

«Мен Мағжанның шығармаларымен тегіс таныс емеспін. Бірақ достарымның өкеп берген өлеңдеріне карағанда, расында да ол үлкен ақын. Әрине, әңгіме қазір Мағжанның сол үлкендігінде. Горьанский тәрізді уақ-гүйек ақын болса кім осыншама сөз көтерер еді! Сөзімді дәлелдеу үшін сіздер маған оның бірер өлеңін оқып шығуға рұқсат етіңіздер. Расын айтқанда, бұл өлеңдерді аудару оңайға тиген жоқ. Мағжан өлеңдерінің сезім-әсерлерінің күштілігін мен аудармаларында дәл өзінікіндей етіп бере алдым дей алмаймын. Бірақ шамам келгенше түп нұсқасынан ауғам жоқ. Өйткені оқушыға ең алдымен керегінің өзі де оның не айтқысы келгенінде ғой.

Бірінші өлеңді кезінде театр әдебиетінің классигі Ғалымжан Ибрагимов өзінің аты шулы романы «Қазақ қызына» эпиграф етіп алған. Ол өлең мынау:

«Кең дала көрерсің ғой анау жақтан,
Жібектей жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқар тау, балдан төтті сулары бар —
Өне сол анам еді мені тапқан».

Бұны Мағжан 1912 жылы Уфадан Ғалия медресесінде жүргенде жазған.

Ал екінші өлеңі:

«Осы бетім, — ақ ниетім, елге ере алсам,
Гүлдеген өмірге үлес жыр бере алсам
Социалдық Отанды қанмен қорғап
Керек болса, кезінде, жан бере алсам.

Осы бетім, ақ ишетім, келдім бастан,
Жанымнан бар жараны сылып тастап.
Еңбекші ел,— аңусызым, мейірімі мол,
Жанымды тарттым саған жалаңаштан».

Өздерің естіп отырсыңдар, бұл өлеңге еш түсінік айтудың керекті жоқ қой деймін».

— Алматы, 1933 жыл,— деді Ақылбек кенет дауыстап. Үй іші тып-тыныш еді, өз даусын өзі естігісі келгендей ол енді қаттырақ сөйледі,— Иә, ақын дегенмен бұл өлеңін отыз үшінші жылы жазды ғой! Отыз үшінші жыл, ол отыз тоғызыншы, тіпті жиырма үшінші жыл да емес! Әрине! Өзінің жалынды жырларымен жаңа дүниеге талпынған қазақ еліне қандай жәрдем берер еді! Жоқ, Мағжан ол жылдары бөтен жыр жырлады. Халықты теріс бағытқа шақырды. Ал халық одан бөтен үн күткен жоқ па еді? Әрине, ол енді оның мұндай күнәсін ұмытар ма? Сол себептен де, енді міне жүрт әлдеқашан өлген ақыннан жауап тілейді. Істеген күнөнің жазасын тарт дейді. Жүрт оны өліп қалған Мағжан ғана емес, Мағжан туралы сөз айтқан болса, оған да осылай деуге бар! Жағасынан ұстап алып, Мағжан кеткен жаққа сүйреп апаруға дайын! Иә, Абай «Ғаклиясында» «адамды жөнделмейді дегендердің тілін кесер едім!» дейді. Бұл сөзді бәріміз де әлсін-әлсін қайталаймыз, мәтел етіп айтамыз. Ал шынына келсек, бұл сөзді жай ғана қайталап қоймай, оған адал сенің, шын өсиет етпек адам табылса, ондайлардың тілімен бірге басын кесуге де дайын арамызда кісілер бар. Иә, айтшы Айбол жолдас, адам өз қатесін өзі түзеп, дұрыс жолға түсуі мүмкін бе? Әрине, жазушы Айбол сен маған: «Адамды жөндеуге болады, болады! Оны менен гөрі өзің артық білесің дер едің. Ал мен болсам, аласұрған сонау қатты боранда осындай адасқан жандар жайында кітап жазған қаламгермін. Менің бас кейіпкерім де осы Мағжан тәрізді жол таба алмай шатасқан жан болатын. Тек Мағжанның тағдыры одан басқаша боп бітті. Мағжан өзін қорғайтын көлеңкеге жете алмай кетті. Ақырғы күндерінде қасында жақсы көретін кітаптары да жатқан жоқ, тіпті жаны сүйген қосағы да отырған жоқ. Бар көргені Воркутаның қар басқан адырлары, күзетші тұрған биік мұнара, жылы төсек орнына, мұздай суық азынаған шым барақ қана болды. Сәкілі төсекте — нарда құшағына тезірек алмақ боп оны тек өлім ғана күтіп тұрды. Сол өлім алып кеткенше бітпейтін бір Сары Арканың ұзақ жолындай, оны тек қайғы, қайғы, қайғы ғана басты. Қайғы ғана оның ақырғы серігі болғаны кімге жалған? Біздер де ол уақытта, мұндай кінәлі жандарды, дарын иелерін, әлгідей азаптардан құтқарып алатын мүмкіндік жоқ еді, Ақылбек. Жау аш қасқырдай өз алқымымызға жабысқан шақ еді. Ал қазір сонау Воркутаның қарының астында қалған сол қаралы

жаппан қандай жауап алмақшы мына жұрт?» дер едің. Иә, сенін дәл осылай дейтінін білемін, Айбол. Сөз жоқ осылай дейсін. Өйтпесе сен де басқаны аяғың, кешірімпаз жансың. Тек, «арапа түс, Мағжанды қорға!» демейсің. «Әркім өз ойына өзі ие» екені есіңде. «Демек, маған бір нәрсе өте түсініксіз,— деді жақында менімен сөйлескен әдебиетіміздің тағы бір ақсақалы,— неге біздің белгілі қаламгеріміз Жаубасаров сол Мағжан кешін өткізген адамдарды жауапқа тартуды талап етеді? Бұны ана көзілдірікті шашына ақ кірген әйгілі ақынымыз да қоштапты. Бір қызығы осы ақын бір кезде Мағжанды құдай тұтқандардың бірі еді. Ал қазір? Өлде жас кезіндегі қатесінен жер кенген түрі ме?» Ақсақалдың айтуынша, әрине, солай, солай! Енді міне өлген Мағжанның көлеңкесі бұлардың әлі де зәресін алуда. Ал шынында да бұлардың ескі кектері жазылмай жүргені рас қой. Университеттегі жиналысты орыс тілі кафедрасының меңгерушісі, бұйылған тілге жетік оқымыстының бірі, досы мен қастары бір ауыздан «Ахмудка» деп атайтын белгілі профессор Ахмудов ашқан. Енді міне Мағжанға қарсылар «Жойылсын Ахмудка!», «Кафедрасын тартып алып, өзін университеттен аластау керек!» деп у-шу болуда! Буындылары қатпаған, жасөспірімдерді Ахмудка бұзбасын! — Олардың айта тындары! Мәдениет министрі де, өлген ақынның өлендері жайында өзінің бірер жылы пікірін айтқан екен (ол қандай пікір, достар?) оны да енді орнынан босатып, құрту керек деп астан-кестен болып жатыр кейбір шапшаң қимылдағыш кісілер. Ахмудка журналға Мағжанның үш-төрт саяси қатесі жоқ өлендерінің орысша аудармасы мен өзінің сөз басын беріпті. Журнал редакторы, жасы келген белгілі жазушы баспақ болған екен, енді сол бас редакторлы да құрту керек дейді қазір олар. «Не болып қалды соншама, бүйі тигендей әбігерленетін! Расымен соншама қауіпті ме сендерге, сонау әлдеқашан өлген, бір кездегі үлкен ақын Мағжан? деп сұрақ қойды ғой әлгі ақсақал маған, сосын тағы былай деді: «Коминтериннің үшінші конгресінде Мағжанның «Токсанның толғауын» жолма-жол аудартып алып, сол кездегі үлкендердің бірі «Шығыстың тамаша ақыны Мағжан Жұмабаев совет жағына осылай шыққан» деп оқып беріпті. Бұл сөз совет шығысының дарынды адамдарының кеңес үкіметі жағына біржолата шыққанының айғағы еді ғой. Ал сол «Токсанның толғауы» баспа бетінде бұрын да жарияланған болатын, қазір тағы бір рет жарияланса қайтер еді? Өлде бұны да «жас өспірімді бұзу!» дей ме өзгелер?» Ақсақал осы арада тағы бір пікір айтқан. Осы жас бұғындар үшін неге осыншама шырылдай бересіңдер, деген ол. Өлде сенбейсіңдер ме оларға? Содан кейін ол тағы: Жастар жаман менен жақсылықты, са бен бізден кем айырмайды! Өлде олардың рухани тәрбие-тәрбиесі бізден кем деп ойласаңдар, қателесесіңдер! Ақсақал тұрыс айтады.

Егер берген өнеге, тәлім-тәрбиелеріміз дұрыс болса, қорқатын дым да жоқ! Жастарға сену әбден керек. Төңкерістен бұрын В. Я. Брюсов атындағы әдебиет-көркемдік институтын тек Мағжан ғана бітірсе, ал қазір сол Мағжанның білімінен артық білім алған қазақтың жастары қанша?! Он мыңдаған, тіпті жүз мыңдаған! Ал олар біздер айтпай-ақ Мағжан өлеңдерінің қайда апаратынын өздері біледі. Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды деген осындайдан туған! Бұл жағынан ақсақалдың айтқаны дұрыс. Ал «Тоқсанның толғауын» басу керек пе білмеймін! Білмеймін! Оқыған затым емес. Тек айтарым Мағжан сондай өлеңді он сегізінші жылдары жазса, әрине, бүгін ол туралы мұндай әңгіме тумас еді!

Жалпы алғанда осы әңгіменің бәрі неден басталды? Мағжан өлеңдері жайындағы сөздер қайдан шықты? Және неге қазір көтерілді? Бәрі оп-оңай болған тәрізді. «Ахмудка» мақаласын журналға түскеннен кейін, журнал редакторы қазақтың белгілі жазушысына пікірін сұрап телефон соғыпты. Анау бірдеңелерді миңгірлеп, ұзақ уақыт жауап қайтармапты. Сырттай батыр көрінгенмен, бұл өз басына сөз келтірмеуді көп ойлайтын, сақ жазушы еді.

— Егер өз терің өзіңе қымбат болса...— деп ол өз сөзін екі ұшты етіп тағы үндемей қойыпты.

— Басайық па, баспайық па? — деп редактор енді тікесінен сұрапты.

— Өзің білесің...— деді тағы екі ұшты етіп анау,— егер сен сондай ер жүрек, қорықпайтын болсаң...— жазушы кекете кеңкілдеп өтірік күліпті. Бұнысы ананың шымбайына тиюі еді.

Редактор не істерін білмей, енді мәдениет министрлігіне телефон соғады. Министр мәдениетті, жұртқа жақсылық тілегіш, жұмсақ мінезді және өзі де таяқ жеген кісі ғой. Таяқты ол осындай ұлт мұраларымен байланысты мәселелерден жеген. Сондықтан «жылан шаққан адам ала жіпті аттаудан қорқады» деген мақалды да есінен шығармайтын. Дегенмен ол сәл ойланып отырды да, ақырын күрсінді.

— Басу, баспау сендердің істерін ғой,— деді ол.

Сөйтсе де, редактордың күткені мұндай жауап емес екенін түсініп, және өзінің жақсылық тілегіш мінезінен шыға алмай:

— Мен болсам басар едім,— дейді,— бірақ әр өлеңіне түсінік, ескерту берер едім. Әрине, Мағжан кезінде үлкен ақын болған. Кезінде орыстың Брюсов тәрізді үлкен ақындары оны жоғары бағалаған. Сөз жоқ, әр жыршының өз дәуірі бар. Қазір Мағжанның асып түсер ақындар көп. Сөйтсе де, Мағжанда өз заманының перзенті еді ғой.

Қысқасын айтқанда, редактор ешкімнен де тоқ етер жауап ала алмайды. «Өзің біл», «қожасы екенсің ғой», «жауапкершілігінен қорықпайтын болсаң...» деген секілді жұрт кілең шығарып салма кеңес берген. Біреу дауысын қатты шығарғанша батыл қимылдайтын

редактор, енді мәселені редакция алқасының қарауына қояды. Ал редколлегия алқасының көпшілігі жастар екен, олар тез шешіп, Мағжанның өлеңдері терілуге кетіпті. Бірақ бұл іске бөтен күштер кіріседі де, редактордың теріліп жатқан Мағжан өлеңдерін алып тастайды.

Сонда ғой Ахмудовтай жігерлі, өзіне-өзі сенген белгілі ғалым, оқырман пікіріне сүйенбек боп, ашық күреске шығуды ойлайды. Университет редакторатындағы, кафедра, факультеттегі әріптес серіктерімен келісіп, «актвой залда» алашорданың атақты ақыны Мағжан Жұмабаевқа арналған кеш өткізуді шешеді. Және кешті өткізеді де, бар әңгіме осыдан басталады.

Ақылбек кенет өзін-өзі зорлай, жиіркене күлімсіреді (өзіне ұнамаған бір нәрсені түсіргенде осылай күлімсірейтіні оның әдеті еді). Кенет оның көз алдында, сол жиналыста сөйлеген, басқа бір кәрі, үлкен қой көзді, ақшыл жүзді, сирек шашы әбден түсуге айналған профессордың кабинетіне кеп жылармандай боп мәлиген суреті тұра қалды.

— Құдай ұрайын десе, осылай ұрады — деген кәрі ғалым шын қинала. Дәл осы сәтте әлгі профессордың біркездегі сұлуша жүзі қазір ішіндегі күйінішті, өзінің қатты қапаланып тұрғанын аңғартқандай еді, — мұндай байқамай сөйлермін бе! Мағжан кеткелі қырық жыл болды! Сол қырық жылдан бері Мағжан туралы нені айту керек, нені айтпау керек екенін жақсы білетін басым, осы жолы шатасқанымды қараңызшы! Қырық жыл үндемей жүріп, жетпіске жеткенімде, мұндай қателеспеспін! Сірә, шайтан азғырған болар! Ең болмаса біреулермен ақылдассамшы! Әдеттегідей сөйлейтін сөзімнің жобасын да ешкімге жібергем жоқ! Жоқ, қартаяйын деген екем...

Міне бұл кеш туралы Ақылбектің бар білетіні осылар еді. Бірақ Норвегияның коммунист жазушысының «қылмысы қылмыс істеген адамға жатады. Ал оның дарыны, кітабы халықтікі» деген сөзі ойынан кетпей-ақ қойды. «Бұл, әрине, дұрыс! Өте дұрыс! Дұрыс ой!» деді ол тағы тұнжырап.

Дегенмен Мағжан Жұмабаев қанша үлкен ақын болғанменен де, дәл қазір оның атын ақтайтын шешім алуға қарсы шығатынын Ақылбек өзі де білетін. Бір кезде Жұмабаев туралы осындай бір сөз болғанын да есіне түсірген. Ол әңгімеде «Мағжанды ақтауға болмайды!» деген үзілді-кесілді шешіммен біткен, содан кейін де «Жұмабаевтың ешкімге зияны жоқ лириасын шығарсақ қайтеді?» деген де ой туған онда да өткен күндерді ұмытпа қоймаған осы адамдар «болмайды!» деген тұжырым шығарған. Әрине, бұның бәрі дұрыс. Мағжанмен кешегі күрескен адамдардың кейбіреуі әлі тірі. Алдыменен Жұмабаевпен дос болып, артынан қастасып кеткен кісілер де дәл бүгін Алматының

салтанатты көшелерінде жүр! Бұлардың алаш-орда ақынына деген жаулықтары әділетті де, орынды да! Дәл бүгінге дейін бұған ешкім шек келтіріп көрген жоқ. Ал болашақ ұрпақ біздің бұл ісімізге қалай қарайды? — Бұл оның ісі! Біздің міндетіміз — тек солардың болашағын мықты ету. Ал өз болашағын әрі қарай қалай дамытады — бұл да өздерінің шаруасы! Мағжанға алдағы уақытта қандай баға береді — бұ да сол болашақ ұрпақтың ісі! Біз өз тарапымыздан тек — жоқ!» деуге тиістіміз!

Сөз жоқ, кешегі тап жауы, ұлтшылдардың идеологының бірі болған Мағжанды ақтаудың қажеті жоқ, — деді Ақылбек дауысын қатты шығарып, кабинетінде ерсілі қарсылы жүріп, — Бірақ Ахмудов тәрізді қарт коммунист университетте Мағжан кешін неге өткізді. Және халқына Жаубасаровтан кем еңбегі сіңген, өмір бойы елінің өз тұсындағы еңбектегі ерлігін жыр етіп келген, ана бір ақсақалымыз «Мағжанның күнәсін кешіп, лирикалық жақсы өлеңдерін басу керек, деп жақында маған тағы неге келіп кетті? Және Мағжанның жақсы өлеңдерін шығару керек деп жүрген жалғыз қазақ кісілері емес қой, бөтен жолдастарда, әсіресе орыс тілінде шығатын үлкен журналдың редакция құрамы да қолдап отырған жоқ па? Бұл неге?

Ақсақал: «жарайды, деген, Мағжан ғой ақын, ал егер ол архитектор болып бір тамаша салтанатты сарай салса қайтер едік? Мағжан жау еді деп оның салған сарайының тас-талқанын шығарар ма едік! Әрине өйту ешкімнің ойына да келмес еді. Қабырғадағы суреттерін де ешкім сыпырып жіберіп отқа жақпас еді! Төбедегі шамдарын да ешкім жинап алып сындырмас еді! Өйткені бұл салтанатты сарай меншігіндегі адам өлген, ал оның мүлкі, сол байлықтың иесі мұрагерлері — халықтың өз қолына көшкен. Егер ол сарай жан сүйсінерлік ғаламат көрнекті болса, халық оны көзінің қарашығындай сақтайды. Ал сонда өлеңдерді қайтеді ол халық? Бәсе, жақсы өлеңдерді қайтеміз? Олардың жазығы не, отқа жағамыз ба? — деген ақсақал бұдан дауыстап сұрап. Жаға ма? Құрта ма?» «Жоқ өлең — адамның ақыл-ойы, жаны — деген Ақылбек оған жауап беріп. — Гранит, емен, мәрмәр тас, сурет салынған кенеп, бәрі де жақсы, егерде адамды қуанышқа бөлесе, адамның жүрегінде сұлу сезім туғызса. Ал үй, салтанатты сарай — тегінде ол тек біздің өмірімізге керек құрал, тіршіліктегі тілегімізді орындайтын мүлік. Бар болғаны сол. Ал егер салтанатты сарай зұлымдықпен байланысты болса, оны сындырады, қиратады. Міне сондықтан да сырт бейнесі қанша тамаша болғанмен ереуілге шыққан француз жұрты, Бастилияның бірде-бір тасын қалдырмай, быт-шытын шығарған. Сұлулығына қарамаған. Өлең, жыр да сондай. Олар адамның қанша әлем дүниесі, жанның сыры, бояуы болса да егер халықтың дегенінен шықпаса, оны ол қабылдамайды,

отқа жағады, құртады». Ақылбек ақсақалға осылай жауап берген. Енді міне сол жауабы қазір есіне түсті. Және сол ойымен Ақылбек енді диванға барып, қисая жатты. Аяғын көсіліп, көзін жұмды. Әбден шаршағандықтан ба кенет ұйықтап кетті. Оянғанда көргені, терезе ағаштарымен бөлшектелінген еденге, кеудесіне түскен күн сәулесі болды.

Кенет телефон шылдыр етті. Ахметжанов түрекеліп, жайлап барып, телефонның трубкасын алды.

Телефон соғып тұрған хатшы әйел екен.

— Бүгін университет жайында мәжіліс барын ұмытып кеткен жоқсыз ба? — деді ол амандасып болғаннан кейін, — Екінші маған телефон соғып еді...

— Жоқ, ұмытқам жоқ, — деді Ақылбек, — тек жұртқа айтыңыз: мәжіліс менің кабинетімде өтеді. Сөйткен жөн болар.

Ахметжанов кабинетіне кіріп, дәнді дақылдарды егу жоспарын қолына ала бергенде, хатшы әйел кірді.

— Сізге Кенекең келіп, күтіп отыр, — деді ол.

Ақылбек орнынан асыға тұрып, ауыз үйге шықты.

— Қанеке! — деді Ақылбек ана кісінің ұзын саусақтары алақанын екі қолымен бірдей қысып, — келе жатырмын деп маған неге хабар бермедіңіз? Қарсы алатын едім ғой.

— Аман, сау жүрмісің, шырағым? — деді шал салмақты даусымен, кесесін стол үстіне қойып, — Саған мені қарсы алудың қажеті жоқ. Жұмыс істеуің керек. Ал мен еңбектеген жас, бүкірейген кәрі емеспін ғой, — ол сәл езу тартып күлді, — өзім де жете аламын!

Шалдың күнге күйіп, жел сорған қошқылт беті, скульпторлардың тасты қашап салған келбеттеріндей әжімді және көз тоярлық, бар әлпеті далада көп жүретін адам екенін көрсетіп тұр. Ұзын сәл сарғылт тартқан бұрыл сақалы төменгі жағында екі айырылып, жарасып тұр. Ұзын мұрттары білеудей боп ұштары төмен қарап салбырап кеткен. Жалпы отырысы төбе үстіне қонған дала бүркіті тәрізді сұсты, аумақты.

«Шалым, — деді ішінен Ақылбек, — сөз жоқ әлі бір елу жыл өмір сүрерсің. Тіпті қартаятын түрі жоқ. Бет әлпеті сол қалпы. Тек пішіні сәл күстенейін деген бе, қалай?

Ол еріксіз кенет өзінің бетін сипады.

— Ал жүріңіз, жүріңіз, — деді Ақылбек Қанекеңнің қолтығынан ұстап тұрғызып жатып, енді ғана оның көзі шалдың жанында отырған бала жігітке түсті, — сіз, жігітім...

— Мен университеттенмін. Факультет комсорогымын. — Бала жігіт орнынан асыға түрекелді.

— А-а! Түсінікті,— Ақылбек сол кідірді,— бұтп қараймыз сендердің мәселелеріңді... Ал қазір, көріп тұрсың ғой, мына ақсақалмен әңгімелесу керек боп қалды. Алысқа кетпе, осы маңда бола тұр. Өзім шақыр-тармын.

«Еш өзгермепті, өзгермепті,— деді Ақылбек ішінен,— Кенекенді мен бала жасымнан білемін ғой, сол баяғы қалпы. Таң қалатын не бар? Біз секілді қала адамы емес, дала халқы. Күні менен таза ауа...»

Кабинетіне әкеп, стол жанындағы креслоға отырғызды. Хатшысын шақырып ап шай алдырды.

— Өң-ажарыңыз жақсы,— деді Ақылбек,— тіпті әжім де көрінбейді.

— Сен о жаққа қарап отырған жоқсың,— шал әдеттегісіндей сөзін салмақтай сөйледі,— сен менің кеудеме қара — еңтіге бастадым. Жақында төртінші қабатқа көтеріліп едім, өкнем аузыма кеп, ұзақ отырдым.

— Онда докторға көріну керек қой. Жақында біз бір жаңа сана-тория аштық. Жаңа әдістерменен емдейді.

— Доктор! Са-на-то-рия! — Кенен мырс етіп күліп жіберді. Ол саноатория деген сөзді бөліп-бөліп әзер айтты; — Арық атқа қырмызы кілем жабу жапқандай, жұрт күлер... Сексен беске келгенімше ондай бәленнің бірін көрген жоқпын. Аты-жөнсіз ауырып қалар жайым жоқ. Ана жылы орден бергендерінде Сошиға жібермек болған осындағы бастықтар, жер түбіне бармаймын деп әзер құтылғам! — Ол қызық көргендей тағы — Соши! — деді де мырс етіп күліп жіберді. — Соши емес, сірә Шошый болуы керек оның аты. Кілең жастардың арасында сақалым сапсиып шошиып не қылам?

Ақылбек езу тартты. Теңіз жағасында құмға күйіп жатқан кілең қошқыл денелі қыз-келіншек, бұлшық етті еркектердің арасында, үстінде ұзын шапаны бар сексеннен асқан Кененді көру оған шын өрескел секілденіп кетті. Ол шын күліп жіберді.

— Өзің де күлдің ғой! — деді жымып. Кенет ол Ақылбекке сондай жақын көрініп кетті, ақсақалдың қолынан қалай сипағанын өзі де білмей қалды. Анау оған күлімсірей қарады да:

— Келін қалай, аман, есен жүр ме? — деді.

— Жүргенде қандай? Көптен бері дәрігерді де көрген жоқ.— Ақылбек кенет қартқа тағы күлімсірей қарады.— Біздің үйге қашан келесіз? Қай уақытта күтейік?

— Қалада уақ-түйек шаруам бар соны бітірген соң.— Кенен тағы сабырлы үнмен жауап берді.— Жиен қызыммен келермін. Қалаға жиен қызыммен келдім. Ерте кезде Арка жаққа күйеуге берген қарындасым бар еді. Сонау бір кезеңдер қиын болды ғой. Ұлың Ырымға, қызың Қырымға кеткен. Ізін жоғалтып алып едік. Соның қызы іздеп бізді тауып алды. Өзі осыдан бес-алты жыл бұрын қайтыс

болыпты. Соны әдейі қалаға ертіп алып келдім. Дүкендерді аралатып киім-кешек, бірдемелер алып берейін деп...

— Уа, оның бәрі оңай іс қой,— Ақылбек телефонға қолын созды.

— Керегі жоқ,— деді ақсақал, құдайға шүкір, қазір дүкендерде бәрі де бар ғой. Және жиен баланың қалада басқа да шаруалары жоқ емес секілді... Бәрін бітірген соң өзіміз келерміз.

Ол бұл сөздің бәрін тәптештеп, ешкім қарсылық білдіртпейтіндей етіп, байыбына келтіріп айтты. Ақылбек те «мақұл» деп басын изеді. Көпті көрген бұлтарқы сөз дегенді білмейтін, ойын әрқашан дәл айтатын. Кенекен басынан төрт соғысты, 1916 жылдың оқиғасын, қазақ даласын советтендіру секілді науқандарды өткізді. Азамат соғысы кезінде ақтармен алысты, жергілікті жердегі ұлтшыл қарақшылармен күресті. Соңынан да қиындықты аз көрген жоқ, ана бір жылдары бірнеше ай абактыда отырып шыққан. Ал Ұлы Отан соғысында ең жақсы көретін Назар деген баласынан айырылды. оған арнап өзінің атақты «Базарым-ай — Назарым-ай!» өлеңін шығарды. Бұл зарлы әнді жұрт осы күнге дейін айтып келеді.

Кенен өмір бойы өлең айтып, жарысқа түсіп, серілік құрып келген. Ол — қазақтың кең даласын, ән-күйін, қанатты сөзін, әзіл-сықағын, көкпар-бәйгесін қатты құрметтеп өскен кісі. Балтырын түріп, балуан аталып, сан күреске де түскен. Өзі сынды дарынды, ақ жарқын, сері адамдарды қатты сыйлай білген. Әрине, бос қылжан, ауылдың әпербақан тентек, көрсе қызар жігіттерін жаны сүймеген. Олардан аулақ жүрген. Еліміздің саяси өмірінен де алыс тұрмаған-ды. Кезінде аудандық ревкомның председателі болып, қосшы ұйымның ісіне де белсене қатысқан. Бірнеше конференция, округтік мәжілістерге халық уәкілі болып қараған. Ақылбек өскен өлкеде, қолында домбырасы, аузында жалынды жыры бар ақын Кененді, әнші Кененді білмейтін, сыйламайтын адам жоқ-ты...

— Өзіңнің түсің неге солғын? — деді ақсақал кесесін қолына алып жатып,— әлде шаршап жүрсің бе?

— Иә! Әбден шаршадым.

— Демалуға бір жаққа барасың ба?

— Жоқ, қазір ешжаққа бара алмаймын. Шаруа бастан асып жатыр. Соңынан болмаса...

— Иә, иесі жоқ үйдің иті де жетім. Жаз қызметінде болғаның жөн. Биыл қалай, астық болатын түрі бар ма?

— Үкімет тапсырмасын орындаймыз ғой деген үміт бар. Дегенмен де...

Кеше жатар алдында Ақылбек әдетінше далаға шығып серуендеген. Ай жартылай туған екен. Тек күміс қол орақтай жарқырап, шалқасынан жатқан. Қазақта «ай шалқасынан туса өзіне жайлы,

халыққа жайсыз» деген мәтел бар, айдың былай тууы шаруашылыққа қолайлы емес, әсіресе жазғытұрым, онда қыс ұзарып, жаз шыға қоймай әлі боранды — борасынды болады деген сөз. Малы көп, шөбі алты айлық қысқа тақұл-тұқыл дайындалған елге бұл үлкен сор. Ал қазір Алматыда көктемнің басы еді. Осыдан бір күн бұрын үш тәулік бойы қалың қар жауған. Қыс бойы жөнді қар түспей ызғарлы жел соғып берекесі кеткен дала-кала бір жасарып қалған. Қазір бар жер аппақ. Ақ мақтадай жұмсақ қарға оранған биік қарағай, қарағаш, емендер бір ақ киімді алыңтар тәрізді. Қалың қардың салмағын көтере алмай әр жерде сытырлап сынған бұтақ. Көшелерді тазалап күндіз-түні гүрілдей зырлаған самосвал, көше тазалағыш машиналар... Қолдарында күректері бар әр жерде топтанған адамдар...

Егер бүкіл қазақ жерінде, әсіресе тың өлкеде қар дәл осындай қалың болса, және жазғытұрым күн желсіз, жайма-шуақ келсе егіннің мол шығуы даусыз. Бірақ қыс биыл қарсыз, қатты болды. Ақылбектің де «биыл үкіметтің тапсырмасын ғана орындармыз» деген сөзі де осыдан еді.

— Кеше, байқадыңыз ба, ай шалқасынан туыпты,— деді Ақылбек.

— Қапа болма, ай тым шалқасынан жатқан жоқ-тын. Мен де шығып қарағам. Наурыз ыңғайсыз болғанмен, Көкек қолайлы туса егін шығар. Оған қорықпа, ал жылқы тұқымы қалай? Өсімі бар ма? қымызы жоқ ауылдың сәні де жоқ...

— Жылқы жануардың несін айтасыз. Әр тұяғы үшін күресудеміз.

— Сөйткен жөн. Жылқылы ауыл қашан да бай ауыл болып саналатын.

Бұл әңгіменің астарын, ашық айтпай-ақ, екеуі де түсініп отыр. Тың көтерілудің алғашқы жылдарында Ол жылқы басын азайтуды талап еткен. «Біз атом дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Астық таситын, мінетін де көлігіміз машина. Жүрісі де өнімді, ұстауы да жеңіл. Бағуына көп жайылым керек ететін жылқы санын құрту керек. Бірен-саран колхоз арасындағы шаруашылыққа пайдалану үшін азғантай тобын алып қалып, өзгесін ет комбинаттарына өткізу дұрыс. Оның шұжығы жақсы ас болады деседі» деген Ол.

Жылқы орнына Ол қазақ жерінде шошқа өсірудің, қорада тұрып семіретін малдың түрін көбейтуді талап еткен. Ал мал шаруашылығын мұндай сатыға қою деген сөз жемшөпті көбейту деген сөз еді. Осыдан барып «егіс даласының патшасы» — жүгері, бұршақ, бобы тәрізді адамға да, малға да азықтыққа лайық өсімдіктердің егіс даласын өсіре түсу мәселесі көтерілген (жүгерімен мал семіртіп, ұлттық экономикасының негізгі ет-сүт болған Аргентина тәжірибесі Оның мазасын алып, тыныштық бермеген). Ал қазақ жері секілді бозды, жусанды, ақ селеулі, суы аз, негізінде тек жаңбырмен ғана шөбі

өсетін далада жылқы мен қой өсіру пайдалы болатын. Әсіресе жылқы. Бұған бөлендей шөп дайындаудың қажеті жоқ. Қыс — тебінге, жаз жайылымға шығады. Ал еті мен сүті адамға қандай шипа десендерші! Күдайға шүкір, жылқы жайылар қазақта жер жетеді. Тек, қыс қатты боп, тебінді жерді қалың күртік қар басып қалып, не жазғытұрым боранды, жауынды-шашынды кеп, артынан аяз ұрып, жер көктайғақ болғанда ғана қазақ жылқыға арнап далаға шөп тастайды. Өзге уақытта оның күтімі де бағуы да қиынға түспейді. Жалпы жылқы малы қазақ жерінің ырысы боп саналатын.

— Әйтеуір, жаз ауылда қымыз болса екен,— деді Кенен.

— Болады, ақсақал, болады,— деді Ақылбек оны сендіріп.— Жылқыны да өсіреміз, қойды да өсіреміз. Қазір біз бүкіл Совет Одағы жейтін қой етінің отыз бес процентін беретін боламыз. Тек биыл айдың кесірі тимесе нетсін.

— Айдың кесірі тимейді. Жаздың ауыр болуы ол тек жаңбыр болмайды деген сөз емес.

— Айтқаныңыз келсін. Ет — ет қой, астықтың жөні бөлек.

— Ол солай ғой. Бірақ астық болмаған жылы ет те болмайды.

Кенекеннің айтқаны дұрыс еді. Мал қырылған ең қатты қыстың өзі де, қуаңшылық, егін шықпаған жаздан қазаққа жеңіл тиетін. Қыс қырылған мал, көктемгі төлімен санын толтырып, күз келе малдың өзі де, төлі де бірге құриды. Егер бұндай жаңбырсыз жаз екі-үш жыл ұдайымен кездесе, қазақ даласында мал қалмауы даусыз шындық.

— Астықты біз ешуақытта да ұмытқан емеспіз, Кенеке,— деді Ақылбек;— Қыс келе қар тоқтатуды да, жер тынайтқышты молынан төккізуді де ұмытпаймыз. Міне былтыр миллиард пұт астық бердік. Астық болғанда қандай! Кәдімгі қып-қызыл бидай! Және біздің берген миллиардымыз Украинаның берген миллиарды емес қой. Украина да алпыс миллион адам бар. Алғаны өзінен сәл артылады. Ал біздің миллиард? Ол ортақ қазанға тегіс түсетін миллиард! Қазақстанның он екі миллион халқына миллиардтан артығы да жетеді. Міне, көрдіңіз бе? Биыл тағы миллиард пұт береміз бе деген ойымыз болып еді. Ал қыстың түрі мынау. Егер жазы жаңбырсыз келсе, арқаның қатты желі жер бетінің құнарын көкке ұшырып әкетеді. Ондай жерге ұзақ жыл еге алмайсың. Мысалға Керекудін даласын алайық...

— Ана жылы болғам ол жақта. Көп өңірі таздың басындай, әр жерде ойдым-ойдым селдір шөп, ал қалған жері үсті сырғанақ тәрізді тақыр. Гуілдеген жел, көкке ұшқан топырақ. Бұрын біраз тұсында ағаш өседі екен, соғыс кездерінде отынға шабылғаны отынға шабылып, қалғаны ешкім қарамаған соң өзінен-өзі құруға айналыпты дейді. Желге о да қорған ғой. Енді немене істемексіңдер?

— Қазір ол арада жөнделіп келеді. Жоңышқа ектік, жер тыңайтқышын барынша қолданудамыз. Қыс қарды мольнан тоқтатуды қарастырып жатырмыз. Жаңағы өзіңіз айтқан орман-тоғай қалқандарын да тұрғызудамыз. Көп болса, бес-алты жылда ол өлкелерде өзінің бұрынғы қалпына келеді деген үмітіміз бар... бірақ осының бәрі тек асығыс істеліп жатыр. Ал, ақсақал, сізден мен мынаны сұрайын деп едім...

Олар бұдан да кейін көп сөйлесті. Жер туралы, оның жауынсыз жылы, шөлден тілім-тілім боп кеткен адамның еріні тәрізді, жарылып-жарылып, үстіндегі шөп біткені күйіп, кей тұсында қарақұш-қылданып, кей өңірлерде сарғылт, не қызғылт тартып жатқанын, арқаның алас ұрған аппақ борандарын, қара күм, қызыл күмдардың, Бетпақ даланың игеріліп бітуге дайын күмды шөлдерін, жалғыз келе жатып адасса, адам бір жерді айнала беретін қазақтың ұшы-қиыры жоқ кең даласын оңгіме етті. Тек қазақ жерінің өсімдіктеріне келгенде екеуі бірдей желпіне түскендей болды.

— Қазақ даласының қызғалдағын, сарғалдағын айтсаңшы, — деді Кенен кенет еңсесі көтеріліп, — қыс қатты, көктемі жаңбырсыз болсын, оларға бәрібір. Көкек айының аяқ кезінде бүкіл даланы қызғалдақ, сарғалдақтар басады. Парсы кілемінің гүл өрнегі тәрізді, жерміздің ойпақ-қырқасының көркі. Беткей біткеннің бәрі қып-қызыл, не сап-сары, кейде тіпті аралас бітеді. Сонда сол беткейден көз ала алмайсың. Қызғылт гүлдерін үрлеп жіберсең ұшып түседі. Ал сабағы мен жасыл жанырақтары сондай нәзік, қолға ұстасаң сағыздай жұмсақ. Бірақ шуда жіптей берік. Әсіресе оның сондай қуаншылықта, жаз түспей жатып қауызын жарып, гүлдерінің қылтып шыға келетінін қайтерсің!

— Иә, ондай гүлдерді мен де көргенім бар, — деді Ақылбек Кенекеннің қызғалдақтар туралы соншама рахаттана сөйлегеніне іштей тебіреніп, — жан-жағындағы шөптердің бәрі қурап сарғайып кеткен. Сірінкемен тұтатып жіберсең болғаны, лап етіп жана жөнелуге дайын тұр. Сондай шөптердің арасынан қып-қызыл гүл атып қызғалдақ өсіп келе жатады... Ғажап! Сондай жерде де өсер оның бойында қандай күш бар десеніңші! Жазушылар өздерінің белгісі етіп қызғалдақ гүлін бекер алмаған тәрізді (Қызғалдақ «Жазушы» баспасы шығаратын кітаптардың таңбасы — эмблемасы еді).

— Жазушы демекші, — деді Кенен, ол кенет Ақылбекке бұрыла қарады. Оның сарғылт тартқан үлкен қоңырқай көзінде бір ойнақы үшқын пайда болған тәрізді. — Сенен менің бір өтінішім бар.

— Айтыңыз, айтыңыз, — деді Ақылбек.

— Менің өтінішім саған мүмкін ойыншық көрінер. Ал маған оның үлкен маңызы бар. Мен қазір өмірімді аяқтап келе жатырмын, өзің білетін шығарсың, мүмкін естіген боларсың, өлең шығару, ән шырқау

балла жастан келе жатқан әдетім. Айтып жүрген өлеңдерімнің көбі өзімдікі, өзім шығарғам. Және ол өлеңдерді мен құр тойда, айтыста ғана айтқам жоқ, халқымның жеңісіне не мерекелеріне, болмаса Отан соғысы тәрізді басына ауыртпалық түскен ауыр кезеңіне арнап айтқам. Бұл менің бар байлығым, артымда қалар бар мұрам. Міне осы халқыма деген бар байлығымды, мұрам бір кітапқа жинасам ба деп едім. Менің не айтып отырғанымды ұғып отырған шығарсың, соңыра жасым келіп шөгіп, не төсек тартып сырқаттанып қалсам, немере-шөберелеріме «мынау атаңның еңбегі» деп жастығымның астынан алып көрсететін бір мақтанарым болса екен деп едім...

— Қазір, Кенеке,— Ақылбек телефон трубкасының керекті сандарын тере бастады,— Айбол! Амансың ба? Иә, менмін ғой! Мен де қазір Кенекен отыр. Маған бір ой келді, егер осы кісінің бар жазғанын, шығарғанын жинап алып, бір үлкен кітап етсе қайтер еді, ә? Солай ма еді? Өздерің жинап жатырсыңдар ма? Көп кешікпей өндіріске жібереміз дейсің бе? Өте жақсы! Рахмет! — Ол трубкасын қойып Кенекке қарады,— Баспа өзі де жинап жатыр екен. Жакында өндіріске береміз дейді.

— Қарай көр,— деді Кенекен күліп,— өндіріске де беретіндей болып қалыпты! Жакында ғана жаңа директорымен сөйлесіп едім. Түсінетін адамдай көрінген. Кірісіп кетіпті, бәрекелді. Сөйткенмен де сенің телефон соққаның жақсы болды. Заманымыз солай ғой. Жоғарғы жақтан біреу тапсырса, төменде отырғандар бұлжытпай орындауға тырысады. Ал сен секілді адамның телефонынан кейін, көп кісілердің-ақ тапсырмаларыңды тезірек орындағысы келетін-ақ шығар. Ләйім мерейің өсе берсін, мың да бір рахмет!

Дәл осы кезде үйге Зина кірді. Әңгіме тоқтап қалды.

— Трубканы алыңызшы,— деді ол.

Ақылбектің сөйлесе бастағанын көріп Зина шығып кетті. Ақылбек:

— Менмін ғой,— деді. Байсалды үнмен.— Ия, айта беріңіз.

Ол біраз тыңдап отырды да:

— Жақсы,— деді — хатты дайындап маған алып келіңіз.— Сөйтті де телефон трубкасын орнына қойды.

Осыдан он жыл бұрын қаланың шетінде алматы тұрғындарына арналған жұмысшы поселкесін салуға асығыс шешім алынған. Елімізге тұрғын үйлер жетпей жатқанмен, халқымыздың келешегінде ойлау керек еді, ең болмағанда бұл үйлер бұзылмай елу-алпыс жыл тұрулары дұрыс қой, бірақ көп нәрселер сол уақыттағы Одақтың бірінші басшысының аузына айтуымен істелетін. Сондықтан бұл поселкеде асығыс тұрғызыла салынған болатын. Үйлері фин үйлеріндей, кішкентай, екі жататын бөлме, бір ас пісіретін бөлмеден тұрған. Мұнда су, жылытатын батареялар орнатылғанмен, не ванна, не үй ішіндегі әжетхана

жоқ еді. Бөлмелері тар, ас пісіретін жері кісі айнала алмайтын кішкентай, өте ыңғайсыз істелген-ді. Бұған көптеген қаражат жұмсалған. Алғашқы кезде, үйлері болмаған соң, амалсыз көшкен кісілер, енді қала бөлмелері кең, жарық, ішінде ваннасы да, әжетханасы да бар салтанатты, бірнеше қабатты үйлер молынан салынып жатқанын көріп, бұл поселкеде тұрғылары келмей жақсы пәтер беріндер деп үкімет орындарын мазалай берген. О кісінің атындағы поселке түгіл, олар енді микроаудандардағы үй құрылысы комбинаты салған, санитарлық керегінің бәрі бар үлкен үйлерге де барғылары келмейтін. Бұлардағы пәтерлер де пәлендей оңды емес-ті. Төбелері, қол тиіп тұрарлықтай аласа, қабырғалары көршілері қатты сөйлессе естілетін жұқа, бөлмелері бірінен бірі өтетін қолайсыз және тар. Бір жерде бір шеге қабырғаға қағудың өзі бір қиямет қиын іс. Балғалап үрған шеге батпайды. Ол үшін электр керек.

«Иә,— деді Ақылбек сәл ойға кетіп, телефонды орнына қойғаннан кейін,— үй құрылысы комбинатын кеңейтіп, үлкен қолайлы пәтерлер салу үшін цехтарын қайтадан құру керек. Оған тағы ССВО ақша министрлігінен бюджеттен тыс қаражат сұрауға мәжбүр боласың. Олар, әрине, «біз ақша жіберген уақытта қайда қалдыңдар, бір жола та неге сұрамадыңдар» дейді ғой. Құрылыс объектілерінің бір сантиметрін дұрыс пайдаланып, ақшаны босқа шашпай, үйлерді де шағын істендер деген О кісінің нұсқауын олар, әрине, жақсы біледі. Соны біле тұра айыпты бізге жабады. Амал жоқ, ақша министрлігінен жоғарғы орындарға да телефон соғуға тура келеді...»

Енді ол ақсақалға бұрылды.

Кенен кесесіне тағы шай құйды.

— Шайың нағыз Үндістан шайы екен! — деді, — жаным сүйеді осындай тәтті шайды.

— Зура келініңіз Сізге осындай шайдың бір жәшігін дайындап қойды. Сыртында пілге мінген адамдары бар.

— Көп жасасын. Қазір жас кездегідей емес, бірер рюмка шарап ішсем өкпем қысылады. Ал шайдың әлі де бір отырғанда, он кесесіндей іше аламын. Сен маған бірдеме айтқың кеп отыр ғой?

— Жоқ, айту емес, сұрайын деп едім. Бізде мынандай бір оқиға болды...

Ол сәл таяулау отырып университетте болған жиналыстың жайын айтып берді. Бітіргеннен кейін:

— Сіздің пікіріңізді білейін деп едім, — деді. — Бұл мәселеге қалай қарайсыз?

— Жиналысқа ма?

— Жоқ, жиналыс жиналысымен ғой. Ондай кейбіреулер қызбаланып артық сөйлеп кеткен де көрінеді. Ол өз алдына. Менің сұрайын

дегенім Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаев еңбектері туралы не айтасыз деу еді...

Кенен сәл ойланып үндемей отырды да:

— Сен менің бір кезде аудандық ревкомның және кедейлер комитетінің председателі болғанымды білесің ғой, — деді, — сол кездердің өзінде Алаш ордамен жан аямай алысқанмын.

— Сондықтан сізден сұрап отырмын.

Шал ойға шома басын шайқады.

— Мен ғой мемлекет қайраткері емеспін, — деді ол аздан кейін, — бар болғаны домбырамды қолыма алып, ел аралап, өлең айтып жүрген қарапайым ақынмын. Университетте оқыған жоқпын. Ал мендей адамдар кекшіл келмейді. Мен бірдеме десем, Кенекең қартайған екен, сандырақтай бастапты деп жүрме. Қартайғандықтан өткен жамандықтың бәрін ұмытқан екен деп ойлама. Мен болсам, адамды тек адамдық жағынан таразыға салуды жақсы көремін, ал сен оған мемлекеттік өлшенуді де қосасың. Солай емес пе? Ә?

— Бұныңыз да дұрыс. Дегенмен сіздің пікіріңізді мен ерекше бағалаймын. Ал адамгершілік таразы мен мемлекеттік өлшемге келсек, көбіне екеуі бірдей қауысып жатады.

— Солай ма? Жақсы, мен өзімнің жай адамдық көзқарасымды айтайын. Адам баласы жамандықты тез ұмытады, ұзақ уақытқа тек жақсылық қана қалады. Адамның даналығының өзі осында. Оның үстіне қазақта: «Ақылды болсаң, кешірімді бол» деген мәтел де бар. Бізге қазір Алашорда деген не? Біз қазір күштіміз. Күшті қоғам әр қашанда кеңпейіл, жақсылықшыл келеді. Ал дарын қай заманда болса да дарын қалпында қалады. Адам өледі, бірақ оның дарыны қалады. Дарыны оның кітабында, өлеңінде, ісінде қалады. Бұл солай ғой.. Менің балам да оқымысты адам. Әлде қалай соның маған «қазір тіл жөнінде Ахмет Байтұрсыновтың» «Тіл құралы» мен «Әдебиет танытқышының» бір тарауын алып, өзінше талқылап, толықтырып, жаңадан мысалдар келтіріп, ғалым болғандар көп» дегені есімде. Ал Ахметтің сол «Тіл құралы» әлде қашан жазылды! Егер жұрт содан бері негізінде сол «Тіл құралдан» шыға алмай жүрсе, Ахмет оқымысты дарын емей немене? Енді Мағжанды алайық. Жас кезімізде қайсымыз оның өлеңіне таң қалған жоқпыз? Қайсымыз оның махаббат жайындағы жазғандарын жаттап алмадық? Одан бері көп жыл өтті ғой. Қазір өлеңді одан жақсы жазатын ақындар да көп шығар. Бірақ ол жетсең де жеткізбейтін, озсаң да оздырмайтын ақын. Өйткені ол өз кезінің биігі, қазіргі күндік емес, өз кезінікі. Ал қазіргі күнді шегіндіріп ол күнге апара алмайсың. Қазір оның өлеңдерінің күші қандай, білмеймін. Және бұл бөтен шаруа. Сонан соң қазіргі жастар бізден талғамды. Жақсысы болса алады, жаманы болса тастайды.

оның жақсы өндерін бұрынғыдай темір саңдықтың түбінде сақтаудың қажеті жоқ. Әрине, мен оның бізге жат жаман өлеңдерін айтып отырғам жоқ. Олар басқа сөз. Өзің ойлашы: Мағжанның өлеңдері жер астына қойған бөшкедегі шарап секілді, ешкім қазып алып, дәмін татпағаннан кейін, бәрімізге де күннен күнге күшін жинап ашып жатқан секілді көрінеді. Ал оған қарсы шығып жүргендердің кітаптары — кітап дүкендерінің сөкілерінде шаң-шаң боп үш-төрт жыл жатады да, ақырында, шарап түгіл, жанбырдан лайланған Іленің суындай бағасыз күйге жетеді. Сол себептен де мүмкін олар Мағжанға қарсы шығатын шығар? Жақсыны жасырудың қажеті жоқ. Ал жаманын, жат өлеңдерін басудың қажеті жоқ. Халық ондайға үрке қарайды. Менің ойымша осылай.

— Сөйтіп сіз оларды ақтау жағындасыз.

— Ақтау деген не? Қазір сіз оларды ақтай да, қаралай да алмайсыз! Жоқ олар! Алдақашан өлген! Жамандығы болса өздерімен бірге кеткен! Ал жақсылығы болса, қазір олардікі емес, біздікі, халықтікі! олардан қалған жақсылықты жою — өзіміздің байлығымызды, жақсылығымызды азайту. Өзімізді өзіміз кедейлету.

«Иә,— деді Ақылбек Кенекене ойлана қарап,— Сіз ғой Норвегия жазушысы коммунист Мартин Нагтың сөзін айтып отырсыз. Ал Мартин Наг болса, ғалым, профессор. Сонда қалай болғаны? Адам баласының бас қасиеті.— Оның данышпандығы, кең пейілді, табиғи жаратылыстың өзі берген ақылдылығы екен ғой. Шын ақыл — кең пейіл келеді. Кенекен де соның бірі екені даусыз. Жоқ, жоқ, «Университет адамның өзге қасиеттерімен бірге ақымақтығын да дамытуға жәрдем береді» дегенді әрқашан естен шығармаған жөн».

— Ал жақсы, мен кетейін,— деді қарт кесесін былай қойып, сенімен әңгімелесем деп кешігіп қалдым білем. Жиен балам мені күтіп, не істерін білмей отырған шығар. Үй ішіне, келінге сөлемімді айта бар.

— Шығарып салайың,— деді Ақылбек қарт ақынды қолтығынан көтеріп жатып.

Мәжіліс жалпы баяндамадан басталды. Баяндамашы, тарих ғылымының кандидаты, әнеугі Айболмен сөйлескен Ақылбектің орынбасары еді. Бұл Ахметжановпен баяндамасын, болған әңгіменің қайдан туғанын, түпкі тамыры неде жатыр — сол жөнінде жасамақ боп келіскен. Жұрттың пікірін білгеннен кейін, қортынды сонан соң жасалсын делінген. Алдын ала мәселеге бірден бағыт беруді, мұндай талас істе бұлар дұрыс көрмеген. Сондықтан да баяндамашы сөзін тым алыстан қозғады. 1916 жылы Германия-Австрия майданында қауіпті жағдай туды, деді ол, резервте бар болғаны бір миллион екі жүз мың әскердің барлығына қарамай, соғысқа әр айда жарты миллион кісі беріп тұруды керек етті. Ал ресми ақпарға қарағанда ол жылда әскерге төрт

жүз отыз мың адамнан шақырылу мүмкін емес еді. Осыдан барып патша үкіметі әскерге бұратана ұлттарды да шақыруға мәжбүр болды. Соның ішінде қазақ жігіттерін де. Бірақ бұларды патша үкіметі майданның алдыңғы қатарына жібермей, тылдағы жұмысқа алды. Қазақ оны «Қарамалай» деп атады. Дегенмен бұның өзі орыс патшасының қазақтан солдат алмаймын деп 1834 жылы бұзау терісіне жазып берген грамотасын бұзуы еді. Әскерге барғысы келмеген қазақ, осыны сылтау етіп бас көтерді. Ереуілге шықты. Шынында, «қарамалайға» кісі бермеу күр сылтау еді, патша қиянатына шыдап келген қазақ еліне бұл ақырғы сокқы болды, енді ол шыдай алмады, жалпылай көтеріліске шықты.

Бұл жағдайды патша үкіметінің алдын болжай алатын кейбір уәкілдері де түсінді. «Патша өкіметінің әдеттегі тартыс әдістерімен бұртана халықтың қараңғы ұлттық сезімімен ойнап, соғыс мұқтажын бүркеу етіп, оларға қарсы ашқан күресі адам баласы көрмеген кен күрес болды»,— деді баяндамашы. Мен мұны, деді ол, 1916 жылғы мемлекеттік Думада сөйлеген Милоковтың сөзінен алдым. Осы сөздердің өзі 1916 жылдың қазақ жеріндегі көтерілісі ұлт тәуелсіздік көтерілісі екенін көрсетеді. Көтеріліс тарихи керектіктен туған. Бірақ мұндай өзінен өзі пайда болған, жұмысшы табы басқармаған, халық ереуілдеріне ежелден кімнің болса да қосылатыны хақ. 1916 жылдың көтерілісінде талай жолбикелер, соның ішінде саяси шатаққұмарлар, күр ұлтшылдықты ғана арман еткен есуастар да аз болмады. Осылардың бәрі соңынан барып революцияға қарсы шыққан «Алашорда» үкіметімен сыбайласты. Алашорда партиясы кәдімгідей, мүшелері қолына билетін алған, партия болды ма, жоқ па күні бүгінге дейін адам түсінер емес жәйт. Ал «алашорда» жеген ұлтшылдық ұйымның, оның «Алашорда» аталған үкіметінің болғаны ұлтшылдық ұйымның, оның «Алашорда» аталған үкіметінің болғаны жұрттың бәріне аян. Бұл үкімет, ұйым құрамы да әртүрлі, сан тараптан қосылған адамдардан тұратын. Оладың тілегі де, көздеген мақсаты да сан қилы келетін. Мысалы бірінші дума депутаты Тынышбаев империалистік соғысты қолдап, қазақтың арнаулы атты әскер полктарын құру керек десе, екінші біртөбей жалпы Россиядан бөлініп жеке автономия болуды талап етті. Октябрь төңкерісінен кейін олардың бұл өзара қайшылықтары мүлдем маңызын жоғалтты. Алашорда түгелдей контрреволюция жағына шықты. Енді автономия құру, не халықтың демократия жолына түсу деген ұғымдар былай қалды, ешкім мұны мәселе етіп те көтерген жоқ. Оларда жалғыз ғана тілек болды, қызылдарды ұру. Шынын айтсақ, Алаш туының астына енді тек қанішер, бұзықтар ғана жиналды. Мысалы, Жымпиты алашордасының басшылары Халел Досмұқамбетов пен оның жерлесі Жанша Досмұқаметов кеше өзімен бірге

қызылға қарсы шыққан ақтардың полктары Астраханьға қарай шегінгенде жолай тосып алып солардың өзін тонады. Бұл кезде мұндайларға арналған «қызылдарды ұр ағарғандарына шейін, ақтарды ұр қызарғандарына дейін» деген ұран да болған. Жауымыз десек те қазір біз қазақтың екі үлкен адамы, ана тіліміздің ең алғашқы оқу құралдарын жазған Ахмет Байтұрсынов пен ақын Мағжан Жұмабаевтың осындай тобырға барып қосылғанын біз де атап айтуымыз керек. Мен бұл екеуін босқа қатар қойып отырған жоқпын. Бұлардың өткен өмірінде де, саяси тағдырында да үлкен ұқсастық бар. Екеуі де шынжыр балақ, шұбар төс тұқымнан шыққан. Екеуі де семинарияны алтын медальмен бітірген, бірі діни, екіншісі мұғалімдік семинарияны. Екеуі де жоғарғы мұсылман медресесін (оқу орнын) тауысқан. Бірі Қазанда, екіншісі Уфада. Екеуі де бірдей «Қазақ» газетінде ұлтшылдық еңбектерін жариялаған. Тек тюрколог ғалым оның редакторы болған, ал ақын Мағжан тілшісі, бас жыршысы саналған. Екеуі де бірдей совет идеясына қарсы тұрған. Әсіресе Алашорданың жеке автономия боламыз деген кезеңінде. Осы арада ашып айтып кету керек: Бұлардың совет еліне қарсы саяси әрекеттері, олардың жастығынан, түсінбестігінен тумаған.

Осы тұста мәжілісте отырғандар өзара сыбырласа, сөйлесе қалды. Баяндамашы амалсыз тоқтады. Дәл осы сәтті күткендей әлде кім:

— Купринді, Купринді есіңізге түсіріңізші! — деді.

— Оны несіне есіме түсіремін?

— Куприннің Юденич шығарған «Проневский газетінің редакторы болғанын. Жоқ, Мағжан секілді рухани ғана емес, қолына мылтық алып. Бірақ қатесінің бәрі тарихи өзгерісті түсінбегендігінен, аласуынан туған. Сондықтан да сол Куприннің бес томдығына бүгін біз бәріміз бірдей жазылып жатқан жоқпыз ба?

— Бунинды кайда қоясын? — деді тағы біреу арт жақтан.

— Бальмонттың бір томдығы ше?

— Жолдастар, жолдастар,— деді Ақылбек Ахметжанұлы столды қарындашымен тықылдатып,— тым қызуланып баяндамашыны шатастырып жібермендер. Ол еш ұсыныс кіргізіп тұрған жоқ. Тек болған фактілерді ғана айтуда. Бұның көбін осы отырғандар білмейді. Мысалы мен реакционер Милюковтың думада сөйлеген сөзін тіпті естіген емеспін. Бұл өте қызық. Жақсы, сөзіңізді жалғай беріңіз.

— Сөйлеп те болып қалдым-ау деймін.— Баяндамашы Ақылбек Ахметжанұлына бұрылды,— Мағжанға, Байтұрсынов Ахметке тағылар айыптың бәрін бірдей жинадым. Ал бұлардың екеуін де бірге тіркестіретін тағы бір жайт бар. Сол бір қилы кезеңдерде бұл екеуі қандай саяси науқандарға қатыспасын, қандай өлең жазып, совет үкіметіне қарсы сөйлемесін, екеуі де қару ұстап төңкеріске қарсы

шығып, қолдарын қап еткен жоқ. Бірақ ексеуінің де дұшпандығы, көзқарасынан, идеологияларынан, төңкерісті қабылдамаған сана-сезімінен шыққан рухани дұшпандық. Рас, Совет үкіметін құлатамыз деп бұлар банды ұйымдастырып, майданға ашық шыққан жаулар емес. Идеологиямызға, халықтың жаңа тілегіне қарсы тұрған жаулар. Бұл аз қылмыс емес. Сонда да айта кететін тағы бір жәйт бар. Университетте болған жиналыста, қайсы екенін қазір есімде жоқ, бір профессор Брюсовтың Мағжанды «қазақтың Пушкині» деген сөзін келтірген. Ал Максим Горький Мағжанның лирикасымен танысқан, өзінің «Дауылпаз жырын», «Сұңқар өлімін» қазақшаға аударғаны үшін алғысын да айтқан. Бұның бәрі Мағжанның дарын иесі екенін көрсетеді. Осындай сөзді Ахмет Байтұрсыновқа айтуға болады. Ал дарын иесі адамдарға, біздің көз қарасымыз, тіпті өзімізге оқ атқан қарсы адамдарға да, өзгеше. Сондықтан да болуы керек Мағжанды совет соты алғашқы ұзақ жылға кескен кезінде, Алексей Максимович араша түсіп, абақтыдан босатып алған. Меніңше Максим Горький оны бостан-бос босаттырмаса керек-ті. Ол «тегр жау берілмесе, оны құртар болар» деген сөздің авторы ғой. Менің бар айтайын дегенім осы еді. Егер сұрақтарың болса...

Бәрі түсінікті екен. Баяндамашы орнына отырды.

— Иә,— деді Ақылбек Ахметжанұлы ауыр күрсініп,— мүмкін сіз сөйлейтін шығарсыз Логов жолдас?

— Мен алдымен қымбатты жолдас...— Ол Жаубасаровқа қарады,— тыңдап алсақ па деп едім.

Бұл Логов республикадағы үлкен адамдардың бірі еді. Идеологиялық мәселеде ешбір тәлтіректеуді білмейтін тастай қатты кісі болатын. Сондықтан да Жаубасаров пен Жанпейсов университетте өткен мәжілістен кейін, өзгелерге емес, бірден осыған жүгірген. Ал Жаубасаров, қазақ әдебиетіне ерекше үлес қосқан жазушы болатын. Жұмабаев, Аймауытов тәрізді алашорда жазушылары жұртқа көркем сөз үлгісі болып тұрған жылдары, бұл дауылға қарсы ұшқан алғыр қырандай, оларға қарсы тұрып тамаша шығармаларымен тойтарыс бере алған дарын иесі. Жеке азамат соғысына қатынасқан тап тартысының қайраткері. Тек қанына сіңген сол идеялық талғам, оны сонау зұлымдығы мол өткен замандарға қатты қарайтын бірбеткей еткен. Туындылардағы психологиялық құбылыс, жалпы халықтық әуендерді тастап, тарихқа да, әдебиетке де тек бай, кедей деген тап күресі тұрғысынан ғана қарайтын. Содан барып, егер кедей табының уәкілі бас кейіпкер болмаған шығармалардың бәріне де тап жырын жырламайды деп қарсы шығатын. Ол Мағжанның поэзиясымен ертеден таныс. Онымен сол кезден-ақ күресіп келген. Сол себептен де алашорда ақынын өзінің идеялық жауы санайтын. Ал Жанпейсовке

келсек ол, әрине, азамат соғысына қатысқан жоқ. Өйткені Жаубасаровтан көп жасы кіші еді. Әрине, Мағжанның шығармаларымен де жөнді таныс емес. Бірақ бұ да Ұлы Отан соғысынан кейін, қазақ тарихын бұрмалаумен байланысты елуінші жылдары болған талас-тартыс майданынан өткен адам. Талайды оңды, солды айыптай, кейде дұрыс, кейде бұрыс әшкерелеген қайраткер. Мағжан творчествосын терең білмеседе, оған жау деген көз қарасы әбден қалыптасып қалған. Оның үстіне Жаубасаровты өзінің идеялық көсемі санайтын. Талас мәселелерінде көбіне соның ыңғайына қарай көшетін. Бұл мінезін Жанпейсов елуінші жылдардағы кейбір әйгілі жазушыларға да қарсы жүргізілген айқастарда сан көрсеткен. Ол университеттегі жиналысқа өзі қатыспағанымен, болған оқиғаны соңынан естіп, және Жаубасаровтың лебізіне түсініп, бұлқан-талқан боп ашуданып, қарнарына мініп алған. Қолында Мағжан жайында жөнді материалы болмағандықтан, Жаубасаровтың Жұмабаев туралы отызыншы жылдары жазған мақаласын орысшаға аудартып алып, жиналыста сөйлемек боп алақанына түкіріп шыға келген. Ал, әйгілі Жаубасаров сөзін былай деп бастады: «Егер біздің профессорларымыз алашорда адамдарын ақтау үшін студенттерді жәрдемге шақыратып болса,— онда шаруамыз жаман болғаны. Біз әлде нелерді байқамай қалып, ұлтшылдыққа бас көтеруге мүмкіндік тудырып тұрғандаймыз» деді ол.

Дәл осы жерде мұндайда тез қимылдайтын Логов оны бөліп жіберді.

— Бұған кім айыпты? — деді ол сұрақ қойып.

— Кім емес, не айыпты деген жөн болар,— деді жауап беріп ақсақал жазушы.— Ең басты себеп идеология тәрбиесіне немқұрайды қарауымызда. Әрине, бұған өзгеден бұрын, кімде-кім біздің мәдениетіміздің, ағарту жұмысымыздың басында отырса — сол айыпты. Ол — мына Мәдениет министрі. Журналға Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін бас деген де осы кісі ғой. Егер мен кірісіп тоқтатпағанда «қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көресің» дегендей шатақтың ең үлкені сонда болатын еді.

Ол редактордың министрге телефон соққанын, министрдің не дегенін өз сөзімен айтып берді.

— Бұл жай ғана қате емес, саяси қате,— деді Жанпейсов орнынан сәл қозғалып, бір үлкен ой айтып тастағандай тұнжырай, жанжағына кішкентай көзімен сығырая қарап.— Егер біз бүгін шара қолданбасак, мүмкін, ертең кеш болуы.

Телефон соғумен байланысты оқиғаны Ақылбек Ахметжанұлы жақсы білетін, кенет әлденеден қорқып қалған журнал редакторы Жаубасаровпен ақылдасқан. Ол бірден Мағжан өлеңдерін баспа деген. Редактор оның айтқанын дереу істеген. Сонда барып бұл іске

Логов кіріскен. Ол өрине, ештеңеден қорыққан да, үріккен де жоқ, айтсе де Жаубасаровпен сөйлескеннен соң Ақылбекке телефон ұрған. Ахметжанов Логовтың сөзін тыңдап болып; «Бұл істі жан-жақты қарау жөн. Комиссия белгілеп, екі жағын бірдей тыңдағаннан кейін, кімді айыптауды, қалай шешуді сосын көрерміз»,— деген.

Ал өзі телефоннан кейін шегініп бара жатып,— Бұл неткен жұрт! — деген ренжіп.— Осындай бір болмашы ұшқыннан өрт шығарып, талай күйгендері бар, сонда да қортынды істемейді. Әлде қалай айтылған, не дұрыс түсінбеген сөзден екі жақ боп бөлініп, біріне-бірі саяси айып тағуға дейін барған. Тым жедел, ауыр қортындылар істеліп, талай адамдардың бастары домалай жаздаған. Мұндай оқиғаларға қазақ интеллигенциясының тарихтары толы. Егер университеттегі жиналыс осыдан бір жыл бұрын өтсе, не болар еді? Бір жақсысы қазір заман басқаша. Демек, қазір де сондайды тілейтіндердің жоқ екенін кім біледі?

Ал қызып алған Жаубасаров өзінің сөзін үдете түскен.

Енді ол Мағжанның өлеңдерін тақпақтап жатқа айтып жатқан. Бұл өлеңдерді Мағжан он алтыншы жылғы ереуіл және азамат соғысы кездерінде жазған. Бұдан кейін, әсіресе ауылда советтендіру өткеннен кейін, Мағжан әуені басқаға көшкен. Тіпті өзінің бар айыбын мойындап сол кездегі Қазақстан өлкелік орындарға ашық хат жолдаған. Белгілі жазушымыз бұның бірін де есіне түсірген жоқ. Ол Мағжанның алғашқы кезде, әсіресе алашорда ықпалында жүрген шақтарындағы өлеңдерін тақпақтап, отырған адамдардың нықтарынан басып, шегедей жерге қаға түсті. Жаубасаров сөзін былай бітірді: «Университетте болған оқиға құр ғана кісі жеркенерлік жаман оқиға емес, ол қауіпті оқиға. Жоқ, тіпті адам зәресі ұшарлық оқиға. Біз әлдеқашан өз қолымызбен жерлеген, мәңгі ұмытылды деген қорқынышты істің қайтадан бас көтеріп келе жатқанын білдік! Жоқ, әр жерден шошая-шошая көрінген су жыланның бастарындай бұл қорқыныштардың көзге түсе бастаған жылан бастарын тезірек қағып-қағып тастау керек! Әйпесе бір күні өзімізді шағулары даусыз!

Тап күресінің ескі қайраткері, өз сөзін осылай қорытып орнына отыра берді.

Осы шақта Логов оған тағы тіл қатты.

— Құдай үшін, сол қорқыныштарды тудырып отырғандардың аттарын атаңызшы!

Шешен дәл осы сұрақты күтіп отырғандай, бірнеше адамның атын атады. Аузына ең алдымен мәдениет министрі түсті. Оның редакторымен сөйлескен сөзі — «Мен болсам әр өлеңге түсінік, ескерту беріп басар едім» деген пікірі өзгертіліп, енді бұл сөйлемге

бұйрық бейнесі кіргізіліп, Жаубасаров отырған жұрттың құлағын елең еткізді. Балалардың «бұзылған телефон» деген ойыны бар. Дәл осы ойындай болды. Жанпейсовке телефон соққан редактор да министр сөзін сәл бұрмалаған. Жаубасаровқа редактор сөзін жеткізген Жанпейсов ол сөзді өзінше талқылаған. Ал Жаубасаров енді өзі айтқанда, министрдің сөзі бұрынғыдай өтініш, ұсыныс емес, талап, бұйрық боп шыға келген. Міне осы мәдениет министрінің «талабы-бұйрығынан» бастады өз сөзін Жанпейсов. Мағжан туралы аударып алған Жаубасаровтың мақаласын жатқа айтып берді де, ол көмейінен атқан бар жалын-отын тек осы министрдің үстіне төкті. «Қашанғы біз бұл мәдениет министріні бесіктегі баладай әлдилеумен боламыз? — деді ол ана кісінің маңдайынан тарс ұрғандай қатты сөйлеп, — Бұл жолдастың «Қазақтың ССР тарихымен» байланысты бізді қанша шатыстырғаны өздеріңізге мәлім. Россиядан бөлінбек болған қанды балақ адамдарды дөріптеп, тарихқа қандай қиянат істемеді! Ол қиянат бізге қымбатқа түсті. Осы жолдастың қате ұйғарымын, сөздерінің пісмілласы еткен көп оқымыстылар өздерінің бостандықтарынан айрылды. Өмірлерімен қоштасқандары да бар. Әлгі былықтың бәрі де осы кісіден басталса да, тек сәл қорқытумен өзі тартағын барлық жазадан аман қалды. Міне бүгін де, коммунистік жолға жатпайтын жарысын әдіспен біздің әдебиетімізге, алашорданың бас айқайшысы Мағжан Жұмабаевты алып келмекші болған. Редактордың жұмсақ мінезділігін пайдаланып, Мағжанның өлеңін бас деп талап қояды, бұйырады! Мағжанды ақтау үшін жастарға толған университет аудиториясында кеш өткізуге кеңес береді! Жетеді! Бұл кісінің «жалпақ шешейлігімен» қоштасатын кез жетті! Оның дегеніне көне берсек, түбі бізді апарып жарға ұрады! Осы кісіден кейін барын Логовтың өзі сөйледі, ол ашуланған шағында, көкжал қасқырдай, ештеңеден тайынбайтын, батыл, қызу қанды, тік мінезді адам болатын. Бірден университет кешін өткізушілерге, жұдырығымен беттерінен беріп-беріп жібіргендей етіп, сөзін жаудырды. Көктен алып, жерден салды. Демек, қанша гүжілдесе де, мардымды ештеңе айта алмады. Өйткені ол Мағжанның творчествосынан ештеңе білмейтін. Ал білмей сөйлеген сөз босқа сілтеген қылышпен тең. Сондықтан да оның бар айтқаны «Бұндай істі құрту керек», «тамырымен жүлу керек», «кімде кім біздің идеологиямызға қол көтерсе, сол қолды аямай кесу керек!» дегендей жалпылама сөздерден аспады. Тек арнаулы талап еткені — мәдениет министріне қатты шара қолдану болды.

Тағы біреу сөз алған кезде Ақылбекті бір ұшқыр ой билеп кетті. «Осыдан қырық жыл бұрын саяси жауымыз Мағжан Жұмабаевты өлім жазасына бұйырсақ, бүгін өлеңдерін басу жайында таласып

отырмыз. Бұл біздің күшейгенімізді көрсетпей ме? Жок, жалғыз ғана күшейгенімізді емес, мынандай сөз таластыру демократиямыздың да айтарлықтар кенігенінің белгісі. Бірақ Мағжанды дәл бүгін баса қою,— әлі де ерте. қаншама адам сөйледі, бәрі қарсы. Қарсы болулары да орынды. Әлі идеологиялық жауларымызды кешірулеріміз ерте. Рас, советтік қоғам, рухани жомарт, демократшыл қоғам. Ол коммунизмге таяған сайын, бұдан да рухани күшейеді, бұдан да демократиясы кеңі түседі. Мағжан мәселесіне сөз жоқ жұрт әлі қайта оралады. Ал қазір... Оның ойын ең соңғы шешен бөліп кетті. Ақылбек сөйлеп тұрған кісіні тыңдай қалды. Ол бұған Логов тәрізді тепсінуден аулақ секілді көрінді. Сөзі екіұштылау. Бір жағынан Мағжан өлеңдерінің, әсіресе лирикалық өлеңдерінің керектігін мойындаса, екінші жағынан оның шығармаларының көбі саяси қауіпті екенін айтып тұр.

— Сонымен Мағжан өлеңдерін басу керек дейсің бе, әлде басылмасын дейсің бе? — деді Ақылбек Ахметжанұлы ананың «өгіз де өлмесін, арбада сынбасын» деген саясатына шыдай алмай.

Бірақ одан бұл кісінің өзінің саясатын өзгерткен жоқ.

— Басуға да, баспауға да болады,— деді.

Әрине, ол мәдениет министрін, өзінен бұрынғы сөйлеген шешендердей, құрту, жою керек деген жоқ, демек, идеология жұмысына өзінің де қатысы бола тұрып, өзін-өзі сыбап ұрған Гогольдің унтер-офицер бәйбішесі тәрізді көрінісі келмеді. Сондықтан да әдеттегісіндей емес, бүгін жалтақтай, екі ұшты ете, шатыстыра, өзінің шын ойынан қаша сөйледі. Бұдан кейін мінбеге шыққан мәдениет министрі де, журнал редакторы да жөнді ештеңе айта алмады. Бар күштері өздерін ақтауға ғана жетті. Онда да жөнді ештеңе дей алмады. Ал Ахмед пен Мағжан кешінде көбірек көсіле сөйлеген профессор бұл мәжіліске шақырылмағанды.

Ақырғы шешен орнынан тұрған кезде жұрт кенет тына қалды. Енді мәжілісті аяқтау керек еді, бірақ немен аяқтауды ешкім де ашып айта алмады, біреулер айыптыларды жазаға тартып, тіпті құртып-жою керек деді. Ал басқа біреулер бұл істі әлі де болса тексере түсіп, анығын ашуды жөн санады. Қысқасы жұрттың көпшілігі қандай шешімге келерін білмей дағдарып қалды. Ендігі шешім тек мәжілісті басқарып отырған адамның аузынан шығуға тиісті. Ол не дейді, не айтады, қалай сөйлейді? — Бар гәп осында ғана қалды.

Ал ол былай сөйледі.

— Әдебиет және көркемөнер — деді Ақылбек, — бұл бір ерекше дүние. Оларға арнап үзілді-кесілді үкім айту да қиын. Бұнда барлығы меншікті шешім, меншікті көзқарастан туады. Ал әдебиетпен көркемөнер де біреуді айыптап, тікелей жаза қолдану — бұл араға жатпайды. Әсіресе біздің заманымызда. Бірақ университеттегі кеште не болды,

оның анығына жету, егжей-тегжейіне түсіну — біздің міндетіміз еді. Менің ойымша бұндай жиналысты өткізу саяси кате. Әсіресе Мағжанның кім екенін білмейтін жастардың арасында оның творчествосын мадақтай сөз ету білместік. Сондықтан да жиналыс өзінен өзі туған, бір керексіз бас қосуға, ешкім ештеңесіне түсінбес жиналған жұрттың құр шуына айналған. Қысқасын айтқанда «Айқай-шуы көп, айтары жоқтың» кебі. Рас, әлдеқалай кездейсоқ, ойланбай айтылған сөздер көп болған. Қызулана орындарынан ұшып тұрып айқайлап, керек емес сөздерді қозғағандар да табылған. Егер біз осындай ойламай айтылған сөздерді жұлып алып, жеке қарар болсақ, әрине терең қортынды шығарып, кейбіреулері қатты жазалар қолдануға да мүмкіндік туар еді. Осындай шараны, расын айтсақ, кей жолдастарды бір жолата құртып жіберуді талап етіп отырғандар да, бар. Жок, біз ондай іске бара алмаймыз. Жазалаумен, тіпті қатты жазалаумен қатені түзей алмайсың. Жолдастар өздері дұрыс қортынды шығаруға тиісті. Өз айыбын өздері түсінсін. Совет үкіметі орнағаннан бергі елу жылдан астам уақытта біз көп нәрсені ұқтық. Жақсы менен жаманды айыра алатын болдық. Әрқайсымыздың өзіміздің істеген ісімізге — ішкі сезімімізден, саяси көзқарасымыздан туған ар-ұятымыз, партиялық ар-ұятымыз атты сотымыз бар. Менің айтарым осы біздің бүгінгі мәжілісімізден кейін әркім өзінің осы сотымен ақылдассын, кеңессін. Сонда, көп нәрсені өздері де түсінеді. Егер біреулерді жазаламасақ, біз жастарымызды тізгінсіз жіберіп алмаймыз ба деп қауіптенушілерге айтарым: жастарға көбірек үңіле қарау керек, олармен көбірек кездесіп, көбірек әңгімелесіп, не ойлап жүр, қандай тілектері бар соны білу керек. Олардың кітапты көбірек оқып, өткен тарихымызбен де жетік танысып, көбірек ойлауларын талап етсек, біз де көптеген жеңіске жетеміз. Өйткені біздің жастарымыздың өздері де тарихшы, филолог, философтар ғой. Өткен кезеңдердің тарихынан бүгінгі күні өздеріне керек сабақты таңдай алады. Мұндай жағдайда бізге Алашорданың қандай ақындары, данышпандары болмасын, хауіпсіз. Ал Мағжан Жұмабаевтың творчествосына келсек, — мен жеке өлеңдері емес, оның бүкіл творчествосын айтып тұрмын, — бұл жайында қазір біз не дей аламыз? Осы мәжілістің өзінде біреу Мағжанның ана өлеңін, біреу мына өлеңін тақпақтап, өздерінің сан түрлі пікірлерін алдымызға салды. Ал сізден басқамыздың, — ол Жаубасаровқа көз тастады, — бірде-біріміз Мағжан творчествосымен тегіс таныс емеспіз. Білмеген жағдайда, сондай саяси катесі көп болған, қисық-қисық жол өткен, ақынның бар еңбегіне қалай үкім айта аламыз? Біз творчестволық емес, директивтік, саяси мекеменің қызметкерлеріміз. Және ғылыми да мекеменің қызметкері емеспіз. Бізге мұндай мәселені көп тексеріп.

көзіміз анығына әбден жетпей пешу қиын. Сондықтан менің айтарым: Бұл ақын туралы директивтік мекемелердің бұрынғы шешімдері орнында қалсын. Ал біздің ғылыми институттарымыз Мағжан творчествосын әбден тексеріп, біздің алдымызға қайтадан мәселе қоятын болса, мүмкін, бұл мәселеге қайта ораламыз да. Ал әзірге осы шешімге тоқталық. Және тағы бір айтарым осында Мағжанды бір кезде Максим Горький абақтыдан босаттырған деді жұрт. Ал Алексей Максимович ондай адамды бостан-бос, тек көңілшектігінен ғана құтқарды дегенге, — ол кенет Жаубасаровқа қайта қарады, — ақсақал, мен тіпті сенбеймін. Ұлы жазушының Мағжанды біржолата құртып жібертпей, араша түсуіне қарағанда, басқа да себебі болғаны даусыз. Жоқ, ақсақал, бұны Алексей Максимович текке істеген жоқ, осыны да еске алыңыздар!

Осында тағы бір дәлелді пікір айтылды. Ұлы орыс халқы өзінің адасқан, сонау қилы кезеңде жол таба алмай шатасып, тіпті өзіне қарсы қол көтерген ұлдарын да кешіргенін білдік. Мұндай сөзді есту маған оңайға тиген жоқ. Ал біз егер өзіміздің үлкендігімізді көрсете алатын мәселенің әрқайсысына осындай мәжілістер өткізіп, қырық пышақ болып шатасып жатсақ, — онда, әрине, бұл біздің ұлы орыс халқынан өлі де алыс қалғанымызды анықтайды. Бірақ бұл мәселеге емес, — Ақылбек әлденеден қысылғандай сәл тоқтап қалды. Сосын қайтадан сөйлеп кетті. — Бас мәселе, біз Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаевты, тек каталасқандар қатарына қоса алмаймыз. Алашордаң қандай ұлтшыл, буржуазиялық партия болғаны бәрімізге де айқын. Бұл жерде баяндамашының пікіріне толық қосылуға болады. Ал Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаевтың сол бір бізге ауыр кезде, совет үкіметінің өлі қадамы қатпаған кезде істеген қылмыстарында оңай ұмыта алмайсың. Бірақ бұл адамдар өте дарынды кісілер. Әсіресе Ахмет Байтұрсынов халқымызға өткізген еңбегі де аз емес. Ал біз болсақ, осы уақытқа дейін олардың істегенінің жақсы-жаманын маркстік-лениндік көзқараспен қарап бір қортындыға тоқтай алмай келеміз. Сондықтан бүгінгідей мәжілістер өткізіп отырмыз. Сондықтан кейбіреулеріміз бүгінде не айтуға білмей, күтіп отыр. Амал жоқ күтуден басқа ақылды ештеңе таба алмайтын болсақ, бізде күтелік! Алдағы уақыттың өзі шешер не істеу керек екенін!

Кабинетте өткен мәжіліс осылай бітті. Ешкімнің басы алынып, қаны төгілген жоқ, бәрі де аман қалды. Бұның өзі бір кездердегі жағдайларға қарағанда үлкен табыс еді.

Бір апта өткеннен кейін Ақылбек Ахметжанұлы Айболды қабылдады.

— Университет кешін қарағанымыз дұрыс болды, — деді Ақылбек, — идеология жұмысын қай бағытта күшейту керек екенін білдік.

— Мәселе қызу талқыланған тәрізді ғой? — деді ол.

— Иә, солай деуге тұрады, — деді Ахметжанов, — Мұндай мәжіліске баға беру де оңай емес. Жаубасаровтың сөзі, қылығы белгілі, көрі тарлан өз жолынан адасқан жоқ. Мені таң қалдырған Жанпейсов болды. Бүгінгі уақытқа қайшы пікірге бой ұрды. Мәдениет министрінің құртуды тіледі. Тіпті оның орнын өзі алғысы келгендей, қатты айыптады.

— Мен де түсінбеймін. Бұрын өзін ақылды адам ба дейтін едім. Менімше, Жанпейсовтың ол айтқандары өзінікі емес, бөтеннің сөзі.

— Иә, ақырында не шықты? Сен екеуміз ғой бұл таластың аржатында не жатқанын жақсы түсінеміз. Дұрыс партиялық талап та, ұрушылдық уақ көзқараста, бөрі-бөрі келіп бір жерден түйіскен. Көп адам бұны түсінбейді. Ал ойын жасырып сөйлеуге келгенде қазақтан шебер жан таба алмассың!

— Сіз ғой, күлесіз... Ал менің ойым тіпті басқада. Сол мәжіліс осы кабинетте бұдан бір жиырма жыл бұрын болған болса, қаншама қырсыққа ұрынар едік...

— Қазір жұмыс стилі өзгеше ғой. — Ақылбек сағатына қарады, — уақытым аз. Қазір шекара аудандарына жүрмекпін... Ал мезгіл мәселесіне келсек, әлгідей мәжілістерде оп-оңай өтпейді. Мәдениет министрі ғой, сол мәжілістен кейін төсегіне әзер жетіп, құлапты. Ал ол үлкен қайраткер, керек адам еді. Біз болсақ, өзіміздің жолдастарымызды аяуды білмейміз.

— Жүрегі ме екен?

— Мүмкін. Және ол көптен бері ауру ғой. Оның үсіне анадай сөз естігеннен кейін... Бүгін үйіне кіріп шығамын. Кеселін бұрыннан да ауыр десетін. Неге екенін білмеймін, маған ол осы жатқанынан енді көтеріле алмайтын секілді көрінеді де тұрады.

— Құдай ондайдан сақтасын, бишараны!

— Несін айтасың! Тұрып кетсе жақсы болар-ақ еді!

Бірақ мәдениет министрі сол құлағаннан тұра алмады, жазылмас кеселден екі жылдай қозғалмай төсек тартып жатып дүние салды. Ақылбек Ахметжанұлының кабинетінде өткен мәжіліс оның ең ақырғы мәжілісі болды. Ал одан екі жыл кейін данқты Жаубасаров та дүниеден өтті.

Қазақ «өлім әрқашан да ерте» дейді. Бұл кісі көп жақсы кітап жазды. Өте қызу қанды күрескер адам еді. Талас-тартыстарда кейде шыдамсыз да болатын. Дүниеде тек өзінің айтқаны ғана шындық деп түсініп, өзіне қарсы келеген адамдарға өте қатал қарайтын. Өзіне қарсы шыққан адамдарды, шындыққа, халыққа қарсы шықты деп ұғып, олармен аяспай күресетін.

Топырағы торқа болсын. Үлкен адам еді. Ал қалғандардың бәрі тірі, аман, есен жұмыстарын істеп жүр.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

Міне менің тыныш күндерім бітті, тағдыр деген жалғыз желкенім дауылға кеп ұрынды! Дауыл болғанда қандай! Мен жұмыс істеп жүрген тыныш мекемеде, мұндай сұрапылдарды көрмегелі көп болған. Алғашқы асау бұрқасын баспасөз комитеті председателінің типографияға телефон соғып, менің басылып біткен жана кітабымды тоқтатудан басталды.

— Қоймадан бірде-бір данасы сыртқа шығатын болмасын, түсіндіңдер ме? — деді ол трубкаға айқайлап, — соңынан өзім тексеремін! Білемін кітап библиограф, библиофил, әдебиет зерттеушілерді! Қолынан бермегенді ұрлап әкетуге бар!.. Кітаптың ешкімнің қолына түспеуі өзіңнің жеке басыңның жауапкершілігінде деп үк! Бұл бұйрықты бұзған адамды соттатамын!

Ал екінші телефонмен редакторларға:

— Кім рұқсат етті ол кітапты бастыруды? (Өзінің рұқсат еткенін, әрине, ол қазір ұмытып қалды. Менің кітабым жоғарғы жақ бекіткен жоспарда он тоғызыншы санда тұрған) кім қарады? Кім редакциялады? Фамилиялары, фамилиялерін бер маған! — деп тықсыртты, — Біз мұндай іс үшін бастарын, бастарын аламыз... Ақылгөйліктерін көрдіңдер ме? Бізге енді қалғаны, сондай кітап шығару еді.

Үшінші біреулерге:

— Кенесарыны мақтапты! Сондай қанішер жауызды ақтағысы келгенін, қарай көр! Менің арнаулы бұйрығым болмай бірде бір кітапты алушы болмаңдар! Шарт? Қайдағы шарт? Баспамен дейсің бе? Түшкіргенім бар сенің ондай шартыңа! Шарт деген мына менің бұйрығым!

Таудан құлаған домалақ кардай, іп-ілезде бұл суық хабар үйдей пәлеге айналды. Баспаның бөлмелерінде, коридорларында сыбыр-күбір ду ете қалды!

— Сұмдық-ай, бұндай сұмдықты кім көрген! — деді редакторлар жағасын ұстап.

— Директордың өзінің кітабын тоқтатыпты! — деді корректорлар беттерін шымшып.

— Бар санын жағатын бопты! Алпыс мың екен! Баспа қанша зиянға ұшырамақ! Мұндай сұмдықты кім көрген! — деді баспаның жоғарғы қабатындағы Жазушылар Одағының коридорларында бас қоса қалған жазушылар. — Өзіне де сол керек!

Бұл суық хабар енді ұлғая, қанаттана көшеге тарады. Кейбіреулер «Шок! Шок!» деп қуана күлді. Кейбіреулер табалай бастарын шайқап, таң қалысқан болды.

— Бәсе, өзім де ойлап едім, — деді жек көретіндер, — Қалай Айбол қызмет бабын пайдаланбай жүр деп. Ақыры шыға келді ғой мына пәлесі ойламаған жерден. Және өзін мейлінше көп бастыртты. Енді оған не болар екен? Бұл барып тұрған қылмыс қой! Тағы абақтының төрінен бір-ақ шығады да!

— Кенесары көкесіндей жігіттерді де көрге кіргізген, — деді басқа біреулері, өмірден көпті көрген, жұрттың тағдырына қалай болса солай карап үйренгендер, — Ақылбек Ахметжанұлы қандай қорғаса да, бұл жолы бұ да солардан алыс кете алмас.

— Араны ашылып кеткен ғой! «Аш қасқыр жеп жатқан қойының мүшесін айырмайды» деген жоқ па еді бұдан жүз жыл бұрын Крылов ақсақал. Ал қазақта «ит те сүйекті күйрығының астына шақтап жұтады» деген мақал бар. Бұл мақал дәл Айбол секілділер жайында айтылған. Артыннан шығарып тастай алмайды екенсің, жұтпа ондай үлкен сүйекті!

Әрине, жаны ашығандар да болды! Неге жандары ашымасын! Жазушы жаңа ғана көтеріліп, табаны жерге тіреліп еді, кенет мына бәлесі шыға келді! Адам осылай оп-оңай құлай ма екен! Беу, беу Айбол, ақылды-ақ адамсың, әттен не керек осындай бас сендей ақымаққа бітер ме!

Оспанханның өлеңінде ғой деймін, — «Жұрттың басы — бас. Менің басым өзіме қас!» дейтін жолдар? Дәл, солай, сенің басың да өзіне қас екен ғой! Әйтпесе саған осы бүгінгі күннің тақырыбы жетпейді ме? — Жандарының ашығанына қарамай бұлар да Айболды кіналай бастарын шайқайды.

Үйге келіп осының бәрін Дәмилаға айтқанымда, ол жүдей езу тартты.

— Сол екен ғой, мен де таң қалып едім! Жексенбі күні Ерғазиевтер бізді күтпейтін болған. Уәделескен күнімізде сендерді шақыра алмайтын болдық деп бағана әйелі телефон соққан. Қызымыз сырқаттанып қалды, сендермен бір кешті өткізгіміз келіп-ақ еді, көрдіңдер ме, аяқ астынан мынандай қиын жағдайға ұшырап тұрғанымызды деп түсіндірген.

— Қыздары шын ауырып қалған шығар, қайдан білесің.

— Жоға, қыздары сап-сау. Бағана пионерлер үйінің жанындағы бассейінде суға түсіп жүргенін көргем. Ерғазиевтердің неге бұлай өзгергеніне таң қалғам да қойғам. Біреу өсек-мәсек айтты ма, әлде сен күйеуін жұмыс жайында кішкене қысты ма деп ойлағам. Сөйтсем... Иә, Кенесарыдан кім шошымаған, сенің бір пәлең тиіп кетер деп қорыққан түрлері екен ғой.

— Иә, жағдай қиын-ақ, — дедім мен. — Демек, жұрттың есіне қиын кезеңдердің рухы әлі де өшпеген екен! Сен туралы біреу телефонмен

бір қорқынышты сөз айтса болғаны, ең жақын деген досың өзіңнен қаша жөнеледі. Ал Ерғазиев қорқақ адам емес еді ғой. Партизан! Кеуде біткені орденға толған.

Дәмила жаныма кеп, ақырын иығымнан құшақтады.

— О жақта, соғыста, бөтен ерлік керек. Ал бұл жақта, адам өзінің жылы орнын, өлдім-талдым деп жеткен атақ-бағын, атын, қоғам алдындағы дәрежесін сақтаймын деп өз көлеңкесінен өзі қорқақ келеді. Ал саған енді тек мықты болу ғана серік.

Ақырын қолын қыстым.

— Шамам келгенше тырысамын. Тек осының бәрі адам жеркенеерлік жаман іс.

Ол менің шашымнан сипады.

— Сен қалай ойлап едің? Есінде ме екеуміздің сөзіміз? Мен саған жазба деп едім ғой, болдың ба! Сонда сен Карл Маркстің сөзін айтқансың. «Жазушы жазбай отыра алмайтын кітабын жазуға тиіс» дегенсің. Ұзақ жылғы жинаған матиралдарым жазғызбай қояр емес деп көндің бе? Ал енді болары болды, кейін шегінбе! Кітабың басылып шықты. Жаксы кітап. Мұндай кітапты тек сен секілді жүрегі адал, өз басы үшін қорықпайтын адамдар ғана жаза алады. Тек енді қорғана біл. Әлде кімдердің темір тағалы етіктерінің табанына өзіңді таптатпа. Ондай озбырлық істейтін заман өткен! Өзің де маған солай деген едің ғой.

«Беу, Дәмелі, Дәмелі! Екеуміздің арамызда сол күні болған әңгіменің әр сөзіне дейін есімде! Бірақ одан қазір не пайда? Әрине, қазір заман да өзгеше, адамдар да өзгерген, мен де бұрынғы Айбол емеспін, кім көрінгенге өзімді балишыққа аунатуға бермеспін, жалғыз жаңқам қалғанша күресемін. Сөйтсе де, сөйтсе де! Тағы да ойлағанымдай болмай шықса кешір мені, Дәмелі! Өмірде көрген қиянатың аз емес еді, амал қанша, тағы да шыдау керек болса, шыдап бағарсың!»

Расында да Дәмелінің де көрген қиянаты аз емес еді. Сондықтан да оның сұлу жүзі өмір-бақи қайғыменен сәл тұманданғандай, үлкен қоңыр көзінде бір көмескі, өшпес мұң мәңгі ұялағандай. Жұрттай ол қатты дауыстап күлмейтін де, тым жарқырап киінуге де әуес емес еді. Ал бір кезде, сонау мектепте оқып жүрген кезінде, бұдан шат, бұдан көңілді, бұдан ойын-күлкішіл бір де бір жасөспірім қыз болмаған. Тек жазушы Айбол ғана оның сол қаннен қаперсіз, сақылдаған шат күлкісінің бірде-бірін естіген жоқ. Он үш жасында әкесінен айрылды. Әкесі қазақтың алғашқы коммунистерінің бірі еді. Қызмет бабында тым ерте көтерілген коммунист болатын. Сан түрлі қырсық Дәмеліге осы әкесінің өлуінен басталды. Ең ақыры жастай қосылған күйеуі, Айбол сотталып, суық ұрған гүлдей бұрынғысынанда жүдей түсті. Айбол аман, есен қайтып келгенінде, Дәмелі сырттай сыр

бермегенімен, іштей ұтан-асыр қуаның, қоярға жаның таппаған. Демек, бақытсыз кезеңдерде, өйел адамға, махаббат мұңын былай қойғанда, күнделікті тұрмыс ауыртпалығының азабы мен қайғысы орасан ауыр жүк. Міне сондықтан да осыдан бір жыл бұрын Айбол енді тарихи роман жазам, оның бас кейіпкері Кенесары болады дегенде, Дәмелі жылап қоя берген.

— Құдай, оның саған не керегі бар? — деген ол солқылдап. — Аз азап шектің бе? Қолымыз енді тыныштыққа жетті ме дегенімізге, қайдағы жоқты қалай бастамақсың? Мені ойламағанмен, балаларыңды ойласайшы, ең болмаса соларды адам етелік те...

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Бұл әңгіме кешкі астың аяқ кезінде болған-ды. Не істерімді білмей мен де көп толқыдым. Дәмеліге бұл ойымды айтпастан бұрын, оның маған не дейтінін білетінмін. Сонда да айту қажет болды. Жасым болса елуге жақындап келеді, ал мен болсам, әлі өзімнің бас кітабымды жазған жоқпын. Кітап жазбаған жазушының өмірі — бос өткен өмір. Сонда менің де өмірім осылай бос өтпек пе? Ал бұл кітабым жайында мен көптен бері үлкен ойда болатынымын. Ойлану да керек еді, өйткені қазақ елінің тарихы жөнінде бір кітап емес, үш кітап, яғни түгелдей эпопея жазбақ елім. Менің бұл эпопеям жеке ғана бір өмірді, тіпті бір ғана тарихи дәуірді емес, бар негізгі, былайша айтқанда орта ғасырлардан бастап бүгінгі күнге дейінгі қазақ елінің тарихының творчестволық басты мезгіл, талас, тартысын камтуға тиісті еді. Лениннің «бірі мен бірі байланыстырылмай жеке алынған фактылар құр ғана ойыншық, ал фактыларды тұтастай, бірі мен бірін қауыстырып, байланыстырып алу — әрқашан да адамды сендіретін құрал» деген сөзін мен жадымда жақсы ұстағам. Біздің кейбір мәселеге үстірт қарайтын тарихшылардың осындай жеке алған фактылардан, кәдімгі кішкентай-кішкентай ойыншық кірпіштерден теорияның үлкен үйін құрмақ болатындарына таң қалатынымын. Ал біріккен, біріне-бірі байланысқан, тұтасқан фактылар, тарихи система, яғни марксистік тарих тану, олардың қолы жетпейтін ғылым еді. Сөйте тұра олар, шала сауатты оқымыстылар, кітаптар жазып, тарих туралы талас туғызатындарын қайтерсің! Тарих ежелден қосалқы фактылардан құралмайды, деп ойлайтынмын мен, ол, өзінің даму заңдары бар, тұтас құбылыс, көбіне бұл тұтас заңдылықта кейде сол жеке фактылар, «ерекше оқиғалар» үлкен орын алады. Бірақ тарихтың табиғи жаратылысының өзі сонда, осы «ерекше оқиғалар», жеке фактылар, бірі мен бірі жалғасып, бірін-бірі толықтыра, жаңбыр суының миллиондаған тамшысындай ұлы тасқынға ұқсап, кезі жеткенде буырқанып, бүрсанып, жолындағы бөгеттің бәрін бұзар, долы күшке айналды. Бұл күштің, жолындағы тау-тастарды, қалаларды киратын.

соңау бетіне жиналып, не одан асып, бүкіл бос жатқан даланы алып, қарқыны басылды. Кешегі долы тасқын, енді тыныш жатқан көл-көсір айдын теңіз боп тынышталады. Осы жерде жаңа өмір, жаңа қалалар, жаңа қоғамдар туады. Ол жаңа дүние бұрынғы тасқын бүзған ғажайып қалалардың, тұрмыс, мәдениет, өнер-салттардың қалдықтарын, құралдарын да өзінің керегіне жаратады. Осының бәрін — тұтасқан өмірді, дүние құбылыстаны ежелден халық тарих дейді. Мен де өз кітабымды осы тасқындарды, тасқындар бұзып, қайта құрған тамаша дүниелерді жазбақ болдым, сол ғажайып процестерді суреттеуді ойладым.

Студент кезімде, тарих философиясы жөніндегі Гегельдің лекциялары бойынша жазылған Лениннің философиялық дәптері деп аталатын кітабын қолыма түсіргем. Талдап оны оқып шыққам. Гегель бір лекциясында былай дейді: (Біз алға қарай ауыр жылжып бара жатқан жұрттың көкейтесті жалпы тілегін көреміз, бірақ одан көрі, бір қарағанда болымсыз саналар, сан жетпес уақ күштер, таңғажайып алып құбылыс тудырады (міне, сізге «жеке оқиғалар» күші, тарихтың қалай тууы). Қай жаққа қарасаң да көз тұндырар сан түрлі көрініс. Егер соның бірі ғайып болып кете қалса, оның орнын басқа дүниелер басады... Сонда осы жеке құбылыстардың, оқиғалардың қандай мақсаты бар? Осы үстірт өтіп жатқан жұмыстардың у-шуының арқасында, ғайып болып жоғалып кетер тарихтардың күрделі күші сақталып, ішкі, құпия сырлы өмір тумай ма?» Бұны Гегель 1830 жылы жазған. Ал Ленин 1914-1915 жылдарда осы лекциялардан конспект жазған кезінде, әлгі сөйлемнің тұсына «өте жақсы», қайталап «өте керекті» деп өз пікірін айтқан.

Маған да осының бәрі өте жақсы, өте маңызды және дәлме-дәл дұрыс көрінген. Лениннің осы «Философиялық дәптері» күні бүгінге дейін менің столымның үстінде жатыр. Осынау өмірімнің асау толқынды, өзіме қиын соққан, күндерімде де мен бұл «дәптерді» жоғалтқан жоқпын. Ақыры бүгінге жеткіздім!

Халқымның тарихында мен осы көзқараспен, осы философиялық тұрғыдан жазбақ болдым.

Шыңғысхан, Ақсақ Темір, Кенесары дәуірлеріндегі қырғыннан, аштық, күйзеліс, күйреу, ел босқан шабуылдардан халықты аттап өткізген тарихындағы ең басты мақсатына, қандай күштер, соны саралап айтып беруді ойладым! Мұндай шығарманың тағы бір керек жері бар еді. Қазақ елі орыс, не басқа мәдениетті жұрттардай өзінің летописін — айғақты тарихын қағаз бетіне түсіре алмаған ел. Сондықтан, көршілес халықтардың жазба деректері мен қазақ халқының ауыз әдебиетіне сүйене отырып, оның әріректен басталатын ең алғашқы көркем әдеби тарихын жазу өте маңызды іс еді. Бұл тілек менің творчествома қанат берді. Тағы бір айтайын дегенім:

Отаршылық саясаттың тегеуірінен құрып бара жатқан кезінде шын бақытқа Октябрь революциясы жеткізген қазақ елі, өзінің көшпелі шарушылығымен қиын тағдырына қарамастан, сонау алғашқы хандық құрған дәуірінен бастап ұлттық ретінде қалыптасқан халық болған. Егер ол бұл сатыға жете алмаса, осыншама жер, суын, тәуелсіздігін қаптаған жауынан ғасырлар бойы қорғай алмас еді. Мен бұл пікіріме күмән келтірмегенмін.

— Қымбатты Дәмиләм, — дегем әйелімнің жаңағы сөзіне қайта оралып, — мені күтіп тұрған қиындықтардың қандай екенін өзім де топшылаймын, және оларға дайынмын. Ал жазбай отыра алатын емеспін. Жазушылық деген, сірә, адамның еркіне көнбейтін ұлы күш болуы керек. Әлде бұл кісінің жан-тәнін біржолата билеп алған ақыл, сана сезімдерінің алып қуаты ма? Міне, жылдар бойы жүрегінде бір у жиналып, бір күні басыңа шығып, сенің еркінді біржолата жылы, тәтті әсерімен билеп әкететін тәрізді. Қолыңа алмасқа сенде ерік қалмайды. Алған тақырыбың бойынды құрсап «мені шеш» деп маза бермейді, ал егер оның дегеніне көнбесең, өзіңді дүниедегі ең бақытсыз адамдай сезінесің, және бұдан кейін жөнді ештеңе де жаза алмайсың. Өйту оқ жауып жатқан алдыңғы шептен қашып шыққан дезертирдің қылығымен бірдей. Ал мен еш уақытта да дезертир болып көрген жоқпын. Жазушылық деген сондай ауру, одан тек жазам дегеніңді жазып қана айыға аласың. Түсіндің бе? Мәселе қазір құр ғана жазуда емес. Басқада. Алған тақырыбымды меңгере аламын ба, жоқ па? Жазғаным оқушыма ұнай ма, ұнамай ма? Құлашымды тым алысқа сермеген болсам қайтем? Білмеймін, білмеймін, Дәмилә. Тек менің айтарым — Самерсеттің: «Міне мен кітабымды бітірдім: кімге ұнайды — сол оқысын. Ал қалғандары не істесе, соны істесін» дегенімен бір.

Дәмилә үндеген жоқ, тек қолына қарай берді.

— Алған тақырыбым, әрине қиын тақырып, — дегем мен қайтадан. — Бұндай тақырыпты алу — биік жартастың шетінде жүрумен бірдей. Қауіп, сөз жоқ, көп. Бірақ бұл қауіп қолбасшының қаупіне ұқсас: алдында бекініс түр — соны алу керек. Ала алсаң жеңіс. Ала алмасаң — сенің жеңілгенің. Мүмкін, сол қол жетпей қалған арманың да сенің ажалың. Міне мұндай жерде тәуекел керек. «Қорықпас адам қайықпен де мұхиттан өтеді» деген қазақтың дана сөзі бар.

Дәмилә басын көтерген.

— Сенде ондай ерлік бар ма?

— Бар, періштем, бар! — дегем мен, — ал сосын... Дүние шіркіннің бәрі сен ойлағандай қорқынышты емес қой. Әдебиетті бақылау мекемесі, рецензенттер, жоғарғы орындар, ғалымдар, редакторлар — көрдің бе, кітап шықпастан бұрын қаншама адам оқитынын? Бұның бәрін оқып шыққанша жыл өтеді. Сен тағы неге томсара қалдың?

— Ал егер бастырмайтын болса, қайтесің? Қанша еңбегің зая кетеді. Тағы сол кірпік қақпай түндеріңді өткізесің, көзің ілігіп кетсе, ойыңа кітабың түсіп, атып тұрасың, кейіпкерлердің айтатын сөзін, сандырақтаған адамдай өзін айтып, бар дүниені ұмытып, кітабым деп тек өзіңнің ішкі өміріңе көшесің... Содан кейін барып, осыншама механикамен, қиналып жазған еңбегіңді баспаса! Бәрі зая, зая кетеді. Ал сен болсаң жас емессің. Осының бәрі титығыңа тиеді.

— Менің таңдап алған жолымның өзі сондай болса қайтемін? Бұған ештеңе істей алмайсың! Бастырмаса — столымда жатады. Өзің кезіп күтіп жатады. Кезі келеді — басады. Мұнда ең алдыменен өзіңнің борышыңды атқара білгенін қымбат: мен алдыңғы шептен, жауатын оқтан қорқып кейін шегінген жоқпын. Өзімнің бекінісімді алуға шабуылға шықпақпын. Өзімнің борышымды өзімнің ар, ұжданым алдында да, халқымның алдында да адал орындамақпын. Осының бәрін түсінгеннің өзі қандай қымбат! Жок, енді оны жазбай менде тыныштық жоқ. Ойында жүріп, жазылмаған шығарманың өкініші қандай азап екенін білесің бе? Жүрегіңді көсеу саусақтарымен жезтырнақ тырнап жатқандай.

Дәмиль күлімсірей бастаған.

— Неткен адам едің, Айбол,— деген ол маған, өзінді өзің отқа саласың, қайдағы жоқ нәрселерді ойлап қиналасың! Мен болсам, істей алмайтын ісімнің бәрін басымнан шығарып тастар едім! Жаздырмайды екен, жаздырмау керек. Бұл арада тасалайтын да ештеңе жоқ. Ойлайтын да ештеңе жоқ. Қалай, көңілің азырақ тынышталайын деді ме, ә?

— Жок,— дегем мен,— менің көңілім кітабымды ойласам ғана тынышталады.

Сол күні кітабыма кірісіп те кеттім. Мені тек кітабым жұртқа ұнаса екен деген ғана арман биледі. Егер жазғаным халқыма, Ақылбекке ұнамаса қайтем? Қандай жауапкершілікті алғалы тұрғанымды мен дәл осы минутта айқын сездім.

Қандай қиындықтан болса да Айболды жұмыс құтқаратын. Кітабын жазғалы отырған күннен бастап, дүниенің бәрін ұмытып, ол өз әлеміне көшті. Кітапты бастырудың болашақ қиындығы да, өз басының өзге қамдары да — бәрі де, столының үстінде ақ қағазбен қолындағы қаламынан тыс қалды. Ол столының жанында кей түндері таң атқанша отырды. Әр сөзін әлсін-әлсін жөндеп, құлаққа қалай тиеді екен деп әр сөйлемін өзіне-өзі күбірлеп оқып, кітабын аспай-сапай, қинала жазды. Бірақ бұл қиналу, творчестволық азап оны қуандырды, жанын жай тапқызды. Үш рет, төрт рет, кейде тіпті бес рет қайта жазып өуре болды. Күндіз кеңсесіне барып, сегіз сағат кабинетінде жұмыс істеп келіп, екі сағат дем алып, кітабына қайта кірісті. Түнгі

сағат екіге дейін орнынан қозғалмай отырып алды. Осылай, өзіне-өзі қалап алған темір тәртібін бірде-бір рет бұзбай, алты ай жұмыс істеді. Енді оның тоулығы тек кеңсе, екі сағат тынығу, жұмыс және ұйқы — осы төрт буыннан ғана құралатын болды. Жазып біткеннен кейін кітабы баспаның талқылауынан, ғалымдардың, рецензенттердің қарауынан тез өтті. Айбол осылай болатынын өзі де білген. Осы уақытқа дейін жазып келгендерінен, бұл кітабы анағұрлым жоғары еді, енді оны оқушылардың да жақсы қабыл алатынына жазушы шек келтірмеді. Әрине, оқушы дегенде ол кім болса соны, көңіл көтерер кітаптарға құмар жұртты емес, ойын түсінетін, жазу мәнерін қабылдайтын өзінің оқушысын айтатын. Ал сыншылар мен тағы ақылгөй «сен былай емес, былай жазуың керек еді» деп кеңес бергіш кісілерге келгенде, бұл «Өз еңбегінің ең жоғарғы соты — өзіңсін» деген ережені қолдайтын. Артынан бұл кітап туралы шыққан сын былай деп қортқан: «Айболдың жаңа романы өткен ғасырдың орта кезінде, қырқыншы жылдары бүкіл қазақ даласын сілкіндірген Кенесары Қасымов көтерілісі жайында екен. Таптық көзқараспен қарағанда бұл феодал — үстем таптың жоғарғы жағында тұрғандардың қамын ойлаған, ұлтшылдық қызығын қорғамақ болған феодалдық қимыл еді. Бірақ сол кездегі қазақ даласындағы отаршылдық, қанаушылық қайшылықтарымен байланысты бұл көтеріліске қазақ елінің қалың қауымы қосылды. Бұл жағдай бір ғана таптың қамын ойлаған көтеріліске алғашқы кездерінде халықтық сипат берді. Жазушы өзінің романында міне осы қайшылығы мол шындықты зертейді. Әрине, шымшытырық шатысқан жағдайдың шындығына жету қиын дүние, бірақ жазушы жетеді. Жалпы алғанда оның жеке кейіпкерлерге берген тарихи, таптық, моральдық бағалары қарсылық тудырмайды. Ол алған материалын өте жақсы біледі, оларды еркін пайдаланады, қарсы шыққызбайтын тарихи, таптық қортындылар істейді. Сондықтан оның кітабына, тек суреткердің туындысы ғана деп емес, ғалымның зерттеу еңбегі деп те қарауға болады. Дәл осы кездегі тарих деген беттердің жазылмаған ақ беттерін толтыруда Айбол романы құрметті орын алады». Айбол романына берілген қортынды баға міне осындай еді. Бірақ бұл баға оған соңынан берілген. Ал кітаптың алғашқы шыққан кезінде роман мұндай баға алмақ түгіл, адам түсінбес аса ауыр жағдайға іліккен. Туынды баспахана қоймасынан шықпай жатып Ақылбек Ахметжанұлына қазақтың белгілі профессорларының бірі келген. Бұл ғалым жайында жұрт бір жәйтті білетін. Ол әр нәрседен хабары мол үлкен марксшыл оқымысты болатын және ұлтшылдықтың жан аяспас қасы еді. Маркстік көз қараспен жазған, ұлт мәселелері туралы мақалалары орталық баспасөз бетінде сан мәртебе жарық көрген. Қысқасы, марксизм-ленинизм қоғамдық ғылымында қазақ

интересінің арасында белгілі күреске саналатын. Бұл кісі Ақылбекпен ескіден таныс болатын, соғыс кезінде тіпті оның қарамағында жұмыс та істеген.

— Ақылбекжан, — деген ол сол қолымен басындағы сирек шапшын синап қойып, — кеше маған Тойынбаев келіп еді. Ол әлгі... кім еді?.. Иә, Айбол дегеннің жана романын оқып шығыпты.

— Айболдың! — Ақылбек қайталап сұраған, — Ол не жазыпты? Жаңа роман дедің бе?.. Карай көр, роман жазып үлгіріпті, ал маған ештеңе деген жоқ. Әлде әлі басылмаған дүние ме?

— Жоқ, бар пәле сол басылып шыққанында болып тұр ғой. Саған айтпаса, бата алмаған болар. Ұлтшылдық сарында роман жаздым деп қалай мақтансын!

— Ту, тағы ұлтшылдық! Әбден жауыр етіп болды ғой бұл сөздің өзі жүртты! Біреу біреуден өшін алғысы келсе, ұлтшылдық таңбасын баса салады... Кітап не жайында екен?

— Кенесары Қасымовтың көтерілісі туралы.

— Иә, онда не тұр?

— Не тұрғаны сол — Кенесары қаракшыны халық қамқоры етіп көрсетеді. Былайша айтқанда «Қазақ ССР-ның тарихы» жөніндегі Орталық партия Комитетінің белгілі қаулысына қарсы жазылған. Менімше ол қаулыны әлі ешкім бұзған жоқ қой деймін, солай емес пе?

— Солайына солай ғой, бірақ романды өзің оқыдың ба, әлде біреудің сөзімен айтып тұрсың ба?

— Мәселе менің оқығанымда ма? Тойынбаевқа сенем.

— Ия! Ал мен тақа сене қоймас едім. Әсіресе қазақ трихының осы кезеңдері жайында... Өзің білесің, Кенесары туралы мәселені қалай көтергенін? Тойынбаевтардың елуінші жылдарғы айқай-шуларының арқасында қаншама адам сотталмады қиындыққа ұшырамады? — Ақылбек кенет столды алақанымен ұрып қалды да, түрекелді. — Жақсы, кітапты біз де оқиық. Сосын сөйлесерміз.

Ал демалыс сағаты кезінде, үкімет мүшелері тамактанатын асханада, ол республиканың басты адамдарына:

— Бүгін менде профессор Жатсынбаев болды. Жазушы Айболдың жайында сөз көтерді.

Айболға таныс орынбасары дәл қарсы алдында отырған. Айболдың есімі аталғанда, ол алдындағы майлы котлетті тарелкеден басын көтеріп алды.

— Айбол жайында дейсіз бе? Не айтады?

— Кенесары туралы Айбол кітап жазыпты. Шамасы, оны ақтайтын көрінеді. Бірақ бұл хабарға сену қиын.

— Профессор орынсыз ешкімді кінәламаса керек-ті. — деді орынбасары кесіп айтса да, профессорге сенетін сынай білдіріп.

— Әрине ғой. Бірақ профессор романды оқымапты. Оқыған Тойынбаев. Профессор тек хабар беруге келіпті.

— Ә-ә! — деді біреу, бірдемеге түсінгендей күліп.

Айболға таныс орынбасар ана күлген кісіге жақтырмай тесіле көз тастады. Нәсілі жұмсақ адамның табиғи мінезінен шығып, ашуланбақшы болғаны қызық. Бұның түрін көріп, ана кісі тағы күлді.

— Тойынбаевқа сенуге болады, — деді енді орынбасар оған өзінің сенбейтінін біле тұрса да, тек ана кісінің күлгеніне сәл шамдана калып, аузына бөтен сөз түспей.

Ақылбек оған ойлана қарады. Анау қысыла түсті.

Ол Ахметжанұлының көзінен «ондай кітап шығып жатса, орынбасарым-ау, оны оқымай қайда жүрсің? бұл ең алдыменен сенің міндетің ғой» деген бір ауыр өкпелі наз байқап қалғандай болды. Орынбасар бұрынғысынан да қысыла түсті.

— Жарайды, оқырмыз, — деді ол әлгіден гөрі бәсеңси сөйлеп, — не екенін тексерерміз.

«Әрине тексерерсің. Тексеріп шығып, қатесін тапсаң, жарайды, жөндетерміз» дейсің. Кенет Ақылбек әлденеге күлімсіреді, — маған сенің осы жұмсақ мінезің ұнайды. Ал бөтен біреуге, тіпті кешегі Айғақовқа тапсырылса, немен бітер еді бұл мәселе?

Айболдың күр бөтенкесі қалар еді! Оны да жұтып жіберер еді, әттең, қатты ғой, тамағыңнан өтпейді! Ғажап! Жайшылықта зияны жоқ адамдардың да, егер өзінен қызмет бабы жоғары біреу қаттырақ айтса, кенет өзгеріп кететіні несі екен? Менің бір ауыз қатты сөзім, тіпті осы кең пейіл орынбасарыма айтсам да, Айболдың тас-талқанын шығарар еді! Жок, анығына жетпей, ондай тегерінді бір ауыз сөз айтылмауы абзал!

Ақылбек Ахметжанұлы отырғандарға енді өз ойын түсіндірді.

— Бәріміз де бұл кітапты оқып шығуымыз керек, — деді байсалды дауыспен, — Айболды әрқайсымыз да білеміз. Соңғы екі романын бүгінгі күн өмірінен жазылған кітаптардың санағынан шығарып тастай алмайсың! Оған, сірә, республиканың мемлекеттік сыйлығын босқа бермесе керек-ті, — Ақылбек қарсы алдындағы орынбасарына қайта қарады, — Сіз, баспадан кітапты сұратып алдырып, бәрімізге де таратыңыз. Тарихшыларға да, сыншы-жазушыларға да беріңіз, оқып шығалық. Не істеу керек екенін сонан соң сөйлеселік. Оған шейін кітапты саудаға жібермей ұстата тұрыңыз. — Ол енді өзгелерге бұрылды. — Ал сіздер, тез оқып шығыңыздар. Егер кітабы жақсы болса, жазушыны да аты-жөні жоқ күпті етіп күттіріп қоймалық. Ал жаман деп тапсақ, қандай шара қолданатынымызды сонда кеңесерміз.

Өрт осыдан кейін басталған. Жаңағы орынбасар баспасөз комитетінің бастығына телефон соқты.

— Сендер Айболдың романын басып шығарыпсындар, — деді ол, — иә, дұрыс, тарихи романын. Міне сол романды таратпай ұстай тұру керек. Неге дейсіз бе? Бұл сұрақты сіз маған қалай беріп отырғаныңызға таң қалам! Ол кітапты сіз тоқтатып, «неге тоқтаттыңыздар?» деп мен сұрауға тиісті едім... Иә, сөйткен дұрыс болған болар еді... Жарайды, айғайын: Бұл кітап Орталық партия Комитетінің «Қазақ ССР-ы тарихының» бірінші томы жайында алынған қаулысына қарсы кітап деген бізге ресми хабар түсті. Қарақшы Кенесарыны ақтауға тырысқан шығарма дейді. Иә, дәл солай! Ақтамақ — дейді. Иә, председатель жолдас, сіздің директорыңыз жүрек жұтқан адамға ұқсайды! Бұнысы рас болса, өзі тіпті ештеңеден қорқатын емес қой. Жаксы, көрерміз! Өзірге сау болып тұрыңыз!

Баспасөз комитетінің председатели телефон трубкасын лақтырып жібере жаздады. Сәл үндемей отырды да, маңдайынан бүрк ете қалған терін сүртті, телефон трубкасын қайта алды.

— Типография? — деді ол, әлденеге айызы қанғандай құштарлана сөйлеп. — Директорды! Иә, менмін. Сендер Айболдың ұлтшыл кітабын шығарыпсындар ғой. Ал бүгінгі тақырыпқа жазылған қаншама шығармалар кезегін күтіп басылмай жатыр. Сендер болсандар... Комитет бекіткен график? График орындағыш болсаң, ал тыңда...

Міне осыдан бастап, бірте-бірте өсе берген тау басынан домалаған жұмсақ қардай, Айбол кітабы жайындағы әңгіме ұлғая келіп, сан саққа бөлініп, қорқынышты, қобалжыған жан түршігерлік үлкен лақапқа айналды.

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Мен оны кездестірдім. Көңілім жарымжан, қайғылы тіпті ауру адамдай аяғымды ілбіп басып келе жатыр едім, біреудің:

— Айбол! Айбол! — деген даусын естідім.

Бұрылып қарап едім, атағы жаңа шығып келе жатқан жас оқымысты — физик екен. Ол әдеттегісіндей жылдам жүріп жаныма таяй түсті де, менің түрімді көріп, шошып кетті?

— Сізге не болған? Тіпті жүдеп кетіпсіз ғой. Ауырып жүрген жоқсыз ба? — деді менің бетіме аяй қарап? Мен басымды изедім.

— Онда көшеде неге жүрсіз? Қай жеріңіз ауырады?

Жауап қайырдым.

— Сені біреулер құртпақ боп жүрсе, содан үрейлену дегенді білесің бе? Орысша оны «мания преследования» дейді.

Ғалым күлді.

— Ол кімдер сізді құртпақ боп жүрген?

— Өзімді емес, кітабымды.

— Қай кітабіңізді? Тарихи романыңызды ма?

— Сіздің ол кітабіңізді құртудың орнына дұрыс жазылған деп

жатқан жоқ па? Кеше Ақылбек Ахметжановичтің қабылдауында болып едім, біреумен телефон арқылы кітабің жайында жақсы пікір айтып жатқанын өз құлағыммен естідім ғой.

Мен оның қолын ұстай алдым.

— Қойшы, рас па?

— Рас, өз жайымда сөйлесіп отыр едім, біреу телефон соқты. Құлағымға мақта тығып қойған жоқпын ғой, тыңдай қалдым. «Иә, иә деді Ақылбек-ағай.— Мен де сондай пікірдемін. Кейбір жөндеп жіберетін қателері болмаса, негізінде дұрыс шыққан кітап. Авторды үрсудың қажеті болмас...»

Мен жас ғалымның сөзін қуана тыңдап тұрмын, бірақ өз құлағымға өзім сенер емеспін. «Жанылыс естіген жоқ па екен бұл?» деймін ішімнен, кітабым жайын ойлай-ойлай соңғы кезде әбден үрейленіп біткенмін, егер бар санын отқа жағатын болыпты десе біреу, таң қалмас едім. Осылай істейтін шығар деп өзім де көне бастағам. Өйтпеске амалым да қалмаған. Кітапты оқымаса да, қастарым да, достарым да бәрі бір дауыстан «Бишара Айбол сондай кітап жазып несі бар еді, енді аман құтылса, құдайына тәубасын айтар» деп шулаған. Халық айтса қалпы айтпайды, қалай жамандыққа көндікпессін.

— Мың да бір рахмет мына жақсы хабарыңа,— дедім мен жас оқымыстыға. — Шама келсе Ақылбек Ахметжанұлына тезірек жолығуға тырысармын. Бұрын барғым келмей жүр еді, мына хабарыңды естігеннен кейін оны көрмей шыдар алар емеспін...

Үш күннен кейін ол мені қабылдады. Ақылбек Ахметжанұлы қатты креслосына жайғаса отырып, маған күле қарап:

— Кейбір қателерін жөндеп жіберсең, кітабың біркелкі шыққан кітап,— деді.— Міне бұл сенің творчестволық шын табысың! Әрине, әріптес жолдастарың кітабыңнан қатені менен гөрі көбірек табар. Бірақ маған олардың тапқан кемшіліктері емес, сенің осындай кітапты жазып шыққаның керек. Бас табысың — Кенесарының мінез-құлқың, кейпін бере алғансың! Сөз жоқ, ол қатыгез, жігерлі, сан қырлы, қулық-сұмдығы терең адам болған. Толып жатқан қайшылығымен қатар, бойына біткен жақсылығымен, жамандығымен бірге, ол өз басының жеке қасиетімен, ерлігімен соңынан ерген адамдарына әсер ете алған. Ондай, баққұмар адамдардың осындай жұртты өзіне тарта алатын қасиеттері болмаса, кім сондарынан ерер еді. Ал Кенесары, сөз жоқ, жұртты өзіне тарта білген. Әсіресе қозғалыстың алғашқы кезінде. Әрине, ел, оның көкейкесті хандық құру арманы үшін емес, өзінің жері, суы үшін ақ патшаның отаршылдық саясатына қарсы болғандықтан, Кенесары содан құтқарады деп ерген. Ал кенесары халықтың сол тілегін өзінің пайдасына жарата алған. Ақыры о да,

қазақ жерінде жүздеп өткен сол көп хандардың тілегендерінен аса алмаған. Бірақ Кенесары осы ойын жасыра біліп, ел тілегі үшін құрбандыққа бар адам екенін жұртқа сендіре білген. Міне мәселенің түйіні қайда жатыр. Сондықтан да оның ерлігі, табандылығы халық арасында аңызға айналған. Рас көтерлістің түбі нәтижесіз бітетіні күні бұрын белгілі бола тұрса да, оның кимылы он жылға созылды, қазақтың даласы, он жыл бойы өрт шалғандай әлем тапырығы шықты. Сондай ауыр кезеңдерін, ер етігімен қан кешіп, ат ауыздығымен су ішкен азапты уақыттарын, халық тарихынан алып тастау күнә екені кімге де болса аян ғой! Ал сол шақтарымызды жауып қою керек дейтіндер де бар! Өйту тарихқа қиянат болар?

Ақылбек орнынан түрекелді. Кабинетінде әрі-бері жүрмек бол сәт оқталды да, қоя қойды.

— Жарайды, бұдан жақсы кітап жазуыңа тілектеспін! — деді ол қолын созып.

Мен созған қолын алып, қатты қыстым. Бірдеме дейін десем, алқымыма жасым тығылып сөйлей алар емеспін.

— Жазушы еш тақырыптан қорықпауы керек. — деді ол қайтадан, — өйткені егер жазушы адал және дарынды болса, оның қаламына көнбейтін тақырып жоқ. Әрине, тақырыпты алыпсатарлық оймен кейде жалған түрде пайдалану да бар. Кейде конъюкторлық максатпен де, басқаша да беруге болады. Сен ондай жазушылардың қатарына жатпайсың. Сондықтан сені ешкімге жемге бермейміз. — ол менің жанымдағы орындыққа келіп отырды. — Мұны сен түсінесің ғой. Осы шығарманды оқыған соң ғана «Биік көпірінді» түсіндім. Ол кітабындағы ойың да енді айқындала түсті. Өйтпесе, әлде қашан аты түгіл, заты құруға айналған ұлтшылдар жайында кітап жазып кайтесің, деп ойлап қалған едім. Елін, жерін сүюдің оңай емес екенін, сан қилы жолы бар екенін айтайын деген екенсің ол кітабында... — Кенет көңілім жадырай түсті. Өзім сұрауға бата алмай жүрген күтті ойыма жоқ жерден жауап алып шын қуанып қалдым. — Ал мына кітабың өте жақсы жазылған, — деді Ақылбек сөзіне қайта кірісіп. Материалдарыңда әбден менгере білгенің көрініп тұр. Бірінші бетінен бастап шындықтың ыстық лебі, тарихтың адал әуені, бірден адамды өзіне тартып ала жөнелді. Сол әсерін оқушы кітаптың аяғына дейін жоғалтпайды. Мен тарихшы емеспін, мүмкін кей жерін өзімше көрген болар ма едім, қайтер едім, ал қазақтың әдет-ғұрпына, тұрмыс-салтына, жаратылыс-табиғатына келсек, біреуден кем білем деп айта алмаймын, — өйткені қазақ даласында бармаған түкпірім, сөйлеспеген ауылым жоқ шығар. — бұл жағынан қарағанда сенің білгірлігіңе таң қалуға болады. Кейде, ешбір картадан іздесен таба алмайтын өзеннің, адырдың атын келтіресің, егер ол жерлерде болмасаң, сол

араларда біреулермен кездесіп, әлде қайы бір оқиғалар есімде қалмаса,— бұны Айбол қайдан алды деп, мен де күдіктенер едім. Жок, бәрі дұрыс, бәрі бар жер. Ал сонда бұның бәрін сен қайдан біле бергенсің? Несіне күлесің, әлде менің сөзім адам күлерлік сөз бе?

Шынында мен күліп отыр едім.

— Жок,— дедім мен.— Сіздің айтып отырғаныңыздың бәрі дұрыс. Бірақ бұл менің далам ғой! Өзім өскен өлке ғой! Осы өлкенің жаңағы өзіңіз айтқан, картада жок, белгісіз бір кішкентай өзенінің бойында мен де туғам. Әрине, мен туған қазақтың сол қараша үйлі ауылы әлде қашан жер бетінен ғайып болған, бірақ оның салт-санасы. Әдет-ғұрпы менің есімде мәңгі қалған. Сол ауылда, ес біле бастаған күнімнен-ақ мен Кенесарының атын естігем. Біздің бала кезімізде оны көрген, не жасағында болған, бірен-саран қарттар да тірі болатын. Сол қарттар бізге өз бастарынан өткен күндерін, Кенесарының істерін аңыз етіп айтатын. Ол аңыздың несі рас, несі жалған — құдайдың өзі білсін! Ал мен шамам келгенше естігенімнің бәрін есіме ұстауға тырыскам. Сол есіме ұстағанымның көбі кітабыма кірді. Сөз жок, әр оқиғаны, әр аңызды, әр өлеңді орынды пайдалану оңай емес. Өйтсе де қазақтың сол ауыз әдебиетінің әр сөзіне көңіл бөлдім. Өйткені ол сөздің қайсысы болса да сол кезеңдерде өмір сүрген халықтың бізге қалдырған мұрасы деп қарадым. Өйтпеске амалым да жок еді.

— Иә, иә, бәріне де түсінем,— деді Ақылбек,— өзінің балалық шағы өткен ауыл, естіген аңыздар. Кітабының да ойдағыдай болып шығуына солар көмектескен. Оқып отырғанда соның бәрін сезінесің...

Ал кешке таман Орталық Комитетінің басқа бір қызметкері, Арыстанбек Рүстемов маған телефон соқты.

— Бұрын саған кітабыңның жақсы екенін сыншы ретінде ғана айтқан болсам, енді ресми түрде телефон соғып отырмын,— деді ол.— Бүгін біздің тарапымыздан оны енді ұстамауға нұсқау берілді. баспаның қызметкерлері, сауда орындары кітапты қоймадан қашаннан бастап алатынын өздері келіссін.

— Баспасөз Комитетінің председателі біле ме? — деп сұрадым мен.

— Әрине, біледі. Шу дегеннен-ақ оған хабарладым. Ал саған тағы бір қызық айтайын. Председатель қуанып қалды. «Кітабы шынында жақсы екен деді ол, біз, оқымай жатып, қарадай қорыққан екенбіз!». Міне көрдің бе? Тағы да құттықтаймын, табысыңмен! Енді алаңдамай, жұмысыңды істей бер!

Екі күннен кейін кітабым дүкенге түсті. Бір апта өтпей сатылып та бітті. Қазақ оқырман халық, кітаптың бұлай өтуіне таң қалуға болмайтын еді. Октябрь төңкерісінен кейін «Бақытсыз Жамал» пьесасы

шыққанда, жүрі сатылатын дүкеннің алдында таң атпай жиналыпты. Бұл пьеса қазақтың күндікте, қорлықта жүрген бақытсыз әйелдері жайында еді. Заманына қарай өте қажет тақырып. Кітапты сатып алып, ауыл болып оқып, көрі-жасы қалмай сан жылапты. Бірақ ол пьеса бар болғаны бір мың дана болып шыққан. Ал менің кітабымның саны алпыс мың! Алпыс есе көп! Соған қарамай, кітабым алты күнде сатылып бітті! Бұдан кейін қазақты оқырман халық емес деп кім айтар! Және менің кітабым өз тарихы еді ғой. Ал халық өз тарихын құрметтейді және жақсы көреді. Кімде кім оны бұзбай, адал жүрегімен жазса соны жоғары бағалайды. Мұны дүкенге кітабымды таласып алып жатқан оқушыларды көргенде, жақсы сезіндім. Сол кезең менің ең бір бақытты сағаттарым болған».

Содан кейін тарихи трилогиясының алғашқы кітабы «Болат семсер» романы шықты. Айболдың бұл кітабы он бесінші ғасырда өмір сүрген Әбілқайыр, Керей, Жәнібек, Қасым хандардың кезіндегі уақиғаларға, қазақтың алғашқы хандығы құрылған заманға арналған. Демек, кітаптың мақсаты, тарихтың сол кездегі бұрылысында қазақтың алғашқы хандығының үлкен маңызы болғанын ашу, және оқушылардың көз алдарына сол хандық дәуірді дәріптеп елестету емес. Жок, «Көшеге жакқан шамдардың сан алуан көрнісі» деп Гегель айтқандай, Айболды сол кездегі тарихтың сан алуан, шытырман көріністері ғана қызықтырмаған. «Жақын қарағанында ең табарың шаршау» деп философ айтқан тарихтан ол өзінің рухани азығын іздеген. Өйткені жазушы өткен күннің жамаушысы, және оның бояу бейнесін ғана түсірушісі емес. Ол ең алдыменен бағалаушысы, үкімшісі. Айбол Леон Фейхтвангерды бөлендей жақсы көрмейтін. Бірақ оның бір сөзі жазушының есінде ұзақ уақытқа сақталып қалған. «Егер жазушы өткенді жазуға кіріссе, онысы бүгінгі күнге өзінің қалай қарайтынын айтқысы келгені» деген Фейхтвангер.

Жазушы Айбол да өз міндетін осылай түсінген. Оның трилогиясы (ол тарихи трилогия жазуға бел бұған. Бірақ басылу жағынан ең қиыны Кенесары кезеңі болар деп ойлағандықтан, Айбол үшінші кітабынан бастаған) қазақ халқының бес жүз жылдық өткен тарихының осы бүгінгі қоғамның қалыптасуына қандай орны болғанын айтып беруге тиісті еді.

Қазіргі уақытта Батыста А. Тойнбиден беделді тарихшы кездеспегенмен, оның көшпелі халықтардың тарихы болмаған деген қисасына Айбол өте қарсы еді. А. Тойнбидің бұл қисынын қытай маошылары бірден өздеріне қару еткен. «Азия тарихын, мәдениетін тек жерорта-сы империясы, Шыңғысхан династиясы ғана жасаған» деді олар. Ал сонда қалай болғаны, деп ойлаған Айбол: «Бүкіл қытай елінің тарихы жайында жарық көрген еңбектер, Италияның кей қалалары туралы

жазылған кітаптарынан анағұрлым аз» деген өткен ғасырдағы Герценнің сөзін олар қайда қояды. («Жаратылысты зерттеу жайындағы хат»)? Мұндай халық тарихына көңіл бөлмеу, әрине дәрежі, мен-менсіген, қала берді мәдениетсіз, бірақ озбыр басқыншылардың тілегімен, ұстаған жолымен байланысты. Ондай басқыншыны, не отаршылдықты жүргізіп келген қанаушыларды, баюды ойлаған саудагерлерді, халықтың тарихы, мәдениеті, көркем өнері қызықтырмаған. Олардың көңілін бөлгендер тек басып алған елдердің табиғи байлығы мен өзге жұртқа, отаршылдық мүлкіндей етіп апарып сатуға жарайтын, жексұрын жаман әдеттері, арақ-шарап ішімдіктері, бұзық істері. Жазушы Айбол тарихты осылай қарайтындарды иттің етінен жек көретін. Ал маошылар бұл тарихшылардан қандай артықшылықтары бар? Қолдарына стэг ұстаған ағылшын, француз, голланд мәдениет себушілерінің бір кезде өздеріне әкелген жазмышты, енді бұлар Азияның бөтен халықтарының басына орнатпақ па? «Тарихи халық емес», «тарихта із тастамаған халықтар» деген сөздердің өзін бұлар, адам баласының етін жеуге бар нацист профессорлары мен философтарының қолданған фашистік кітаптарынан алған жоқ па екен? Бұның бәрі Айболға айдай ашық еді, бірақ бұл сөздердің жала екенін өзінің кітаптары арқылы дәлелдеуді ойлады. Айбол тағы бір бөтен жағдайға да жұрттың көзін жеткізбек болған. Ол жағдай мынау еді: адам баласының тарихынан Қазақстанды шығарып тастау түгіл, жоғарғы орта ғасырлар дәуірі деп аталған кезеңде қазақ даласында не болғанын білмей, адам баласының тарихын ұғу қиын еді.

Шыңғысхан Батысқа осы жер арқылы өткен. Ол жолындағының бәрін өртеп, күйретіп, қалалардың бәрін қиратып, тып-типыл етіп жайылымдарды ат тұяғына таптатып, алға қарай өзеуреген. Ежелден осы жерде отырған халықтарды босатып, топтап айдап құлдыққа сатқан. Бір кезде көк күмбезді мешіттері бар өлкені құлазыған далаға айналдырған. Ол қала орнына бұл арада дала болсын, адам орнына осы арада монғолдың торпақ жалды, құлаш күйрық мыртық жылқысы жайылсын деген. Бұл бір кең өлкелердің үстінен өткен долы дауыл, аспанға жеткен сұрапыл күйын еді. Ең алдымен қазақ даласын жылан жалағандай етті. Содан кейін барып Орта Азияның, Таяу шығыстың, Оңтүстік Русьтің бау-бақшалы, егінді далаларында ат ойнатып, қалаларын өртеді, жермен жексен етті. Осыншама елге өлім әкелген Шыңғысхан ақырында өзі де өлді. Моласының да қайда қалғанын ешкім білмейді. Біржолата құрыды, бірақ тарихта жер сілкінткен аты қалды.

Ендігі қан төгісті оның ұрпақтары жалғай түсті. Олар Россия мен Шығыс Еуропаны шапты. Кіші Азия мен Египетті жаулап алды. Енді бұлардың аяғына жығылған жұрттар, өзінің кешегі жаулары үшін

майданға шығатын болды. «Егер шегіте тұрған он адамның өзгелері қалып біреуі, екеуі, үшеуі, тіпті одан көбі кейін шегінсе, бәрі де өлтіріледі. Егерде шабуылға шыққан жүз адамның өзгелері қалып, оны алға ұмтылса қалған тоқсанының барлығы өлтіріледі». Олар осылай соғысып, осылай жауларын жеңген. «Олар Россияны ұлы апатқа ұшыратқан,— деп жазды он үшінші ғасырдың саяхатшысы, италяндық Плано Карпини,— біз жүріп келе жатып, далада үйіліп қалған адам бастары мен сүйектерін көрдік. Киев қаласы үлкен, адамы көп, салтанатты шаһар еді, ал қазір оның дымы қалмаған десе де болады».

Осы арада түн Шығыс Европаның үстін түншықтыра басып екі ғасыр тұрды. Тек Куликов айқасқаннан кейін ғана таң сыз беріп ата бастады. Басқыншылар кейін қуылды, адамзат есін жиюға айналды. Ол қорқа-қорқа әбден қалжырап, түтіннен түншығып үмітсіздіктен жаншылып қалған еді. Осы жаралылар жазылып, жаңа мемлекеттер, жаңа халықтар дүниеге келгенше тағы ондаған жылдар өтті. Халықтың жаңадан өркендеу процесі ұзақ және азапты болды. Міне осы адам баласының сан қилы қиналуы көп, ауыр кезеңіне арналған еді. Айболдың жаңа романы. Кітабын Айбол тым алыстан бастады. Өйткені осы уақытқа дейін қатардағы оқушы қауымы, Қытай шекарасынан бастап Каспий теңізіне дейін созылған, қазақтың алып даласын жайлаған елдің қалай тұрғанын, қандай көкейтесті арманы болғанын, сол армандары, тілектері үшін қалай күрескенін — жөнді білмейтін. Басқыншылар ең алдыменен осы даланы табанының астына салған. Сонан соң, алдарындағы елдерді жаулау үшін ғасырлар бойы осы жүрттан әскерін, ат-көлігін, азық-түлігін, басқа бар керегін алған.

Айбол күндіз-түні отырып, кітабін жарты жылда бітірді. Ол кітабына қайнар көз, қандай туындыларды пайдаланды? Бар қиындық міне осында болды. Бұл кезеңнен жазылған еңбектер аз да емес еді, бірақ оның бәрі қазақ даласының ішіне кірмей, сонау көз жетпес қиядан қараған, сол шығармаларды жазған Россия, Қытай, Иран, Түркия. Өзбек, араб уәкілдерінің тұрғысынан қамтылған еді. Ал қазақ ордасы — Ақ орданың ішінде не болды? Сол алып далада қандай күрес-тер, бірігу, айырылыстар, қандай қиындықтар кездесті? — Бұлар оған жауап бермеген. Міне осы қиындыққа жәрдем қазақ елінің ауыз әдебиеті, шежірелері, аңыз, көне әнгіме, жырлары көмекке келді. Бұлар ата-бабадан әкеге, әкеден балаға — жас ұрпаққа, ғасырлар бойы халық арасында үзбей айтылып, әбден қалыптасқан, иі қанып шыныққан мұралар еді. Бұл сөздерге, дастан, аңыздарға қазақ халқы құранның сүрелерінен артық сенген, қымбат бағалаған. Олар «алып ғасырларды аттап, халықтардың, үкіметтердің үстерінен өтіп» бізге жеткен. Айбол осы асыл қазынаны молынан пайдаланғандықтан оның

бұл шығармасы, өзге кітаптарынан бөлек шежіре тектес, кей жері ауыз әдебиетіне ұқсас туынды болып шықты. Көне шежіре кейде, құр ғана болған уақиғаны тізіп, айғақты болмыс ретінде ғана баяндамайды, ол қазақ дәстүрінде, әсіресе ауыз әдебиеті заңдары бойынша, көркем тілді қызық дастандарға айналдырылды. Мысалы, осындай тұрғыдан «Ер Едіге», «Қобланды батыр» тәрізді дастандар туған, түпкі оқиғалары шындық, қазақ тарихында болған дүниелер, бірақ соған көркемдік, тіпті кейде аңызға бейім асыра бояу жағылып, ертегіге ұқсастырылған. Мұндай ауыз әдебиетіне, ертегі-шежірені пайдаланған жазушы сөз жоқ, шежірелік, яғни болған оқиғаларды сол күйінен алу шындығынан гөрі, бөтен, көркем әдебиет шындығын, тіпті кейде аңыз, ертегімен түйіскен шындықты қабылдауы мүмкін. Халық ойы көркемдеген мұндай шежіре, дастандарда болған істі бағалау, айту, өзгеге жеткізу заңдары басқаша беріледі. Мысалы жауға шапқан батырдың аты биік қамалдан, не шаһарды қоршаған терең өзеннен қалай болса, солай секіріп өтеді, «жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп» қырық күншілік жерді бір-ақ күнде алады. Ал батырдың өзіне келсек оған жүз жылдық еменді бір қолымен жұтып алу — дымға тұрмайды. Демек, бұл дастандарда, түпкі болған оқиға жойылмайды, тек ол оқиға кеңейе түседі, тарихи шындықтан көрі, рухани психологиялық күшке айналады. Иә, өткен кездерде осының бәріне де жұрт сенген. Осындай кереметтерді өз көзімізбен көрдік деп акын-жырау, көне қобыздың үніне, не көрі қарағай домбыраның шапқан желісіне қосып айтқан. Біздің арғы ата-бабаларымыз оларды аузынан суы құрып тыңдаған, сол ғажаптарды арман етіп өмір сүрген. Әрине, бұл шежірешілер, акын-жыраулар сөз еткен дүние біздің бүгінгі түсінігімізден анағұрлым кең болған. Ол шежіре, жырларда «ай десе аузы жоқ, күн десе көзі жоқ» сұлулар мен бір қойса қара тасты қық жарар ғажайып батырлар өмір сүрген. Олар жалғыз көзді дәуді, ағаш аяқты мыстан кемпірлерді, қырық құлаш айдаһарларды жеңе білген. Осындай ауыз әдебиетіне көңіл бөлген, және оны пайдаланған жазушы, жыр сөзіне бір кезде соларды айтушылардың өздері қандай сенсе, о да бүгінгі күннің оқушысын сондай сендіре білуге тиісті. Бұл әрине, шеннен шығып, ертегі түсіне көшу емес, ауыз әдебиетінің түрлі әсерін, жолын пайдалана білу, ал Айбол өзінің романында ауыз әдебиетін, қазақ аңыз, шежірелерін көп пайдаланғанмен, тарих шындығынан шығып көрген жоқ. Сосын, өзінің тарихқа деген көзқарасын, философиялық бағалауын бұзған емес. Қазақ халқының тарихы, жалпы адам баласының тарихын алып қарасақ, оның бір жеке тарауы, кейде тіпті ерекше тарауы, сөйтсе де бір тарауы-ақ. Ол тараудың бар айтары жазушы мен оның оқушылары өмір сүріп жатқан осы тарихи, таптық дәрежеде қалыптасқан

бүгінгі күнгі әлемге, қоғамға жол салып, күрес, тартыс арқылы дамып жеткен бүкіл дүниежүзілік тарихи процестің өзіне тән, ерекше жағдайларын, өзгеше кезеңдерін ғана суреттеу.

Тарихты жеңілдетпеу керек. Және оны жөндеудің, әлемілеудің қажеті жоқ. Ондай әрекеттер істелсе, тарихты адам түсінбейтін етіп патастырып аламыз. Әркім өз үлесін, өз бағасын алуға тиісті. Бұл ережеден жазушы Айбол тайған жоқ. Мысалыға Әбілқайырды алайық. Бұл аяуды білмейтін, нағыз шығыс ұрпақтарының өкілі, қатыгез хан. Ол, өзара күреспен, алауыздықпен әбден қалжыраған шабуылға шығады. Әбілқайыр ешкімді аямайды, қан тамған ақ берсеннің, сұр алдаспанын оңды-солды сермейді, біреулерді алдап, біреулерді қорқытып, ордасына біраз жерді бағындырады, кей елдерден алым-салық алып тұрады. Бірақ тек халықты қорқытып бағындырумен күшейген ордасы, ақыры күйрейді, бұрынғы күшінен айырылады. Енді одан Шыңғыстың басқа ұрпақтарынан шыққан Жәнібек пен Керей казак ұруларын бөліп алып, жеке хандық құрады. Әрине Жәнібек пен Керей де төре тұқымдары, халықты «импрам» деп атайтын қанаушылар. «Импрам» түркі тілі болғанмен, казакша «кара халық» деген ұғымнан бөтен тенеуі жоқ сөз. Бұл көне Рим аксүйектері — патрициалары халықты қорлап айтқан «плебс» деген ұғымға пара-пар болса керек-ті. «Плебс» деген сөз римдықтардың «Плео», бірдемені толтыру деген түсініктен шыққан. Осыдан «Плебс» — бос жерді толтыратын, басқа құны жоқ адамдар деген ұғым береді. «Импрам» да заты сондай халықты қолдаудан алынған тәрізді. Бірақ осы «бос жерді толтыратын, басқа құны жоқ адамдарсыз» ештеңе істей алмайсын, мал бағып, ет жеп, қымыз іше алмайсын. Амал жоқ, осы «импраммен» санасу керек. Сондықтан Айболдың романында казак халқының төңірегіндегі талас-тартыс, ұру арасындағы жанжал, бірігу, бөліну — бәрі осы «импрам» — «кара халық» көленкесінде беріледі.

Кітап жазылып болысымен өндіріске кетті. Көп кешікпей шығып, таралып та үлгерілді. Бұл кітапты казак атаулының бәрі бірдей оқыды десек өтірікші болармыз, бірақ оны кітапханаларда, жатаханаларда казак жастары, егіс басында, не жұмыстан бос уақыттарында колхозшылар, қалада, демалыс үйлерінде оқымысты-ғалымдар, тіпті жай совет қызметкерлері қолдан-қолға түсірмей оқыды. Аз уақыт өтісімен, кітапты мақұлдаған сын макалалары да шыға бастады. Жазушының құттықтап достары телефон соқты, танымайтын адамдар жылы лебіз білдіріп хат жазды. Кеңет осы қуаныштың бәрі бітті. Бір күні Айболдың кабинетінің есігін бір кара кісі келіп қақты.

Бұл оқиға Ақылбек Ахметжанұлының Египетке сапар шегіп кеткен жолы болды.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

Алғашқы күндердің бәріне совет делегаттары он мың жұмысшысы бар Келуан металлургия заводына барған. Бұл заводты Советтер Одағы салып берген. Біздің бұл «алғашқы адамымыз және тас қамал қорғанымыз» деген осы заводтың өкімшілік басқармасының төрағасы доктор Назах Аман. Бұнымен қатар бұл завод идеологияныда тас қорғаны еді. Кей министрлермен бірігіп республиканың бірінші вице-Президенті Закария Мохид-дин «Шарушылығымызды жөндеу» деген атпенен Египетті басқа бағытқа көшірмек болғанында, үкіметтен осы заводтың жұмысшылары істеп жатқан істерінен есеп сұрады.

Насердің өзі келіп завод жұмысшыларының алдында сөз сөйледі. Сол жолы үкімет Закария Мохид-дин тәрізді төңкеріс жолынан тайып бара жатқан адамның күл-талқанын шығарып, жаңа реформалардың саяси және шарушылық программасын алды.

Совет делегаттары Михаллахэль-Кубрадағы мата тоқу комбинатында болды. Мұнда қырық мыңнан астам жұмысшы бар екен. Әр күні бұл комбинаттың станоктарынан жарты миллион мата тоқылып шығады екен. Мата болғанда қандай! Дүние жүзіндегі сәңкөй әйелдердің тең жартысының көңілін қош еткен, бояулары мен өрнектері көздің жауын алатын, әшекейлі әсем мата!

Делегаттар XX ғасырдың ең ғажайып пирамидасы саналатын Асуан бөгетіне де барды. Бұл бөгет салынып болғанда тентек, асау мінезді Ніл өзенінің қикарлығынан Египеттің ауыл шаруашылығы біржолата кұтылатын болады. Бұл елдің бас байлығы астық, дән болғандықтан бұл дария — өзенінің шатағы халыққа арзанға түспейтін. Ніл өзенін жапқан 1964 жылы 19 май күнгі мейрамда: «Біздің әрқайсымыздың өміріміз осы бөгетпен байланысты» деген Гамбель Абдель Насер.

Совет делегаттары Египет елін аралап жүріп, мыңдаған студенттермен, оқымыстылармен, қарапайым жұмысшылармен кездесті. Ақылбек Ахметжанұлы үлкен митингтерде, кәсіпші одақтарының жиналыстарында сөз сөйледі. Бұл бас қосулар халық достығының нағыз мерекесіне айналды. Осындай бір жиналыста Насер «Египет халқына қазір бір қолымен мылтық ұстап, екінші қолыменен кірпіш қалауға тура келеді» деді. Ақылбек Ахметжанұлы осы сөздің рас екенін өз көзімен көрген. Атақты Хелуан заводына, өздері болып кеткен күннің ертеңіне, израильдықтар бірнеше бомбы тастаған. Завод көп шығынға ұшыраған.

Жүрерлерінің алдында Ақылбек Ахметжанұлы Египеттің ұлттық құрылтайында сөз сөйлейді. Бұл жиналыста, Египет елінің дәстүрі бойынша, тек дос мемлекеттердің үкімет басшыларына ғана сөз сөйлеуге ұлықсат етілетін. Ұлы Совет Одағының уәкіліне бұл ережені қолданбады. Ақылбек Ахметжанұлы өз елінің, көне және ұлы египет

халқының осынау ауыр кезеңінде, онымен бір екенін, күрестеріне материалдық та, рухани да жәрдемдерін аямайтынын жеткізді.

Сол күні оны Президент қабылдады. Бұл екеуінің алғашқы кездесуі еді. Бұдан кейін олар тағы кездесті. Бірақ ол кездесу басқа мезгілде, бөтен жағдайда өтті. Ондағы әңгімелері де басқаша болған. Сол алғашқы кездесуде-ақ екеуі бір-біріне ұнаған. Екеуі де ұзын бойлы, денелі, көзге қомақты, екеуі де шығыстың көп каналған ұлттарынан шыққан.

Ал мұндай екі адамның бір-біріне сенуі, достық көңіл сақтап, сыпайыласу, саяси, өкімет қайраткерлеріне өте қажетті іс. Бірақ біздің осы қиын заманымызда қажетті істер аз ба, демек, Президенттің Ақылбекке, Ақылбектің Президентке бірден сенгені, екі мемлекеттің келешектегі қарым-қатынасына көп көмегі тиді.

Ақылбек Ахметжанұлы осындай шетелге әр барып қайтқан жолы өзінің көңілі кеңіп, денесі бір түрлі тынығып қалғандай сезінетін. мұндайда қалжыңдап, «көрдіндер ме, бойым да кенет тағы бір сантиметр өсіп қалыпты» деп күлетін.

Бұл жолы да өзін сондай сезінді.

Тым қиын, астарлы үкімет тапсырмасын көңілдегідей орындап қайтқанына ғана қуанып қайтқан жоқ, ол бала жастан, біздің заманымыздан бұрып адамзатқа математика, инженерия, металлургия, астрономия, архитектура ғалымдарының арнасын салған осы көне елді көруді арман еткен. Енді сол елді, күр ғана естіп, кинофильмдер арқылы танысып қойған жоқ, өз көзімен көрді. Бала күндегі тілектің орындалуы бір ғанибет, жақсы дүние емес пе. Оның үстіне ол тағы бір жағдайды ұққандай еді. Жұртпен әңгімелесіп жүріп, бұл елдің экономикасына, шығарып жатқан мұнай тәрізді байлығына басқа капиталистік елдердің де аш қасқырдай, араны ашыла түсуін байқап — кенет сонау жер астында алыста жатқан қауіптің еміс-еміс естілген гүілі тәрізді — капиталистік елдерде энергетикалық дағдарыстың таяп келе жатқанын анық ұқты. Бұны батыс мемлекеттері өзінің пайдаланатын мұнайының елу процентін таяу Шығыстан алатын. Кенет қазір бұл жағдай өзгерген. Мұнайлы елдердің есіктерін басқа алушылар қақты, енді мұнайға деген бөтен базарлар ашылды. Егер Таяу шығыс елдері осы қалпымен алға қарай жүре беретін болса, капиталистік әлемнің энергетикалық дағдарысқа соғуы сөзсіз. Алматыға таяп келе жатып, Ақылбек өз елінде мұндай қауіптің жоқ екенін ойлады. Кенет оның көз алдына Каспий теңізінің жағасында ұшы-қиыры жоқ сұрғылт дала, әлі де құлазып жатқан Маңғыстаудың мұнайлы өлкесі елестеп кетті.

Міне осы сапарда ол мұнаймен Маңғыстау, түсті металдармен Жезқазған облыстары дербес шұғылданулары үшін үкімет алдында осы облыстарды құру мәселесін қоймақ боп шешті.

Тәжірибелі инженер, энергетикалық дағдарыстан кепін түсті металлдар дағдарысының туатынына да шек келтірмегендей еді.

Ал Алматыда бұны қуанышты хабар күтіп тұр екен.

Мәскеу ескі досы Гавриловке Социалистік Еңбек Ері атағын беріпті.

Оның колхозы соңғы жылдары тіпті қарыштап өсіп келе жатқан. Бір кезде Ахметжановтың ұсынысы бойынша Қырғызстандағы Ленин атындағы колхоздан алып келген гибридік тұқым, бұл арада әр гектарына 120-130 центнерлік тамақ өнім берген. Колхоздың шаруашылығымен танысқан арнаулы комиссия бұл өнім дихандардың жеткен жері емес, егер жерді тағы баптай түссе, колхоз әр гектардан 150-160 центнер жүгері алатын болады деп қортынды шығарған. Ахметжанов Гавриловтың табысына өте қуанып қалды.

Ал Айбол болса ол қайғылы еді. Жанына кесел батқандай өте қайғылы еді.

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Менің кабинетіме кірген қара адамның қолында газет бар еді. Әлі бояуы кеппеген. Бұл газет ертең шығуға тиісті еді. Ал қара адам типографиядан теріліп болысымен ұрлап алыпты. Жалпы, ол қара адам емес еді, ол менің жолдасым болатын. Академияның тарих институтында ғылыми қызметкер еді. Біз онымен жиі кездесіп тұратынбыз, соңғы кезде күн ара десем де өтірікші болмаспын.

— Сізді бүгінгі қуанышыңызбен құттықтаймын! — деді қара адам. — Оқы!

Алдыма газетті тастай берді. Үшінші бетінде менің кітабым туралы үлкен мақала бар екен. Жазған автордың фамилиясын оқыдым. Бұл жігітті мен білетінмін және жазып жүрген сын, зерттеуіне қарап, ой-пікірінің тайыздығын көріп, іштей жаным ашитын. Мақаланың алғашқы сөйлемдерін оқығаннан-ақ денем мүп-мүздай боп, жүрегім ойнап сала берді. Сәл өзімді-өзім басып қайта оқуға кірістім. Жазған мәнеріне, қойған айыбына қарағанда, автор менің романимды, жеңіл айтқанда, жат шығарма деп тауыпты. Бұған келтірген дәлелі де оңай. Мен қазақ хандығы қалыптасқан кезді жазғанымда тап тартысын айтпаптын және өзім феодалдар жағында көрінемін.

— Неге қоя қойдың? — деді жолдасым, — оқы, оқы.

— Қоя тұршы, алдыменен есімді жинап алайын...

— Әрмен қарай ол бұдан да қатты кетеді, — тіпті жолдасым әлденеге күлімсіреп, — әттең не керек, сен арақ ішпейсің! Мұндай мақаланы жаныңа жартылықты қойып отырып оқу керек!

— Қайдағы арақ! — дедім мен қолымды сілтеп, — Арақсыз да мына мақала төлтіректетіп жіберді ғой. Әрине, сынамасын демеймін, сынасын. бірақ әділеттік қайда?

Менін досым мырс етіп күліп жіберді.

— Әділеттік? Әділетті болу екінің бірінің қолынан келе ме? Әсіресе мұндай тайыз жігіттерден ондайды күтпе! Бұның бір қызығы өзі филолог қой. Тарихтан еш хабары жоқ адам. Сөйте тұрып тарихқа жармасады. Бұрын сынмен шұғылданатын. Марксизмге сені үйреткенше, сол өзінің сынап жүрген ақындарын айналдырып жүре бермей ме? Әрине, мақаланың тарихты болу жағын басқа біреу жазған. О да өзі секілді шала маман болуы керек. Бәрінен де бір ұятсыздығы өзі жазбаған мақаланың астына неге қол қояды? Эх, әкесін танытар ма едім мен оның, өттең не керек, ұлықсат бермейді ғой.

— Кім ұлықсат бермейтін? — дедім мен, оның ақырғы сөзінде өзім білмейтін бір жаңалықты сезініп қалдым.

— Оқы, оқы... — деді ол, — сосын...

Мен әрі қарай оқыдым. Бұл автордың тарихтан да, марксизмнен де хабарының шамалы екенін мен енді анық түсіндім. Романда тап тартысы жоқ па? Ол ойлағандай, кедей мен бай болып, бетпе-бет келген, ашына күреске шыққан тап тартысы, әрине, жоқ. Мұндай тап тартысын он бесінші ғасырдағы қазақ ауылынан талап етудің өзі дұрыс болмас еді. Ол ғасыр түгіл, бер жағында да, талай ғасыр бойы қазақ ауылы жайылымды, мал өрісін ру, ауыл боп пайдаланып келді. Жерді жеке, бай үлесі етудің өзі бертін, он жетінші ғасырдың аяқ шенінде басталды. Ал қонысы бір, ұруы бір, жайылымы бір, феодалдық, ұрушылық сатыда тұрған он бесінші ғасырдағы қазақ ауылына бай, кедей боп неге күреспеді деудің өзі ұшқарылық болар еді.

Қоғамда біріне-бірі қарсы келер антогонистік таптар туған кезде ғана, шын мағынасындағы, тап тартысы басталады дейді Карл Маркс. Міне қоғамдағы тап тартысының басты әлпеті. Ал бай, орта қолды шаруа, ауқатты, кедей ақ сүйектер дегендер экономикалық категориялардың түсінігі. Хан мен сұлтандардың күресі, малы бықыған байдың өзінен сәл ауқаты төмен көршісін шабуы, сондай-ақ Пушкиннің «сараң серінің» трагедиясы, тіпті таптық трагедия емес. Рас, Пушкин трагедиясына қатынасаындардың байлықтары бірдей емес, сондықтан да бірін-бірі өлердей жек көреді, олар қолдарына пышақтарын алып бірін-бірі бауыздауға бар, демек, жеке бастың жек көруі — ол әлі таптық антогонизм емес. Мен осы ойларымды жанымда тұрған жолдасыма айттым. Ол тағы күлді.

— Сен бұл сұрақтарыңды мына мақаланы жазған авторына бер. Антогонизм, экономикалық категория дегендердің не екенін ол сабағың өзі біле ме екен? Беу, өзің де бір сорың бар адам екенсің. сондай ақымақтармен қалай байланысқансың?

— «Сондай ақымақтармен» дегенің не сөз? Маған жалғыз мына автор ғана қарсы емес, тағы біреулер бар ма?

— Оқы, ар жағын оқы, сосын сөйлесерміз.

Мақаланың аржағында автор аузы-мұрны қисаймай мені ұры депті. Айбол кітабында келтірілген мына жерін, бөлендей кітаптың мына бетінен, ал мына оқиғаны, бөленше шежіреден келтірген депті. Әрине, бұнысы рас. Өзім тарихи роман жазып отырып тарихи кітаптарды қарамасам, тарихшылардың еңбегін пайдаланбасам мен қандай тарихты жаза аламын? Болған оқиғаларды пайдаланбағанда, оларды ойдан шығаруым керек пе?

— Жок, бұл айыптарға жауап беру жеңіл,— дедім мен, газетті лақтырып тастап.

— Жок, жауап беру оңай болмайды,— деді жолдасым күлімсіреп,— сен тағы газетте не жазылғанына қарама, не үшін жазылды, кім жаздырды, кімге ұнамай қалды, соны ойла!

— Сайтаным білсін бе кімге кітабымның ұнамай қалғанын! — дедім мен ренжіп,— жан-тәніңді салып өзің жұмыс істеп жүргенде, мүмкін біреу-міреуге шынтағың тиіп кетуі де... Ал сол үшін... кітапты басқалардан ұрлап жазды деу! Жок, мен күресімді былай бастамаймын. Газетті басқарып отырған Қысықкөзовтың өзіне барамын.

— Бар! Бар! — деді енді ашық күліп менің жолдасым,— Сөйлесіп көр, айызың қанады. Ал мен сөйлесіп те шықтым.

— Ол не дейді?

— Барған соң, өзің де естірсін. Қайда барса, онда барсын Айбол, мақала ең жоғарғы жақпен келісілген дейді. Бала емес қой, мұндай мәселені біз өз бетімізбен шешпейтінімізді, өзі де білмей ме? Және Айболдың кім екенін біз де білеміз, дейді. Оның айтуынша бұл мақаланы сенің екі досыңның екеуі де оқып шыққан көрінеді.

— Қайдағы екі дос? Кімдер дейді? — дедім мен көңілімде пайда болған күдікке сенгім келмейді,— Жарайды, біреуін білемін дейін, шын білмесем де, жорамылтамын, ал екіншісі кім? Расымен... Жок, ол мүмкін емес. Саған аттарын айтқан жок па?

— Айтқан жок. Мен де сұрамадым. Егер шыдай алмай бара жатсаң, өзің телефон ұр. Жасырмайды саған айтады. Міне трубка, алда қазір сұра.

Мен телефонның тұтқасын алдым да, керек сандарымды тере бастадым. Редактор жоқ екен, жауапты Қысықкөзов берді.

— Иә, мақаланы біз бастық. Иә, оқыттық. Мақаланы Ақылбек Ахметжанұлының өзі оқып шығып, мақұлдады. Қалайша «мүмкін емес» дейсіз? Неге мүмкін болмайды? Немене, сіз үшін ол марксизмге қарсы шықсын дейсіз бе? Оныңыз тым...

Телефон трубкасы қолымнан түсіп кетті. Жерде жатқан телефоннан мазақтаған, қырылдай шыққан Қысықкөзовтың даусы естіліп

жатты. Мен тыңдаған жоқпын. Тек, бұл неге жерде жатыр дегендей тұтқасын қолыма алуға бата алмай, қарай бердім. Жолдасым оны еңкейіп алды да, орнына қойды.

Дәл осы кезде менің жұмыс бөлмеме Дәмелі келді де, шайға шақырып, бізді алып кетті. Шай үстінде біз басқа бірдемелерді өңіме етіп ұзақ отырдық. Өлденеге күлгенімізді де білемін. Бірақ не туралы сөйлестік, және жолдасым қашан кетті жадымда жоқ. Сол күні саңсары боп жүдеген Әзірбаев және оның өзінің бір опасыздық істеген жолдасы жайында (сөйлесуге телефонға келмеген жолдасы жайында) қыпыжла сөйлеп, әлсін-әлсін жоғары көтерген тарамысты, ұзын сау-сақты қолы көз алдымнан кетпей қойды. Кенет құлағымна оның тағы бір сөзі келді: «Сонда ешкім Курбатовқа «тоқта» дей алмады ма! Егер оған бір қатты сөз айтылғанда, ол құйрығын артына қысып, кейін жер бауырлап шегінетін еді ғой!» деген қырылдай шыққан үні құлағымда шыңылдап тұрды да алды.

Иә, солай. Әрине, оның құйрығын артына қысып, кейін жер бауырлап шегінуі сөзсіз еді ғой! Тек оған, Курбатовқа ондай сөз айтылмаған! Қырсықбаевқа да сондай сөз айтылған болса, күр ғана жер бауырлай шегінбес еді, «жаздым, жанылдым» деп айтқан адамның табанын жалар еді!

Кенет, бұл жалғаннан көңілім мүлдем қалғандай, ештенеге қарағым да, ештенені істегім де келмей кетті. Дүние біткеннің бәрі де дымға тұрмайтын опасыз көрінді. Тек енді ғана жақсы көрген адамыңа сенімді жоғалтудың не екенін түсіндім.

Келесі екі күн — бірдей дем алыс күндері еді, еш жаққа шықпай кітап та оқығым келмеді. Бар болғаны жұмыс бөлмеңді кезіп, ерсілік-қарсылы жүре бердім. Тек жексенбінің кешінде ғана қолыма қайтадан қаламымды алуға жігерім жетті. Енді келген хаттарға жауап беруге кірістім. Әдетте маған хат көп келетін, бәріне бірдей жауап беріп те үлгермейтінмін. Сөйтсе де берген жауабымның толық болуына тырысатынмын. Бұл жолы ондай болмады. Әйтеуір хат жаздым деген күр атым. Өзім де сезінемін, жазғанының бәрі де робот жазғандай, жансыз көңілсіз. Тек үшінші күні ғана есімді жаздым, өзіме өзім ренжідім. Бұрын тартыс көрмеген адамдай, бұным не делім өзіме өзім, бірден морт сынғаным. Жок бүйтуге болмайды! Алыспай жеңілдім деу — нағыз әлсіздік! Егер өзіне-өзі сенбесен, ол кітапты несіне жаздың? Әрине, таза әдебиеттік жағын алғанда, талас шығаратын біреуге ұнайтын, біреуге ұнамайтын жерлері болуы мүмкін, бірақ кітабыңның бағытының дұрыс екенін, басынан аяғына дейін шындыққа сүйенгенінді білмейсің бе? Бұл өзіңнің енбегін, өзің жазғаның! Ешкімнен оны ұрлап алмағаның да өзіңе аян ғой! Сен бұл кітабына еш ұлтшылдық, шовинистік, марксизмге қарсы пікір айтқан

жоксың! Ешбір айыбың жоқ! Сөлай бола тұрып, сен неге жүдеісің жолдас Айбол? Егер сен қуыс қуыршақ емес, шын жазушы болсаң, мұндайға мойыма!

«Мойыма» деу айтуға оңай. Біреу сені таспен шөкелеп жатса, қорғанбай сен қалай тыныш тұра аласың? Айбол да қорғанбақ болды. Бұ да мақала жазады, бұ да өзінің кітабы үшін күреседі. Кітабын жамандаған адамдарды бұ да жамандайды, өшін алады.

Сөйтсе де Айбол өзіне-өзі тағы үңіле қарады. Расыменен бұл кешегі, дүниенің біраз қиындығын басынан өткізген, қан майданда өзіне өлім төнген сағаттарда мызғымаған, өз басының бағынан гөрі, халқының тағдырын арман еткен Айбол ма? Сан қиындыққа мысқылдай қарайтын Айбол қайда? Жок, бұл басқа Айбол! Кешегі Айбол жазушының ауыр жүгін арқалап, тауға шығып бара жатқан альпинист тәрізді, қажымайтын, талмайтын алып секілді емес пе еді. Ондай алыпқа мынадай қаралаушы, пілге үрген күшік тәрізді көрінсе керек-ті. Ал бүгінгі Айбол кім?.. Оған кешегі Айболмен салыстырғанда, бүгінгі Айбол, кітап орнына мақала жазып, күшікке қарсы күшік боп үрмекші бір ұсақ жан болып елестеді. Қайдағы алып? Алыптың басқан ізіне де тұрмайтын, ағаш құрты тәрізді, өзіне қарсы адамдарды жер-жебіріне жетіп, тесіп, жеп құртпақ бір бишара.

Айбол бүгінгі Айболға жеркене қарады. Кенет оның көз алдында Ақылбек Ахметжанұлы елестеп кетті.

Жазушы Айболдың күнделік дәптерінен:

«Бұл әңгіме Күсепов пен Айғақов Ақылбек Ахметжанұлына кезекті пәлелерін жауып, оның басына сөз келтіріп жүрген кезде болған. Мен Ақылбектің шыдамдығына таң қалып, одан «Күсепов пен Айғақовқа қарсы неге шара қолданбайсыз?» деп сұрадым.

— Оған уақыт қайда? — деді ол езу тартып.

— «Уақыт қайда?» дегеніңіз не? — дедім мен түсінбей.

— Сондай өсек-аянмен күресуге уақытты қайдан аламын деп тұрмын.

— О не дегеніңіз! — дедім мен шыдай алмай қалып, — өз басыңыздың тағдырына келгенде, уақыт табуға болады ғой!

Ол баяу күлімсіреді.

— Өз басымның тағдыры? Тым қатты айтылған сөз тәрізді. Халықтың, Отанның тағдыры болса бір сәрі... Ал өз басыңның тағдыры... — Ақылбек сәл ойланып қалды. — Демек, сенің сөзің де дұрыс секілді. Өзің туралы да ойлау керек қой. Бірақ ойлай аласың ба? Міне бүгін түнде өзім туралы ойлай бастап едім, бірақ қиялым қырық сакқа бөлінді. Әйтсе де, сен бүгін менің не туралы ойлағанымды білесің бе?..

— Дәу де болса Күсепов пен Айғақов жайында шығар. Сіздің ойыңызға түсетін басқа ондай «достарыңыз» көп емес қой.

— Күсепов пен Айғақов дейсің бе? Қайтесің оларды! Құрысын. Мен бүгін тың туралы ойладым.

— Тың туралы? — Ақылбек Ахметжанұлы кімді болса да мұндай таң қалдыратын әдеті бар. Бұны Айбол жақсы білетін, — Қайдағы тың... Ол игергелі қашан!..

— Тұра тұр! — деді Ақылбек күліп, — сен игердік дейсің ғой. Оның, әрине, жаңадан көтерілген жиырма үш миллион гектар жер жайында болар? Айтып тұрғаның дұрыс! Біз ондай тыңды көтердік. Үлкен іс бітірдік. Іс болғанда қандай! адам баласы таң қаларлық! Бүкіл халқымыздың ерлігі! Өйтсе де, ол көтерілген тыңның алдында міндеттері аз емес. Ең алдымен ол тың үнемі өнім беруі керек. Қазір ғалымдар, қандай тұқым себу жақсы, қайтсек жер құнарын молайтамыз, тез сеуіп, тез орын алу үшін қандай машиналар ойлап табу керек деп, күні-түні ойлауда. Жок, тек ғалымдар ғана емес, бұл сұрақтарға сол тың көтерушілердің өздері де, агроном, механизаторлар да жауап іздеуде. Бұл проблемалар бір күнде, бір сағатта күн тәртібінен алынған емес. Өйткені астық, нан туралы ғой. Бұның бәрі, әрине, Үлкен Тыңға жатады. Ал менің ойлағаным

— Иә, Сіздің ойлағаныңыз?

— Кіші ғың жайында.

— Түсіне қоймадым.

— Қазір түсінесің. Ең алдымен сен маған жағрафия оқулығында бар бір сұрағыма жауап бер. Советтер Одағында Қазақстан жері қандай орын алады?

— РСФСР-дан кейінгі ең үлкен жер біздің жеріміз ғой.

— Дұрыс. Біздің жеріміз көлемі екі жүз жиырма миллион гектар. Бұдан жүз тоқсан миллион гектары жайылым. Қалғаны құм, тас-тау өлкелер. сол жайылымның бір биыл отыз миллион гектарынан шөп шаптық. Ал сол жайылымның егіндік жері, біздің ғалымдардың айтуы бойынша қырық миллион гектар. Оның жиырма бес миллион гектар жеріне бидай ектік, он миллион гектар жеріне картоп, капуста, сәбіз тәрізді көкөніс, жүгері, бұршақ тұқымдас дақылдар отырғыздық. Бұл қырық миллион гектар егіндік жердің әлі бес миллиондай жері бос жатыр. Қысқасы, егіндік жердің сексен процентіне бидай егіледі. Ал шынын алсақ, егіндік жер қырық миллион гектардан көп. Менің жай жорамалдаған есебім бойынша, ең аз дегенде қырық бес миллион гектардай болады. Сен ғой Орталық Қазақстаннансың, өзің білесің, о жакта әлі қаншама жердің бос жатқанын. Мысалға, Қорғалжын көлімен шетесіп жатқан Қара қойын Қашырлыдағы, Терсқан мен Құлан Өтпес өзендерінің бойын алайық. Шөбі тізеден келеді, ал жері жыртылмай бос жатыр. Не Целиноград облысының өзіне жататын Еримен тауының етегіндегі Сіленті өзенінің алқабына келейік.

— Сіленті бойын мен жақсы білемін, — деді Айбол. — Өткен жылы болғам. Жері өте жақсы, қара топырақ. Бірақ, агрономдардың айтуы бойынша жерінің дымқылдығы нашар көрінеді. Егін шығу үшін бір шаршы метр жерге үш жүз елу миллиметр су сіңуі керек болса, ол арада бар дымқылдық жүз елу миллиметрден аспайды екен. Ал Қарақойын Қашырлыға келсек, ол ара менің туған жерім. Шөбі, шынында да, тізеден асып жатады. Және ол өңірде Терісақан мен Құлан Өтпестен басқа да кішігірім өзендер аз емес. — Айбол кенет күлді, — Сөйтсе де, ол арада, менің туғандығыма қарамай, егін жөнді өспейтін көрінеді. Өйткені ол түс қырқалы дөңесті жер ғой.

— Со да сөз бе екен! — Ахметжанов кенет қызына қалды. — Бар ғәп ондай жерде қарды ұстата білуде. Және қолайлы тұқым егуде. Әлі есімде, біз Талдықорған облысындағы Қапал астық совхозын ұйымдастырарда, кейбіреулер, бұл дөңесті тау етегі, мұнда бидай шықпайды деген. Ал совхозда бүгін әр гектарынан жиырма бір центнерден қып-қызыл бидай алып отырмыз! Совхоз мамандары жердің тілін таба алады. Ал Тың өлкесіндегі атакты «Изобильный» совхозын алайық. Осы совхозды құрарда, кей біреулер, бұл жер емес, дала, мұнда бидай шықпайды деген. Олардың дұрыс айтпағанын, бұл совхоздың «Молшылық» деген атының өзі көрсетіп тұрған жоқ па!

Ақылбек кенет ойлана қалды.

— Ал енді осы бос жатқан жерлер туралы, — деді ол аздан кейін. — Үлкен Тың дегеніміз бар болғаны Қазақстанның алты облысы ғой. Ал бізде он тоғыз облыс. Енді егін егуге жарайтын әр облыста бос жатқан қаншама жер бар соны ойлап көрдің бе? Қазір ғалымдар осы жерлердің бәрін есепке алып жатыр, енді сен мынаған қара: егер біз Үлкен Тыңның тәжірбиесін еске алып, айқай-шусыз, әр облыста бос жатқан осы кіші тыңды көтерсек, Қазақстанда егін өнімін қаншаға өсірер едік? Әрине, оған үлкен Тыңның бидай өнімінің молайғанын қоссақ? Білмейсің ғой, ә? Білмесең, мен айтайын: біз онда қазына қоймасына астықты екі есе көп берер едік!

— Тамаша! — деді Айбол таңданып.

— Менің не деп тұрғанымды енді түсіндің бе? — деді Ақылбек күлімсіреп. Сөйдеді де қайтадан салмақтана қалды, — әрине, бұл оңай іс емес. Әр облыстың өзіне тән ерекшелігі бар. Мысалға Қызылорда облысын алайық, күріш өсіруге жарайтын жер мол. Бірақ суға тапшы. Ал сусыз күріш шықпайды. Облыстың бар күн көрері Сырдария. Оның суын жоғары жағынан өзбектер бөліп алып, орта ішенін өзіміз мейлінше пайдаланып, жаңа жерлерді суармақ түгіл, өзі де Аралға таусыла барып құятын болды. Осы өзен мен Амударияның суының азаюы арқасында, бүкіл планетамызда дара жаралған Арал теңізінің өзі құрып барады. Ал Маңғыстауды алсақ, теңіздің жағасында

жатыр. Қанша су керек, сонша ал. Бірақ мұнда бөтен қырсық бөгет...

— Ол қандай қырсық?

— Есінде шығар, күндейіміздегі кейбір аудандарды көрші республикаға берерде, бұл аудандар Манғыстауды игеруде, бізге тәжірибе ретінде жол көрсеткіш-маяк болады деп менің қаржы шыққаным? Ол шын ойым еді. Расында да, Манғыстауда мақта егін, бау-бақша өсіруге болады. Әсіресе Каспий теңізінің жағалауларында. Бірақ... біз бүгін құнарлы сұр топырақтың бір гектар жерін пайдаланна алмай отырмыз. Бұның қырсығы жерінің қышқылдығында, тұзында. Бұл арада бір гектар жерде әр жылда үш тонна тұз сінеді. Мұндай жағдайда қайдағы мақта! Қайдағы бау, бақша! Әрине, мен мұны асыра айтып тұрмын. Ал егер жерді ақылмен пайдалансақ, тұз да бөгет емес. Мысалы, египет мактасы жер қышқылдығынан қорқап-пайды. Неге ол араға египет мактасын екпесек? Әрине, мұндай іске өзінің маманы, жанашыр, көшбастар кісілері керек. Егесін қойғанда, дәл бүгін, тұщы суы мол жиырма бес мың гектар жері бар. Ұлақ алқабын игеруге болады ғой. Әттен не керек жергілікті жұрттың өздері қолға алмай отыр. Бәрі тек үкіметтің, жоғарғы жақтың нұсқауын, бұйыруын күтеді.

— Демек, мақта, бау-бақша — бұлар өз алдына. Ал бізге ең керекті астық қой.

— Дұрыс айтасын! — деді Ақылбек. — Манғыстау жерінде де бидай еуге болады. Қаншама жер бос жатыр.

— Қалайша? Жана өзіңіз айттыңыз ғой, әр гектарына үш жарым тонна жылына тұз түседі деп.

— Бірақ ол арада су көп қой. — Ақылбек тағы қызыға қалды. — Америкалықтар теңіз түгіл, мұхит суымен шылғатын бидай тұжырымын тауып, әр гектардан қазір отыз-қырық центнер өнім алады. Ал біз олардан кембіз бе? Теңіз суын неге пайдаланбасқа?... Тек бұны жүзеге қалай асырамыз, соны ойлану керек. Міне мен бүгін осыны да ойладым. Түбі мұндай мәселелерімен үнемі шұғылдана отыратын ғылым орын — Бүкіл одақтық ауыл шаруашылық Академиясының Қазақстандағы филиалын қайтадан құру керек деген тұжырымға келдім. Осындай ауыл шаруашылық проблемаларын үнемі ойлап, алға жол көрсетіп отыратын ғылыми орталыққа жұмыс істеу қиын. Бүгінгі Қазақстан, космостық өнеркәсіпті үлкен мемлекет. Ол өзі өмір сүріп тұрған ғасырдың тілегіне сәйкес жұмыс істей алуы керек. Ендігі ауыл шаруашылығы, оның үстіне мал шаруашылығын өсіруді қоссақ, қараның алдымызда ел қаншама мәселелер бар.

Мен Ақылбек Ахметжановтың құлағының қанжарына көз жеткізгенге тән қалдым. Сол қалдым өзіне.

— Алыстағы көкжиекті ойлап осыншама мазалана берудің қажетінің керегі болар ма екен? — дегенім, — Қазақстан онсыз да сіздің кезіңізде, шығар шыңына шықты ғой. Енді одан түспейді. Жұмыс өз бетімен де жүре береді.

— Жок, жок, — деді Ақылбек, — жұмысты өз бетімен, бір салған жолмен жүре беретін жағдайға апармауымыз керек. Өзің көріп жүрген жоқсың ба, біз алға қандай жылдамдықпен келе жатқанымызды? Ал бұл жүрісіміз күннен күнге жылдамдай түседі. Ол жылдамдық біздің алдымызға жаңа проблемалар қояды. Ол жаңа проблемаларды да жаңа әдіспен, жаңа жолдармен, заманның жаңа тұсын қарап шешу қажет. Сондықтан ойлану, ойлану керек. Онсыз болмайды. Кеше ғана Маңғыстауды игеруге кірісіп едік. Ал бүгін? Бүгін біз, жеті жүз — мың метр тереңдіктен Маңғыстау мұнайын алуды былай қойып, үш километр, тіпті бес километр тереңдікте жатқан мұнайды жоғары шығаруды ойлаудамыз. Біздің бүгінгі қарқынымызға Маңғыстаудың жоғарғы қабаттарындағы мұнайды алу — аз жылдардың ғана шаруасы. Ал тереңде жатқан мұнайды алу — бұ да проблема. Егер әр терең скважина төрт-бес миллион сомға түсетін болса, тереңдегі мұнайды алуға қаншама қаражат кетеді. Ал қаражат біздің бөтен шарушылығымызға да керек. Халықтың күйін жөндеу, үй салу, балалар бақшасын, мектеп тұрғызу — бәрі де біздің бүгінгі борышымыз. Осының бәрі ойсыз болмайды...

Ақылбек кенет тоқтай қалды, ол бірлемені ұмытқандай Айболға тағы ойлана қарады.

— Осы біз әңгімені неден бастап едік? — деді.

Екеуі де күлді.

— Міне осындай істер тұрғанда, ойлап көр өз басыңның жағдайын, әлде-кімдердің өсек-аянын, саған жағып жүрген жалаларын, — деді ол?

Айбол Ақылбек туралы ойлап еді, тымырсық әуелі бөлменің терезесін ашып жібергендей, кенет көңілі жадырап сала берді.

Оған осы сәтте газетке шыққан сонау тайыз ойлы мақала, ол мақала төңірегіндегі у-шу, өзінің қарсы шығып өш алмақ ойы, бәрі-бәрі сондай уақ көрінді, Айбол шыдай алмай орнынан тұрып кетті.

Расында да Айболдың жаңадан жазбақ боп жүрген кітабының пәлсепесіне, ойына алмақ өрісіне қарағанда, бұның бәрі, тышқандардың ойынындай уақ тартыс-күрес еді.

Сол күні ол жаңа кітабына кіріспек болды. Айбол осындай шабытты күйде отырғанында қасына Дәмелісі келді. Ақырғы кезде о да әбден жүдеп, бозғыл тарлып кеткен.

— Мақала шығуын шықты ғой, — деді ол баяу сөйлеп, — мақаланың бар мақсаты сені бар әлемге масқаралау ғана ма? Әлде...

Бұл сұрақ Айболды амалсыздан өмір шындығына қайтадан көшуге мәжбүр етті.

— Асықпа,— деді ол сәл езу тартып,— мұныменен бітпейді, тағы бірдемесі болады.

— Оны сен қайдан білесің? — деді Дәмелі бұрынғысынан да жүдей сөйлеп.

— Білмеймін,— деді Айбол,— Тек жүрегім сезеді. Бірдеме болады. Не болады? Оны соңынан көрерміз. Ал әзірге шайың болса, соны ішелік.

Ол текке айтпаған екен.

Бір айдай уақыт өткенде, оның кітаптары жоғарғы жақта қаралды.

Еңселі кабинетте тұрған жып-жылтыр зілдей стол аржағында, бүгінгі мәжілісті басқаратын, белгілі партия қызметкерлері, үш адам отыр. Ортада осы кабинеттің қожасы, қырық бестер шамасындағы сарғылт өңді орта бойлы толықша келген кісі. Сол жағында өзіме белгілі Ақылбектің орынбасары, оң жағында — елулерге таяп қалған оңтүстік адамдарына тән қоңыр жүзді, қыр мұрынды осы Алматы облысын басқаратын жігіттердің бірі. Маған таныс емес кісі. Сырт естуім қажырлы, бірбетті, іскер қызметкер. Мен кабинеттің бір бұрышына Олжас Сүлейменовпен қатарласа отырдым. Бұл арадан жұрттың бәрі тегіс көрінеді. Кабинет қожасы қандай адам екен деген ой менің аздап мазамды алып отыр. Ал ол:

— Жолдастар, біз бүгін сіздерді әдейі жинап отырмыз,— деп сөзін бастап еді, кенет оның сөзін тыңдағым келмей кетті. Бірдемеге ренжісем, әлде неден көңілім қалса, қайдағы жоқ ойға беріліп, өз бетіме кететін менің әдетім бар. Бұл жолы да солай болды. Қайдағы жоқ қиялға беріле жөнелдім.

Жоқ, бұл жолы мен бос қиялға берілмедім. «Міне мен алпысқа келіп қалдым, дедім өзіме-өзім өкіне, әдебиеттен бірдеме тындырудың орнына мынандай шым-шытырықта жүрмін. Өмір шіркін осылай өткені ме? Енді алдымда пенсия бар, оның аржағында біртіндеп қараңғысы қоюлана түскен ымырт тәрізді, шын кәріліктің өзі келеді. Оның етегін басып өлім күтіп тұр. Өлімнен жалынсаң да, пара берсең де құтыла алмайсың, құшағына өзің барып кіресің. «Жас баланың өмірге деп басқан бірінші адымы — оның өлімге басқан ең алғашқы қадамы» деп Сократ босқа айтпаған ғой! Ал қазақ: «Өлім әрқашан да ерте» дейді. Міне мен де... Жоқ, өлім туралы ойлаудың қажеті жоқ. Өлім — тағдыр ғой. Бәрі де ап-анық: «Өлген адам табытында тыныш ұйықтасын, ал тірі жан тірлігін істесін» деп қайсы айтып еді? Ұмытпасам, Жуковский ғой деймін? Жоқ, өлімді ойлаудың керегі жоқ! Бірақ қалай ойламайсың, көңілді кейде қайдағы жоқ бір мұң билеп кетеді. Ештеңе істегің келмейді. Мұндайда бір жақсы кітап оқу керек.

Не аңға шығу жақсы. Көгалы белуардан, ауасы жұпар аңқыған, айдалаға шығып кетсең, қандай тамаша! Ондай далада көзің көрген, құлағың естігіш бола қалады. Ал сөйтудің орнына сен, өзіңе айтылатын үкімді тыңдауға келген күнөкардай мына жұрт толған бөлмеде отырсың. Жок, жок, тыңдау керек. Бұлар сен туралы, сенің кітабың туралы сөйлеп жатыр ғой.

Өзімді өзім зорлап құлағымды тостым. Бұл сөйлеп тұрған, өзіме таныс, соңғы рет менің романымды талқылауға құрылған комиссияның председателі болған белгілі жазушы екен. О жолы бұл бастаған комиссия жұмысын аяқтамай тарап кеткен. Тыңдап бақсам, бұның сөзіне қарағанда Жазушылар Одағының бүгінгі кем-кетігі, соңғы кезде арамызда туып жүрген қырғи-қабақтың бәрі менен екен. Шешен осы сөзін дәлелдеу үшін менің кітабим бұдан бұрын неге талқыламағанын мысалға алып тұр. Оның ойынша менің шығармамды талқылау театр толған үлкен жиналыс — құрылтай шақырылғанда, бұл жазушы менің романымды саралап, шек-қарнын ақтарып, жаман жағын бар жұртқа әйгілеп көрсете алады екен. Бірақ оған жібермеппін, үлкен қырғын-топан жиналыс өткіздірмеппін. Халық аралық маған айып тағылудың орнына, осы уақытқа дейін кедергі істеп келіппін! Соның бәрін мен істепмін! Соның бәріне тек мен ғана кінәлі екенмін! Барлық жерде тек Айбол, Айбол! Ол! Ол! Жазушылар одағы осындай саяси маңызы бар үлкен жұмысты өткізе алмағандықтан, енді міне қазір оның идеялық жұмыстары бөгетке тірелуге таяу тұр, деп жазған сөзін оқып бітірді, белгілі жазушы.

Бұдан кейін қазақ әдебиетінің әйгілі жүйрігі Жаубасаров, сырт қарағанда өте кішіпейіл, ақ көңіл, ақ жарқын жазушы сөз алды. Ол шу дегеннен өзінің жаны сүйетін «ұлтшылдық» деп аталатын жорғасына мініп алып бүкілдете жөнелді. Ұлтшылдық, ұлтшылдық! Интернационалдық, интернационалдық, интернационалдық! Сөзінің бәрі осы екі сөзден құралды. Ол бір кезде қосшы жиналыстарында, әлде алғашқы қазақ ауылын советтендіру кезіндегі жарыс сөзге шыққанындай, өзінің кедей таптан жаралғанын, соның сөзін сөйлейтінін баса айтты. Қазір де сөзінің негізін тап тартысына құрып, ұлтшылдықтың жер жебіріне жете балағаттап, шын жүректен ұлттық достықты хан көтерді.

Өзге жұрт ұлтшылдықты жақтап отырғандай қызулана түсті. «Соңғы кездерде, — деді ол, — мен ұлтшылдықтың басын көтеріп жатқанын көріп жүрмін. Жастар, осындай романдарды оқып алып, өткен күнді, феодализмді көксеуді шығарып жүр. Қанішер, бүлікшіл Кенесары Қасымовты ақтаған кітап жазған да Айбол, ол кітапқа, бір кезде біздің партиямыз сахнадан алып тастаған Мұхтар Әуезовтың пьесасының атын әдейі алып отыр (Бұл жерде ол Әуезовты әдейі қыстырып кетті). Мұнысы қазіргі біздің саясатымызға қарсылығын бүркеп

айту ғана емес, кенеті Алашорда идеясын да ақтау. Жасыратын дымы да жоқ. Кенесары Қасымов тәрізді ұлтшыл қанішерді казак даласы бұрып-соңды көрген емес. Ол қолына тұтқынға түскен орыс мүжықтарын сүндеттендірген! — деді жазушы, бұл сөздерді жүрегінің ең түбінен қинала суырғандай және «сен қалай шыдап отырсың» дегендей кабинет иесінің бетіне тікелей қарап. Бірақ ойлағанындай шықпады. Кабинет иесі парасатты адам еді, ол өзін жазушы сөзінен тіпті ыңғайсыз сезініп, ұялғандай көзін кенет бұрып әкетті. Жұрт қысылғанмен Жаубасаровты қысылту қиын еді. Ол ешбір байланыссыз, көпірсіз, кенет менің өмірбаянымға көшіп кетті. — Айбол инженер, тау-кен маманы, балалар үйінде өскен, оның шаруасы бүгінгі күн, еңбекші халықтың өмірі! Ал ол не істеп отыр? Оң бесінші ғасырдың хандарын жазып отыр! Қазақтың әлде қашан қурап қалған тарихын тірілтемің дейді. Бұл адам күлетін жағдай! Оған біз тіке айтуымыз керек: сенің соңғы екі романыңды оқыған жастар ұлтшылдықпен ауыра бастады. Жолдас, бұнынды қой. Егер біздің қатарымызда болғың келсе, өзіңнің замандасыңның, сені адам еткен бүгінгі халқыңның өміріне көш! Егер бұны істемесең, ең жұмсақ жерінен саз балшыққа отырасың!

Ол өз сөзін жан-тәнімен беріле, өзгелерді адал ойына куә еткендей, не оларды менің сөзімді қоштаңдар дегендей, әрқайсысының бетіне кезек-кезек қарай сөйледі. Кенет маған бұрылып, күлімсіреп, бүгінгі күнді мен жазбасам аспан құлап жерге түсетіндей бір мезет қинала, жаны аши қолын созды. Мені де кенет басқа ой басты: «дұрыс айтасыз, ақсақал! Бүгінгі күнді жазу керек! Мысалы, бүгінгі сіздің сөзіңізді! Сөз жоқ, жазамын! Жазғанда қандай! Бірақ менің жазғанымды оқып, сіз қуана қояр ма екенсіз!»

Алыс жолдан жүріп келіп тоқтаған от арба тәрізді, жазушы екі иінінен қатты дем алып, өзінің орнына шаршай отыра берісімен-ақ, өзге шешендер жамыраса сөз сұрады. Шынын айту керек, ақсақал өзгелер кіруге бата алмай тұрған жабық есіктің тиегін ағытып жіберді. Енді өзгелердің жолы ашылды.

Ал, Айбол, шыдап көр, дедім мен енді өзіме өзім, мыналар қазір сенің романдарың түгіл, өзіңнің де парша-паршанды шығарады! Тек өлтірмес! Онда да егер сенің жүрегің шыдаса! Жоқ, сенің көрген қоқайың бұл ғана емес қой, шыдауың керек!» Кенет менің есіме Сомерсеттің тағы бір сөзі түсті. «Суреткер, өзінің жанын босату үшін жазады. Оған бұйту, судың жоғарыдан төмен қарай аққаны тәрізді табиғи нәрсе» дейді ол. Бұл, әрине, солай. Бірақ Сомерсеттің айтып отырғаны толық шындық емес, оның жартысы. Рас, творчество деген бүкіл ақыл сезімді, өн бойыңды алып кеткен, сыртқа шықпай күннен-күнге ауырлай берген жүктен, жазбақ болған ойыңнан арылу,

босау, басқаша айтқанда, алас ұрған жаныңды жай тапқызу. Творчествоға берілу — ол жүрегіңдегі қышыманды басу» деп Б. Пастернак менімше дәл және дұрыс айтқан. Бірақ бұл процестің, тек ішкі сезімінен бөтен, саяси қоғамдық — таптық, сыртқы дүниеге көз жіберу секілді басқа да жағы бар ғой. Ол жағы — өзіңнің ойыңмен, сезіміңмен, көңіл қошы қызығыңмен, жаныңды жегідей жеген көкейкесті арманыңмен, көрген-білгеніңмен, қайғы-қуанышыңмен — тілектес замандастарыңды, болашақ ұрпақтарыңды таныстыру. Сондықтан да Робинзон Крузо бастан өткен өмірін сонау жан жүрмеген аралда жазған жоқ. Ал мен де еңбектерімді тек жанымды жай таптқызайын деп қана жазбадым, жоқ, менің кітап жазудағы басты себебім, — бұл құбылысты «бүкіл адам баласына кейбір шындықты ұғындыру» деген бағаны жаңа қанаттанып келе жатқан жас Белинский бекер бермеген болар, — менікі де міне осындай халқыма деген арман. Басынан өткен тарихын өзіне айтып беру, ұғындыру. Ал мынау, менің романдарымды дәл қазір талқылап, жоққа шығарып, біржолата құртуды тілек етіп отырған кімдер, неге үйтеді? Сөз жоқ бұларда шындықты іздеушілер ғой. Бірақ шындықты жаман оймен, қаралы сезіммен іздеуге болмайды. Менің ойымша бұлардың кейбіреулері күншілдікпен де сөйлеп жатқан тәрізді. (Неге Айбол туралы жұрт көп жазады, көп сөйлейді, сонда мен қайда қалам!) Бірақ ол мүмкін емес. Бұлар менің әріптес серіктерім ғой, дарынды жазушылар. Ал, дарыны теңдес адамдар бірін-бірі ешуақытта да күндемейді. Мен осы сөйлеп жатқан адамдардың біреуін де күндеп көрген жоқпын. Бұным әрине, олардан артық жазамын дегенім емес. Жоқ, жоқ! Мүмкін осылардың кейбіреулерінен менің дарыным кем де шығар, олар жеткен биікке мен жете де алмаспын! Бірақ біреуін де күндемеймін. Өйткені көбінің жазып жүргендері жақсы айтылған сөздер, бірақ өлі, жансыз сөздер. Ешкімді тебіренпейтін, жүрегіне отжақпайтын, «осындай ғып мен неге жазбадым?» деп творчестволық қызғаншақтық туғызбайтын әдемі сөздер. Бұлардың жазғанының бір кітаптан болмаса бір кітаптан бұрын оқығам, көргем. Бұның жазып отырған уақиғалары басқа шығармаларда бұрын да болған! Болған! Талай кітаптарда жазылған, айтылған! Ондағы сюжеттердің бәрін мен білемін, білемін, білемін! Осының кейіпкерлеріндей, әрі кетсе оған ұқсас кейіпкерлердің тағдырларымен мен бұрыннан таныспын! Бәрі де белгілі, жаңа емес! Әбден сара боп, тапталып қалған сөздер, қисындар, сюжеттер! Менің ойымды келесі шешен бөліп жіберді. Бұл ұзын бойлы, арыс кеуделі, ақ кірген ұзын шашты, қара торы кісі еді. Жұртқа мәлім, республиканың атақты ақындарының бірі. Жасы алпыстан асып кетсе де, жүрегі өлі де жас, от тілді, орақ ауызды, қызына сөйлейтін әдеттегі ақын. Ойға кетіп отырып, оның сөзінің бас жағын мен тындай алмай қалдым. Құлақ

қойған кезімде, менің романымды жаңа ғана оқи бастағанын, бұл кітап туралы қазір бөлендей ештеңе айта алмайтынын ескергім түр екен. Ол бір қолымен шашын кейін сырғытып тастап:

— Әңгіме бұнда да емес,— деді кенет.

— Ал сонда неде? — деді стол басында отырғандардың біреуі.

— Әңгіме біздің қымбатты, академигіміздің бүгінгі сөзінде,— деді ол Жаубасаровқа тікелей көз тастап.— Әрине қазір мен қадірлі ақсақалымыздың әдебиетімізге сіңірген еңбектеріне тоқтағым келіп тұрған жоқ. Ол еңбегі, шын мағынасында үлкен екені бәрімізге де белгілі. Бүгінгі қазақ әдебиетінде бұл кісінің орны бөлек. Сөйте тұра, қымбатты ақсақалымыздың, өзінің әріптес серіктеріне, артынан шығып келе жатқан буынына үнемі тиісе беруі — бәріміздің көңілімізді жүдетіп болды. Өзіне ұнамай қалған адамға, мойнына «ұлтшыл» деген қарғы бауды тағып шыға келу бұл кісіге әдетке айналып кеткен тәрізді. Әрине, мұндай үрейлі сөзден кейін жүрттың көз алдына сіңген мезгіл елестеп, үрке қалады. Өз басым, қадірлі ақсақалымыздың мінбеден сөйлеген сөзін, тіпті жай өзара айтқан әңгімесін естігелі қырық жылдан асып барады. Сондықтан бұл кісінің «шу» деп ернінің қыбырлағанынан-ақ не айтатынын, «ұлтшылсың» дей ме біреуге, жоқ па күні бұрын білемін. Өйткені әңгіме бұл арада бұл кісінің принципі мықты ұстанғаннан емес, бөтен жағдайдан, өзіне солай деп айту тиімді ме, жоқ па, деген жаман ұғымнан туады. Дәл қазір де әңгіме сондай жағдайда тәрізді. Мен Айболдың өзге шығармаларын білемін. Сондықтан жастар тарихи романдарын оқып кенет ұлтшылдық жолға түсе бастады дегенге сенбеймін. Сенбеймін, сенбеймін! Жастардың ойламаған шаруасын істеді деп жала жаппаныз, ақсақал! Біздің қыз бен жігіттерімізді ондай ақымақ деп ойламаңыз. Олар ойынд, өрнәрсені ақылға салатын адамдар. Жалған және алдамшы саттарды біздің жастар ту сыртынан біледі, жамандық пен жақсылықты бізден кем айырмайды. Сол себепті жастарымыз үшін қорқудың қорқы жоқ. Және Айболдың кітаптарында ешбір ұлтшылдықтың жолына сөз емін. Сіз айтқан ұлтшылдықты алатын ағар бұлағы, жанар шырағы жоқ. Кітаптарында тек тарих, тарихи шындық болуы ғана мүмкін. Ал тарихтан біз қашып құтыла алмаймыз.

Ақын сөзі өзгелерге үлкен әсер қалдырды. Ол тіпті, әдеттегідей, қызған да жоқ, жай әштейін жолдастарымен әңгімелескендей байланып, еркін, тұжырымды сөйледі. Ақсақал оның сөзін бөлген жоқ, бірақ шыдай алмай, орындығында тыныртып, анаған оқым көзім қалам, тамағына түйілген ызаны басқым келгендей алаң-ғалаң жетеліп қойды. Ақын кенет жаңа ғана ғана бұрын сөйлеген адамға қарады. Шабатын жолбарыстай өң бойын жинап, алдарында қанғы көзді жауы тұрғандай ыңғайлана түсті. Оның мұндай мәнерін өң алаңменен

кібіртіктеп ақырын бастан, өрте-өрте қызы келе келіп, сөзді түплек-түйдегімен лақтырып, кенет көтеріп, қызарып, боп-боз боп қалшылдап, бір мезет даусың айқайға айналып, көтеріле, сосын тына қалып, орындығына әзер жетіп талмаусырай гүрс етіп отыра кеткенін талай көргем. Бұл жолы оның қалай өзін осыншама ұстап тұрғанына таң қалып отырмын. Тағы да қызынып, айқайға салар ма екен? Тағы аузынан ақ көбігін шашқан бурадай мынау алдындағы адамға жып ойнағын орнатар ма екен? Жоқ, оның бірі де болған жоқ. Ақын әлі байсалды сөйлеп тұр. Бірақ әр сөзі жыланның тілінің ұшындағы уындай зәрлі, адамның сай-сүйегінен өтердей өткір. Бұл қарсы сөйлеп тұрған адам да осал адам емес еді. Оның да бір кісілік жыны бар болатын. Бұның да айқайы талайдың апсышын қуырған. Бірақ бұл жолы, мүмкін бұл мекеме ондай ашудың орны еместігінен бе, өзін-өзі ұстап, шыдап отыр. Тек ақын сөзі жанына бір рет тым батып кеткен кезде ғана, оған ызалы, тұманданып кеткен көзін жарқ еткізіп бір қадап, «көреміз!» дегендей басын кекжең еткізді де тына қалды. Иә, иә, аламын деген кегін, уәдесін орындауға бұ да шебер-ақ еді. Ал ақын оған тікелей қарап әлі сөйлеп тұр. Ол күншілдіктен, әділетсіздіктен шыға алмай, кей адамның бар жақсыны қаралап, аяғымен таптағысы келетін жаман әдетіне таң қалатынын айтып, анаған түйіле түсті. Дүниеде тек сенің ғана романдарың жақсы ма? — деді ақын. — Расымен өзінің қаламдас досыңа деген бір ауыз жылы сөзің табылмағаны ма? Осының бәрі таң қалатын іс. жазушы бауырларым, — деді ақын сөзінің аяғында.

Бұл сөздің бәрі өзіне арналып айтылған сұр костюмді адам жұмған аузын ашқан жоқ. Тек оның көзінде бағана пайда болған суық сұрғылт ұшқын, енді бірте-бірте үлкейіп, бір мейірімсіз түрге енді.

Ақыннан кейін жақында Жазушылар Одағының басшылығынан кеткен Ғарипов сөйледі. Мен бұл кісіні біркелкі жақсы да көретінмін. Отан соғысы кезінде партизандар қатарында болып, азаматтық борышын адал атқарған, халқына еңбегі сіңген ардагер азамат санайтынмын. Аңқылдаған, адал адам еді. Жастайынан халық ағарту, мәдениет қызметтеріне қатыскандықтан, ұлтшылдық тәртізді әлімізге зиянкес мәселелерге үнемі қарсы болып келген. Менің кітабымда ұлтшылдық болса бұл кісінің көзіне түспей қалмайды. Бұл не дер екен? Мәселенің қай жағынан шығар екен? Бұрын естуім бар Жаубасаровпен қатар кейбір ұлттық мәселелерге қарсы шыққан дегенді. Сол ізбен кетер ме екен? Әлде... Әлде... ақиқатына көше ме? Жоқ, шындық деген тым қымбат дүние ғой, дұрысына қарай ыңғайланды. Жаубасаровтың дегенінен ауа сөйледі. «Ақсақал, — деді ол, ана кісіге тәжім еткендей сәл басын иіп, сыпайы түрде. — Бұл жолы сіз қателескен секілдісіз... Мен Айболдың романын екі рет оқып шықтым, олардың ішінен сіз

айтқанды жас шығарды таға алмадым. Ал тарих деген, бір ақын айтқандай шынжырлы кісен. Оңай үзе алмайсың. Егер бүгін бұрмаласаң, бәрібір, біреу болмаса біреу ертең қатенді бетіне басады. Бұны тіріңде ете алмаса, тіпті өлгеннен кейін етеді. Ақиқаттық деген бір мойымайтын дүние. Ие де алмайсың, сындыра да алмайсың! Ал енді біздің Одағымыз жайында бірер ауыз сөз. Бар пәле менімше бөтен істерде.— Ол кенет осы мәжіліске қатысын отырған президиумдағы екінші кісінің жіберген бір-екі қатесін, өзінің көрген аздаған қиянатын айтты. Отырғандар бір мезет тына қалып, Ғариповтың сөзі біткенде өзара әлденені («Менің де кітабымды дәл осылай ұзаққа созыл», «О кісінің мәселені кейде тез шешпейтіні бар», «Ғарипов бекер былай дейді...») сыбырласа, күбірлесе қалды. Уақытыша бұлар мені ұмытып кетті. Құтылдым ба, «уф» деп демімді алдым. Ғарипов та «ұлтшылдармен» аянбай күресушілердің бірі екенін жоғарыда айтқам, енді оның сөзінен кейін, маған бәлендей шптене қалмаған тәрізді. Қалай дегенмен де, қазір жұрттың сөзі мен жайында емес, бөтен істерге. Одақтың басқа жұмысына қарай ауды. Бұл жолы Ғарипов өзінің ер жүректі кісі екенін көрсеткендей.

Өйткенмен, келесі сөйлеген шешен жұрттың көңілін қайтадан менін романдарыма аударды. Бұл өте қиын және сан қилы өмірден өткен, белгілі ғалым, профессор, қазақ Академиясының корреспондент деген мүшесі еді. Ол дүниенің жақсысын да, жаманын да көрген кісі: тым ерге көтеріліп, көзге де түсті. Кенет шыққан биігінен құлап, жамандыққа ілікті. Жиырма жыл Сібірде айдауды да басынан өткізді. Қайтадан оралып қыркынан аса кандидаттық, докторлық қорғап, көптеген сын кітаптарын жазды. Қандай еңбек! Қандай жігер! Жиырма жыл жоғалтқанын, жиырма жылда қайтып алды. Ақылғы ғалым болды, даңққа жетті. Әрине, өткен өмір, оның мінез-құлпына із қалдырмай кеткен жоқ. Сөйтсе де, сөйлейтін болса, әлілетті, көң, мәселені егжей-тегжейіне жете, бар даусымен сөйлейтін. Бірақ бұл жолы ол өзінің сол мәнерінен алыстау кетті... Менін кітабымды ол пәлендей мақтай да қоймады, және менін романымды жамандап мақала жазған авторға да, ол ренжігендей қатты сөз де тигізген жоқ. Жә, тек бар айтқаны «Романның бүкіл тарихи концепциясын сынаған, жоққа шығарған макаланы жазған жігіт тарихты білмейтін ғалым кандидаты. Бар болғаны филолог! Және жас филолог! Бары сол! Тарихтың романдағыдай елеулі мәселелеріне әлі өзі де жөнді түсінбеген. Сөйте тұрып, үкімін жариялауға қалайша барды? Маған міне осы арасы тіпті түсініксіз. Ал өз басымыз, әжептеуір оқымысты деген атанмақ бола тұрса да, ондай мақала жазуға бел бұмас өлік, өйткені тарих, филология тәрізді, өз мамандарын керек етеді» деп тандаумен сөзін бітірді. Бар айтқаны осы. Романды жамандаған да, жақтаған да жоқ. Өйтсе де оның осы сөзі күшті шықты. Жақтағанда да жақтағандай

өсер қалдырды. Осыдан соң, қазақ еліне әйгілі қарт жазушылардың тағы біреуі сөйледі. Бұл өте бірбеткей, тістеген жерінен айырылмайтын бөрі тәрізді, қайсар, табанды кісі еді. Кейбіреулер оны осы қасиеті үшін жек көретін. Бірақ жұрттың көбі адалдығы, бір сөзділігі үшін құрметтейтін, аға санайтын. Бір кезде Айболға қарсы мақала басқан газет, бұл кісінің «Бастан өткен» атты романына да нашар пікір ұйымдастырып, түгелдей жамандап шыққан. Ол ең алдыменен Жазушылар Одағының жұмысына тоқтады. Бұдан кейін барып, бір мезет маған күрт бұрылды. «Ал, сен, деді ол, неге өзінді дұрыс ұстай алмай жүрсің? Неге өзін туралы жазылғанның бәріне күйіп-пісесің, жүрегіңе тым жақын аласың? Газет бетінде жамандаған екен, содан сен жаман болып қалғам екен деп ойлайсың ба? Өйтуге болмайды, шырағым! Біз жазушымыз ғой. Ал жазушының басынан не өтпейді? Оны мадақтайды да, жамандайды да, кейбір ақымақ ар-ұятыңды айрандай төгеді, ал кей ақылды әр сөзінді мойнына таққан тұмардай сақтайды. Соның бәріне көндігу керек, шыдау керек. Біздің мамандығымыздың өзі сондай мамандық! Егер жақсы кітап жазсаң, бәрібір оны жұрт оқиды. Кітабын жұрт оқыған жазушыдан бақытты жазушы жоқ. Ал жаман кітап жазсаң, минеретке шығып алып мақтап азан шақырсаң да, ешкім оқымайды. Кітабы оқылмайтын жазушы ең сорлы жазушы. Осы газет мен жайында да, мен түгіл атақты Мұхтар жайында да қандай мақалалар жазбады? Солардан не шықты? Ештеңе де шыққан жоқ! Алтынға қарамай жаққандай болды! Ол қарамай жуылып кеткелі қашан! Кітабым менің, құдайға шүкір, жұрт қолында жүр. Әлі көп уақыт жүрер деп сенемін. Ал жамандағылары келгені жамандай берсін, ал сен жақсы кітап жаза бер! Міне менің саған бар айтарым!»

Содан кейін сөз тағы бір әйгілі жас ақынға тиді. Бұл өңгімені бірден үлкен мәселелерден бастады. Ол жазушыларды уақ-түйек сөздерден аулақ болып, бүгінгі өмірдің үлкен тақырыптарын меңгеруге шақырды. Өмірге алыстан қарау керегі жоқ, деді ол, ішіне кіру керек. Ал ішіне кірер болсаң, тұнып жатқан қара су болма, ағысың тау құлатар асау өзен бол. Ал біздің Жазушылар Одағы маған нағыз шылау басқан, тұнып қалған қара суға ұқсайды. Кейде жағасына оқ-дәріні қойып жіберіп, атқызып, сасуға айналған лайлы суын ағызып жібергің келеді! Мен іштей қобалжи қалдым! «Қап, бекер Жазушылар Одағын қара суға теңедің ғой, ақыным, дедім өзіме-өзім оның үстіне жай қара суға емес, шылау басқан, суы сасуға айналған қарасуға! Бұны саған мына жұрт кешірсе, жақсы болар еді! Әрине, кешірген жоқ. Бұны мен осы мәжілісті басқарып отырған үшінші кісі сөйлегеннен кейін түсіндім. Бірақ сөзді алдыменен енді маған берді. Шынын айту керек мен жөндеп сөйлей алмадым, бір айтқанымды

қайталап, жаңылыса бердім... Менің көңілімді шу дегеннен-ақ кабинет иесі басып тастаған. Мәжілістің орта тұсында сөйлеген бір шешен, менің тарихи романдарымды айтып тұрып кенет «бетпе-бет» деген шығармамды есіне түсіріп «жақсы, керекті, проблемалы кітап» деген. Бірақ кабинет иесі өзімен өзі ойланғандай үн қосқан.

— Жалпы алғанда ол кітап жаман кітап емес, — деген — тек онда бөлендей үлкен проблема жоқ.

Бұл қыстырма пікір онсыз да жүдеп отырған көңілімді жүдете түскен. Менің тағы таң қалған бір жағдайым: бұл кітапты көп адам мақтаған, маған осы кітап үшін Қазақ ССР-ның Абай атындағы мемлекеттік сыйлығын берген. Сөйте тұрып... Расыменен ауыр кезеңдегі ғылым дүниесіндегі адамның ар-ұятын, оқымыстың рухани, моральдық жауапкершілігі, оның табандылығы жеңіл проблема, оңай тақырып болғаны ма? Мен бұған еш сенгім келмеді! Ақылбектің осы кітап жөнінде айтқан ой-пікірлері, өзімнің талас сөздерім, бәрі есіме түсті, өн бойымды тағы бір суық ызғар билеп кетті. «Расымен мені біреу күртқысы келіп жүр ме, дедім мен ойлана, бірақ не үшін? Қандай қылмысым үшін?

Енді сөзді президиумдағы үшінші кісісі алды. Ол тақұл-тұқыл қысқа сөйледі. Жазушылар Одағындағы талас-тартысы, өзара келіспестік айтыстарының бәрі, — тышқанның асырындай уақ, болымсыз дүние деді. Бірінді бірің кеміткенше, мұқатқанша, әр қайсың, білекті сыбанып жіберіп, жақсы туынды жазғандарың анағұрлым тиімді емес пе? керек кітап жазып шығарсаңдар — міне сол қайсыңның болса да дос емес адамға берген жауабың, соққын. Әсіресе менің ойымша, өзің мүшесі боп отырған ұйымды шылуын басқан, тұнып қалған қара су деп атау келіспейтін жәйт. Өздерің айтыңдаршы, ондай қара суда қандай дұрыс еңбек туа алады? Тұмайды. Сосын Жаубасаровқа қарады.

— Енді мен сізге Айболдың тарихи романдары жайында өз пікірімді әдейілеп айтайын, — деді ол, — бұным жақсылыққа ма, жамандыққа ма өзім де білмеймін, бірақ Айбол кітаптары туралы сіздің пікіріңізге қосылмаймын. Бірнеше күн бұрын, осы мәжіліске дайындалу ретінде, қолыма қарындашымды алып отырып, оларды қайтадан тағы оқып шықтым (бұрын тарихшы және оқырман ретінде ғана оқығам). Сіз айтқандай, ешбір идеялық қатені көре алмадым. Бұған сеніңіз. Тарихшы концепциялар, өткен уақиғалар, — бәрі де маркстік ғылыми көзқарасымен жазылған, қаралған. Бұл ең басты қасиеті. Ал таза әдебиеттік кәкір-шүкір кемшіліктері жайында өз басым ештеңе дегім келмейді. Келесі қайта басылуында автор мұны еске алар. Ал еске алмаған күнде де, мәселе онда тұрған жоқ. Енді ұлтшылдық жайында. Ардақты ақсақал, бұндай сөз ойыншық емес. Ол, ол амал қанша, шындыққа жататын және көзден таса етпейтін қауіпті жамандық. Біз

бұны естен оп-оңай шығарып тастай алмаймыз. Бірақ көрінген жерден, әлде қалай айтыла қалған сөздерден, өмірдің ұсақ құбылыстарынан ұлтшылдықты іздеудің қажеті жоқ. Ұлтшылдықты оңай жерлерден іздесек, бұл мәселені не ұсақтатып аламыз, өзіміз де уақтанып кетеміз. Ал автор мұндай ұсақ мәселелерден аулақ. Дұрыс тұжырым істейді. Мен оған түгелдей қосылам. «Сөйтіп, — дедім мен ішімнен, — міне менің пайдама әділетті және құдіретті тағы бір дауыс шықты. Бұл өте жақсы». Кабинет қожасының сөзі сыпайы, қонымды болды. Ол ең алдыменен осы мәжілісте сөйлеп шыққан жазушы романын мақтады. «Жақында, — деді ол, — тіпті әр үйде мен бұл кісінің кітабын көрдім. Бұл, жазушының құнды және керекті шығарма бергенін аңғартады. Міне, бұл, әр жазушыға керек нысана, шығатын биігі. Ал Айболдың тарихи романдарына келсек, шынымды айтайын, мен жарып ештеңе дей алмаймын. Қазақстанға жақында келгендіктен, оның тарихыменен әбден танысып үлгерген жоқпын. Айболдың кітаптарын әлі тегіс оқып шыққан жоқпын. Жақын арада тегіс оқып шығам. Ал жолдастардың сөйлеуіне, айтуына қарағанда бұл жазушының да кітаптары адамды ойландыратын ақылды, керекті кітаптар көрінеді. Мұндай бағаны көрінген шығармаға бере алмайсың. Тағы бір ескертетін шаруа: туған өлкесінің орта ғасырдың тарихына жазушы қазақ әдебиетінде бірінші болып барып отыр. Бұ да оның аз еңбегі емес, бізге, әрине, ең алдымен қазір бүгінгі күннің тамаша өмірін, замандастарымыздың істерін, еңбегін дәріптейтін шығармалар керек. Бірақ жазушыға туған елінің тарихын жазба деп бұйыра алмаймыз. Мәселе жалғыз-ақ қалай жазуда. Егер кітап марксизм тұрғысынан жазылған болса, ондай еңбектерді тек құттықтаймыз.

Міне осы біздің бар айтарымыз.

Осымен мәжіліс бітті.

Үйге қайтып келе жатып мен ойға шомыла бердім, шомыла бердім. «Бүгінгі мәжілісте, — дедім ойыма тағы беріле, — бүгінгі күнгі көркем әдебиет, ғылым мен техникадан қалып отыр делінді ғой. Бұнда, сөз жоқ, шындық бар. Республикамыздың экономикалық табысы ұшан-теңіз, ал әдебиеттік жетістігіміз одан көш төмен. Бұған кім кінәлі? Жауап беру қиын. Бірақ білетінім: тағы біраз жыл өтеді, сонда бүгінгі экономикалық жетістігіміз, табысымыз, сол күндердікіне қарағанда көп төмен жатады! Бүгінгі күннің экономикалық жетістік сандарын, біз әлі төрт есе, бес есе артық етіп көбейтсеміз! Шаруашылықтағы бүгінгіміз сонда «кешегімізге» айналады! Ал әдебиет пен көркемөнер қай уақытта болмасын — ол кешегіміз емес, бүгінгі күніміз. Жок, дұрысын айтсақ, ол ертеңімізге көшірілген бүгінгі күніміз. Ал біздің бүгінгі талас-тартысымыз, өзара қиқылжыңымыз, ала ауыздығымыз, бірімізді-біріміздің жек көруіміз, жақсы көруіміз, бәрі егерде үлкен әдебиет үшін күрестің принципынан туған болса, ертеңгі

мәжілісімізге айналды. Бүгінгі күндегідей басқосуымыздың құндылығы міне осында. Өттең не керек, өз басым жөндап сөйлей алмадым. Бұл мәжілістердің тағы бір ерекшелігі: бұлардың тек тарихи маңызы ғана емес, эстетикалық та маңызы көп. Ауыл шаруашылық жөніндегі мәжілістер жайында оны айта аласың ба?» Үш күннен кейін Айбол, Ақылбектің көмекшісі, жақсы әдеби сыншы жігіт, оған болған мәжіліс жайын түгел баяндап бергенін естіді. Өзінің тағы бір сыннан сүрінбей өткенін естісе, Ақылбек қуанып қалады деп сенді. Жоқ, жалғыз өзі жайында ғана емес, Ақылбектің кімнің болса да мұндай қиындықтан аман құтылғанын жақсы көретінін, ол білетін еді. Өйткені жақсы адамның ойы да, тілегі де жақсы ғой...

Айболдың талас тудырған кітабы ССРО Ғылым Академисының Шығыстану институтында қаралып, ақырында орыс тілінде «Молодая гвардия» баспасынан шықты. Сөйтседе кабинетінде екі жыл жатты. Айбол бұл кітабы үшін кімге алғыс айту керек екенін іштей сезетін. Демек, кітапты жамандап екі-үш арыз түсті.

Әсіресе қазақ әдебиетіне жол-жөнекей қосылған, жөнді ешнәрсесін білмей бәрін білем деген, мәскеулік бір көрі әйел, ғылым докторы, көп қиянат істеді.

Жыл аяғында Айбол Ақылбекке келді. Ол Айболдың бұрын көкшіл тартатын шашының ағарып кеткенін, беті бұрынғысынан көрі көбірек әжімделіп, көзінде бір ауыр ойдың тұманы пайда болғанын көріп, аяй қалды.

— Неге жүдеп кеткенсің? — деді Ақылбек амандасып болған соң өз орнына отырып жатып, Айболдың бетіне тағы бір қарап.

— Жүдеп кетіппін бе? — Енді Айбол таңданды. Ол айналаға көп қарамайтын. Жазушының ойынша бетінде жүрт көре қоятындай ешқызық жоқ секілді еді.

— Ауырып жүрген жоқсың ба? — деді Ақылбек, ананың шын жүдеп кеткеніне жаны аши.

— Денім сау тәрізді!..

— Сонда нең ауырады?

— Жаным.

Ақылбек ойлана қарады.

— Себебі үлкен бе? Әйтеуір үй іші, бала-шағаң аман ба?

— Бәрі де аман. Себебі — сізсіз.

— Мен?

— Иә, жалғыз өзіңіз.

— Қалайша? Айт онда.

Айбол сәл үндемей қалды.

— Менің кітабым жайындағы басылған мақала есіңізде бар ма?

— Газетте шыққанды айтасың ба? Есімде бар. Ақылды мақала емес еді ғой. Расымен, сондай дымға тұрмайтын мақала үшін қасірет тартып жүрсің бе? Онда сен...

— Қысыққөзов айтты: ол мақаланы сіз бас деді деп.

— Мен бе? Қысыққөзов айтты дейсің бе? Мақаланы мен оқып шығып, бас депшін бе? Міне ақымақ! — Ол таңдана қолын жайды да, кенет күлімсіреді.

Енді Айбол күлімсіреді. Бәрі де түсінікті болды. Өңгіме енді Ақылбекке қызықты басқа істерге көшті. Ал Ахметжановты қызықтыратын іс аз емес-тін. Олар қала құрлысын. Медеуде салынып жатқан бөгет жайын, Жазушылар Одағының жұмыстарын, кімнің жаңадан не жазбақ боп жүргенін әңгіме етіп, біраз отырып қалды. Айбол қоштасқалы қолын беріп жатып:

— Мен сізге шын жүректен алғысымды айтамын,— деді.

— Не үшін? — Ақылбек таңдана сұрады.

— Өзімнің екінші рет қателескенім үшін! Екінші рет! Бірінші рет Өзірбаев жайында еді. Екінші рет — міне бүгін. Кенет өзінің қателескенінді білу — адамға қандай жеңілдік! Осының бәрі үшін рахмет! Рахмет!

ОН ЕКІНШІ ТАРАУ

— Шыққанымызға бір сағат жиырма минут болды,— деді Ақылбек сағатына қарап көмекшісіне,— сол екі ортада 250 километр жер жүріппіз. Жаман емес!

— Жол жақсы,— деді көмекшісі,— теп-тегіс асфальт. Жол құрлысшылары қолдарынан келгенін аямапты,— қазір олар Талдықорған қаласының көшесімен баяу жүріп келе жатқан,— көңіліңіз орнықты ма, аға?

— Бәлендей дей алмаймын.— Ақылбек машина терезесінен аспанға қарады.— Күн тым ыстық боп тұр ғой. 1956 жылы да осы биылғы жылдай болатын.

1956 жылы да күн күйіп тұрған. Кенет жылы жаңбыр жауып таудағы ғасырлар бойы мызғымай қатып қалған мұз дүниесі — ледниктер кенет тая бастаған. «Мың жылқы» деп аталатын, қары мәңгі кетпес биіктегі станция, тауда қауіп туғанын туристер базасына хабарлады. Кезінде шара колданылып, тау арасындағы адамдар етекке түскен. Таскын Медеу шатқалы арқылы төмен құлаған. Ол жылдары қазіргідей дүние жүзіне ойгілі Медеу бекетіндей қолдан жасалған тас камал болмайтын. Таскын сол жоғарыдан құлаған қалпы Медеуден төмен қарай сай, жыралармен гүрілдей ақты. Қала бөлендей шығынға ұшырамаған. Ал қазір сол жерлерде курорт, Медеу айдыны,

жан-жағын қоршаған спорт залдар, мейманхана тағы сондай ондаған үйлер, жүздеген спортшылар, турист болып келген адамдар бар. Егер тасқын тағы осы Медеу арқылы құлар болса, әрине, апат қауіпі аз емес. Оның үстіне биылғы тасқын өткен кездегілерден анағұрлым күшті болуға тиісті. Осылай деп тағы сол баяғы «Мың жылқы» станциясы хабарлаған.

— «Жетісу өлкесінде» кітабын менің столыма қойған сенсің бе? — деді Ақылбек көмекшісіне, — үйге алып барып едім. Түні бойы ұйықтамай оқып шықтым... Елу жылға толмастан бұрын ондай апат болды деп тіпті ойлау да қиын. Кітаптың жазылғанының өзі 1925 жыл ғой.

— 1926 жыл, — деді көмекшісі.

— Жоқ, басылып шығуы 1926 жыл, ал автор біздің жерімізді 1925 жылы аралаған. Сол жылы жазған. Алматы туралы не дегені есінде бар ма? — «60.000 тұрғын халқы, екі киносы, өздерінің газеті, бүкіл әлемге даңқы шыққан қып-қызыл алмасы, кәдімгідей шаштаразысы, тіпті бал-мұздағы да бар» деген. Көрдің бе, бал мұздағы да болған! — Ол дауыстай күлді, бірақ бұнысы бөлендей көңілді шықпады. Өйткені, ойында сол күндердегі бөтен қорқынышты жағдайлар тұрған-ды. Қойын дәптерінде мынандай сөздер бар еді: «Алматинка өзеншесі таудан дария боп құлап, өзімен бірге жоғарыдан түйедей-түйедей тастарды домалатып әкеп, көше бойларын бүтіндей басып қалды. Бірнеше көшелерді ұзынынан созылған сай мен орға айналдырды. Қазір ол сай-орлар бойымен арық тәрізді сарқырап су ағып жатыр. Осының арқасында Алматы қаласы тас басқан қалаға ұқсайды. Төрт жылдан бері бұл тастар әбден жайғасып қалған. Жан-жағын шөп басқан. мен келген кезде коммуналдық істі басқаратын мекеме «комхоз» тасқынның қалдығымен аянбай күреске шыққан екен. Тастарды уатып, оларды жауып өрекеттеніп жатыр. Мүмкін бірнеше жылдан кейін, табиғаттың басқа бір ойыны тағы бүлдіргенше, қала өзінің бұрынғы қалпына келіп те қалар».

— Иә, жаратылыстың басқа бір ойынына дейін! — деді Ақылбек сәл дауыстап.

Көмекшісі оған таңдана қарады.

— Бұл сен берген кітаптан, — Ақылбек оған түсіндірді, — соңғы күндері таудан жаңбыр үзілмей тұр, ал ауа райы: көленкеде отыз градус ыстық. Осы қауіптер басымнан тіпті шығар емес. Бекер сапар шектік білем. Жоқ, бұл мейрамға асыға қоюдың қажеті жоқ еді. Тағы бір ай кешіккіргенде ештеңе де етпейтін еді.

— Өйтуге болмайтынын өзіңіз де білесіз ғой, — көмекшісі езу тартты. — Бар болғаны мейрам сіздің бірнеше ғана сағатыңызды алады.

— Өзім де ойлап келем, — деді Ақылбек. — Бұны сен де ұмытпа. Орденің туларына тағамыз да, бір секунд кешікпей Алматыға жүріп кетеміз.

Дәл осы сәтте олар Мәдениет сарайының алдына келіп тоқтаған еді. Әңгіме өзінен өзі доғарыла қалды.

Жиналыс осыншама ұзақ созылар ма! Ақылбек Президиумде, баяндаманы тыңдап отырып, «көлеңкенің өзінде отыз градустық ыстық!» деп ойлап қояды. Көлеңке! Ал тауда жылы ақ жауын! Кенет Есік көлі есіне түсті. Он жыл бұрын Ақылбектің көз алдында осы көгілдір көл заматта жоқ болған. Көлмен бірге жүздеген туристер қазаға ұшыраған. Ол жолы жылы жаңбырдан еріген мұздың, жолындағы таудың бас жағын, пышақ кескендей жұлып алып, лайлы сумен бірге мөлдір көлдің үстіне гүрс еткізген. Миллион тонналаған тас, құм, лай — осыдан жарты сағат бұрын желкен, моторлы қайықтар жүзіп жүрген көк айдынды біржолата басып қалған. Көл жағасындағы туристердің лагерлері, «тағы саяхатшылардың» шатырлары, шағын салынған пансионат махұрым болған. Қанша адам қаза тапты? Ешкім дәл санын білмеген.

Япырмай, жиналыс әлі бітер емес. Мұнша ұзаққа созылар ма! Зал гу-гу етеді, жұрттың көңілі көтеріңкі, мінбеге шыққан шешендерді тыңдаудан гөрі, өзара сөйлесулері, күлулері көп. Қазір баяндама жасап тұрған кісі сондай ұзақ, біркелкі сылбыр сөйлеп-ақ бақты. Толып жатқын өндіріс жетістігін көрсететін проценттер, санақтарды келтіріп, көптеген озат адамдардың аттарын атап, әр колхоздың, совхоздың, өндіріс орындардың табысын, облыстың ақырғы бес жылдағы жеңістерін тізіп тұрып алды. Облыс атынан міндеттемелер алып, Ақылбекті, отырған жұртты қайтсек те орындап шығамыз деп сендірді...

Ақылбек бұл кісіні білетін-ді.

Бұл — тың көтеру секілді халық қимылы кезінде, қоғам толқыны өзімен бірге сүйреп, жоғары орындарының біріне апарып отырғызған, бөлендей әкетіп бара жатқан қасиеті жоқ, қатардағы адамдардың бірі еді. Өмір көрген, аздап жұмыстан да тәжірибесі бар, пысықтығымен өзінен жоғарғы адамдардың әлдеқалай көзіне түсіп, біраздан кейін ол облыс басшысының бірі болған. Осыдан бір жыл бұрын, өзінің туған өлкесі, Талдықорғанға жауапты қызметке ауысқан. Сөйлеген сөзіне қарағанда облысты басып-көктеп меңгеріп алған адамға ұқсайды. Бірақ неге сонша көп сөйлейді? Қызып алған жүйріктер тәрізді сөзді түйдек-түйдегімен тастап, бір жаңа ойлар, жаңа пікірлер айтса бір сірә ғой, баяндамасын бастағаннан сол бір қалыпта желе жортып, шоқытып, біресе даусын көтеріп, біресе орта дауысқа көшіп, бір тоқтар емес. Қағазына қарап қойып тағы жаңа фамилияларды жалғай түседі. «Калинин» колхозында жүз қойдан бір жарым центнер жүн қырыққан озат, жүн қыркушы Әбілғазы Төлегенов бар.

Ал Чапаев совхозында... «Токтар емес! Бүкіл Талдықорғанның игі жақсыларын санап бітірмей, мінбеден түсер түрі жоқ!

Бұл жиналыс піркін қашан бітеді? Ақылбек сағатына қарап қояды!

Ту! Ақырында баяндамашы да сөзін тәмамдады-ау! Сөз енді Ақылбекке берілді. Ол қысқа түрде облыстың жетістігін айтып, алдына күрделі міндеттер қойды. Енді залға облыстың қызыл туы енгізіліп, Ақылбек өз қолымен оған «Халықтар достығы» орденін қадады.

Жұрт ду қол шапалақтады. Кенет духовой оркестр Совет Одағының гимнын ойнай бастады. Кинокамералар ырылдай залда тік тұрған адамдарға төнді. Прожектордың көгілдір жарығы бір мезет Ақылбектің бетіне кеп түсті, ол қолымен көзін сәл қалқалай қалды. Оркестр енді Қазақ ССР гимні ойнады. Жұрт әлі тым-тырыс. Тек прожекторлардың сәулесімен шағылысып осынау залды толтырған облыстың әйгілі адамдарының кеуделеріндегі орден, медальдар жарқ-жүрқ етеді, қызыл тулар желбірейді. Енді залға пионерлер кірді. Өздеріне жүктелген міндеттерді дұрыс атқарып шыға алсақ жарар деп кенет түрлерінде бір ерекше сабырлы, жігерлі саз пайда бола қалған жас балалардың бет әлпеттеріне Ақылбек сүйсіне қарады. Күмістей сыңғырлаған даусымен қыз баланың берген рапортын естіді. Бір мезет бағанадан бері мазасын ала берген қобалжуын ұмытып та кетті. Бірақ осы кезде арт жағынан көмекшісі келіп, еңкейіп, құлағына бірдемені сыбырлады. Ақылбектің кенет қабағы сәл түйілді. Оған әрбір сағат сайын тау басындағы ауа райының қандай екені хабарландырылып тұрған. Өзге білмегенмен, әзірге қаннен-қаперсіз мүлгіген сонау қарлы таудың биік құздарының, шатқалдарының қандай қауіпті сақтап тұрғанын Ақылбек білетін. Тау жоталарының, шыңдарының үстерінен вертолеттер тынбай ұшып бақылауда жүрген. Осыдан үш күн бұрын, осы вертолеттегі бақылаушылар қалаға қауіп туғанын хабарлаған. Сол күннен бастап Тұйықсу мұз айдынының жағдайы бір ақбардан қалдырылмай Ақылбекке жеткізіліп тұратын болған. Егер қар, мұз еруін тоқтатпаса, Тұйықсу қоймасында үлкен көл пайда болады, ол жан-жағындағы балшықтың бәрін жұмсартып, шеңберінен асқан кезде төмен қарай қала үстіне құлайды... Рас, Медеу шатқалында, тасқынға қарсы қолдан жасалған тау — бөгет бар. Бұл бөгет сол арадағы үлкен тауды әдейі арнаулы бағытпен жүздеген тонна оқ-дәрімен екі рет атқызылып, тасқын жүретін жолға түсірілген. Оқ-дәрінің алғашқы атылуы 1966 жылы 21 октябрьде болған. Бұл жолы екі жарым миллион тонна тас пен топырақ көкке көтеріліп, тасқын өтетін екі таудың ортасын бөлегін. Жарты жылдан кейін өткізілген екінші оқ-дәрі атылуы — бөгеттің үстіне тағы бір миллион тонна тау жынысын түсірген. Сөйтіп қолдан алып тау жасалған. Мұндай кереметті бұрындық соңды адам баласы көрмеген. Егер салыстырсақ, көне әлемнің жеті

кереметі бұның жанында ойыншық болып қалар еді. Бірақ, осы алып бөгет, екі километр биіктіктен лақ етіп төмен қарай құлаған миллиондаған тонна лай, су, тас, балшықтың дүлей салмағына шыдай алар ма екен? Бөгей алар ма екен? Ақылбектің кенет көз алдына өзі қатысқан, Есік көлінің трагедиялы көрнісі қайта тұра қалды.

Сонда не болып еді?

Дәл осы кезде Алматыға үкімет басшысы, елімізге аян бір үлкен адам келіп жатқан. Республика басшылары дем алыс, жексенбі күнін осы әсем көгілдір көлдің жағасында өткізуді сұраған. Алматылықтар бұл көлін тым жоғары бағалайтын. Оның суреттері ресторандар мейманханалардың вестибюлдерінде ілулі тұратын. Етегінен бастап, күс қонар басына дейін жасыл орман өскен биік таулар қоршаған бұл көк айдын шынында ғажайып сұлу еді. Суы көкпенбек, көздің жасындай тап-таза, мөлдірлігі сондай, кей жері отыз-қырық метр терең болғанмен де, түбіндегі күмдық тасы көрініп жатады. Және мұн-мұздай. Тағы бір ғажайып, осы көлдің көгілдір толқын беті, таңертең жағасындағы жасыл ормандардың бояуымен шомылып жасыл тартса, күн көтеріле бөтен түске енеді. Ал түс ауа, көл бетінде ерін-еркін бар нұрын күн аямай төккен кезде, көк нәр жалатқан күміс төрізді, ғажайып бір сұлулық көзді тартады. Қаладан жеті жүз метрдей биіктікте тұрғандықтан, бұл араның ауасы да, таулы жердің ауасына тән, өте шипалы еді. Сол себептен де дем алыс күндері, қала тұрғындары Талғар асуынан аса осы көлге қарай ағылатын. Біреулер автобуспен, кейбіреулер жеңіл машина, не такси жалдап, ал жастар мотоцикл, велосипидтермен жететін. Жаңадан салынған тас жол үсті ығы-жығы машина болатын.

Міне осы көлдің жағасына Қазақстан басшылары мәскеулік жоғарғы дәрежелі қонақты алып келген. Күн де айнадай ашық, сарша тамыз ыстық еді. Қонақтар көлді жағалап, оның сұлу көркін тамашалап біраз жүрді. Содан кейін демалыс үйлерін, судың үстіне салған ресторанды, саяхатшыларға деген шатырдан жасалған шағын поселкені көрді. Арнаулы су станциясының жанындағы моторлы қайыққа отырып көл үстіменен біраз серуендеп, арғы жағы жағаға шықты. Беткейде сыңсып өскен Тяньшань арша тоғайын аралап, қайтадан бергі беткейге шықты. Өздеріне арнап бөлінген бөлмелерге барып дем алмақ болды. Мәскеуден келген мәртебелі қонақты бөлмесіне жатқызып, өзгелері көл басына қайта оралды. Біреулері қайықпен, ал қайсы бірі балық аулаймыз деп, екеуден, үшеуден бөлініп, бет-бетімен кетті.

Ақылбек еш жаққа барған жоқ. Құрметті қонақ жатқан үйдің көлеңкесіндегі террасадағы шыбықтан тоқылған креслоға отырып дем алмақ болды. Әбден шаршап қалған екен, бір мезет өзіне дайындалған

бөлмеге кіріп, көзін ілдіруді мақұл санап еді, бірақ кірген жоқ, өйткені өзі үй кожасы болғандықтан қонағын тік тұрып күтуді дұрыс көрді.

Ол креслода отырып, көлдің арғы күншығыс-оңтүстік бетіндегі сүйір ұшты тоғайлы басына қарай бастады. Тау басы қыз емшектенген, ерекше көрністі сұлу еді. Қазір ол Ақылбекке күн ыстығынан маужырап, мүлгіп тұрғандай көрінді. Кенет сол таумен қатарлас тұрған бір құздың басына ұялаған үй аумағындай қара бұлт көзіне түсті. Жана ғана аспан шыныдай ашық еді, бұл қайдан пайда болды деп Ақылбек таңырқана тау басына қарай берді. Сөйткенше болған жоқ, әлгі үйдей ғана қара бұлт, дастархан үстіне төгілген сиядай, заматта жап-жағына жайылып, қатар тұрған екі таудың басына қара сәлдедей орала түсті. Енді Ақылбек осы қара бұлттардан төмен қарай құлаған жалпақ қоңырқай жолдарды көрді. Тауға жаңбыр жауып жатқанын түсінді. Ал күн көзі сол бұрынғы қалпында әлемді күйдіре шақырайып тұр. «Қалғаны осы еді!» — деді Ақылбек сескене, сөйткенше радиорупордан қырылдаған дауыс естілді. Дауыс: «Көлдің шығыс-оңтүстік тұсындағы таулардың үстінен жылы жаңбыр жауып жатыр. Тау аралап кеткен туристердің бәрінің де базаға қайтуларын сұраймыз» деді бір түрлі қобалжығандай үнменен.

Бұл хабардың тегін хабар емес екенін Ақылбек бірден түсінді. Дереву қонағын оятып, тезірек бұл арадан жүріп кетуін өтінді. Қонағының ұйқысы шайдай ашылды.

Ол жүріп кетті де, өзі қалды.

Қауіптің қаншалықты қорқынышты екенін әлі жөнді түсінбеген өзге серуеншілер, өзер дегенде машиналарына отырды. (Мейлі жаңбыр жауа берсін, — делі біреуі, — біз үй ішіндеміз ғой!) Ақылбек қояр да қоймай бұл қонағын да жүргізіп жіберді.

Бұл арада тек көмекшісімен екеуі ғана қалды. Енді ең алдымен бақылау пунктімен рация арқылы байланысты. «Тауда жағдай қалай? — деді Ақылбек, — Сізбен сөйлесіп тұрған...» Өзінің фамилиясын айтты. Анау қобалжыған даусын өзгертпей: «Биіктікте жағдай әлі анық емес. Жаңбыр тоқтамай тұр» деді.

— Тауға шығып кеткен адамдар хабарландырылды ма? — деді Ақылбек.

— Радиоқабылдағыштары барлар қайтып оралып жатыр. Бірақ бүгін «тағы саяхатшылар» көп. Бұлар біреуден, екеуден кеткен адамдар оларды жинау қиын. Және радиоқабылдағыштары да жоқ.

— Өттеген-ай!..

Қолдан келген шараның бәрін қолдануды бұйырып (мұндайда қолдан не келеді? — Бар болғаны таудың қауіпті екенін хабарлай беру ғана ғой), өзі төменге жетіп, әскери бөлімдер арқылы тауға

вертолеттер ұшырмақ боп машинасына отырды. «Барыңша айда!» деді шоферына. Дәл осы сәтте ол жан шошырлық сұмдықты көрді. Кенет аспандағы толаған қара бұлт тау басына шөге қалғандай болды. Бұлт шөккен күншығыс-оңтүстігіндегі, ұшы мұнарланған биік тау, Ұшар басы біреу нынақпен тіліп түсіп итеріп жібергендей, қаракөк толқынды бұрқанып жатқан көлдің үстіне қарай төмен сырғи берді. Заматта, жер жарылғандай, көкті, жерді гүрілдетіп әлде не гүрс етті. Сол шақта «Чайка» машинасы да алға қарай ата жөнелді. Дәл жүріп үлгерген екен, егер енді бір сәт кешіккенде бөрі де бітетін еді. Ернеуінен асқан су, өзімен бірге таудан құлаған үлкен бөренені, жаңғақтай ұшырып, жаңа ғана өздері тұрған жерге жалп еткізгенін Ақылбек өз көзімен көрді. Лайлы толқынмен ағып келе жатқан тағы бір бөрене машинаның алдынан қиғаштай ұшып таяй берді. Бірақ шафері өте шебер адам еді, қалай жалт бұрылып машинаның жазыққа шығып кеткенін Ақылбек білмей де қалды, қорқып та үлгерген жоқ. Тасқын енді төменгі тұсынан өтіп жатқандай, не арттарында қалғандай болды.

«Чайка» астан-кестен боп гүрсілдеген әлемнің дәл ортасынан жөйткі ағып өтіп, он бес минуттан кейін ғана қалаға баратын қауіпсіз жолға түсті. Ақылбек тағы бір ажалдан құтылды.

Ал жарты сағаттан кейін бақылау пункті радио арқылы, таудағы көгілдір Есік көлі біржолата құрыды деп хабарлады. Он бес минуттың ішінде тереңдігі кей тұсының қырық метр болатын көк айдынды, таудан құлаған лай, тас, ғасырлар бойы өскен, ал қазір түбірімен жұлынған Тяньшань арша, шырша ағаштары ернеуіне дейін басып берді... Міне қазір, адам лық толған залда, пионерлердің күміс қоңыраудай сылдыраған дауыстарын естіп отырып, сондағы болған апатты, аспан құлап жерге түскендей, не аты, не бейнесі жоқ әлемтәпірік сұмдықты Ақылбек тағы көз алдына елестетіп өтті. Әрине қазір ондай болмайды. Таудан құлаған тасқынға, дүние жүзінде әлі кездеспеген, биіктігі сексен, етегіндегі көлденені үш жүз метр қолдан жасалған қамал — тау қарсы тұрады. 1967 жылы осы бөгет біткенде оны қабылдаған үкімет комиссиясы өзінің қортындысында: «Осы күннен бастап Қазақстан астанасына елу жылға дейін ешбір тасқыннан қауіп жоқ» деп жазған.

Бұл әрине, жақсы, адамға сенім беретін сөз, бірақ бұ да әлі сөз ғой, ал жаратылыстың өзі не айтады? Әлі күнге дейін таудан құлар тасқынның күші қанша болмақ, қиратар қуаты қанша баллға жетпек, өзгесін былай қойғанда, тіпті теориялық болжау ретінде де ешкім бұларды санап та көрген емес қой.

«Леонид Ильичке телефон соққан жөн болар. Ол бұл қаланы өте жақсы көреді ғой... Егер алда-жалда апатқа ұшырар болса,— деп

ойлан келе жатты да, дереу бұл ойынан қайта қойды, — сонда мен қайда қалам? Осы қаланы еш жамандыққа ұшыратпас үшін, осы Алматыда отырған жоқпын ба? Жок, бәрі бір телефон соғу керек. Екі күннен кейін Мәскеуде Орталық Партия Комитетінің Пленумы болуға тиісті. Мұндай жағдайда, әрине, біз бара алмаймыз. Соған ұрықсат алу керек. Міне сонда айтармын». Пионерлер кетті. «Бұл жолдастар қысқа сөйлендерші. Менің әр минутым қазір санауды» деді ол ішінен, сөйтсе де шешендерлі ұқып қоя тыңдауға кірісті. Кейде мінбедегі кісілердің сөздерін мақұлдап басын иып те қояды. Ал іші алай-түлей. Бірақ оны өзгелер қайдан білсін! Әйткенмен, жұрт сөйлеп те бітті-ау! Енді алдыменен Совет Одағының, сонымен Қазақ Республикасының гимндары ойналды. Жұрт тарай бастады.

Ақылбек түрекеліп, жанында отырған баяндамашының қолын алды.

— Тағы сіздерге құтты болсын айтамын,— деді,— ал енді маған ұрықсат етіңіздер, қазір жүріп кетейін, асығыс шаруа бар еді.

Баяндамашы тандана қарады.

— Сонда...— Сіз біздің той-думанымызға қалмайтын болдыңыз ба?

Ақылбек екі қолын жайды.

— Амал қанша, асығыспын...

— Сосын... тойдан кейін, екі мәрте Социалистік Еңбек ері атағын алған Нұрмолда Алдабергеновтың қолжазбасына бараты ғой деп едік... Ертен Нұрмолда марқұмға арналған ескерткіш ашылмақын. Бүгінгі түнді есептемсек, бар болғаны ертенгі үш-төрт сағат қана мезгіліңізді алар едік.

— Шакырғандарыңызға рахмет. Әттен дүние-ай, мезгілдің болмай тұрғаны ғой, әйтпесе Нүрекеннің ескерткіші ашылтып жатқанда, бүйтер ме едік,— деді Ақылбек ұлын көңілмен.— Өзге жолы барармыз, әзірге менің атымнан етегіне гүл қойыңыздар... Ал қолы болыңыздар...

Ол жүріп кетті.

— Көрдіңіз бе,— деді жасы келіп қалған халық артисі. Бұл кісі осы арада туып-өскен адам еді. Алматыдан облыс мерекесіне әдейі арнап келген.— Үлкен кісіміз асығыстың деді.— Алматыға тасқын қаупі бар дегенді бұл кісі де естіген. Сондықтан әбгерлене қалды.— Нұрмолданың басына ескерткіш қою мерекесіне қатыса алмайтындай, ол неткен сондай асығыс шаруа екен, ә?

— Кім білсін,— деді анау.— Асығыс кетуіне қарағанда, панында да тығыз шаруалары болғаны ғой.

Сырт қоймал арқы үйге тастап Ақылбек өп бөлмесіне кірді. Бұрынғыдай емес ұзақ жүріп кетуге алмайтынның енді сөзді. Көзін шаршағандығынан ба өп бойына бір айт білетін кетті. Әйелі қонғартқан әлі келмеген екен. Кіре берілетін бөлменің құрметті миссиясымен

басқа, үйде бөтен ешкім жоқ. Пенжегін орындық арқасына ілді де, сәл тынығайын деп диван үстіне қисайды. Сол сәтте-ақ көзі ілігіп кетті. Бірақ ұйықтады деген құр аты, көзі ұйқыда, көңілі ояу. Әйелінің біреумен келгенін де құлағы шалып жатыр. Міне олар қонақ үйге кірді. Әйелінің жанындағы кісінің «бүгін ыстықтық қырық градусқа жетті» деген сөзін естіді. Өзінің көмекшісінің даусын бірден таныды. «Таудағы бақылаушылардың айтуы бойынша...» «Бақылаушылардікі сөз бе екен,— деді Ақылбек іштей қобалжи,— бөле келсе...»

Дәл осы сәтте есік сәл ашылып, аяғының ұшынан басып бөлмеге әйелі кірді.

«Шайды өздерің ішіндер,— деді Ақылбек көзін ашпай,— мен ұйықтап жатырмын». «Көріп тұрмын, әйелі күлді, қатты шаршадың ба? Күннің өзі...» «Әбден шаршадым. Ыстық жел, аңызак, шыдатар емес...»

Сағат түнгі он екі кезінде кенет оянып кетті. Өжеңтеуір тынығып қалыпты. Арнаулы кезекші жігітке телефон соғып, таудағы жағдайды сұрады. «Тұйықсудағы балшықты көл сол калпында ернеуіне жетіп, қозғалмай тұр,— деді кезекші бақылаушы,— бірақ қар суы күн батқаннан бері сәл толастағанмен, әлі тоқтар емес, көлге ағып жатыр».

Иә, жағдай қауіпті,— деді Ақылбек тұнжырай,— егер бүгін-ертең ауа райы салқындамаса...» Бірақ қалай салқындайды? Еш ақпарда ауа райы өзгере қояды деген хабар жоқ. Шамасы, тағы бір қорқыншты күндерді басымыздан өткізетіндей кейпіміз бар-ау! Бөгет жасалған уақытта енді қауіп кейін шегінді деп еді оқымыстылар. Әй, білмеймін, білмеймін. Осы бөгетті тұрғызарда, 1965 жылы, тауды от-дәрімен атқызарда да, сол оқымыстылардың кейбіреулері, атылған от-дәрінің екпін-зардабымен сонау тұңғықта мүлгіп жатқан тектоникалық күштер қозғалып, жер сілкініп жүрмесе жарар еді деп қорқытқан. Бірақ одан не шықты? Тыңдамағанымыз қандай жақсы болған! Ал сондай-ақ оқымыстылардың бөгет туралы болжаулары да дұрыс болмай жүрсе қайтеміз? Екі мың метр биіктіктен құлаған тасқынға ие бола алмай жүрсе қайтеміз? Екі мың метр биіктіктен құлаған тасқынға ие бола алмай, бөгет өзінің үш жарым миллион пұт тасымен қала үстіне тәнсе не болмақ?! Жоқ, енді өзінді-өзің қинай берудің қажеті қанша? Қолдан келгеннің бәрін істедік, қандай қауіп болса да, тек күтіп алу ғана қалды».

Ақылбек жазу столынын үстінде жатқан кітапты қолына алды. Бұл орта шеніне дейін оқылған Айболдың соңғы романы еді. Кенет Ақылбектің есіне жазушымен соңғы кездескеніндегі сөйлеген сөзі түсті. Өте бір жауапты қызметке, қай жағынан қарасаң да сөйкес келіп тұрған, Айболдың жақын бір жолдасын белгілеуге Ақылбектің неге қарсы болғанын жазушы түсінбеген. Айболдың бұл жолдасы

ұзақ жыл басты ғылыми қызметтерді атқарып келген, профессор, ғылым докторы аты бар. Ақылбекке де тау-кен өнері жағынан белгілі адам еді. Кітап боп шыққан әжептеуір инженерлік еңбектері де бар еді. Сөйте тұрып:

— Мен оны сендер айтқан қызметке қоюға неге қарсы болғанымды білесіңдер ме? — деген Ақылбек сондағы кездескендерінде.

— Қайдан білейік? — дегендей Айбол иығын көтерген де қойған.

— Сонда да?

— Өткені болмаса... — жазушы күмілжи жауап берген.

— Дәл таптың: өткені! Бірақ ол өткені қандай өткені десеңші!

— Оның өткені әлдеқашан құрыған жоқ па еді? — деді жазушы қарсылық білдіріп. — «Адамды түзелмейді деген кісінің тілін кесер едім» деп Абай атамыз айтқан жоқ па еді? Рас, ол бір кезде қателік істеген екен, қателік емес, тіпті қылмыс делік. Бірақ онда бұл кісінің жасы жиырма төртте ғана еді ғой. Ал сол кезең бір қилы-қилы ауыр кезең емес пе еді. Жас жігіт түгіл, тәжірибелі адамдардың өздері де сан шатысқан. Ар-ұяттан көрі жан сақтауды арман еткен шақ болатын. Артынан сол күнәсінің жазасындай, өзі де ақ аю мекен еткен жаққа жиырма жыл жүріп қайтты ғой. Содан бері жатпай-тұрмай еңбек істеп келеді. Босқа жоғалтқан жылдарының ұтымын қайтарды десе де сиярлық. Бұл аз ба?

Ақылбек ойлана жауап кайырған.

— Әрине — аз, оған да, бізге де аз. Болашақ ұрпақ одан бізден гөрі көбірек жауап сұрайды. Ол адамды құртқан жоқ, адамның ойына біткен ұлы қасиетін құртты. Шынын айтсақ бірелдің ғажайып қазынасын жоқ етті. Ондағы жоғалған қазына — даналық қайтып оралмайды. Сенің досың құртқан кісінің өлімімен бірге сол даналық та өшті. Жолдасыңды жас болды дейсін. Пушкинді өлтіргенде Дантес те бар болғаны жиырма бесте еді. Содан кейін Дантес тағы елу жылдай өмір сүрді. Франция сенатының жоғарғы Селезия атынан депутаты болды. Сол тұстағы деректі қағаздарға қарасақ, Жоғарғы Селезия шарушылығының көтерілуіне көп еңбек сіңіріпті. Мүмкін сол ұзақ өмірінде Дантес біреулерге жақсылық, тіпті басқаға жақсы істер де істеген шығар, бірақ оған қарап, өзінің ар-ұятынан, сана сезімінен сұран көрші, сол Дантестің айыбын кешіре алар ма екенсің? Бүкіл орыс халқының, жоқ бар адамзаттың алдында Ұлы Пушкинді өлтіргені үшін мәңгі қарабет боп қалды. Рас, сенің жолдасың қаралаған адамы Пушкин емес еді, бірақ о да бір халықтың данасы еді ғой. Жоқ, ұмытылатын да, ұмытылмайтын да қылмыс бар. Бәрі де адамның істеген күнәсімен байланысты. Кей айыпты жас болды екен деп кешіруге болмайды. Міне, мен де өзіңдеймін, кешіре алмаймын! Кешіруге тіпті қақым да жоқ! Сонан соң, сен сөйттің деп оның біреу соңынан

түсіп, қуғындап жазалаңдар деп жүрген жоқ қой. Профессор, доктор, жақында академик те болуы мүмкін, — Ақылбек қолындағы кітапты орнына қойған, — рас, адамды түзетуге болады. Бірақ кейде, оның істегенін тіпті түзете де алмайсың. Аанада Кенен ақсақал да солай деген... Ал сонда осы сөздің бәрі менің ойыма қазір неге түсіп тұр? Қазір осылар ма ойланатын істер? — Ол телефонды алып, кезекті бақылаушыдан таудағы соңғы жағдайды сұрады.

— Әзірге өзгеріс жоқ, — деді бақылаушы, — тек қар бұрынғысынан көрі көбірек еріп жатыр.

— Сірә, апат таяп келе жатқан секілді ғой, — деді Ақылбек бақылаушыға. Содан кейін телефонның трубкасын орнына қойды. Бақылаушыдан басқа не сұрасын, ол айтпай-ақ алда не күтіп тұрғанын өзі де білетін.

Апат қауіпі тек келесі күннің кешінде туды. 15 июнь күні кешкі сағат алтыдан он бес минут өткен шақта, мәңгі-бақи меңіреу алып тау шыңдарын кенет алуан гүріл селк еткізді. Қою батпақты тасқын өзінің тас шарасынан шығып кіші Алматы өзенінің арнасын толтыра төмен қарай жөйткіді. Асау тасқын осы долданған бетімен келіп өзен бойына жасалған, «Горелник» туристік базасының тұсындағы ең алғашқы «кедергіні» соқты. Тонналап құйылған бетондарға орнатылған жуандығы білектей-білектей темір торларды, балалардың қағаздан жасалған ойыншығы құрлы көрмей, тасқын дүлей қарқынын сол қалпында тоқтатпай кеп быт-шытын шығарып, бетон-метонымен қоса, жолында кездескен шағын құздарды түбірімен жұлып, өзімен бірге төмен қарай жентектеп ала жөнелді. Жолында жатқан үйдей-үйдей тастарды бөріктей домалатып, алыстан азынап құлаған қара буырыл сұрапыл толқындары ертегідегі бірімен бірі шумақталған алып айдаһарлардай мың иіріліп, бірінің үстінен бірі асып түсіп, ақыра гүрілдей, долы қарқынын жоғарыдан құлаған сайын күшейте, арындата төменгі бөгетті — қопарыспен жасалған сексен метр тау камалды кеп ұрмақ боп келе жатыр. Бөгеттің бер жағында тасқынға деп арналған алып тас астауды, қою балшықты долы сұрапыл заматта толтырды. Әйтсе де таудан құлаған осы лайлы сұмдықты, үйдей-үйдей тастарды — қалаға қарай әрі жібермей қолдан жасаған алып камал тоқтатты. 15 июнь күнгідей табиғаттын дүлей күшіне адам баласы жаратылғаннан бері мұндай ғажайып бөгетті қарсы қоймаған болар-ақ! Тасқынның биіктігі таудан алғашқы құлаған кезінде отыз метрге жеткен. Ол төмендеген сайын, ұлғая түскен. Сұрапыл домалатқан кей тастың көлденеңі жетіметрден асып кеткен. Осындай тастар қазғансаланың тереңдігі елу метрге таяған. Осы сұмдық күшке қолдан жасаған камал қарсы тұра алды! Таудан құлаған көлдің осы бөгетке әкеп ұрған тастары, лайлы қоймалжың суы заматта үлкен бір аралды тудырды. Қысқасы, бұл камалды екі мың метр биіктіктен құлаған,

тас аралас бес миллион кубометр лайлы ғажайып күш келіп ұрды! Бөгет оған мызғымады! Мұндай алып қамалды кім көрген!

Тасқынның шарасынан шыққан хабары Ақылбекке өзінің кабинетінде отырғанда жеткен. Столының үстінде әлі қол қойылып бітпеген бір шумақ қаулы, қарарлар, қағаздар жатқан. Өзі таудан хабар күтіп, қобалжып-ерсілі-қарсылы жүрген-ді. Анда-санда қарлы Алатауға көз тастап, «расыменен қала апатқа ұшырай ма?» деген қауіпті ой шошытып жібергендей, кенет кілт тоқтай қалды.

Дәл осы сәтте телефон шылдыр қағып, безектеп қоя берді. Бакылаушы даусындағы қобалжуын жасырмай, тасқынның қай жерден басталғанын, бет алысынан қандай екенін, көлемін, жылдамдығын, бөрі-бөрі дәлме-дәл асыға баяндап үлгірді.

«Міне табиғаттың кезекті кесірі» деді Ақылбек кенет жүдей езу тартып, сөйтті де кнопканы басып көмекшісін шақырды.

Бірнеше күннен бері әбден мазасын алған қобалжу, үрейлену бөрі кенет су сепкендей басыла қалған. Ақылбек әдеттегісіндей сабырлы күйіне енген. Мұндай қасиет жау шебінің шабуылға шыққанын естігенде тек тәжірибелі әскери қолбасшыларда ғана болса керек-ті. Көмекшісі оған жаңа өзі естіген хабардан гөрі тасқынның жағдайын толығырақ айтып берді. Бұның айтқанынан да қалаға төнген қауіптің орасан қорқынышты екенін ұқты Ақылбек.

Ол столының қасына келіп, үстінде жатқан бір парак қағазды алып көмекшісіне берді де:

— Міне қазір маған керек адамдардың тізімі — деді, — он бес минуттан кейін бөрі осы арада болсын. Дәл жетіде менің кабинетімде мәжіліс басталады.

Қағазда көрсетілген адамдардың бөрі де еш жакқа кетпей, Ақылбектің бұйрығын күтіп отырғанын өзі де білетін. Сонғы екі күннен бері басшы қызметкерлер үйлеріне тек рұқсат алғаннан кейін ғана қызметтерінен кететін. Онда да телефоннан ұзамай, қайда жүргендерін хабарлап отыратын болған.

Көп кешікпей Ақылбектің кабинеті кісіге тола бастады. Орта Азия әскери округінің штаб бастығы, қолбасшысы, қалалық Советтің, обылыстық Советтің председательдері мен орынбасарлары, үкімет мүшелері — бөрі бірінен соң бірі кабинетке кірді. Ақылбек олармен тек басын изесіп амандасып, әлдекімдерге телефонмен жарлық берумен болды.

— Сөйтіп, жолдастар, — деді ол телефонның трубкасын орнына қойып. — Тасқын басталды. Мұнда көп сөйлейтін ештеңе де жоқ, тек жалғыз ғана айтарым: қауіп күшті. Егер тасқын Медеудегі бөгетті бұзар болса, қаланың тең жартысы апатқа ұшырайды — быт-шыты шығады. Тіпті, осы өзіміз отырған Үкімет үйінің де аман қалуы екі талай. Бүгінгі апаттың қауіпіне қарағанда 1921 жылдың тасқыны

ойыншық десек те болады. Қаланы аман алып қалу үшін қолдан келгенімізді аямауымыз керек. Қазір мен Үкімет комиссиясының тізімін оқимын. Аты аталған адамдар, дереу тауға жетулері керек. Қалған нұсқауды сол арада аласыңдар.— Ол тізімді оқып шықты да,—міне осылай,— деді,— енді тезірек қимылдаңдар. Бөгет басында кездесеміз, әзірге сау болыңыздар.

Үйдегілер шығып кетті. Ақылбек жалғыз қалды. Сол ойланып отырды да, дереу «ВЧ» мен Кремльге, Светловқа телефон соқты. Тасқынның таудан құлап, қалаға қарай келе жатқанын айтты. Қауін мол, бірақ апатқа ұшырамаспыз деймін — деді,— керекті шараның бәрін қолданбақпыз.

— Қандай шараларды? — деді Андрей Иванович ана жақтан. Ақылбек белгіленген шаралардың бәрін тәптештей айтып берді.— «Қалаға тасқынды жуытпаймыз деген үмітіміз мол.— деді ол сөзінің аяғында,— тек мен өзім де, менің серіктерім де бұл жолғы пленумға бара алмаймыз ғой деймін».

— Жаксы,— деп жауап қайырды Светлов,— Пленумға келмей-ақ қойыңдар. Ал тасқын жайында... Республиканың қарамағындағы мүмкіншіліктің бәрін пайдаланамыз дедің ғой, оның дұрыс. Бірақ мұндайда әскери күшті, олардың техникасын қоспай болмайды. Сондағы Орта Азия әскери округінің сапер, авиация, инженерия құрамдарын тегіс жұмса.

— Жаксы, жаксы. Андрей Иванович, өзіміз де солай ойлап едік. Тек соғыс министрі Гречкоға бұйрық беріңіз.

— Ол істеледі. Одан кейін... Новосибирскідегі Ғылым Академиясы филиалынан, оқымыстыларын алдыртыңыздар. Солармен ақылдасыңдар. Ал біздің тарапымыздан одақтық үлкен заводтарға сендердің керектеріңді керектен тыс, шапшаң орындауға нұсқау беріледі. Тек өздерін асығыңдар. Және маған ондағы жағдайды әрбір екі сағатта хабарлап отырыңдар. Қайда жүрсем де, көмекшілерім мені тауып алады.

— Көп рахмет, Андрей Иванович.— деді Ақылбек Ахметжанұлы. кенет ол телефон байланысының арғы жағында Светлов жолдас оған күлімсірегендей боп көрінді,— көп рахмет!

— Жаксы,— деді Андрей Иваноич. Ақылбек енді ғана оның даусынан қобалжып тұрғанын анық сезді.

— Мұндай жағдайда ең алдымен өздеріңнің табанды болуларың керек. Өзім де солай деп ойлаймын. Алматылықтарға сәлем де. Біз сендермен біргеміз! Қиын жағдайда қалдырмаймыз. Тек өздерің берік болыңдар! Естіп тұрсың ба, Ақылбек Ахметжанович, берік болыңдар! Демек, бөгетті күні бұрын дұрыс тұрғызған екенсіңдер!

— Иә,— деді Ақылбек Ахметжанұлы телефон аппаратынан алыстап бара жатып, жүрттың сөзін тыңдамай бөгетті деркезінде тұрғанымыз

қандай ақыл болған. Егер оны жасамасақ қой, қазір мынау Үкімет үйі, Университет, Ғылым академиясы, Опера театры, Ленин сарайы, бөрі-бөрі апатқа ұшырар еді! Ал бізді не деп қорқытпады кейбір ғалымдар...

Сонау биікте, бөгеттің өте беріс алқымында, он өдемі «Қарлығаш» атты кафе тұр. Зәулім таулардың төсіне қадаған маржан тұл тәрізді, айнымаған қарылғаштың ұясы дерсің! Бұны салған архитекторлар мен құрлысшылар да осы ойды жоба тұтқан тәрізді. Осы кафеге тасқынмен күресетін үкіметтің төтенше комиссиясы орналас- ты. Бұл арадан жан-жақтың бәрі, бірнеше километрге дейін айқын көрінеді. Төменде қаламен байланысқан жол бойында, түнмен моншақ- тай тізбектелген жарқыраған ақ, сарғылт машина шамдары... Жоғарыдан қараған кісіге, осы оттар бір тоқтамай қозғалады да жатады. Бұл қалаға көшіріліп жатқан тау арасындағы тұрғындар, олардан дүние мүлкі, бала-шағалары. Ал оларға қарсы ағылған тағы қызыл, жасыл, сарғылт сәулелер,— бұлар бөгетке қарай келе жатқан тұрлі тас уататын дробилкалар, жүк тиеген, құбырларды сүйреткен самосвал, бульдозер, экскаваторлар. Бұлардың сонынан лек-лек болып тоғылған жүк машиналары, үстерінде монерлер, электросварщиктер, құрлысшылар, от-дәрі атқызушылар. Кейде жол бойынан жасыл түсті берзентпен жабылған, үйдей-үйдей «МАЗ», «ГАЗ»-дар қатарласа отырған солдаттар, офицерлер, тағы басқа әскери мамандар көрінеді. Сондай-ақ, ерсілі-қарсылы ағылған жеңіл машиналарды тіпті сан жоқ. Со- нының бәрі бөгеттің етегіне жиналып табиғаттың дүлей күшімен күреспек.

Ал табиғаттың дүлей күші де әр минут, әр сағат сайын досдана түсіп, ең соңғы айқасқа дайындалып жатқан.

Таудан төтенше комиссияның штабына келген Ақылбек, осының бәрін өз көзімен көрді. Бұдан артық тасқынға қарсы ештеңе қолдану- ға мүмкін емес еді. Ақылбектің көңілін енді басқа жағдай алаңдатты.

— Тау аралап кеткен кісілер болуға тиісті ғой,— деді ол. Қайда олар? Қандай хабар бар?

— Тауға шығып кеткен «тағылардың» санын анықтау тіпті мүмкін емес,— деді оған жауап беріп штаб адамдары.— Ал олардан бөтен тауда Минск мен Ленинградтан келген екі алыпшиштік топ бар.

— Оларды о жактан алып шығуға қандай шаралар қолданып жатырсындар? — деді Ақылбек.

Үйкы көрмей көзі әбден қызарып кеткен ауыр денелі, қолың жүзді — штаб бастығы асыға жауап қайтарды.

— Қолдан келгенін аяп жатқан жоқпыз. Бірнеше вертолет баспау жүргізуде. Тек тау үстін тұман басқан. Шатқал, жартасты тау қойнауларынан төмен түсуге болмайды. Ал ашыстан дамы көре алмай вертолеттер қайтып келуде...

— Тұман жуыр арада таралмауы мүмкін, — деді Ақылбек, — оны күтуге болмайды. Өз еріктерімен шығатын альпинистерді табу керек. Солардан құтқару отрядын ұйымдатырған жөн. Олардың өздері білетін жолдары, маршруттары бар.

Екі сағаттан кейін осылай құрылған алғашқы отряд сапарға шықты. Отрядқа спорт шебері Михаил Кулемин бастық етіп дайындалды. Ол алдыңғы күні Мәншүк Маметова шыңына шығып қайтқан-ды. Ал бүгін, шаршағанына қарамай, тауда «тағылар» мен альпинистер барын естіп, өзі тіленіп штабқа келген. Отряд бірден іске кірісіп те кетті. Бұлар «Горельник» турбазасынан бастап, сонау тасқын туған Тұйықсуға дейін тексеріп шықпақ болды. Енді олар топтасып, кейде екеуден-үшеуден бөлініп, тау қойнауын, шатқал құз біткеннің етегін шарлап, жоғары қарай көтеріле берді.

Белгіленген мерзімінде Светлов жолдасқа Ақылбек телефон соқты. Жағдайды баяндады.

— Тек сол құтқару отрядының өзін көзден таса етіп алып жүрмеңдер, — деді Андрей Иванович Клумен отряды жайындағы сөзді естігеннен кейін, — Вертолеттер олармен байланысын мықты ұстасын. Өздерің дерация арқылы жиі хабарласып тұрыңдар. Жігіттер сендердің алыста емес екендеріңді, тіпті жақын тұрғандарыңды үнемі сезініп жүретін болсын.

Кулимен отряды «Горельник» турбазасынан Алматы өзеніне қарай беттеді. Бірақ одан өте алмады. Жайшылықтағы шағын ғана тау өзені, тасқын сумен долданып, ернеуінен шығып, қойдай тастарды ұршықтай үйіріп, домалатып, ақыры долданып, буырқана тасып жатқанды. Амал жоқ, отрядқа бөгетке қайта оралып, сапарын таудың арғы бетінен бастауға тура келді. Болжау бойынша, альпинистердің бір отряды «Мыңжылқы» тұсында болуға тиісті еді. Кулемин отряды солай қарай беттеді. Жол өте қиын тиді. Қиындық тек жоғары өрлеуде ғана болған жоқ, Алматы өзенінің жағасымен жүрудің өзі ауырға түсті. Өзен бойы адам әзер өтер терең жыра, құлаған жартас, түбірімен жұлынған Тяньшань тауының дейгелері құлашына әзер сияр ағаштары. Бұлардың үстін жапқан қарамайдай тайғақ, қою ылай. Аяғыңды аңдамай бассан болғаны, қай шыңырауға қарай домалай жөнелетініңді білу қиын. Альпинистер жүріп келе жатқан бұрынғы сұрлеу кейде кенет жоқ болып кетеді де, алдыңнан жартасты қақ айырған терең сай пайда болады. Мұндайда отряд, жағаны біраз жерге дейін қуып барып, тіп-тік біткен найза тасқа кездесіп, енді соның басына қарай өрмелейді. Аржағында тағы сондай күтпеген басқа бір бөгдеріс, басқа бір ауыр сын. Аяғыңды басқан сайын аңдыған ажал, төмен қарасаң, тұңғыық шатқалдар да сені сағынып, құшағын жайып күтіп тұрған өлім!

Енді жоғары қарай құтқару отрядымен бірге құтқарылған «тағылар» жүріп келеді. Бұлардың отряд кейбіреуін жартастың басынан түсіріп, біреулерін қалың лайдың ортасында сау қалған қарағайлардың бұтағына жабысып тұрған жерінен босатып алған.

— Аты-жөні жоқ осындай сапар бола ма екен? Қайда бармақ едіңдер? Әр жүз метрден кейін «Сақ болындар!», «Әрі қарай жүрмеңдер! Бұл арадан тасқын өтуі мүмкін!» деген жазуларды көрмедіңдер ме?— деп Кулемин ашулана біраз сөйлеп, қолын бір-ақ сілтеген — Жарайды! Біз жоғары қарай өрлейміз! Сендер мынау сүрлеумен бөгетке дейін түсіндер.

Отряд «тағылардың» қайтатын жолын әбден түсіндіріп, өздері әрі қарай беттеген.

Кулемин отряды Алматы өзенінің шыққан жеріне — қайнар өзегіне жақындаған сайын, жол қиындай түскен.

Бұрын бұл арада биік құздар мен қалың қарағай болатын. Қазір ағаштар түбірімен жұлынып, біреу алып алдаспанмен құздардың бастарын қағып түсіргендей орта беліне дейін шолтыып қалған. Үстері жып-жылтыр қайрақ тас.

Кенет отрядты ара қоршады. Кәдімгі бал салатын, тау тау төскелерінің аралары. Ұяларын тасқын әкеткен бишаралар отыруға жер таба алмағандай, альпинистердің арқасындағы рюзактарына келіп қонады. Ұшуға шамалары жоқ, әбден әлсіреген; үстері су-су, адамды шакпақ түгіл, қанаттарын өзер қимылдатады. Отряд дәл осы сәтте ленинградтық альпинистердің үстерінен шықты. Бұлар да су-су, жаңағы аралар тәрізді өзер қимылдайды. Әбден титықтаған. Бір жақсысы бұлардың тобынан ешкім қазаға ұрынбаған. Тасқынның гүрілін естісімен-ақ жүгіріп құздың басына шығыпты. Солай аман қалыпты. Тек шатырларын тасқын әкеліпті.

Кулемин отряды құтқарған адамдардың бәрі аман-есен Медеуге жеткізілді. Содан кейін қалаға жүргізілді.

— Альпинист біткеннің бәрі таудан аман түсірілді,— деді Ахметжанов Светлов жолдасқа телефон арқылы.— Олардың өз еркіменен тауға шыққан жігіттер құтқарды.

— Оларға айт: нағыз ер жігіттер екен! — деді Андрей Иванович.— Ал бөгеттің халы қалай?

Бөгеттің жағдайы әлі анық емес еді. Қолдан жасаған тау ернеулеріндегі бақылау пунктінен үкімет комиссия мүшелері мен Қазақстан Орталық Партия комитетінің қызметкерлері бір мезет кеткен емес. Апат басталғанның екінші күні ғылым Академиясының вице-президенті М. А. Лаврентев, Жер физикасын зерттеу институтының директоры М. А. Садовский, Мемлекеттік құрылыстың эксперименттік бөлімін басқаратын ғалым Смирнов, тағы басқа ғалым-мамандар Алматыға келді. Төртінші күні ең алғашқы орнатылған

техникалар қуатты он екі насос пен үш су жүретін темір құбыр жұмыс істей бастады.

Әр темір құбырдың жуандығы бір жарым метр еді. Тек осыларды алып келіп, орнатып, көл суын сыртқа шығара бастағанда ғана апатпен күресушілердің аздап тыныстары кеңіін деді. Сонда ғана олар бөгетке келіп тірелген тас пен лай толы осынау ғажайып көлдің қандай екеніне көз тастай алды.

Ал көл болса қазір бір тұна қалған алып желім айдыны тәрізді. Бетінде толқын да ойнамайды, тып-тыныш, мызғымас өлі көл дерсің. Кеше ғана алас ұрған долы тасқынның бүгін мынандай боп қозғалмай ұйығандай тына қалғанына адам сенер емес. Көгілдір-қаракүрең, айнадай жылтыр көл бетінде жағаға біткен зәулім қарағай, арша бейнелері түсіп тұр. Бұл бейнелер де мызғымай қатып қалған. Ақылбек бір топ адаммен осы бейбітшілік тынысы тәрізді мүлги қалған айдыңға қарап тұр. Оның төңкерілген кеседей көгілдір-қаракүрең бетінде бөгет үстіндегі электр оттары, өгіп жатқан машиналар шамдарының сан түсті сәулелері ойнайды.

Шақырая түскен күн қызуын сәл толастау үшін самолеттерден тастаған от-дәрілі қаңылтыр дөңгелек ыдыстардан шыққан түтін, мақтадай қоп-қою боп тау үстін басқалы ақырын жайыла, жоғары көтеріліп барады. Бұл арадағы күн, етектегі алқаптардай емес, шаңқай түстегідей алауланып, бар ыстығын аямай төгуде.

Ақылбектің қасына комиссия председателі келді.

— Насос біткеннің бәрі жұмысқа кірісті, — деді ол, — көл суы да он бір сантиметр төмен түсті, бірақ бар поле мынада боп тұр...

Жан-жақтағы машина, насос, толып жатқан агрегаттар гүріліне бұлар бірін-бірі әзер естіп, айқайлап сөйлейді.

— ... Көлдің астыңғы жиегіндегі су жүретін құбырлардың көмейіне тас бітеп тастапты. Қазір суға сүңгігіштер түскен. Олар пантондағы күшті пульпонасостармен бітеліп қалған тастарды әрі қарай ағызбақ. Естисіз бе, олар әне жұмыс істей бастады.

Гүріл бұрынғысынан да күшейе түсті. Бұрынғы у-шуға енді тағы бір сырылдап су аққандай үн қосылды. Әлдекімдердің айқайлай сөйлеген дауыстары естілді.

— ...Василий Суханосовтың бригадасы, — деді председатель оның алғашқы сөздерін Ақылбек ести алмай қалды. — Екі сағаттан кейін тағы он алты тонналық насос пен отыз тонналық двигатель жұмыс істей бастады... Ол әлденелерді айқайлап айтып келе жатты да көзі әлдеқайдағы бульдозерге түсіп кетіп, соған қарай жүгіре жөнелді.

Ақылбек әлі қарап тұр.

Кенет прожектор жанып, көл үстінде пайда болған, пантоннан құрылған бірнеше алаңдарды көрсетті. Олардың үстерінде әскери адамдар бірдемелер істеп жатыр.

Бұлар нульпоначосстарды құрастырып жатқан адамдар екенін Ақылбек енді түсінді. Өйткені сол пантон алаңдарының екінші жағынан үстеріне космонавтардай киім киген, суға сүңгігіштерді көрді.

Бұлар көлдің ең төменгі жиегіндегі тас, лай бігеп тастаған құбырлардың көмейін тазалауға дайындалып жатқандар еді.

Бірақ бұл құбырлардағы тас пен ылай бетондай боп қатып қалған-ды, тек екпіні бірнеше атмосфераға жеткен шланга-резинадағы су арқылы ғана оларды бұзуға болады. Су өткірлігі соншалық базальт тасын алмас пышақтай кесіп түседі. Сөйтсе де суға сүңгігіштер бірнеше рет көл түбіне түсіп, өзер дегенде құбырдағы қатып қалған тас пен лайды уатты. Енді құбырлардан көлдің лайлы суы лақылдап күні бұрын дайындалған арнамен аға бастады. Бірақ тасқын кенет өзінің тентек мінезін тағы көрсетті. Ол әдейі дайындалған арнамен жүрмей, медеу мұз айдынына қарай беттеді. Жолындағы күз, тастарды бұзып, тағы апат үрейін тудырды. Амал жоқ, от-дөрі атқызушы Ақаев басқарған жігіттер, бұл тасқын бөгеттеген өңірге тағы да қарсы алдынданы тауды атқызып, қолдан бөгет жасады. Сонда ғана тасқын, ақыры кесірлігінен дым шықпағанын көріп жуасығандай, өзіне арналған жалғыз жол — арнамен тулай төмен құлады. Оған басқа мүмкіндік қалмады.

Адам ақылы табиғаттың жынды күшін өзіне бағындырды.

Жазушы Айболдың күнделігінен;

«Бұл адамға не істеуге болады? Ол ешкімді де тыңдамайды және өзін тіпті аямайды. Дәрігерлер тасқын басталған күннің ертеңіне-ақ таудағы бөгетке көтерілуге мүлдем ұлықсат етпей қойған. Өйткені оның жүрегінің ондай биіктікті көтере алмайтыны анықталған. Әрине, ол дәрігерлердің сөзінен қорқып қалғандай пішін көрсетіп, айтқан ақылдарын алмақ боп уәде берген. ««Иә, иә! Тауға шығуға болмайды екен ғой. Жарайды, шықпай-ақ қояйын, тастай алмай жүрген жаның бар ма! Айтқандарыңды істейін...» Ал дәрігерлер кетісімен, әйелінің ананы-мынаны сұрағанына, сөйлесуіне жиырма минуттай уақытын өткізіп, телефонның жанына келіп, дереу машинасын шақыртқан.

Ақылбекті өте сыйлайтын толық денелі шофері оған жаны ашып:

— Сізге бөгетке баруға ұлықсат етпеп еді ғой, қоя-қойсаңыз кайтеді? Екі мың метр биіктік деген онай емес, ал жүрегіңіз болса... — десе;

Ол:

— Ал сенде не? Өлеңдегідей, жүрегіңнің орнында жалтынды моторың бар ма? Әлде жүрегің жоқ па? Ә.

— Жүрегінің барын, жоғын еш уақытта ойламаған айдаушы, кенет берілген сұрақтан сасып қалды.

— Әрине, менің де жүрегім бар ғой, — деді ол сәл кідіріп. — Бірақ ол ауру емес, сау...

— Бәсе... Ал өзің қайда тұрасың? Бас Арық бойында? Жарайды. Сен үйіңе келгенде үйіңнің орнында қираған кірпіш, баттасқан лай жатса, қайтер едің?.. Әйелің де, балаң да жоқ, сонда не істер едің?

Осы әңгімені айтқан Ақылбектің шоферынан мен:

— Сен оған қандай жауап қайырдың? — деп сұрадым.

— Еш жауап қайырғам жоқ, өйткені маған сол минутта менің үйім, үй ішім үшін де оның жүрегі менікінен кем ауырмайтынын түсіндім. — деді шофер. — Мұндайда не деуге болады?

Жалғыз бұл шофер емес, Ақылбекпен кездескен қандай адам болса да, оның жүрегінің бәріне бірдей ауыратынын тез-ақ ұғатын. Міне осындай жұрт үшін тіпті тыныштық білмей, әбігерленуінің арқасында Ақылбек бұл жолы да қатты сырқаттанып қалды.

Мен мұндай жағдайды естіген шақта-ақ Зинаға телефон соқтым. Ақылбектің қандай халде екенін сұрадым.

— Өзім де білмеймін, — деді ол. — О кісіге ешкімді кіргізбейді, телефонын да қоспайды. Дәрігерлердің өзі отыр қасында. Ал дәрігер жоқта, медсестра қалады. Ол кісіден де ештеңе сұрап білуге болмайды. Өте катап мінезді әйел!

Екінші күні телефон соққанымды, Зина қуанып қалды.

— Ә. Айболсың ба? Кеше мен ол кісіді болдым. Сенің телефон соғып, хал-жайың сұрағаныңды айттым. Не дегенін білесің бе? Шалкамнан қозғалмай жатып, оның соңғы романын оқып жатқанымды айт. Жазылғаннан кейін сөйлесемін, кітабы жайында толып жатқан ойларым бар...»

Иә, Ақылбек Ахметжанұлына дауа жоқ! Дәрігерлер оған шалқаннан қозғалмай жат десе, кітәп оқуда!... Кітап оқыған адам қалай қозғалмай жатады? Әрине, қырындайтын да, қозғалатын да шығар...

ОН ҮШІНШІ ТАРАУ

Жазушы Айболдың дәптерінен:

«Бүгін мен Ақылбек Ахметжанұлының қабылдауында ресми түрде болдым. Айтуға аты тым ұзақ — Азия мен Африка елдері жазушыларының бесінші конференциясының дайындау комитетінің тапсырмасыменен келдім оған. Және жалғыз келген жокпын, жанымда Жазушылар Одағының бастауыш партия ұйымының секретары бар еді. Біз екеуміз оған В. И. Ленин сарайында ашылатын он бесінші конференцияға деген шақыру билеті мен салтанат кешінің программасын және тарту-таралғылы сувенирлі портфелімізді ала келгенбіз. Портфельді осы Алматыда, нағыз хром былғарыдан өзіміз істегенбіз. Көзге көрікті, ұстауға ыңғайлы болатын. Мұндай жағдайда айтылатын «рахмет» айтылып, Ақылбек, Жазушылар Одағының бұл іспен

жатқан жұмысы өте керекті жұмыс деді. Мұндай конференцияны шақырудың және оны ойдағыдай етіп өткізудің оңайға түспейтінін, сондықтан да бүкіл жазушылар қауымы боп қалған кезде аянбай қызмет істеу керек екенін ескертті. Бұрын империалистер оларшылық саясатының құлы болып келген шығыс елінің алдынгы қатардағы прогресшіл жазушыларының бүгінгі советтік Қазақстанның астанасында жиналғанына шын жүректен қуанышты екенін білдірді. Ол сөзін, «сендердің құрметті қонақтарыңды шаттандырар біздің көптеген табысымыз бен жеңістеріміз бар, соларды көрсете алсаңдар, ұялмайсыңдар» деп бітірді.

Біз де жауаптан кенде қалған жоқпыз. Ең алдыменен осы конференцияны Алматыда өткізудің идеясын бірінші боп айтқан Ақылбек екенін ұмытпай, оған осы идеясы үшін және конференцияны дайындауда бізге көрсеткен көптеген көмегіне алғысымызды айттық. Егер Ақылбек Ахметжанұлы өзі бұл істі бакылып отырмағанда, әрине мұндай дайындала алмайтын едік. Бұл ақиқат шаруа болатын. Әрине, бізге де оңайға түскен жоқ. Жазушылар Одағы да аянбай тырысып баққан. Бір шаруашылық істердің өзі қанша еді! Конференцияның күнделікті мәжілістері өткізілетін салтанатты зал сату, жазушылар Одағының өзінің үйін қонақтардан ұялмай көрсету үшін — жөндеу, сырлау, әшекейлеудің бәрі неге тұрады! Оның үстіне қонақтарды күту, әрекеттері, оларды апаратын жерлерді белгілеу, саяхат маршруттарын келісу, бәрі-бәрі толып жатқан шаруа еді. Осының бәрін Жазушылар Одағы ойдағыдай етіп дайындады. Әрине, бұл істің бәрине Жоғарғы жақ жәрдем берді. Әсіресе Орталық Партия Комитетінің мәдениет бөлімінің меңгерушісі аянбай көмек көрсетті. Дайындықтың күштілігі сондай болды. Қонақтарды қала көлемінде алып жүруге, көп кісілік автобуларды былай қойғанда жүз жеңіл машина («Клещи» жаңа маркалы «Волга») алынды. Той-думанға, тарту-таралғыға шыққан қыруар ақшаның саны жоқ.

Қысқасы осының бәрі оңай іс емес еді, және жоғары да айтқандай бізге оңайға түскен жоқ. Сол себептен еліміздің басшы адамының бірі — Ақылбек Ахметжанұлының бұл конференцияға жақсы дайындалғанымызды жоғары бағалағаны — бізге зор аброй еді.

Осыдан екі жыл бұрын Казак республикасының астанасында Азия мен Африка елдерінің бейбітшілікті тілейтін уәкілдерінің мәжілісі өткен. Осы мәжілісті басқарған Египет жазушысы Юсеф-эс-Сибай бейбітшілік үшін күресетін Азия мен Африка елдерінің жазушылары ассоциациясы бюросының Председателі болатын. Мәжіліс бітіп, осы Юсеф-эс-Сибаймен кездескенде Ақылбек Ахметжанұлы шығыс жазушыларының кезекті конференциясын Алматыда өткізуді ұсылған. Бюро председателі оны қабылдаған.

— Сіздің де, біздің де бұл іске мақтауға татырлық еңбегіміз сіңді ғой деймін,— деді Айбол!

— Сөз жоқ,— деді Ақылбек Ахметжанұлы басын изеп.— Біз салтанатты кештерде, Пленум, сессияларда республикамыздың экономикалық табыстарын үнемі сөз етеміз. Түсті металл — мұнай, көмір өндіруден бөлендей процент жетістігіміз бар, мал басын бөлендей процент өсірдік, астықты бөлендей процент артығымен орындадық дейміз. Ал мәдениет жайында ондай сөздерді көп айтпаймыз. Ал соңғы жылдары салынған Ленин атындағы мәдениет сарайын, Медеу комплексін, цирк, театрлар, киностудия, кино үйі, және концерт залдарын алсақ бұл салада да көп жұмыс істеліп жатқаныны көреміз. Бұл тек Алматыда ғана ғой, ал облыстық қалаларда, өндіріс орталықтарында, совхоз, колхоздарда тұрғызылған мәдениет ошақтары қанша десендерші! Осының бәрі біздің алдыңғы қатарлы мәдениетті республика екенімізде ме? Мәдениетті сөз еткен де, әрине, ауызға бірінші түсетіні туған елдің әдебиеті ғой. Әрине, әдебиеті күшті емес елдің өзге мәдениетінің өте дамып кетуі де екіталай. Соған қарағанда, біздің республиканың әдебиеті — ең күшті әдебиет.

— Бұл сөзді бұрын айтпай келіп едіңіз ғой,— деді Айбол күлімсіреп.

— Айтпасам сендерге айтпаған шығармын. Юсеф-эс-Сибайға Бесінші конференцияны Алматыда өткізейік дегенімізде ең қолға ұстар дәлелім осы қазақтың өркендеген әдебиеті болған. Мен оған көне заманнан келе жатқан әдебиет дәстүріміздің барын, қазақ жерінде Әл-Фарабидің, Жаухаридың, Дуглат Қашқаридың, Бұхар Жыраудың, Махамбеттің, Абайдың, Шоқанның Ыбырайдың туғанын айтқам. Қазақ елі Сәкеннің, Жамбылдың, Мұхтардың елі екенін ескерткем. Расында да біздің әдебиетіміз үлкен әдебиет. Ол әлде қашан Совет Одағының шекарасынан шығып кеткен әдебиет. Қазақ кітаптары, француз, ағылшын, неміс, испан, қытай, араб, түрік, иран тілдері секілді бүгінгі күні жер шарының бар ұлттарына белгілі тілдердің бәріне де аударылды, десе де болады. Біздің ғылым академиямыз қазақ кітаптарының басқа тілдерде таралуы жайында арнаулы монография шығарды. Міне сол себептен де председатель мырза, Сізді, сіздің қаламдас замандастарыңызды өзімізге шақыруға қақымыз бар, өзіңіз көріп отырсыз, жомарт елміз, қонақты қарсы алуға әрқашан да дайынбыз, келіңіздер, өкпелеп қайтпайсыздар,— дедім мен сол жолы Юсеф-эс-Сибайға.

— Бұдан артық қандай дәлелді сөз айтуға болады,— деді менің қасымдағы Жазушылар Одағының партия ұйымының секретары,— расында да біздің елден асар оларға қандай меймандос ел керек? «Халықтар достығының лабораториясы» деп бізді босқа айтпаған болар осы.

— Шақырып келгендеріне көп рахмет,— деді Ақылбек кенет көзі портфельге түсіп кетіп, әзілдей күлді,— маған жұрт ылғи сыйлыққа

нашка берсіді. Ал студент күнімнен партфельге жаным құмар! Менің тілегімді дәл тапқан екенсіңдер, бұларыңа рахмет! Ал, кешке дейін қош болып тұрыңдар. Сау болсақ, келер қызықты кешке көрерміз.

Ақылбектің айтқаны дұрыс боп шықты. Үш мың адам сиятын салтанатты залда нелер әдемі көрністерді кездестірдік. Қазақ суретшілерінің кейбіреулері орындарында отыра алмай, блокноттарын біресе Нигериядан келген меринос қойының жүніндей шашы бүп-бұйра боп тұтасқан негірдің суретін салады, біресе белінде кәдімгі түйе бауыздайтын үлкен қисық қанжары бар, ақ киімді, ақ сәлделі амендіктің бейнесін түсіруге асығады; не болмаса аяғын сәндене басып ақырын қимылдаған, екі қасының ортасында қолдан жасаған қызғылт дағы — мені бар, өң бойын сарғылт жібекті сари жапқан Индияның сұлу пішінді жазушы әйелінің суретін қағаз бетіне түсіріп алуға шұғылданады. Ал бүлдіршіндей жас, етегі тізесіне де жетпеген көйлек киген француздың ақын қызы, өзінің әдемілігін көрмеге көрсетіп тұрғандай, қай жағымнан қағаздарыңа түсірсеңдер де еріктерің дегендей, суретшілердің алдында күлімдей, күлімсіреп шыр көбелек айналады. Қызды қоршаған суретшілер мен фотографтар дәл бір көз алдарында пайда болған жарық жұлдыз сөніп кететіндей, оның әсем келбетін дәл түсірмек боп жанталасады...

Мәжілісті Қазақстан Министрлер советінің Председателі Бәйкен Әшімов ашты. Құттықтау сөзді Ақылбек Ахметжанұлы айтты. Ол келген қонақтарды жылы лебізбен қысқа құттықтап болды да орнына отырды. Содан кейін Азия мен Африка елдерінің жазушылар ассоциациясының бюро председателі Юсеф-эс-Сибай мырза мінбеге шықты. Оның араб тілінде айтқан сөзін қазақтың шапаты бойлы, қара торы жас жігіті орыс тіліне тәптештей әдемілеп аударып тұрды. Бюро председателінен кейін сөзді Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының бірінші хатшысы, ашаң денелі, жылтыр қою шашты, орта бойлы келген Әнуэр Әлімжанов алды. Бұл біркелкі толық баяндама істеді. Ол баяндамасын қазақтың көне тарихынан — Сыр бойына салынған алғашқы бекініс — қалаларынан бастады. Сосын қазақ елінің орта ғасырлардың соңғы кездегі мәдениеті жайын сөз етті. Әсіресе көне заманнан бері әйгілі, Александрия кітапханасынан кейін кітабының көптігі жайында дүние жүзінде екінші орын алатын, Отырардың атақты кітапханасына арнайы тоқтап өтті. Содан кейін ол қазақ елін таптаған Шыңғысхан, Ақсақ Темір шапқыншылық кезеңдері мен Россия ақ патшасының отаршылық саясатын әшкерелей келіп, Октябрь төңкерісінен кейін Совет заманында қазақ даласының мәдениетінің өркендей өскен жолдарын шабыттана сөйлеп, баяндамасын бітірді. Баяндама (ол ағылшын, француз, неміс, араб тілінде синхроналық байыппен аударылып отырылған) қонақтарға да, мәжілістегі совет адамдарына да үлкен әсер етті. Жұрт жоғары

бағалады. Баяндамадан кейін үлкен, тамаша концерт берілді. Ақылбек концерт бітісімен таудағы дача-үйіне қайтпақ болды. Машинасына дейін шығарып салған өзінің орынбасарына: «Ал мен тауға кеттім, — деді, — бір түрлі мазам болмай тұр. Қонақтардан кешірім сұрарсың. Олармен әңгімелесіп отырып бірер рюмка коньяк ішсе де, ештеңе етпес еді (Юсеф-эс-Сибанға арналған шағын қабылдау болуға тиісті еді) көрдің бе, жүрегі құрғыр ойнаңқырап тұрғаны... Амал қанша, жаратқанды ренжітудің қажеті болмас...» Сонан соң маған қарап:

— Сен ғой кейде тау жақта болып жүресің, — деді, — конференция біткеннен кейін, бір дем алыс күні келіп кет. Мен саған бүгінгі кездескен бір қызық оқиғаны айтып берейін. Өзің риза боласың. Мұндай сыр-әңгіме жазушыға да күнде кездесе бермейді. Мүмкін кітаптарынның бір жеріне кіргізерсің...

Ал Ақылбек айтқан оқиға шын қызық оқиға екен. Бұл әңгіменің маған деген ең құндылығы Ақылбектің өз аузынан естігенім болды. Әңгіме оның таудағы дачасының кең террасында басталды. Тапал, дөгелек столдың үстіндегі (нағыз қазақы стол — десе де болатын еді оны) құманнан кесесіне қою сүтті шайды құйып алып, қарсы алдында отырған маған:

— Айтайын деп отырған әңгімем институтты бітіріп келгеннен кейін болған-ды. — деді ол, — мені Қоңырат руднигіне инженер жұмысына жіберген-ді. Бұл менің ең алғашқы өзіме арналған жауапты қызметім еді. Жаңа жұмыс, ең алғашқы жауапкершілік міндет! Қоңырат руднигі ол кезде жаңадан салған Балхаштың алып мыс заводын кемен жалғыз өзі қамтамасыз ететін. Мен рудник басқармасының жанындағы мамандарға арналған жатақханада тұратынмын. Үйленбеген кезім, уәделескен қызым, осы Зура, жақында Алматыдан келмек еді, меншікті жеке бөлмем бар... Тақа үлкен емес, шағын, бірақ өзіме молынан жететін. — Ақылбек ақырын күлді. — Қазір ғой, алпыстан асқанында, абажадай алты бөлмеге симайсың, ал ол кездерде не бары жиырма бестесің! Бір бөлменің өзі — салтанатты сарайдан кең көрінеді! — Ақылбек кенет даусын шығара күлді. — Жиырма бес! Қандай жалын шағың! Сол кезде де біз жиырма бесті жас дедік қой! Ал қазір алпыстан астым! Бүгінгі күнімізге қарағанда ойыншық екен ғой! Сөйте тұрып...

Ол ойын аяқтамай тоқтай қалды.

— Иә, сол жатақханамнан шығып бір күні жұмысқа бара жатып, — Ақылбек әңгімесіне қайта кірісті, — асхананың жанынан өте беремін дегенімде (есінде ме, ол кездегі асханалар — турксибтың алғашқы кезде салған үйлері тәрізді — ұзын, тапалтақ келетін барактар болатын) көзіме бір қызық сурет түсті: асхананың алдында он шақты жұмысшы тұр. Бәрі де орыс. Ол кезде жұмысшылардың көбі Россияның Кострома, Рязань, Самара секілді ішкі қалаларынан коллективтік

шартпен, жаңадан ашылған завод, рудниктерге жұмыс істеуге келетін. Бұлар да солардың бір тобы екенін мен айтпай-ақ білдім. Іштерінде тымақты, жыртық шекпенді бір москал қазақ тұр. Сырт пішіні Арқа жақтан келген адам екені даусыз. Жанында жұпыны киімді жастау әйелі. Киімі нашар, өнді болмағанмен, басындағы жаулығын көк синькамен жуып, сәндене тартқан. Үстіндегі сиса қос етек көйлегінің сыртынан қынама қара барқыт қамзол киген. Нәсілі сәнқойлау әйел болуы керек, өттең кедейлік малынып киінуіне мүмкіндік бермей жүрген тәрізді. Әйел үштерге келіп қалған бадырақ көз қара баланың қолынан ұстап тұр. Бала, жат кісілерден қорыққандай, шешесінің етегіне тығыла береді. Аңадай жерде үстінде шиден тоқыған қомы бар қос өркенші түйе шөгіп жатыр. Алыс жолдан шаршап келгені сөзсіз, ол мойнын жерге сұлата төсеп, анда-санда ыңырси боздап қояды. Қазақтың осы еркегі мен әйелін қоршаған орыс жұмысшылары, әлде олардың сөзіне түсінбей тұр ма, әлде түсінсе де қолдарынан ештеңе келмей абыржуда ма, әйтеуір не істерлерін білмей біріне-бірі әлденені айтып, бос шуласып дүбірлеседі... Дәл осы кезде жандарынан өтіп бара жатқан мені көріп, бәрі тегіс маған қарай қалды. Сақалды біреуі қолымнан ұстап өздерінің қастарына қарай тартып:

— Бастық жолдас,— деді жалынғандай үнменен,— мына кісілер бізден не сұрап тұр, түсіндіріп беріңізші. Бағанадан бері олардың сөзіне біз, біздің сөзімізге олар түсінбей тұрмыз. Тіл білмеген қиынақ екен!..

Москал қазақ та, туған інісін көргендей, маған қуана жақындай түсті. Бұлар Керекуден келген адамдар болып шықты. Ақсақал інісін іздеп келіпті. Інісі 1932 жылғы қиыншылық кезеңде осы жаққа кеткен екен. Содан бері хабар-оңарсыз боп келіп, биыл осы Қоңыратта жұмыс істеп жүрмін деген хат жазыпты. Сол інісін іздеп ұш жасар баласы мен әйелі екеуінің келген беті көрінеді.

Қазір есімде жоқ, ақсақал інісінің атын айтқан-ды. Тұрған жұмысшылардан мүмкін сондай адамды білетін шығарсындар деп сұрадым. Тұрғандар өзара сөйлесіп жатыр. Есімде, бір жас жұмыскер кенет менен:

— Ол Кереку бұл арадан алыс па? — деп сұрады.

— Жеті жүз шақырымдай болар деп жауап бердім. Бала жігіт таңдана басын шайқады.

— Сондай алыс жерден бұлар сонда мына жануарға мініп келгендері ме?

Ал «жануардың» жұрттың сөзінде шаруасы жоқ, басын көтеріп алып, күрс-күрс шайнап, ақырын ыңырсып қояды. Менің сөзімді естігендер өзара таңдана шуылдасып қоя берді. «Осындай арық шіркінмен жеті жүз шақырым жол жүру — ғажап екен!» дейді біреуі. «Өзі де обден бітіпті ғой, қабырғасын санап шығуға болады» дейді

басқа біреуі. Расында да түйенің бұл кезде жүні уыстап түсіп, түлейтін шағы. Оның үстіне жүк көтеріп, жеті жүз шақырым жер жүрген арық түйеде қандай сиық қалсын, мойын жүні тақырланып, қабырғалары сидиып, аяғын әзер сүйреп келгендей.

Түйе қазақ малы болғандығынан ба, жаным ашып, кенет оны қорғағым келіп кетті.

— Жеті жүз шақырым бұған сөз бе екен, — деймін мен, — бұл үш мың, төрт мың шақырым жер жүре алады және оған дымы да кетпейді. Көшпелі кезінде қазақ осындай түйелермен керуен тартып, Индияға да, Ауғанстанға да барған.

Менің бұл сөзім оларды таң қалдырғандай. Әнеу күні конференциядағы жұрттың сари, солде, белбеулеріндегі қанжар, қолдарындағы асалары қазір бізге қандай таңсық көрінсе, түйе оларға да сондай таңсық көрінген тәрізді. Өйткені, Рязань, Костромадан келген қарапайым, жұмысшы жандар шығыспен ең алғашқы рет кездесіп тұр ғой. Бастарын шайқап, кейбіреулері түйенің жанына да барып, өркешінен сипап жатыр, бірақ тақа батыл жуи қоймайды, ал түйе болса, оларға анда-санда философиялық көзқараспен «немқұрайды» қарап қойып, күрс-күрс шайнауда...

Дегенмен бос тұруға болмайды ғой, «мүмкін біреуің болмаса біреуің бұл кісінің інісін танитын шығарсыңдар, көргендерің бар болар?» — деймін. Олар өзара сөйлесіп, біреуін бараққа жіберді. Кешікпей жіберген адамдарына басқа жігіт еріп келді. Бұл кісінің інісін сол жігіт білетін болып шықты. Расында да ондай адам бар екен, мына жігіт істейтін жерде сменаны басқарады екен. Әйелі, баласы жоқ, өзі жалғыз тұрады екен. Екі күн болыпты Қарағандыға бір шаруамен кетіпті. Осы жетінің аяғында келетін көрінеді.

Інісі келгенше бұл үшеуін қайда орналыстыра тұру жайында жұмысшылар ақылдаса бастады. Біреу ананы айтып, біреу мынаны айтып, қайткенде бұл үшеуіне жақсы болу жағын ойластырып жатыр. Мен әрі-бері олардың сөздерін тыңдап тұрдым да:

— Бұл мәселе тіпті оңай шешіледі, — дедім, — мен өзім жалғыз тұрамын. Күнімен үйде болмаймын, тек қонуға ғана келемін. Бұл үшеуіне менің бөлмемнен ыңғайлы пәтер жоқ. Сондықтан жерлестерімді өзіммен бірге ертіп әкетемін. Ал сіздердің жандарыңыздың бұларға сонша ашығанына рахмет.

Егерде олардың қуанған түрлерін көрсен! Бәріде өздері орналасқандай, мәз-мейрам болды да қалды.

Түйені тұрғызып, менің пәтеріме қарай аяндадық. Соңымыздан бір топ орыстың жас балалары жүгіріп келеді. Бәрі де ішкі Россиядан жақында көшіп келген жұмысшылардың балалары. «Түйе, түйе!» деп олар жақындамай, айқай салады. Өткірлеу кейбіреулері маған

жақындап келіп: «Ағай, бұл түйенің аты кім? Не дейді? Жасы нешеде? Қашан ұйықтайды, қашан тұрады?» деп сұрайды.

Жанымда келе жатқан ақсақал ауыр күрсінеді. Мен одан:

— Бұл орыс халқы деген бір ұлы халық қой, тумай жатып өнер-білімді келеді,— дейді,— көрдің бе, үш жасар баласына дейін орысша сөйлегенде жағына жағы жүкпайды.

Мен шек-сілем қатып күлем.

— Оның несіне таң қаласыз? — деймін күлкімді тыып,— Сіздің мына үш жасар баланыз да қазақша сөйлегенде қара торғайдай тақылдап тұр ғой!

Ақсақал таңдана қарайды.

— Ту, сондай да сөз бола ма екен! Қазақ тілін қайсымыз білмейміз. Мен де білемін, ошақ басынан шықпаған қатыным да біледі. Оны Болаттың білуінің қанша қиындығы бар? Төртке келіп қалды. Тіпті үйренудің керегі жоқ, өз тілі ғой... Ал орыс тілін айтсаңшы! — Ақсақал тағы күрсінді,— оны үйрену керек!

— Үйренсе, несі бар? — деймін мен оған күліп,— Сіздің балаңыз екі-үш жыл орыстың арасында жүрсінші, не орыс мектебінде оқысыншы, орысша ана балалардан кем сөйлемейтін болады.

Ақсақал басын шайқады.

— Менің Болатым орысша сөйлей алатын болады дейсің бе? Мүмкін емес! Әкесі, шешесі бір ауыз сөйлеу білмейді, ол қайдан үйренеді! Жоқ, мүмкін емес!

Ақылбек күліп, қолындағы кесесін столдың үстіне қойды.

— Шын тамаша оқиға екен! — дедім мен шын жүректен.

— Бұның тамашалығы басқада,— деді Ақылбек,— сол төрт жасар Болат бүгінгі біздің аудармашымыз еді. Есінде бар ма. Юсеф-эс-Сибайдың сөзін арабшадан, ал басқа қонақтардың сөздерін француз, ағылшын, испан тілдерінен бізге аударған конференциядағы тапалдау келген қара торы қазақ жігіт? Қандай шебер аудармашы екенін ол сол жолы өзі көрсетті ғой. Қандай тілді болса да қолма-қол, сөзбе-сөз аударып беріп тұрды емес пе! Міне сол жігіт баяғы ақсақалдың Болаты! Менің саған айтайын деген әңгімем осы екі кездесу жайында еді.

— Иә,— дедім мен толқып кетіп.— Аяғы ойламаған жағдаймен бітетін О«Генридің әңгімелерінен кем емес сіздің айтқаныңыз. Демек, сол күні біздің Ленин сарайында бас косқан жүз санды ұлттың жетпіс төрті шетелден, отызы өзіміздің Одақтан. Сол өкілдердің тағдырынан жаңағы сіз айтқандай бірнеше повестің сюжетін табуға болатыны даусыз. Осыншама ұлт өкілдері жиналған бұдан үлкен, сірә, конференция шақырылды ма екен, анықтама кітаптарды қарау керек шығар.

— Ондай кітаптарды ақтарып әуреленбей-ақ қой, — деді Ақылбек, — мұндай көп ұлт жиналған конференция болған жоқ. Болуы да мүмкін емес. Совет құрлысының күшінің өзі осында.

Ол сәл ойланып тұрды да қайтадан сөйлеп кетті.

— Өзіңе белгілі мен жер шарының біраз жерін аралағаным. Индияда да, Қытайда да, Иранда да, Араб елінде де. Испанияда да, тіпті Латын Америкасында да болдым. Аргентинада жүргенімде міне мынадай бір оқиғаға кездестім. Аудармашым екеуміз ресторанда тамақ ішіп отырғанымызда, қасымдағы столда шет елдік бөтен біреу ауқаттанып жатқан. Байқаймын аргентиндік емес, бірақ орысша түсінеді. Өйткені аудармашымыз екеуміз орысша сөйлессек болғаны, құлағын тіге қалады. Мен телефонға шығып кеткенімде осы жат ел адамы аудармашымнан «Әлгі кісі орыс па?» деп сұрайды. Аудармашым «жок, қазақ» дейді. «Қазақ? Қай жердікі? Донкіді ме? Кубанікі ме?», «Жок, казак емес, казак... «к» емес, «қ» мен айтылады. Бұл белгілі халық, Кеңес жерінде көне заманнан келе жатқан ел». «Ғажап! Естімегенің елде көп деген! Мұндай да халық бар екен-ау! Қазақ! Сонда олардың бәрі де әлгі кісідей, бойшаң, мәдениетті болып келе ме?» Құдайға шүкір, бойдан кем емеспін. Бірақ әлгі кісі бойдың ғана биіктігін айтып тұрған жоқ қой. Түсінесің бе? Батыста көрдің бе бізге қалай қарайтынын? Олар бізді жаңа ғана тани бастады.

— Тағы Батыста! — дедім мен, — Америкада осындай ұғым бар!

Ақылбек алдындағы суып қалған шайын төгіп тастап, кесесіне қайтадан ыстық шай құйды. Есіне әлдене түскендей сәл ойлана қалды.

— Сенің сөзіңнен кейін менің есіме түсті, — деді ол кеседегі шайын бір ұрттап, — Жақында әдебиетіміздің бір ақсақалы маған келді. Біраз әңгімелестік, өткен-кеткенді еске түсірдік. Әңгімеміздің бітер кезінде оның не тілегенін білесің бе? Білмесең айтайын. Кәрі қойдың жасындай жасым қалды. Ажалдан кім құтылған... — деді ол — Төрімнен көрім жақын. Бұл дүниенің жақсылығын да, жамандығын да көрдім. Халқымызға деген қолдан келген еңбегімізді де бердік... Сөйтсе де, сенен жасырмайын, ондаған жыл бойы іштей көтеріп жүрген бір ауыр жүгім бар еді. Бұл жүкті қалай өзіме алдым — ол ұзақ әңгіме. Ал сол жүктен әбден құтылмасам да, саған айтып аздап жеңілдейін деп едім. — Ақылбек сәл тоқтай қалып қайта сөйлеп кетті. — Ақсақал жазушымыз маған өткен қиын кезде ағаттық істеп, түсінбестіктен бірнеше үлкен жазушы, ғалымдарға қиянат істегенін айтты. Енді міне солардың атын ақтап, әсіресе халқымыздың мәдениетіне керек солардың мұраларын қайтадан жарыққа шығаруымызды сұрап келіпті. Олардың еңбегісіз біздің рухани тарихымыз толық емес деді әлгі жазушымыз.

— Сіз не дедіңіз? — деп сұрадым мен Ақылбектен.

— Мен не дейін? Сөз жоқ, жазушымыздың айтып отырғаны үлкен іс. Мағжан Жұмабаевтың ісі тәрізді. Біздің бір рет шешіміміз болған. Демек, тағы қайтадан ақылдасуға, кеңесуге болады. Оның зияны жоқ. Менің сөзім шешушінің сөзі екені рас. Бірақ мен инженермін ғой, тарихшы не әдебиетші емеспін. Ал ол кісінің қойып отырған мәселесі де геология емес, әдебиет мәселесі. Сөз бұнда сіздер де. Мысалға сол Мағжанның өлеңдерін алайық. Мен ол кісінің еңбегіменен тегіс таныс емеспін. Сондықтан менің шешімім құр әкімшілік шешімі болады. Ал сендердің сөздерің ол мамандардың сөздері. Мұндай жерде өз кінәлөріңді бөтендерге жаппауларың керек. Тарих пен өз ар-ұяттарыңның алдында жауап беруден қашпауларың керек.

— Олай болса, әлгі өз айыбын өзі мойындап сізден қаралаған адамдарын ақтауды өтініп келген жазушының шынында да дұрыс сөз ғой.— дедім мен сәл қызына түсіп,— Мысалыға Ахмет Байтұрсыновты алайық. Оның еңбегісіз түркі тілі лингвистикасын құра алмайсың. Өзгесін қойған осы күнгі менің жасымдағы кісілердің тоқсан проценті сол кісінің «тіл құралы» арқылы хат таныдық қой. Ең болмағанда осы жақсылығын еске алу жөн емес пе? Өлі есімде, жиырма үшінші жылы Ахмет елуге толғанда «Ақжол» газетінің екі етегін алып Мұхтар үлкен мақала жазған. Сол мақаласын Ұлы Әуезов «Бәрімізде Байтұрсыновтан оқыдық. Ана сүтіне қандай борышты болсақ, Ақаң алдында да сондай борыштымыз» деген.

Ақылбек ойлана қалды.

— Бұл мәселенің бір жағы ғой, ал екінші жағын — оның қылмысқа пара-пар қателерін қайтесің? Жоқ, Ахмет Байтұрсыновтың қателері бір күнде болған жоқ, жөне оны бір күнде шеше алмайсың. Демек, сол қателерді тудырған адамдардың бүгін өздері келіп, қате істегендерін мойындаса, бұл біздің өскенімізді, кәмелімізге жеткенімізді көрсетеді. Қазір бүкіл әлемде «қазақ» не «Социалистік Қазақ Республикасы» деген сөздерді естімеген жоқ шығар. Кімде-кім осы үлкен іске үлесін қосқан болса, ерте ме, кеш пе, тарихта өз орнын алады. Бұған сен.

Міне осы шақта, көптен бергі мазамды алып жүрген бір ойымды Ақылбектен сұрағым келіп кетті.

— Ал өзіңіз, Ақылбек Ахметжанович,— дедім мен,— тарихтан қандай орын алатыныңызды ойлап көргеніңіз бар ма?

Ол маған тандана қарады.

— Қайдағы орынды айтасың?

— Ақылбек Ахметжанович,— дедім мен тағы да,— Мен ғой кейбір жағдайларда өзімді өзім сіздің тарихыңызды зерттеушісі санаймын. Сондықтан ба, көптен бері сіз туралы, роман жазбақшы болып жүрмін. Деректі, әлде жартылай деректі туынды бола ма, әзірге өзімде білмеймін.

Ол шошып кетті.

— Жок! Жок! — деді ол, — мен туралы ештеңе жазудың керектігі жоқ! Өтінемін!

— Неге?

— Көзіңнің тірісінде өзіңді-өзің мақтау — одан маскара не бар?

— Шындықты айту — мақтау ма? Көзіңнің тірісінде — халқың өзің туралы не ойлайтынын, еңбегіңе қандай баға беретінін білу — ол адамды қанаттандырады, өмірін ұзартады. Өлгеннен кейін — сенің ісің үрім-бұтағыңның мұрасы. Өз қуанышың өзіңмен бірге кетеді. Және мен дәл сізді ғана, сіздің өмір-баяныңыздың көшірмесін жазбақ емеспін. Менің жазайын дегенім өзіңіздей үлкен қайраткер адам, оның көзқарасы, халқына, табына деген сүйіспеншілігі, солардың арманы үшін күресі. Қысқасын айтқанда әдеби кейіпкерлік көлеңкеңіз десем де болады. Кейде ол кейіпкерім сізге ұқсауы да мүмкін, кейде ұқсамауы да мүмкін. Ондай кейіпкерді мен сіздің ұлықсатыңызсызда жазуға хақым бар.

Шынын айтқанда оның «мен туралы ештеңе жазудың қажеті жоқ!» деп айтқан үзілді кесілді сөзі менің көңілімді басып тастаған, сол себептен мен де ренжи сөйледім.

Ақылбек менің ойымды енді ғана түсінді. Ол ақырын күлімсіреді.

— Иә, иә — деді ол қолын «мейлің» дегендей сілтей салып, — сен жазушысың ғой.

— Ана жылы, — дедім мен, — Күсепов сізге қарсы мәселе қойып, өзіне ерген бүкіл күшіктерін соңыңызға салып айтақтағанда, сіз өзіңізді қандай сезіндіңіз? Егер Мәскеу болмағанда...

Ол кесесін жерге қойып түрекелді.

— Жүр азырақ бауды аралайық, — деді. Біз далаға шықтық. — Қарашы, түн қандай тамаша! — деді ол сөзін қайта бастап — Бұрын жас кезімде, әр плеяда құрамында, қанша жұлдыз барын қалай болса, солай санай алатын едім. Қазір, әрине, қолымнан келмейді. Бірақ жұлдыздарды жақсы көремін түсінесің бе, өте жақсы көремін! Шіркін-ай, маған астрофизика болу керек еді.

Ақылбектің үнінен сондай бір терең жатқан шындық естідім, және қуанып кеттім. Ол қазір маған бар сырын айтатынына сендім.

Біз кең баспалдақпен түсіп баудың арасына кірдік.

— Ал сенің жанағы сұрағыңа оралайық. — деді Ақылбек — Күсеповтар маған жабылып жатқанда, әрине, бөлендей жақсы жайда жүрдім деп айта алмаймын... Жазықсыз кінәлі болу — ол бір жаныңа маза бермейтін жара. Жан, тәніңмен аямай жұмыс істеп келіп, сенің бар тапқаныңды орынсыз жамандау болса, әрине, қынжыласың, жаныңды қоярға жер таппайсың!

— Мен сізді түсінемін, — дедім мен. — Адам баласының ең жаман қасиеті жақсылыққа жақсылық қайтармау деген екен орыстың бір

жазушысы. Адамның өзге жаман қасиеттерінің бәрі де жаман, бірақ бәрі де адамға тән дүние ғой. Ал жақсылыққа жақсылық қайтармау бұл жалпы адамзатқа жат дүние.

Ол менің сөзімді бар ынтасымен тыңдады. Кенет көзіме тікелей қарап:

— Сен мені мақтанғысы, келіп тұр деп ойлама,— деді ол — жаңа айттым ғой, Күсеповтер жамандап жатқанда мазалы жағдайда жүрген жоқпын деп. Бірақ онжырғам түсіп кеткен жоқ. Ар-ұятым таза болу үшін қолымнан келгенін аяғам жоқ. Аржағын өздеріңе салдым, өйткені Күсеповтың кім екенін білетінмін.

— Ал егер сол жағдай қайта туса, қайтер едіңіз? Әрине, қазір емес, ондай жағдайдың бүгінгі күнде туа алмайтынын жұрттың бәрі біледі. Сөйтсе де соңынан, бір уақыттарда?

— Әрине, ондай жағдай туа қалса, өте өкінер едім. Ондай қиындық, сөз жоқ, бір белгілі жағдаймен байланысты туады ғой.— Ол кенеге тоқтай қалды. Ұзақ ойлап тұрды да, шын жүректен көкейтесті сөзін айтты,— жоқ, бәрібір қынжылар едім. Бірақ онда да өзімді құрыдым деп санамас едім, ғылыммен шұғылданаар едім. Мектеп партасынан бастап, ғылым менің өмір-бақи арманым болып келеді. Бірақ жан-тәніммен оған берілетін бірде бір жағдай тумады. Бұған ештеңе де істей алмайсың! Әрине, өзімді арманына жете алмаған адаммын деп санай алмаймын. Олай санауға хақым да жоқ. Бірақ — ол кенет менің бетіме таңдана қарады,— Ау көзің неге жасаурап қалды?

Расында да менің көзіме жас келген. Мұндай күй менде сирек болатын, бірақ неге екенін білмеймін. Ақылбектің шын жүректен айтқан әлгі сөздері менің көңілімді босатып жіберді.

— Жәй әшейін,— дедім мен өзімді билеп кеткен асау сезімді өзгерісін,— Сізден күткенім де сондай жауап еді.

Біз үн-түнсіз тағы да біраз жер жүрдік

— Ақылбек Ахметжанович,— дедім мен бір сәтте,— менің бар ойым жазатын кітәбімде. Болашақ кейіпкерім туралы көбірек білгім келеді. Ең алдымен сіздің өз басыңыздың өмірі... Егер сұрағыма іренжімесеңіз, өкінген, біреуге өкпелеген күндеріңіз болды ма, айтыңызшы...

Ол маған бұрыла қарады да күліп жіберді.

— Жоқ, бұл жағын мен саған айтпаймын. Сен жазушысың, өзің топшылай бер!..

Айбол үйіне қайтып кетті. Ақылбек оны жолға дейін шығарып салып, бақшаны аралап тағы ұзақ жүрді. Түні қап-қараңғы, айсыз еді, бірақ жаздың қара мақпал аспан төрінде, әдеттегісіндей, жұлдыз біткен жымың-жымың етіп, жарқырай түскен. «Ғалымдардың айтуы бойынша,— деді Ақылбек өзіне-өзі миллион жоқ, ондаған миллион жылдардан бері осылай жарқырап жанып келеді бұл жұлдыздар.

Көбі әлдеқашаннан жоқ, бірақ сәулеттері әлі сөнбеген. Ал адам біткен, жұлдыздар баяғыда-ақ сөніп қалса да, аспанға қарап: «Бүгін қандай тамаша түн. Жұлдыздар қандай әсем, сәулеттерін аямай төгіп тұр» дейді. Кей кісілер де осы жұлдыздар тәрізді, дүниеден өткендері әлде қашан, бірақ жарық ойлары әлі сөнген жоқ, бізге сәуле төгуде».

Кенет жел соқты.

Үй ішінен ыдыстардың сылдырлағаны естілді. Сосын өзінің атын атап үйге шақырған дауыс шықты. Бұл жатар бөлменің есігінен көрінген әйелі еді. Шәйнектерді, кеселерді жинап болып ол далаға шықты.

— Иә, иә,— деді Ақылбек,— қазір, қазір келемін. Бүгін сәл ерте-рек жатпасам болмас, таңертеңнен істейтін жұмысым көп.

— Ертең жексенбі ғой. Қайдағы жұмыс?

Ақылбек әйелінің жанына келді. Ол есік алдында, басқыштың орта кезінде, Ақылбекке қарап күлімсіреп күтіп тұрған.

— Жексембі? Кімге күйеуге шыққаныңды ұмытып қалғансың ғой...— Ол кенет күле. Айболдың сөзі есіне түсті.— ...Өз басыңыздың өмірі!..— Ол әйеліне қайта бұрылды,— Әне... әне, қарашы, қарашы. Бүгін жұлдыздар қандай жарық! Баяғы жас кезіміздегідей, ө? — деді.

РОМАН ЭПИЛОГІ

Алматыда Африка мен Азия елдерінің бесінші конференциясы өткеніне жеті жылдан жана асып бара жатты. Осы аз мезгілдің ішінде Қазақстан бұрынғысынанда алға қарай қарыштай түсті. Астық өндіруден ұлы отанымыздың негізгі кәсіп орындарының біріне айналды. Соңғы оныншы бес жылдықта әр жылында бір миллиард пұт бидай беріп тұрды. Мал өніміндеде елеулі үлеске жетті. Биылғы жылдың өзінде он жеті миллион қозы беріп, қой шаруашылығында үкімет пен партия белгілеген нысанаға — елу миллион басқа жақындады. Сондай-ақ ауыр өндірістеде Қазақстан Совет одағының ең алдыңғы қатарлы Республикасы саналды. Қарағанды мен Екібастұз отанымыздың қырық процент тас көмірін берді. Ал Жезқазған мен Балқаш мыстың қырық процентін, Кенді Алтай мен Оңтүстік кәсіп орындары қорғасынның отыз процент, мырыштан жетпіс процентін қамтамасыз етті. Теміртаудың болаты, Жамбылдың фосфориті, Маңғыстау мен Ембінің мұнайы совет халқының экономикасын өркендетуде өздерінің алып үлестерін қосты.

Әсіресе, ұлы орыс халқының және бөтен ұлттардың көмегі арқасында, ұшан-теңіз кең байтақ жерін егістік далаға айналдыруы Қазақ елінің ұлы жеңісі еді.

Бұл жеңістердің бәрі де Ахметжан мен оның замандастарының мінез-кұлықтарына, алып адымдарына сәйкес істер еді.

Ахметжанов әсіресе бүгін көңілді болатын. Бүкіл Отанымыздың Қазақстанның алпыс жылдық мерекесі мен Қазақстан компартиясының алпыс жылға толғанын таң-тамаша етіп тойлап жатқан. Осы бүгінгі кеште өткен Ленин сарайындағы салтанатты мәжілісте Андрей Иванович Светлов Қазақстанның халық-шаруашылығындағы жетістіктерін жоғары бағалай келіп: «... бүгінгі күн сендердің кен далаларыңнан космос кемелері көкке көтеріліп жатыр. Егер бейнелей айтсақ, Республиканың өзінде сондай космостық көтерілуді көрсетіп отыр» деген.

Одан кейін Светлов бұл жетістіктерге жету үшін Қазақстан коммунистерінің қаншама ақыл-ой, жігер, қуат жұмсағанын айта келіп, Республиканың партия көсемдігін, халық шаруашылығын дұрыс басқарған, еліміздің елеулі партия және мемлекет қайраткері Ақылбек Ахметжанұлының атаулы еңбегін айрықша атап кеткен.

Халқымыз бен партиямыздың бірінші қолбасшысының сөзін залда отырғандар ду қол шапалақтаумен қарсы алған. Осы сәтте ғой, Ақылбектің де көзіне алғашқы рет жас келгені де.

Міне қазір де өзінің жұмыс кабинетінде жападан-жалғыз отырып, сондағы жүрегінің қуаныш толқынында әліде баса алар емес.

Жүрегінде жалын тудырған осындай әр-бір қуаныш сәтінде, осылай өзінің жұмыс кабинетіне келіп, болған істі жекелей ойға салу Ақылбектің көптен бергі әдетінің бірі еді. Әсіресе болған уақиға халқының тағдырымен байланысты келсе, ол ұзақ уақыт отыратын. Әлсін-әлсін ойға қалатын. Бүгінде осылай болды.

Ахметжанов қазір осыншама жеңіске халқының арманы болған шаруашылық, мәдениет, ғылыми көкжиегіне жету үшін қаншама ой, ақыл, жігер жұмсағандарын, нелер бөгеттерге кездесіп, қандай шабыттармен сол бөгеттерді жеңіп шыққандарын әлсін-әлсін көз алдында елестетіп, қалың ойға шомылуда еді. Кенет ол күлімсірей қалды. Есіне бір ерте кездегі бір әңгіме түсті. Сол күні Ақылбек алпысқа келген еді. Сол күні бұл Социалистік Еңбек Ері деген бірінші алтын жұлдызын алған. Көңілінде қуанышпен бірге аздаған әкініш бар еді. Қалай дегенмен алпысқа келіп отыр ғой! Алпыс — жиырма емес, өмірдің көбінен азы қалғанының белгісі емес пе! Сол күні Айболдың «Сіз өзіңізді өте бақытты санайсыз ғой?» деген сұрағына бұл: «Әрине. өте бақыттымын деп білемін. Әйтсе де, маған бұрынғы он сегіз жасымды қайта берсе, бүгінгі отырған үлкен орнымды да, мынау дізілген ордендерімді де бәрін қиып, өмірді қайта бастауға, өзім өткен жолменен қайтадан жүруге, күресуге, шын жүрегіммен көнер едім» деп жауап берген.

Ақылбекті қазіргі күлімсіреткен, — «Сондағы айтқан сөзімді, міне қазір жетпіске таянғанымда қайта айтар ма едім?» деген ой еді.

Әрине, қазір үйдей алмас еді. Нағыз адамның ең жоғарғы мақсаты — өзгелер үшін халқының бақыты үшін өмірін сарп ету емес пе? Ал Ахметжанов бұл мақсатқа жетті емес. Бұндай бақытты адам бірақ рет орындайды. Оның ендігі борышы осы жеткен мақсатын әрі қарай жалғастыра беру...

Ол осы жұмыс кабинетінде отырып ол өзінің сонау бір кездегі сөзіне күлімсіреді.

Иә, өмір адамға бір-ақ рет беріледі. Сол өмірің игілі болу үшін алға қарай ұмтыла беру керек. Бүгінгіңнен ертеңің қуанышты. Сол қуанышқа тек алға қарай ұмтылған жетеді, кейін шегінбеу керек.

Адам адам үшін бақыт...

Соңы

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	5
Пролог	6
Бірінші тарау	12
Екінші тарау	35
Үшінші тарау	74
Төртінші тарау	92
Бесінші тарау	123
Алтыншы тарау	162
Жетінші тарау	194
Сегізінші тарау	222
Тоғызыншы тарау	261
Оныншы тарау	280
Он бірінші тарау	282
Он екінші тарау	302
Он үшінші тарау	320
Роман эпилогі	332

Теруге 2.10.2000 жіберілді. Басуға 8.11.2000 қол қойылды. Пішімі 70x100¹/₁₆.

Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс. Қаріп түрі «Inter Times Kazah».

Есепті баспа табағы 21,0 Таралымы 10.000 Тапсырыс № 751

ТОО «Жедел басу баспаханасында» басылды. 480016, Алматы қаласы, Д. Қонаев көшесі, 15/1.

